

Əmir Əliyev

İnsan hüquqları

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 10 iyul
2018-ci il tarixli F-473 sayılı əmri ilə dərslik kimi
təsdiq edilmiş və nəşr hüququ (qrif) verilmişdir.

Bakı – 2019

Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı, 2019, 352 s.

Dərslikdə insan hüquqlarının nəzəri və təcrübi məsələləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, bu istiqamətdə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası və müxtəlif dövlətlərin milli qanunvericiliyi əsasında geniş təhlil edilmişdir.

Aliyev A.I. Human Rights. Coursebook. Revised and supplemented second edition. Baku, “Nurlar” publishing, 2019, 352 p.

In the coursebook theoretical and practical questions of human rights have been entirely analyzed on the basis of diversity of existing viewpoints in legal literature, important international norms accepted in this regard, and also the national legislations of the Republic of Azerbaijan and other different states.

Алиев А.И. Права человека. Учебник. Переработанное и дополненное второе издание. Баку, издательство «Нурлар», 2019, 352 с.

В учебнике широко анализируются теоретические и практические вопросы прав человека на основе существующих разногласий в юридической литературе, соответствующих международных норм, принятых в данном направлении, а также внутригосударственного законодательства Азербайджанской Республики и других государств.

Rəyçilər:

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə
Müvəkkili (Ombudsman) professor E.T.Süleymanova;
Azərbaycan MEA Hüquq və İnsan haqları üzrə Elmi Tədqiqat İnstitutunun
direktoru, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor A.İ.Mustafazadə;
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin Beynəlxalq ümumi hüquq
kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor R.F.Məmmədov.

Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 352 səh.

ISBN: 978-9952-528-26-8

Azərbaycanda insan hüquqlarının qorunması, insan azadlıqlarının təmin edilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanın vətəndaşları dinindən, dilindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq eyni hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlardan istədikləri kimi istifadə edə bilirlər.

Azərbaycanda plüralist cəmiyyət yaranmışdır. Məlumat, söz, fikir azadlığı tamamilə təmin olunmuşdur. Azərbaycanda siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, müxtəlif qruplar fəaliyyət göstərirlər. Vətəndaşların azadlıqları və eyni zamanda hüquqları dövlət tərəfindən qorunur və qorunmaqdadır.

Azərbaycan ötən beş ildə sübut etdi və dünyaya nümayiş etdirdi ki, Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulur. Bu gün mən bir daha bəyan edirəm ki, bu, bizim strateji yolumuzdur və biz bu yolla ardıcıl olaraq gedəcəyik və bu yoldan heç vaxt dönməyəcəyik.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 18 oktyabr 1998-ci il tarixdə keçirilmiş andiçmə mərasimindəki çıxışından.

Azərbaycan bu gün dünya miqyasında sabitlik məkanı, sabitlik adası kimi tanınır və bu, bizim böyük nailiyyətimizdir.

Azərbaycanda bütün azadlıqlar təmin edilmişdir. Biz siyasi islahatları dərinləşdirərək bütün azadlıqları – söz azadlığını, mətbuat azadlığını, sərbəst toplaşma azadlığını, siyasi fəaliyyət azadlığını təmin etmişik.

Azərbaycanda dinlərarası, millətlərarası münasibətlər nümunəvi xarakter daşıyır. Azərbaycanda bütün xalqların, dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi mehribanlıq şəraitində yaşayır və bundan sonra da yaşayacaqdır.

Bizim dünyadakı mövqelərimiz möhkəmlənir, Azərbaycan çox müsbət beynəlxalq reputasiyaya malik olan bir ölkədir. Bizə qarşı dünya birliyi tərəfindən böyük rəğbət, dəstək var, biz bunu hiss edirik və əldə edilmiş nəticələr, qəbul edilmiş qərarlar bunu bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 18 aprel 2018-ci il tarixdə keçirilmiş andiçmə mərasimindəki çıxışından.

Azərbaycan tarix boyu sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin, dinlərin qovuşuğunda yerləşib. Ölkəmiz Asiya ilə Avropa arasında təbii bir körpüdür. Əlbəttə, bu coğrafi yerləşmə ölkəmizdəki mədəni müxtəliflikdə öz rolunu oynamışdır. Əsrlər boyu bu qədim diyarda müxtəlif dinlərin, mədəniyyətlərin, millətlərin, etnik qrupların nümayəndələri sülh və əmin-amanlıq şəraitində bir ailə kimi yaşamışlar.

Bu gün Azərbaycanda digər azadlıqlar kimi, dini azadlıqlar da tam şəkildə təmin edilir. Azərbaycan çoxmillətli, çoxkonfessiyalı ölkədir. Ölkəmizdə bütün xalqların, bütün dinlərin, bütün etnik qrupların nümayəndələri eyni hüquqlara malikdirlər. Əlbəttə, bu, ölkənin Konstitusiyası ilə təsbit olunub, lakin reallıq da belədir.

Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti xanım Mehriban Əliyevanın Parisdə “Dini tolerantlıq: Azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti” mövzusunda 08 sentyabr 2015-ci il tarixdə keçirilmiş konfransdakı çıxışından.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	7
I FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ HÜQUQ SİSTEMİNDƏ YERİ.....	9
1.1. İnsan hüquqlarının mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və inkişaf tendensiyləri.....	9
1.2. İnsan təbiəti və insan hüquqları problemi.....	10
1.3. İnsan hüquqları amili beynəlxalq və milli hüquqa yeni yanaşma meyarı kimi.....	12
1.4. Fərdin hüquq subyektliliyi problemi.....	14
1.5. İnsan hüquqları və demokratiya.....	16
1.6. Qloballaşma, qlobal problemlər və insan hüquqları	18
1.7. İnsan hüquqları, hüquqi və sosial dövlət.....	20
1.8. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin normativ məzmunu	24
1.9. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq hüququn digər əsas, ümumtənzimlənmiş prinsipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	27
1.10. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlər və insan hüquqları problemi.....	36
II FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNİN MAHİYYƏTİ, ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MÜHÜM ELEMENTLƏRİ	45
2.1. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri	45
2.2. İnsan hüquqlarının universallığı problemi.....	48
2.3. İnsan hüquqları haqqında nəzəriyyələr.....	50
2.4. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin mənbələri	53
2.5. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin prinsipləri.....	56
2.6. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələləri	62
III FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ.....	68
3.1. İnsan hüquqlarının formalaşması və inkişaf tarixinin əsas istiqamətləri və mərhələləri.....	68
3.2. Qədim dövrdə insan hüquqları	70
3.3. Orta əsrlərdə insan hüquqları	77
3.4. Yeni dövrdə insan hüquqları	83
3.5. Müasir dövrdə insan hüquqları.....	88
3.6. Azərbaycanda insan hüquqlarının formalaşması və inkişaf tarixi.....	91
3.7. İnsan hüquqları və din amili	103
IV FƏSİL. AYRI-AYRI İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ VƏ ONLARIN MÜDAFİƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	107
4.1. İnsan hüquq və azadlıqlarının ümumi səciyyəsi və təsnifatı	107
4.2. Mülki hüquq və azadlıqlar.....	110

4.3. Siyasi hüquq və azadlıqlar.....	114
4.4. İqtisadi hüquqlar.....	117
4.5. Sosial hüquqlar.....	118
4.6. Mədəni hüquqlar	123
4.7. Prosessual hüquqlar.....	126
4.8. Yeni nəsil hüquqlar	129
4.9. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemi.....	130
V FƏSİL. AYRI-AYRI QRUPLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ.....	136
5.1. Qadınların hüquqlarının müdafiəsi.....	136
5.2. Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi	140
5.3. Gənclərin hüquqlarının müdafiəsi	146
5.4. Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi.....	149
5.5. Əlillərin hüquqlarının müdafiəsi	154
5.6. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində insan hüquqlarının müdafiəsi.....	156
VI FƏSİL. AYRI-AYRI SAHƏLƏRDƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ.....	163
6.1. İşgəncələrin qadağan edilməsi və insan hüquqlarının müdafiəsi	163
6.2. Kəlalilik və insan alveri ilə mübarizə	165
6.3. Fövqəladə vəziyyət və insan hüquqlarının müdafiəsi	171
6.4. Hərbi konfliktlər və insan hüquqlarının müdafiəsi.....	176
6.5. Təhlükəsizlik və insan hüquqlarının müdafiəsi.....	180
6.6. Cinayətkarlıqla mübarizə və insan hüquqlarının müdafiəsi	184
6.7. Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsi	190
6.8. Miqrasiya problemi və insan hüquqlarının müdafiəsi	197
6.9. Dövlətlərin məsuliyyəti problemi və insan hüquqlarının müdafiəsi	199
VII FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MÜHÜM BEYNƏLXALQ NORMALAR.....	202
7.1. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi.....	202
7.2. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt ..	205
7.3. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt.....	208
7.4. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası.....	211
VIII FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ UNİVERSAL TƏMİNAT SİSTEMLƏRİ	215
8.1. İnsan hüquqlarının müdafiəsində beynəlxalq təşkilatların rolu. Beynəlxalq nəzarət sisteminin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri	215
8.2. İnsan hüquqları sahəsində BMT-nin əsas fəaliyyət istiqamətləri.....	217
8.3. İnsan hüquqları sahəsində komitələr	224
8.4. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları və insan hüquqlarının müdafiəsi	232
8.5. Beynəlxalq cinayət tribunalları və insan hüquqlarının müdafiəsi	241
8.6. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və insan hüquqlarının müdafiəsi	244
8.7. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları və insan hüquqlarının müdafiəsi	246
8.8. Transmilli korporasiyalar və insan hüquqlarının müdafiəsi	249

IX FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ REGIONAL MEXANİZMLƏR.....	252
9.1. İnsan hüquqlarının müdafiəsində Avropa Şurasının əsas fəaliyyət istiqamətləri	252
9.2. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi.....	256
9.3. ATƏT və insan hüquqlarının müdafiəsi.....	259
9.4. Avropa İttifaqı və insan hüquqlarının müdafiəsi.....	263
9.5. MDB və insan hüquqlarının müdafiəsi.....	268
9.6. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Amerikaarası sistemi	270
9.7. Afrika regionunda insan hüquqlarının müdafiəsi	272
9.8. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Ərəb sistemi.....	274
9.9. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Asiya sistemi	277
X FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MİLLİ MEXANİZMLƏR	279
10.1. İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi.....	279
10.2. İnsan hüquqlarının müdafiəsində digər dövlət orqanlarının rolu və əsas fəaliyyət istiqamətləri.....	283
10.3. Ombudsman institutu - insan hüquq və azadlıqlarının milli müdafiə mexanizmi kimi	290
10.4. Vəkillik institutu və insan hüquqlarının müdafiəsi	296
10.5. Bələdiyyələr və insan hüquqlarının müdafiəsi	302
10.6. Kütləvi informasiya vasitələri və insan hüquqlarının müdafiəsi	304
XI FƏSİL. ƏHALİ PROBLEMLƏRİ VƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	308
11.1. Müasir hüquq sistemində əhali və insan hüquqları problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri və əsas istiqamətləri	308
11.2. Vətəndaşlıq məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsinin mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və mənbələri	309
11.2.1. Vətəndaşlıq institutunun mahiyyəti və məzmunu	309
11.2.2. Vətəndaşlığın əldə edilməsi	311
11.2.3. Vətəndaşlığa xitam verilməsi.....	314
11.3. İkili və çoxqat vətəndaşlıq	316
11.4. Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu	318
11.5. Əcnəbilərin hüquqi statusu	321
11.6. Qaçqınların hüquqi statusu	325
11.7. Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu.....	328
11.8. Turistlərin hüquqi statusu	331
11.9. Diplomatik müdafiə.....	334
11.10. Sığınacaq hüququ	338
İSTİFADƏ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN MƏNBƏLƏR.....	341
MÜƏLLİF HAQQINDA.....	351

ÖN SÖZ

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı kimi dövlətlər *pacta sunt servanda* prinsipinə uyğun olaraq öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməli və müvafiq dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Dövlət öz hüquq sistemini elə qurmalıdır ki, özünün beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirsin. Belə ki, milli qanunvericiliyə istinad etməsi onu beynəlxalq öhdəliklərdən azad etmir. Bununla əlaqədar müddəalar Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsində birbaşa formada göstərilmişdir. Hər bir dövlətin insan hüquqlarına hörmət və əməl etmək öhdəliyi isə bilavasitə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsində müəyyən edilmiş, 1975-ci il Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) Helsinki Yekun Aktı ilə daha da inkişaf etdirilərək beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzim prinsiplərindən biri olan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət etmək prinsipindən irəli gəlir.

Qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərlə insan hüquqlarının universallığı tanınmışdır. Beynəlxalq konvensiyalarda insan hüquqlarının ancaq vətəndaşa deyil, hər kəsə məxsusluğu daha geniş yayılmış və artıq formalaşmış bir tendensiyaadır. Bir qayda olaraq, dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bütövlükdə bütün insan hüquq və azadlıqlarının təmini və müdafiəsidir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dili və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilir. Bunlar BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsi ilə təsdiqlənir. Orada göstərilir ki, BMT irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq cəmiyyətin tamhüquqlu və beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi bir tərəfdən insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş əksər beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuş, digər tərəfdən isə bu sahədə mövcud beynəlxalq standartlara uyğun olaraq özünün milli qanunvericiliyini yaratmışdır. İnsan hüquqlarının qorunmasını dövlətin ali məqsədi hesab edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında beynəlxalq hüquq normalarının primatlığını (üstünlüyünü) qəbul edən kifayət qədər müddəalar vardır. Bundan başqa, dövlətimiz mühüm nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların (BMT, Avropa Şurası, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı və s.) üzvüdür. Bu gün də Azərbaycan Respublikası insan hüquqlarının müdafiəsinin bütün beynəlxalq mexanizmləri ilə sıx əməkdaşlıq edir və onlara müvafiq dövrü hesabatlar təqdim edir. Beynəlxalq mexanizmlər tərəfindən irəli sürülən tövsiyələr isə daim Azərbaycan Respublikası tərəfindən müvafiq istiqamətlərdə milli qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsində istifadə edilir.

Beynəlxalq hüquq normalarının səmərəliliyi nəinki onlara beynəlxalq səviyyədə əməl edilməsindən, həmçinin dövlətdaxili münasibətlərə necə realizə edilməsindən asılıdır və ya başqa sözlə, insan hüquqlarının müdafiə sisteminə onun səmərəliliyi nöqteyi-nəzərindən baxılmalıdır. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamının 5-ci bəndində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqlarının müdafiəsini tənzimləyən beynəlxalq sənədlərin müddəalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqini təmin etsinlər. Eyni zamanda, normativ-hüquqi aktların müddəalarının beynəlxalq sənədlərə tam uyğunlaşdırılmasının da təmin edilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 6-cı bəndində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəmələrinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2007-ci il tarixli Fərmanı ilə hər il 18 iyun dövlətimizdə “İnsan hüquqları günü” kimi qeyd edilir. Bu isə dövlətin özünün beynəlxalq, o cümlədən mülki cəmiyyət qarşısında öhdəliklərinə bir daha qayıtması və daim xüsusi yanaşması deməkdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın və hüquq müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi məqsədi ilə qəbul edilmişdir.

İnsan hüquqları sahəsində ardıcıl və dinamik fəaliyyətə xüsusi diqqət yetirən dövlətimiz bu sahədə elmi tədqiqatları və kadr hazırlığını da ön plana çəkmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində artıq neçə ildir ki, magistratura səviyyəsində ingilis dilində tədrisi aparılan “İnsan hüquqları”, “Avropa hüququ”, “İnformasiya hüququ” və s. ixtisaslaşmalarda bu sahədə peşəkar kadr hazırlığı həyata keçirilir. Eyni zamanda, Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının və Hüquq Klinikasının yaradılması da insan hüquqlarının tədrisi, təbliği və təminatında mühüm rol oynamaqla dövlətimizin bu sahədəki fəaliyyətinə xüsusi və önəmli dəstək vermişdir.

Hesab edirəm ki, bu fəaliyyətin davamı olaraq bütün ali təhsil müəssisələrinin humanitar elmlər üzrə kadr hazırlığında “İnsan hüquqları”nın məcburi fənn kimi tədrisi də insan hüquqlarının təminatında xüsusi təkan rolunu oynaya bilər.

I FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ HÜQUQ SİSTEMİNDƏ YERİ

1.1. İnsan hüquqlarının mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və inkişaf tendensiyləri

İnsan hüquqlarının mahiyyəti onun məzmununun və əsas xüsusiyyətlərinin izahı ilə dəqiq müəyyən edilir. İnsan hüquqları *“insan”* və *“hüquqlar”* sözlərindən yaranmaqla onların vahid halda birləşməsindən özünün həqiqi mənasını ifadə edir. İnsan hüquqları şəxsiyyət varlığının azadlığını ifadə edərək, onun həyatının, o cümlədən cəmiyyət, dövlət və digər fərdlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin ayrılmaz və zəruri vasitəsi kimi çıxış edir. İnsan hüquqları olmadan müasir həyatı təsəvvür etmək mümkün deyildir, çünki bu hüquqlar heç bir ayrı-seçkilik olmadan bütün insanlara aid olmaqla, o cümlədən azadlıq, bərabərlik, ədalətlik, humanizm və s. kimi mühüm həyatı prinsiplərə əsaslanmaqla universal xarakter daşıyır. Hüquq haqqında, o cümlədən ona yaxın sahələr üzrə bütün elmlər insan hüquqlarını əhatəli hüquq kimi öyrənir. Müasir dövrdə insan hüquqlarını öyrənmədən hüquqi, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni münasibətlərin bütün sistemini qiymətləndirmək mümkün deyildir. İnsan hüquqları ümumbəşər mədəniyyətinin əsasında dayanır və beynəlxalq münasibətlərin əsas məğzini təşkil edir. İnsan hüquqları nəzəri və təcrübi biliklərin əsasında dayanmaqla tam həqiqi məzmun kəsb edir. İnsan hüquqlarını əhatə edə bilməyən və onu nəzərə almayan istənilən hüquq nəzəriyyəsi tam ola və yaşaya bilməz. Bütün mürəkkəb hüquqi təzahürlər son nəticədə mühüm və əsas amil kimi çıxış edən insan hüquqlarında öz təsdiqini tapmaqla möhkəmlənir. Bundan başqa, insan hüquqlarının yaranması və inkişafı sivilizasiyanın növünü, xüsusiyyətlərini və mərhələsini də tam müəyyənləşdirməyə imkan verir.¹

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, insan hüquqları imtiyazlardır. İnsan hüquqları insan tələbatını ödəmək üçün cəmiyyətin öhdəçiliyi deməkdir və ya insan hüquqları cəmiyyətə qarşı irəli sürülən tələblərdir. İnsan hüquqları “fundamentaldır”. Bu o deməkdir ki, insan hüquqları mühümdür, həyat, ləyaqət və digər mühüm insan dəyərləri ondan asılıdır.²

İnsan hüquqları problemi cəmiyyətdə insanın statusunu müəyyən edən hüquqların qazanılması və genişlənməsi uğrunda aparılan kəskin sinfi mübarizələrin daim əsas mövzusu olmuşdur. İnsan hüquqlarının təşəkkül tapması və inkişafı uzun tarixə malik olaraq bu və ya digər dövlət üçün xarakterik olan ənənə və doktrinaların mübarizəsi ilə müşahidə olunmuşdur. İnsan hüquqları haqqında həqiqi və hərtərəfli biliklərə malik cəmiyyət daha sadə və yaxşı idarəetmə xüsusiyyətlərinə, o cümlədən dövlət şəxsiyyət münasibətlərinin çevik tənzimlənməsinə sahib olur. Buradan da insan hüquqları cəmiyyətin möhkəmlənməsinə, siyasi qarşıdurmanın aradan

¹ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s.14-16.

² Luis Henkin, Gerald L.Numan, Diane F. Orentliçer, David V. Libron. İnsan hüquqları. Bakı, 2018, s. 44-45.

götürülməsinə yönəlmiş olur. Bundan başqa, ümumi rifah kateqoriyasına əsaslanan insan hüquqlarının əxlaqi xüsusiyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, insan hüquqlarının dəyərini daha çox artırır, çünki onlar cəmiyyətin mənəvi təkmilləşməsinə və inkişafına, həmrəyliyin formalaşmasına kömək edir, bunlarsız real dəyişiklik və islahatların həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Məhz buna görə də insan hüquqlarının müdafiəsi hər kəsin vəzifəsinə çevrilməlidir. Bu, insan hüquqlarının artıq dövlətin ali məqsədi olması kimi mühüm xüsusiyyətinin daha da möhkəmlənməsi ilə bir daha təsdiqini tapır. İnsan hüquqları ideyasının yaranmasının uzun müddətli olmasına baxmayaraq, insan hüquqlarına məxsus mühüm xüsusiyyətlərin (demokratiya, azadlıq, ədalətlik, humanizm, bərabərlik və s.) tanınması əsasında həqiqi məna kəsb edir. Başlıca əlamətlərindən biri insan hüquqlarının aliliyi hesab olunan hüquqi-sosial dövlətin formalaşması da məhz bu prinsiplər əsasında mümkün olmuşdur.

1.2. İnsan təbiəti və insan hüquqları problemi

İnsan təbiəti və insan hüquqları ilə bağlı problemə aydınlıq gətirmək üçün *insan hüquqlarının antropoloji əsasları* izah edilməlidir. Ümumiyyətlə, insan hüquqları və bu anlayışla bağlı bütün məsələlərin kökündə insan və onun davranışı dayanır. İnsanın düşüncə tərz, həyat səviyyəsi, cəmiyyətdə mövqeyi, digər insanlarla ünsiyyəti isə insan hüquqlarının müəyyənedici elementləridir. İstənilən hüquq anlayışı insan təbiətinin (məhiyyətinin) müvafiq konsepsiyasına əsaslanır. Bu əlaqə xüsusilə öz parlaq əksini XVII-XVIII əsrlərin hüquq alimlərinin (H.Qrotsi, C.Lokk, T.Hobbs, J.J.Russo) əsərlərində tapmışdır.

Bəs hüquqi antropologiya nədir? – Bu sahədə ilkin fikirlərin müəllifi hesab olunan **Hüqo Qrotsi** (1583-1645) bildirir ki, insan təbiətinə birgə yaşamaq meyli xasdır. Bu birgə yaşayışın insan üçün faydalı olub-olmaması çox da böyük əhəmiyyətə malik deyil. Hüquq ideyası insanın təyinatı (məhiyyəti) ilə bağlıdır. H.Qrotsinin fikrinə görə, insanın təbiətinə uyğun olan xüsusiyyətlər əxlaqidir, dinc birgə yaşayışı təmin edən şərtlər isə hüququaygundur. Bu səbəbdən, insan təbiətinə xas olan birgə yaşamaq meyli, həm də insan varlığının təzahürlərindən biri olduğu üçün hüquq ideyası həm də əxlaq ideyasına bağlıdır.

Beləliklə, **hüquqi antropologiya** – insan varlığının quruluş və təzahürünü hüququn bir subyekti kimi öyrənən bir təlim kimi insan varlığında hüququn zəruriliyini xüsusi vurğulayır. Bu məsələnin araşdırılması ona görə mümkündür ki, “insan obrazı” və “hüquq obrazı” arasında uyğunluq mövcuddur. Bunun məhiyyəti ondan ibarətdir ki, bu və ya digər “hüquq obrazı” (hüquq anlayışı), həmçinin bu yolla müəyyən edilən hüquqi sistem bəlli “insan obrazı”na (insan təbiəti konsepsiyası) söykənir və onun vasitəsilə müəyyənləşdirilir.

Tomas Hobbsun (1588-1679) “Leviafan” əsərində göstərilir ki, insan özü kimi mücərrəd fərdlərə bərabər yalnız öz mənfəətini (maraqlarını) rəhbər tutan mücərrəd fərddir. İnsan qanunun aliliyini, yəni bütün insanlar üçün ümumi normaların zəruriliyini, yalnız özü kimi fərdlər tərəfindən mümkün zorakılıq

qorxusunun təsiri altında anlayır. Bu qorxu fərdləri bir vahiddə birləşdirən dövlətin mexaniki gücünü əsaslandırır.³

Jan Jak Russo (1712-1778) da özünün ictimai müqavilə nəzəriyyəsini eynilə T.Hobbs kimi antropoloji əsaslar üzərində qururdu. Onun fikrinə görə, fərd şəxsi niyyətlərini, özünü qoruma hissinə və xoşbəxtliyini hər şeydən üstün tutur. Fərq ondan ibarətdir ki, J.J.Russoya görə, fərd hüquqi qaydanı zalım dövlətçilik ənənəsindən daha üstün tutur. Buna səbəb dövlətçiliyin fərd üçün daha təhlükəli hesab edilməsidir. Ümumi normalara riayət olunmasını dövlət yalnız fərdlərdən tələb etmir, eyni zamanda dövləüstü iradə ilə özü də bu normalara riayət olunmasına məcbur edilir.⁴

İmanuel Kantın (1724-1804) hüquq fəlsəfəsinin ana fikri ondan ibarətdir ki, insan “özü özünün ağası” ola bilər və bu səbəbdən normativ dəyərlər çərçivəsində seçim etmək üçün kənardan himayəyə ehtiyac duymur. İnsan əslində “şüurlu egoist” yox, mənəvi (əxlaqi) varlıqdır.⁵

Hüquqi antropologiyanın əsas vəzifələrindən biri hüquq ideyasını insan təbiəti və insan varlığına aid təsəvvürlərə uyğun xüsusi normativ qayda kimi isbatlamaqdır. Bunun üçün insan həyatında “birgə yaşayış” məsələsinin nə üçün hüququ bu qədər vacib tutduğu sualına cavab vermək lazımdır. Çünki insanlar öz aralarında hökmranlıq münasibətləri ilə bağlıdırlar və müəyyən qaydalara riayət olunması üçün onları məcbur etmək zərurəti yaranır.

Hüquqi antropologiyanın həll edilməli olan iki əsas məsələsi var: **“insan mövcudluğunun əsas faktoru nədir: münəfişə, yoxsa əməkdaşlıq?”**; **“insanların birgə yaşayışı üçün əsas şərt nədir: xoşbəxtlik, yoxsa azadlıq?”**.

Bu, insan varlığının məqsədi və əsas şərtləri ilə bağlı başlıca suallardır. İnsanla bağlı olan birinci sualda hansı cavabın seçilməsi, son nəticədə hansı dövlət və hüquq modelinin seçiləcəyinə təsir göstərir. Lakin insan təbiətini ya münəfişə, ya da əməkdaşlıq seçimi ilə eyniləşdirmək düzgün deyildir. Şəraitdən asılı olaraq insan bunlardan hər birini ayrılıqda seçə bilər.

Ona görə də qeyd olunan birinci sualla bağlı belə bir qənaətə gəlmək olar ki, şəraitdən asılı olaraq sadəcə birinin üstünlüyü tanınmaqla hər iki yanaşmanın bir-birini tamamlayacağı şəkildə mövcud ola biləcəyi bir sistem mümkündür. Bu, İ.Kantın **“ünsiyyətsiz ünsiyyət”** (ungesellige geselligkeit) antropoloji formulası anlayışına da uyğun gəlir. Yəni, insan eyni zamanda həm başqa insanlarla ünsiyyətə ehtiyac duyur, həm də insanlardan təcrid olunmaq istəyir.

Bu yanaşma ikinci sualın, yəni “xoşbəxtlik daha vacibdir, yoxsa azadlıq” sualının da cavablandırılmasına köməklik edir. Əgər bizim hər birimizə öz xoşbəxtliyimizi öz istəyimizə uyğun olaraq qurmaq imkanı yaradılıbsa, deməli xoşbəxtlik əslində bizim iradə azadlığımızda öz əksini tapmış imkandır. Azadlıq hərəkət (fəaliyyət) azadlığı kimi başa düşülür, yəni hər bir insana məqsədlərinin

³ Hobbes Thomas. Leviathan. Revised Student Edition. Edited by R.Tuck. Cambridge University Press, 1996, p. 86-100.

⁴ Rousseau Jean-Jacques. On the Social Contract. Dover Thrift Editions. Translated by D.G.Cole. Dover Publications Inc., Mineola, New York, 2003, p. 17-25.

⁵ Kant Immanuel. Fundamental Principles of the Metaphysics of Morals. Translated by K.Abbott. Dover publications, New York, 2005, p. 23-60.

nədən ibarət olduğunu və bu məqsədlərə necə nail olmaq istədiyini özünün qərar verərək seçməsi imkanı verilir.

1.3. İnsan hüquqları amili beynəlxalq və milli hüquqa yeni yanaşma meyarı kimi

İnsan hüquqlarının inkişafı vahid hüquq sisteminin tərkib elementləri kimi beynəlxalq və milli hüquqa yeni yanaşmanı formalaşdırmışdır. Yeni yanaşmanın mahiyyəti isə beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı fəaliyyəti, o cümlədən məqsəd və vəzifələr dairəsinin genişlənməsindən, bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığın sürətli inkişafından və s. ibarətdir.

Beynəlxalq hüququn anlayışı ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmanı tələb edir. Bu zaman yeni tendensiyalar, ilk növbədə, qloballaşma, insan hüquqları amilinin ön plana çəkilməsi, dünya dövlətlərinin hər birinin təhlükəsizliyinin məhz beynəlxalq təhlükəsizlik sistemindən asılı olması, dövlətdaxili məsələlərdə beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn rolunun sürətlə artması və s. xüsusi qeyd edilə bilər. Bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatların rolu, xüsusən də beynəlxalq münasibətlərdə onların çəkisinin artması əhəmiyyətli məsələlərdən hesab edilir. Bu isə beynəlxalq hüquqla bağlı məsələlərə daha diqqətlə yanaşmanı tələb edir. Belə ki, BMT Baş Məclisi özünün 54/28 sayılı 17 noyabr 1999-cu il tarixli qətnaməsi ilə dövlətlərə beynəlxalq hüquq və insan hüquqları mövzusu ilə bağlı kitabların və digər materialların çap edilməsinin təşviqini davam etdirməyi təklif edir.

Digər hüquq istiqamətlərindən fərqli olaraq beynəlxalq hüquq, o cümlədən insan hüquqları daha dinamik hüquq sahəsi kimi çıxış edir. XXI əsrdə isə beynəlxalq hüquq beynəlxalq cəmiyyət hüququ kimi formalaşmışdır. Onun əsas xüsusiyyəti bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi vəzifəsinin ön plana çəkilməsidir. Bu əsnada qeyd edək ki, müasir beynəlxalq hüququn ən tipik xüsusiyyətlərindən biri orada insan hüquqlarının təsbitidir. Bu halda söhbət hüquq və azadlıqların sadəcə bəyan edilməsindən yox, bir çox milli hüquq sistemlərinin demokratikləşməsinə, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı təsirinin səmərəli mexanizminin yaranmasına gətirib çıxaran insan hüquqlarının real şəkildə yerinə yetirilməsindən gedir. Milli sistemlərin demokratikləşməsi beynəlxalq hüququn fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

Qeyd olunanlar beynəlxalq hüququn anlayışının genişləndirilməsi konsepsiyasının inkişafına gətirib çıxarır. Məsələn, hüquq ədəbiyyatında bu anlayışa hüququn realizəsi sferasına aid olan münasibətlər də daxil edilməklə obyekt dairəsi genişləndirilir. Genişləndirmə ABŞ-da hüquqi realizm konsepsiyasının əsasını təşkil edir (M.Kaplan, N.Katsebax). Onun tərəfdarları beynəlxalq hüquqa normalar sistemi kimi deyil, proses kimi baxırlar. Siyasi istiqamət yanaşması məktəbinin tərəfdarları isə beynəlxalq hüququ hakimiyyət qərarlarının qəbul edilməsi kimi başa düşürlər (M.Makduqal).

Beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının birmənalı olaraq təsbit edilməsi ilə əlaqədar bura fiziki və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə yaranan münasibətləri də daxil edən müəlliflər *“beynəlxalq hüquq”* terminini *“transmilli hüquq”*, *“dünya hüququ”*, *“global hüquq”*la əvəz etməyi təklif edirlər. Amerikalı alim M.Ceynis

daha doğru yol kimi **“xalqlar hüququ”** anlayışını irəli sürür. Bu nöqteyi-nəzərdən, beynəlxalq hüquqa fiziki və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə yaranan münasibətlər də daxil olmaqla dövlətin ərazisindən kənar münasibətləri tənzim edən normaların məcmusu kimi baxılır. Lakin belə yanaşmanın özü də beynəlxalq hüququn mahiyyətini məhdudlaşdırır. Çünki istənilən dövlətdaxili problemin həllində də standart kimi məhz beynəlxalq hüquq çıxış edir.

15 sentyabr 2005-ci il tarixdə **BMT Baş Məclisi tərəfindən keçirilmiş Ümumdünya sammitində** hüququn aliliyi və insan hüquqları prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirilərək bunun həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə yerinə yetirilməsi vacibliyi qeyd edilmişdir. Bununla əlaqədar məsələlər əvvəllər BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş **“Beynəlxalq hüququn progressiv inkişafı və məcəllələşdirilməsi haqqında” 11 dekabr 1946-cı il tarixli qətnaməsində** də birbaşa qeyd olunmuşdur.

Beynəlxalq ümumi hüquq termininə isə ilk dəfə ingilis filosofu **Ceremi Bentamın** (1748-1832) 1789-cu ildə buraxdığı traktatda rast gəlinir. Beynəlxalq hüququn inkişafında xarici müəlliflərdən H.Qrotsi, S.Puffendorf, K.Benkersquq, E.Vattel, H.Hegel, İ.Kant, F.Martens, L.Şalland, V.Qrbarın və başqalarının əsərləri xüsusi rol oynamışdır. Sankt-Peterburq Universitetinin professoru F.F.Martens beynəlxalq hüququ xalqların özlərinin qarşılıqlı münasibətlərində həyati məqsədlərinə çatmaq üçün şərtləri müəyyən edən hüquq normalarının məcmusu kimi müəyyən edirdi. N.M.Korkunov tərəfindən irəli sürülmüş anlayışda isə beynəlxalq hüquq hüquqların (insan hüquqlarının) beynəlxalq mühafizəsini müəyyən edən hüquq normalarının məcmusu kimi ifadə edilmişdir. Odessa Universitetinin professoru P.E.Kazanskiy beynəlxalq hüququ dövlətlərin və beynəlxalq cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini və əcnəbilərin mülki hüquqlarını müəyyən edən hüquqi başlanğıcların məcmusu kimi səciyyələndirirdi. Burada beynəlxalq cəmiyyət kimi beynəlxalq təşkilatlar başa düşülürdü. XX əsrin başlanğıcında L.Kamarovski beynəlxalq hüququn tənzim etdiyi münasibətlər dairəsinə nəinki dövlətlərarası münasibətləri, həmçinin fərdlərarası münasibətləri də daxil edirdi. Məşhur fransız professoru Qi Anyel beynəlxalq hüquqa beynəlxalq cəmiyyəti idarə etmək üçün nəzərdə tutulan norma və institutların məcmusu kimi baxır. Amerika hüquqşünası R.Vallas beynəlxalq hüquq subyektivliyi tanınmış dövlətlərin və digər subyektlərin davranışını, o cümlədən onların arasındakı münasibətləri tənzim edən qayda və normaların məcmusunu beynəlxalq hüquq kimi xarakterizə edir.

Bütövlükdə, elmdə beynəlxalq hüququn anlayışı barədə 10-dan çox konsepsiya mövcuddur. Bütün bu konsepsiyalar üçün başlıca xüsusiyyət “beynəlxalq hüququn beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlığı, o cümlədən insan hüquqlarını təminatını müəyyən etməsi” məsələsinin ön plana çəkilməsidir.

Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərdə **əlaqələndirmə funksiyasını** həyata keçirir. Onun normalarının köməyi ilə dövlət qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif sahələrində hamının qəbul etdiyi davranış standartlarını müəyyən edir. Beynəlxalq hüququn **tənzimləyici funksiyası** dövlətlər tərəfindən onların birgə yaşayışına və ünsiyyətinə təminat verən qəti müəyyənləşdirilmiş qaydaları qəbul etmələrində də özünü göstərir. Beynəlxalq hüquqda əks olunmuş normalar dövlətləri müəyyən davranış qaydalarına əməl etməyə sövq edir ki, bu da onun **təminedicilik funksiyasına** dəlalət edir. Nəhayət, beynəlxalq hüquqda dövlətlərin qanuni hüquq və maraqlarını müdafiə edən müvafiq mexanizmlər yaranmışdır ki, bu da beynəlxalq

hüququn *qoruyucu funksiyasından* danışmağa imkan verir. Bütövlükdə, beynəlxalq hüququn funksiyaları kimi onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri başa düşülməlidir. Beynəlxalq hüququn əsas *sosial funksiyası* beynəlxalq sistemin formalaşmasının, onun fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi ilə sıx bağlıdır. Ədəbiyyatda (məsələn, İ.İ.Lukaşuk) beynəlxalq hüququn digər funksiyaları da qeyd edilir. Məsələn, dövlətlərin milli maraqlarının harmonizə edilməsi funksiyası, arzu olunmayan nəticələrin qarşısını almaq üzrə xəbərdaredici funksiya, beynəlmilləşmə funksiyası, integrasiya funksiyası, informasiya funksiyası, proqnozlaşdırma funksiyası və s.

Eyni zamanda, beynəlxalq hüquqda insan hüquqları probleminin geniş yer alması və möhkəmlənməsi məhz insan hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətinin də beynəlxalq hüququn əsas fəaliyyət sferasına daxil olduğunu və bu istiqamətdə ayrıca, müstəqil bir funksiyasının tam formalaşdığını (*insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq funksiyası*) müəyyənləşdirir və qətiləşdirir. İnsan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normaların beynəlxalq normativ sistemdə böyük çəkiyə malik olması bu zaman əhəmiyyətli amil kimi çıxış edir.

Qeyd edilənlər heç də milli hüququn rolunu azaltmır. Əksinə, beynəlxalq əməkdaşlıq artdıqca və bu sahədə müvafiq normalar qəbul edildikcə, o cümlədən bu sahədə yeni tendensiyalar yarandıqca milli hüququn da qarşısında mühüm vəzifələr dayanır, onun həmin münasibətlərin real təminatı istiqamətində rolu da artır. Məhz beynəlxalq hüquq normalarının səmərəlilik dərəcəsi onun realizəsindən, yəni milli hüquq münasibətlərinə tətbiqindən çox asılıdır. Bu zaman beynəlxalq və milli hüququn integrasiya meyilləri də artır ki, bu da son nəticədə mühüm sahələrdə, xüsusən insan hüquqları sahəsində vahid ümumqəbul olunmuş standartların formalaşmasına gətirib çıxarır.

1.4. Fərdin hüquq subyektivliyi problemi

Hüquq elmində, habelə hüququn tətbiqi təcrübəsində *hüquq subyektləri* məsələsi mühüm yer tutur. Hüquq subyektlərinin mahiyyəti, təbiəti, xüsusiyyətləri və növləri ilə bağlı məsələlər bəzi hüquq alimləri (Hans Kelzen, Fransisko Ferrara, Yozef De Benito, Garcia Maynez, Rudolf Von Yerinq və başqaları) tərəfindən ətraflı tədqiq edilmişdir.

Hans Kelzen (1881-1973) iddia edir ki, ənənəvi nəzəriyyəyə əsasən, “hüququn subyektı” hüquq və vəzifənin subyektı olan şəxsdir, yəni hüquqi və ya fiziki olmasından asılı olmayaraq şəxslər müəyyən hüquq və vəzifələrin daşıyıcılarıdır.⁶

Fərdin hüquq subyektivliyi – fərdin subyektiv hüquq və vəzifələrini bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirməsi imkanındır, yəni hüquq münasibətlərinin subyektı kimi çıxış etmək bacarığıdır. Hüququn hər bir sahəsində mövcud normalara tabe olacaq şəxslərin dairəsini müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyan xüsusi normalar mövcuddur. Həmin hüquq normaları vasitəsilə müəyyənləşdirilmiş xüsusiyyətlərin məcmusu hüquq subyektinə hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı qismində çıxış etmək imkanı verir. Bu fikir fərdin hüquq subyektivliyini izah edir. Beləliklə,

⁶ Kelsen H. Pure Theory of Law. The Lawbook Exchange Ltd., Clark, New Cersy, 2005, p. 168-171.

fərdin hüquq subyektliliyi şəxsin (subyektin) hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olması üçün onun sosial-hüquqi imkanını əks etdirir. Hüquq subyektliliyinin yaranması, dəyişməsi və xitamı təkcə insanın anadan olması, inkişafı və ölümü faktı ilə deyil, həm də sosial şəraitin müəyyən şərtlər kompleksi ilə əlaqədardır.

Hüquq qabiliyyəti – şəxsin subyektiv qanuni hüquq və vəzifələrə malik olması, yəni hüquqi münasibətlərdə tərəf kimi çıxış etmək bacarığıdır. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 25.1-ci maddəsinə əsasən, fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti insanın mülki hüquqlara malik olmaq və mülki hüquq vəzifələri daşımaq qabiliyyətidir. Bütün fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti eyni dərəcədə tanınır. Fiziki şəxs hüquq qabiliyyətindən məhrum edilə bilməz.

Fərdin hüquq subyektliliyinin başlanması və xitam edilməsi üçün əsas qismində onun doğum və ölüm vaxtı müəyyən edilmişdir. Fərdin doğulmamışdan qabaq və ölümündən sonra hüququn subyektli sayılması qanuni olaraq qəbul edilməzdir. Çünki bu halda fərd öz subyektiv hüququndan istifadə edə və hüquqi vəzifəsini yerinə yetirə bilməz. Fərdin hüquq subyektliliyinin başlanğıcı kimi onun hüquqi qeydiyyatı deyil, faktiki doğum vaxtı götürülür. Hüquq subyektliliyinə xitam verilməsi üçün onun real ölüm faktının rəsmi təsdiq vaxtı ilə üst-üstə düşməsi vacibdir. Fiziki şəxsin ölmüş və ya itkin düşmüş hesab edilməsi kimi hüquqi faktların hüquq subyektliliyi məsələsi ilə ümumiyyətlə əlaqəsi yoxdur. Çünki belə olan halda hüquq subyektliliyinin xitam olunmasından yox, yalnız konkret subyektiv hüquqların dayandırılması və ya ötürülməsindən söhbət gedir.

Göründüyü kimi, fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu an əmələ gəlir və ölümü ilə xitam edilir. Bəzi normalar hələ doğulmamış uşağın hüquqlarının qorunduğunu nəzərdə tutur. Belə ki, Mülki Məcəllənin 25.3-cü maddəsinə əsasən, vərəsə olmaq hüququ maya bağlandığı andan əmələ gəlir, bu hüququn həyata keçirilməsi isə yalnız doğumdan sonra mümkündür.

Fəaliyyət qabiliyyəti – şəxsin öz hərəkətləri (hərəkətsizliyi) ilə subyektiv hüquq və vəzifələrə malik olmaq, bu hüquq və vəzifələrin icra edilməsi və ya dayandırılması ilə bağlı qabiliyyətidir. ABŞ-ın mülki qanunvericiliyinə görə, fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə proseslərində və ya mülki əqdlərdə iştirak etməyə insanın əqli qabiliyyətini ehtiva edir, insanın psixi vəziyyəti elə bir vəziyyətdə olmalıdır ki, o, öz qərarları və ya hərəkətləri üçün məsuliyyətli olsun. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 28-ci maddəsinə müvafiq olaraq, fiziki şəxsin mülki hüquq fəaliyyət qabiliyyəti şəxsin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyətidir ki, bu qabiliyyət şəxs yetkinlik yaşına, yəni on səkkiz yaşına çatdıqda tam həcmdə əmələ gəlir.

Bütün vətəndaşlar eyni ölçüdə fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyildir. Qanun insanın intellektual, iradəvi və yetkinlik səviyyəsini, onun öz hərəkətlərini başa düşmək və onları idarə etmək qabiliyyətini nəzərə alaraq fəaliyyət qabiliyyətinin müxtəlif dərəcələrini müəyyən edir. Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətindəki fərq qanunvericilik tərəfindən yaş və tibbi əsaslara görə müəyyən olunur.

Yaş həddi tənzim edilən ictimai münasibətlər sferasından asılı olaraq hüquq subyektliliyinin birinci və fundamental şərtidir. Yaşdan asılı olaraq hüquq subyektliliyinin dəyişməsinin ümumi dinamikası belə xarakterizə edilə bilər – hüquq subyektliliyinin həcmi müəyyən bir yaş hədlərinin keçilməsinə uyğun olaraq, insan

yaşının artması ilə birlikdə müntəzəm şəkildə böyüyür. Bu halda hüquq subyektliliyinin belə “artımı”, bir qayda olaraq geriye qaytarıla bilməyəcək təsir gücünə malikdir.

Vətəndaşlıq fərdin hüquq subyektliliyinin ikinci əsas şərtidir. Vətəndaşlıq – konkret dövlətə münasibətdə fərdin hüquqi vəziyyətidir. Bu vəziyyət öz ifadəsini ictimai xarakter daşıyan qarşılıqlı hüquq və öhdəliklərin davamlı məcmusunda tapır.

Fərdin hüquq subyektliliyinin yaş və vətəndaşlıq kimi iki başlıca şərtindən başqa, bir sıra əlavə (ikinci dərəcəli) şərtləri mövcuddur. Onların ikinci dərəcəli olduğunu deməyə əsas verən, onların əsas şərtlərə görə daha az əhəmiyyətli olmasıdır. Belə əlavə şərtlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar: psixi sağlamlıq vəziyyəti, fərdin yaşadığı həyat tərz, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə və s. Bir fərdin hüquq subyektliliyinin şərtləri qismində milli və irqi mənsubiyyət, din, cins və s. kimi xüsusiyyətlər çıxış edə bilməz.

Beləliklə, fərdin hüquq subyektliliyi – fərdə xüsusi hüquqi sistem çərçivəsində hüquqi münasibətlərin subyekt kimi çıxış etmək, eyni zamanda hüquq və vəzifələrə malik olmasına və həyata keçirilməsinə imkan verən ümumi hüquqi şəraitdir.

1.5. İnsan hüquqları və demokratiya

Başər tarixi boyu müxtəlif hökumət və cəmiyyətlərarası münasibətlər, siyasi rejimlər, idarəetmə və dövlət quruluşu formaları mövcud olmuşdur. Lakin bir çox alimlərin fikrinə görə, hakimiyyətin təşkili formaları məhz demokratiya və sistemli inkişafı təmin edir. **Demokratiya** cəmiyyətdə elə bir siyasi sistemdir ki, o, xalqın hakimiyyət mənbəyi kimi tanınmasına əsaslanır, xalqa dövlət işlərində iştirak etmə hüququ verir, vətəndaşları real hüquq və azadlıqlarla təmin edir. Bu baxımdan, hakimiyyətin demokratik əsaslarla idarə edilməsinin təməlinə “bərabərlik” anlayışı dayanır. Çünki cəmiyyət üzvləri mövcud məsələlərin müştərək qaydada həll edilməsinə üstünlük verirlər. Qədim Yunan filosofu **Demokrit** (təxminən e.ə. 460-370) deyirdi: “Onun üçün azadlıq köləlikdən nə qədər yaxşıdırsa, demokratik ölkədə yoxsul yaşamaq mütləq hakimiyyət dövründə vətəndaşların rifahından bir o qədər üstündür”.

Klassik mənada demokratiya dedikdə, xalqın hakimiyyətinə əsaslanan idarəetmə forması başa düşülür. Demokratiya ideyasının bir çox cəlbedici cəhətləri vardır. Məsələn bundadır ki, insanlar özləri üçün daha müsbət hesab etdikləri siyasi mühiti özləri formalaşdırırlar.

Məhz bu səbəbdən, demokratiya və demokratik quruluş anlayışları bilavasitə insan hüquqları ilə bağlıdır. Demokratiya ilə bağlı bütün nəzəri fikirlərdə də bu tendensiya gözlənilir. Müasir demokratiya nəzəriyyəsində mühüm yeri “partisipar demokratiya” (ingiliscə “participate”- iştirak etmək) konsepsiyası tutur. **“İştiraka əsaslanan demokratiya”** termininin banisi müasir dövrün politoloqlarından biri olan **Kerol Peytman** hesab edilir. Demokratiyanın klassik ideallarına sadıq qalaraq vətəndaşların ictimai həyatın əsas məsələləri ilə bağlı müzakirələrdə və qərarların qəbul edilməsində fəal iştirakının təmin edilməsi bu nəzəriyyənin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Demokratiya ilə insan hüquqları arasında fenomenal əlaqə mövcuddur. Bu əlaqəni müzakirə edərkən, ilk növbədə, onu qeyd etmək lazımdır ki, demokratiya insanın siyasi qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirak edə bilmək hüququna əsaslanır. Məhz bu kontekstdə demokratiyanın digər mühüm amilini – insanın

(rational varlıq kimi) həm özünü, həm də cəmiyyəti idarə edə bilmək qabiliyyətinə malik olması amilini qeyd etmək lazımdır (Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 21-ci maddəsi).

Beləliklə, demokratiya və insan hüquqları arasında əlaqənin əsasında ***cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak (iştirakçılıq) prinsipi*** dayanır. Onu da qeyd edək ki, bu prinsip insan hüquqlarına dair fundamental beynəlxalq hüquqi sənədlərdə öz təsbitini tapmışdır. Belə ki, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində (21-ci maddə), Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (25-ci maddə) müvafiq məsələlərə yer ayrılmışdır. Cəmiyyətin və dövlətin idarə edilməsində iştirakçılıq məsələsi beynəlxalq hüquqi sənədlərlə yanaşı, milli qanunvericiliyin də tənzimləmə predmetinə daxildir. Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, demək olar ki, bütün dövlətlərin konstitusiyalarında bu məsələ öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Preambulasında demokratik quruluşa təminat verilməsi birbaşa qeyd edilmişdir. Bundan başqa, Konstitusiyanın müxtəlif maddələrində (1, 3, 7, 24, 25, 26, 54, 56 və s.) demokratik dəyərlər, insanların dövlətin və cəmiyyətin idarə edilməsində iştirakı ilə bağlı məsələlər geniş şəkildə təsbit edilmişdir.

Göründüyü kimi, iştirakçılıq prinsipi həm beynəlxalq, həm də milli hüquqi əsaslara malikdir. Beynəlxalq və milli hüquqi sənədlərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, hər bir kəs bilavasitə və ya seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə öz ölkəsinin idarə edilməsində iştirak etmək hüququna malikdir. Xalqın iradəsi dövlət hakimiyyətinin əsası, mənbəyi olmalıdır. Bu iradə öz ifadəsini qanuni əsaslarla keçirilən seçkilərdə tapmalıdır.

Demokratiya və insan hüquqlarının əlaqəsində növbəti vacib element ***insanların hüquq düşüncəsinin səviyyəsi*** ilə bağlıdır. Bu prosesin əsas məqsədi odur ki, insanlar öz hüquqlarını tələb etməyi bacarsın, eyni zamanda qanunlara əməl etsin, yəni başqalarının da hüquqlarını pozmasın. Belə istiqamətdə əsas iş maarifləndirmə fəaliyyətinin üzərinə düşür.

İnsan hüquqları sahəsində təhsilin, maarifləndirmənin artması demokratik cəmiyyətin yaradılması prosesində meydana çıxan bir çox problemləri həll etmək imkanı verir. Cəmiyyətdə insan hüquqları ilə bağlı biliklərin artması, bu cəmiyyətdə daha güclü demokratik dəyərlərin yaranmasına səbəb olur. Məşhur sosioloq Nik Stivenson qeyd edir ki, maarifləndirmə tarixən demokratiyaya, insan hüquqlarına və sosial ədalətə əsaslanan əhəmiyyətli cəmiyyətin yaradılması imkanını nəzərdə tutur.⁷

Maarifləndirmənin rolu ondan ibarətdir ki, insanların həm özlərinin, həm də digər insanların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində imkanları genişləndirilsin. Hüquqların təmin edilməsinə səbəb olan bu cür imkanlar bir növ gələcəkdə bütün insan hüquqlarının qorunacağı və hörmət ediləcəyi ədalətli cəmiyyətin yaradılması üçün əsas yatırımdır. İmkanların artırılması dedikdə, özünə məxsus olan hüquqlara arxalanaraq indini və gələcəyi əminliklə müəyyənləşdirmək və siyasi qərarların qəbulunda fəal iştirak etmək bacarığı başa düşülür.

Ümumiyyətlə, insan hüquqları, demokratiya və təhsillə bağlı məsələlər beynəlxalq konfranslar, tədbir və toplantılarda daim diqqət mərkəzində olan

⁷ Stevenson Nick. Human Rights and the Reinvention of Freedom. Routledge Studies in Global and Transnational Politics. 1st Edition. London and New York: Routledge, Taylor & Francis, 2017, p. 88.

məsələlərdəndir. Qeyd edilir ki, “insan hüquqları sahəsində maarifləndirmə işinin aparılması ayrı-seçkiliyin və insan hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınması, bərabərlik və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, həmçinin insanların demokratik qərarların qəbulu prosesində geniş şəkildə iştirakı üçün vacibdir.”⁸

İnsan hüquqlarının realizəsi yalnız hər kəsin öz hüquqlarından xəbərdar olduğu və özünü hüquq daşıyıcısı qismində gördüyü halda mümkündür. Yalnız bu zaman insanlar həmrəylik nümayiş etdirərək özlərinin və başqalarının hüquqlarını qoruya bilərlər. İnsanın özünün və başqalarının hüquqlarını bilməsi öz hüquqlarının müdafiəsi üçün əsas qismində çıxış edir.

Demokratiyanın müasir əsasları cəmiyyətin hazırkı texniki inkişaf mərhələsini nəzərə almadan mövcud ola bilməz. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları demokratiyanın müasir modelinə keçmək imkanı verir. Belə texnologiyalar bütün vətəndaşlara ənənəvi media vasitələri olmadan dövlətin və qeyri-dövlət strukturlarının idarə olunmasında birbaşa iştirak üçün şərait yaradır ki, bu cür model **“elektron demokratiya”** adını almışdır.

Elektron demokratiya ilə bağlı fikirlər ötən əsrin ortalarında formalaşmışdır. C.Kuli, R.Park, C.Gellap, Q.Lassuel və digər tədqiqatçı alimlərin əsərlərində bu ideyalara rast gəlinir. Elektron demokratiya haqqında ilk məşhur ideyanı məşhur sosioloq **Elvin Toffler** (1928-2016) “Gələcəyin şoku” kitabında qeyd etmişdir. Müəllifin fikrincə, hakimiyyət siyasi qərarlar qəbul edərkən təklif olunan dəyişikliklərin mümkün nəticələrinə dair insanların fikrinə qulaq asmalıdır.⁹

Beləliklə, demokratiya və insan hüquqları anlayışları ayrılmaz şəkildə bir-biri ilə əlaqəlidir. Bu isə o deməkdir ki, insanın demokratiya haqqı vardır. Bəs demokratik olmayan siyasi və hüquq sistemlərində insan öz hüquqlarını təmin edə bilərmi? – Xeyr. Əgər siyasi və hüquqi sistem demokratik əsaslara söykənmirsə, insan hüquqlarının reallaşmasından söhbət gedə bilməz. Çünki qərarların hazırlanması və qəbulu prosesi insan hüquqları ilə təmin edilir. Ayrılmaz əlaqə dedikdə, biz həm müəyyən milli hüquq sistemi daxilində, həm də ondan kənarda mövcud olan insan hüquqlarının demokratik dəyərlərə uyğun olaraq qorunmasını başa düşürük.

Demokratik fikirlərin formalaşması və qərarların qəbul edilməsi prosesləri hər kəsin hüququnu nəzərə almalıdır. Çünki sonda reallaşacaq nəticə belə hüquqların hansı səviyyədə tanınmasından asılıdır. İnsan hüquqları ilə bağlı biliklərin öyrənilməsi könüllü yox, məcburi xarakter daşmalıdır. Hər bir kəs öz hüquqlarını bilməlidir. Bu, insanların öz hüquqlarını təmin edə bilməsinin başlıca şərtidir.

1.6. Qloballaşma, qlobal problemlər və insan hüquqları

Qloballaşma dövlətlərin qarşılıqlı təsiri və əməkdaşlığının daha da intensivləşdirilməsinə, onların qarşılıqlı asılılığının isə dərinləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Heç bir dövlət öz funksiyalarını başqa dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmadan, izolyasiya olunmuş şəkildə həyata keçirə bilməz. Qloballaşma məlumat mübadiləsinin

⁸ Maria-Carmen Pantea, Raluca Diroescu, Maria Podlasek-Ziegler. Young people, entrepreneurship and non-formal learning: A work in progress. SALTO-Youth Participation, 2014, p. 244.

⁹ Toffler Alvin. Future Shock. Bantam; Reissue edition. New York, 1971, p. 476-482.

və yerdəyişmələrin artması nəticəsində meydana gələn vahid siyasi məkanın formalaşması ilə əlaqədardır. Latınca “globo” komaya yığmaq, dairələndirmək mənasını ifadə edirsə, “globus” kürə (şar) mənasını təsbit etməklə Yer kürəsi ilə bərabər, həm də Günəş və Ayı, digər göy cisimlərini də əhatə edən kosmik anlama malikdir. Qloballaşmanın mərkəzində insani maraqlar olduğundan onun ayrı-ayrı dövrlərdəki inkişaf meylləri də həmin maraqların reallaşdırılmasından asılı olmuşdur. Ədəbiyyatda qloballaşma müasir dünyanın bir milli iqtisadiyyatının səmərəli inkişafının digərlərinin inkişafından asılı olan ümuməhatəli hərəkəti kimi də xarakterizə edilir.

Qloballaşma özünün pozitiv məqsədinə görə xeyrə çatmağın bir vasitəsidir. Qeyd edilir ki, qloballaşma xoş məram gətirir. Qloballaşma bir hüquq (xüsusən də beynəlxalq hüquq) qaydası olaraq yalnız müsbət keyfiyyətə malikdir. Qloballaşma üçün əsas xüsusiyyət ortaq mədəniyyət olan beynəlxalq hüquq normalarının daha konkret mexanizmlərlə milli qanunvericilikdə geniş şəkildə təsbit edilməsidir. Qloballaşma beynəlxalq hüquqi məzmununda və onun prioritetində xalqların, millətlərin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni inkişafının ümumi təhlükəsizlik sistemində integrasiyasına aparır. 2000-ci ildə BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Komissiyasının qloballaşmanın və onun insan hüquqlarının tam həyata keçirilməsinə təsirinin öyrənilməsi məqsədilə təyin etdiyi iki Xüsusi Məruzəçisinin fikrincə, qloballaşma “insan cəmiyyətinin məhsulu”dur.

İnsan hüquqları müasir cəmiyyət, dövlət və hüquq anlayışları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onlar tərəfindən xüsusi diqqət tələb edir. Bəşər sivilizasiyası tarixinə insan hüquqlarının tanınması uğrunda mübarizə kimi baxılır. Sivilizasiyanın ən mühüm nailiyyətlərindən biri insan hüquqlarının yüksək dəyərlər kimi tanınmasıdır. Bütün tarix ərzində əsas problemlərdən biri də insan və cəmiyyətin maraqlarının ziddiyyəti olmuşdur. Bununla belə, cəmiyyətin maraqları tam üstünlüyə malik olmuşdur. Getdikcə insan hüquqlarının əsassız məhdudlaşdırılmasının cəmiyyətin maraqlarına zidd olduğu dərk olunmağa başlandı. Buna görə də insan hüquqlarının tanınması cəmiyyətin tərəqqisində mühüm nailiyyət oldu. Lakin qarşıda duran bəzi problemlərin dövlətdaxili səviyyədə həlli üçün elə maneələr mövcuddur ki, onların aradan qaldırılması üçün böyük vaxt və səy tələb olunur. Bir sözlə, insan hüquqlarının səmərəli realizəsi əksər dövlətlərdə və onların hüquq sistemlərində böyük dəyişikliklərin edilməsini tələb edir.

Qloballaşma məlumat mübadiləsinin və yerdəyişmələrin artması nəticəsində meydana gələn vahid siyasi məkanın formalaşması ilə əlaqədardır. Qloballaşma prosesi və onunla bağlı meyarlar insan hüquqlarına birbaşa olaraq təsir göstərir. İnsan hüquqlarının qloballaşması daha ümumi qanunauyğunluğu – ayrı-ayrı insanların, qrupların və ictimaiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin insanların hüquq və əsas azadlıqları əsasında həyata keçirildiyi vahid hüquqi məkanın yaradılmasına gətirib çıxaran ümumdünya qloballaşmasını əks etdirir. Dünya proseslərinin qloballaşması insan hüquqlarına yeni yanaşmalar müəyyən edir, lakin onların ümumi başlanğıc prinsiplərini dəyişdirmir.

İnsan hüquqlarına qloballaşmanın təsiri *iki aspektdən* baş verir. *Bir tərəfdən*, qloballaşma iqtisadi inkişaf proseslərini sürətləndirir. Bundan başqa, daha ümumi və açıq beynəlxalq sistem fərdlərin azadlığını genişləndirməlidir, realizə və öz hüquqlarının müdafiəsi üzrə onların imkanlarını artırmalıdır. *Digər tərəfdən*,

qloballaşma proseslərindən yaranan üstünlüklər qeyri-müntəzəm bölünür və onun bəzi aspektləri insan hüquq və azadlıqlarına təhlükə yaradır. Bu, beynəlxalq cəmiyyət qarşısında insan hüquqlarının beynəlxalq rejiminin gücləndirilməsi məsələsini gündəmə gətirir.

İnsan hüquqları *qlobal problemlərlə* də sıx bağlıdır. Qlobal problemlərin yaranması kifayət qədər geniş addımların atılmasını tələb edir ki, bunlar da sosial, iqtisadi, siyasi və hərbi aspektlərdə təzahür edir. Qlobal problemlər müxtəlif aspektlidir. Məsələn, miqrasiya sahəsində, beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində, cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə sahəsində, ətraf mühit sahəsində və s. Buna görə də beynəlxalq cəmiyyət qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri qlobal problemlərə yeni yanaşma tərzini müəyyənləşdirmək və həyata keçirməkdir. BMT Baş Məclisinin 41-ci sessiyasında qeyd edilmişdir ki, bu gün tələbat nəinki bütün dövlətlər tərəfindən beynəlxalq-hüquqi prinsip və normalara riayət edilməsini tələb etməli, həmçinin beynəlxalq hüququn inkişafı ilə bağlı yeni hüquqi ideyanın yaradılmasını əks etdirməlidir. Beynəlxalq hüquq qlobal problemlərin beynəlxalq-hüquqi əhəmiyyətini, onların beynəlxalq-hüquqi prinsip və normaları ilə sıx bağlılığını müəyyən edir, eyni zamanda belə problemlərin həll edilməsi üsul və vasitələrini fərqləndirir, başqa sözlə, bu münasibətlərin həllində əsaslandırılmış yolların və dövlətlərin ümumi maraqlarının müəyyən olunmasını şərtləndirir.

Qlobal problemlər beynəlxalq hüququn və beynəlxalq cəmiyyətin elə problemləridir ki, onların həll edilməsi beynəlxalq aləmi daim düşündürmüş və hazırda da ciddi tənzim edilməsi üzərində işlənir. Beynəlxalq hüquqda qlobal problemlərin müzakirəsi onların həlli yollarının axtarılıb tapılmasını şərtləndirir. Qlobal problemlər yalnız birgə səylərlə həll edilə bilər. Qlobal problemlərin insan hüquqları aspekti də bu istiqamətdə birgə səylərlə çıxış etmək imkanını irəli sürür. Belə ki, qlobal problemlərin həllində beynəlxalq hüququn rolunun artması insan hüquqları sahəsində də yeni beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərin yaradılmasını və mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

1.7. İnsan hüquqları, hüquqi və sosial dövlət

Hüquqi dövlət ideyası böyük inkişaf yolu keçmişdir. Artıq qədim zamanlardan hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin əsaslarını müəyyən edən fikirlər irəli sürülürdü (Sokrat, Platon, Aristotel). Sonradan hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin inkişafında XVIII-XIX əsrin mütəfəkkirləri böyük rol oynamışlar. Onların arasında C.Lokk, Ş.Monteskye və başqalarını göstərmək olar. Hüquqi dövlətin fəlsəfi izahı alman filosofu İ.Kant tərəfindən verilmişdir. O, dövlət üçün hüquqa əsaslanmanın, öz fəaliyyətini tam şəkildə hüquqla uzlaşdırılmasının zəruriliyini qeyd edirdi. İ.Kantın fikrincə, dövlət hüquq və azadlıqların qorunmasını təmin etməzsə və qanunların mühafizəsini həyata keçirməzsə, öz vətəndaşlarının hörmətini və etibarını itirə bilər.

Hüquqi dövlət ideyası sonradan XX əsrdə daha da aydın şəkildə izah və dövlətlərin əsas qanunlarında əks olunmağa başlandı. Belə ki, İspaniya Konstitusiyasının 1-ci maddəsinə görə, İspaniya sosial, hüquqi və demokratik dövlətdir. Almaniya Federativ Respublikasının Əsas Qanununun 20 və 28-ci maddələrinə əsasən, Almaniya Federativ Respublikası demokratik və sosial federativ

dövlətdir və torpaqların konstitusion quruluşu bu Əsas Qanunun ruhunda demokratik və sosial-hüquqi dövlətin prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.

Ümumilikdə, dövlət anlayışı ilə hüquqi dövlət məfhumunu birləşdirən ümumi əlamətlər mövcuddur. Məsələn, hər bir dövlət kimi hüquqi dövlət də müəyyən əraziyə malik olmaqla bu ərazidə öz yurisdiksiyasını həyata keçirir və siyasi-ərazi təşkilatı kimi çıxış edir və s. Eyni zamanda, hüquqi dövlət bir sıra *spesifik xüsusiyyətlərə* də malikdir.

İlk növbədə, onu qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi dövlətdə *dövlət hakimiyyətinin hüquqla kifayət qədər optimal əlaqəliliyi* təmin olunur. Bununla belə, dövlət hakimiyyətinin özünü də insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 6-cı bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir.

Dövlət hakimiyyətinin hüquqla əlaqəliliyi məsələsində hüquqi dövlətə xas olan *hakimiyyət bölgüsü prinsipi* xüsusi yer tutur. Bu prinsip ondan irəli gəlir ki, özünün normal inkişafı və fəaliyyəti üçün dövlət bir-birindən asılı olmayan hakimiyyət qollarına malik olmalıdır. Bu zaman qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti fərqləndirilir. Qanunverici hakimiyyət parlamentə, icra hakimiyyəti hökumətə, məhkəmə hakimiyyəti isə müstəqil məhkəmələrə aiddir.

Hakimiyyət bölgüsü ideyası dövlət mexanizminin inkişafının ilkin mərhələlərində meydana gəlmişdir. Belə ki, Qədim yunan tarixçisi və mütəfəkkiri *Polibi* (e.ə. 200-120-ci illər) Roma Respublikasında mövcud olan hakimiyyətin müxtəlif dövlət orqanları arasında bölgüsü sistemini qeyd edirdi. Onun fikrincə, bu dövlətdə hakimiyyət elə bölünmüşdür ki, onun heç bir qolu digərindən üstün deyildir. Hakimiyyət bölgüsü ideyası növbəti dövrlərdə daha da inkişaf etdi. Bu zaman *Con Lokk* (1632-1704) və *Şarl Lui Monteskyenin* (1689-1755) dövlət və hüquqa dair baxışları xüsusilə fərqlənirdi. Ş.Monteskye “Qanunların ruhu” əsərində hakimiyyətin qarşılıqlı çəkəndirmə və tarazlaşdırılması sistemini göstərirdi. Onun fikrincə, hər bir dövlətdə üç növ hakimiyyət vardır: qanunverici, icra və məhkəmə. O, hesab edirdi ki, əgər qanunverici və icra hakimiyyəti bir şəxsə və ya idarədə birləşsə, bu zaman heç bir hüquq və azadlıq olmayacaqdır. Bu o deməkdir ki, monarx və ya senatın istibdad qanunları qəbul etməsi nəticəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları yox olacaqdır. Əgər hakim qanunverici olarsa, vətəndaş azadlıqları özbaşına olaraq məhdudlaşdırılacaqdır. Əgər məhkəmə hakimiyyəti icra hakimiyyəti ilə birləşsə, hakim zülmkara çevriləcəkdir.

Hakimiyyət bölgüsü ideyası 1789-cu ildə Fransada qəbul olunmuş İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsində də əks olunmuşdur. Bu sənəddə göstərilir ki, hüquqlardan istifadəyə təminat verilməyən və hakimiyyət bölgüsü olmayan cəmiyyət konstitusiyaya malik deyil. Hakimiyyət bölgüsü prinsipi ABŞ Konstitusiyasının müddəalarında da geniş formada təsbit olunmuşdur.

Hüquqi dövlətin digər əsas əlaməti kimi *hüququn aliliyini* göstərmək olar. Məhz bu istiqamətin təmini tarixən çox ciddi araşdırmalara səbəb olmuşdur. Belə ki, qədim yunan filosofu *Platon* (e.ə. 427-347-ci illər) özünün “Dövlət”, “Qanunlar” və s. əsərlərində qeyd edirdi ki, qanunun heç bir qüvvəyə malik olmadığı və kiminsə

hakimiyyəti altında olduğu zaman dövlətin süqutu qaçılmazdır. Yalnız qanunun hakim dairələr üzərində hakimliyi, hakim dairələrin isə qanunun qulları olduğu yerdə dövlətin xilas olması mümkündür. *Aristotel* (e.ə. 384-322-ci illər) isə “Politika” əsərində yazırdı ki, qanunun hökmranlığının olmadığı yerdə hər hansı bir formada dövlət quruluşu mövcud ola bilməz. Qanun hamının üzərində hökmran olmalıdır.

Hüquqi dövlətin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi ***vətəndaşın və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyəti prinsipinin*** müəyyən olunması və təmin olunmasını göstərmək olar. Nəzəriyyəyə müvafiq olaraq, bu prinsipə həm vətəndaşlar tərəfindən, həm də dövlət tərəfindən riayət olunmalıdır.

Əgər vətəndaşların hüquqlarına dövlətin vəzifələri, onun sosial məsuliyyəti uyğun deyilsə, onda bu hüquqlar adı bəyannamə xarakteri daşıyır. Dövlətin və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyəti – normal demokratik, hüquqi dövlətin qurulmasının ən əhəmiyyətli humanist prinsipidir.

Hüquqi dövlətin yaranması və fəaliyyəti üçün mühüm şərt və ilkin zəmin kimi ***vətəndaş cəmiyyətini*** də qeyd etmək lazımdır. Hüquqi dövlət özünün əsas funksiyasının (insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının tanınması və müdafiəsi) yerinə yetirilməsi məqsədilə prosedurlar sistemi, mexanizmlər və insanların subyektiv hüquqlarının müdafiəsinə təminat verən institutlarla təchiz olunmalıdır. Bu prosedur, mexanizm və institutlar heç də dəyişməz deyildir, onlar daim cəmiyyətin dəyişən həyat şəraitinə uyğun olaraq təkmilləşir.

Bütövlükdə, ***hüquqi dövlət barədə*** aşağıdakıları qeyd etmək məqsədə müvafiq olardı.

Birincisi, hüquqi dövlət nəzəriyyəsi dərhal bitmiş şəkildə yaranmır. O, şəklini dəyişir, transformasiya olur, yeni keyfiyyətlərlə tamamlanır. Hüquqi dövlətdə insanın ayrılmaz təbii hüquqları prinsipi təzahür etdikdə, o, öz əsas xüsusiyyətini alır, müəyyənləşdirici istiqamət və yüksək prioritet formalaşır. Bu prinsipin təmin edilməsi üçün isə ilk növbədə, hakimiyyət qollarının müstəqilliyi və qarşılıqlı fəaliyyəti tələb edilir.

İkincisi, hüquqi dövlətin formalaşması təcrübəsi mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Hüquqi dövlətin formalaşması mərhələli prosesdir.

Üçüncüsü, hüquqi dövlət özünün əsas funksiyası olan insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən prosedurlar sistemi, mexanizmlər, insanın subyektiv hüquqlarının müdafiəsinə təminat verən və daim dinamik dəyişən institutlarla təchiz olunmalıdır.

Əgər “hüquqi dövlət” nəzəriyyə və təcrübəsinin əsasında hüquq və qanun, demokratiya hökmranlığı, fərdi azadlıq, mülki və siyasi hüquqların qələbəsi dayanırsa, “sosial dövlət” konsepsiyasının ideologiya və təcrübəsinin əsasını insanpərvərlik və sosial ədalət ideyaları, cəmiyyətin bütün sosial qruplarının ümumi birliyi, bərabərsizliyin tanınmazlığı və sosial bərabərliyin qələbəsi, sosial-iqtisadi hüquqların tanınması və müdafiəsinin dövlət tərəfindən təminatı təşkil edir. Sosial dövlətin hər bir konkret ölkədə başlanğıc mərhələsi dövlətin hər bir vətəndaşına təqdim etdiyi yaşayış minimumu ilə əlaqəlidir, sonralar da bu, hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsini təmin etməli olan dövlətin vəzifəsinə keçir. ***“Sosial dövlət”*** anlayışı ilk dəfə elmi ədəbiyyatda XIX əsrin ortalarında Hegel fəlsəfəsinin əsasında və Almaniya kapitalizmin inkişafının və sinfi mübarizənin təhlili nəticəsində alman alimlərinin əsərlərində yaranmışdır. Sosial dövlət nəzəriyyəsinin əsas yaradıcılarından biri ***Lorens***

fon Şteyn (1815-1890) hesab edilir. Sosial dövlətin daha radikal nəzəri əsasını 1879-cu ildə alman iqtisadçısı **Adolf Vaqner** (1835-1917) irəli sürmüşdür. Sosial dövlət yalnız demokratiya, vətəndaşlıq cəmiyyəti şəraitində mümkündür və hüquqi xarakterə malik olmalıdır. Hüquqi dövlət sosial olmaya da bilər, sosial dövlət isə hüquqi olmaya bilməz. Sosial dövlətin yaranmasının **əsas xarakterik əlamətlərini** belə müəyyən etmək olar:

- dövlət hakimiyyətinin demokratik təşkili;
- vətəndaşların, ən əsası isə dövlətin vəzifəli şəxslərinin yüksək əxlaqi səviyyəsi;
- mülkiyyətçinin əsas vəziyyətinə xələl gətirmədən gəlirin bölüşdürülməsinə imkan yaradan güclü iqtisadi potensial;
- dövlətin hüquqi inkişafı, onda hüquqi keyfiyyətlərin olması;
- müxtəlif sosial proqramların reallaşmasında birincilik qazanan dövlətin açıq sosial yönlü istiqaməti;
- dövlətin məqsədi kimi ümumi rifahın qurulması, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin təsdiq olunması, hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin, sosial müdafiəsinin təminatı;
- inkişaf edən sosial qanunvericiliyin mövcudluğu;
- dövlətin konstitusiyasında "sosial dövlət" formulunun təsbit edilməsi; və s.

Sosial dövlətin **spesifik funksiyalarına** aiddir:

- əhalinin sosial cəhətdən müdafiə olunmayan kateqoriyasına yardım edilməsi;
- insanların əmək və sağlamlığının qorunması;
- ailənin, ana, ata və uşaqlıq dövrünün qorunması;
- xüsusi sosial proqramlar, dövlət büdcəsi, vergi təyinetmə yolu ilə gəlirin müxtəlif sosial təbəqələr arasında paylanması, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması;
- xeyriyyəçilik fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi (xüsusən vergi imtiyazlarının xeyriyyəçilik fəaliyyətini həyata keçirən sahibkarlıq strukturlarına tətbiq edilməsi);
- fundamental elmi araşdırma və mədəni proqramların maliyyələşdirilməsi və onların dəstəklənməsi;
- işsizliklə mübarizə, əhalinin əmək məşğulluğunun təmin edilməsi, işsizliyə görə müavinətin verilməsi;
- dövlətlərarası ekoloji, mədəni və sosial proqramların reallaşmasında, ümumbəşəri problemlərin həll edilməsində iştirak;
- cəmiyyətdə sülhün qorunub saxlanması.

Sosial dövlətin terminoloji formulu və anlayışı ikinci dünya müharibəsindən sonra geniş yayılaraq qərb ölkələrinin bir çox konstitusiyalarında təsbit edilsə də, birincilik Almaniyaya məxsusdur. Belə ki, bu, dünyada ilk dəfə 1949-cu il Almaniya Konstitusiyasında təsbit edildi: "Almaniya Federativ Respublikası demokratik və sosial federativ dövlət sayılır". Fransanın (1-ci maddə), İspaniyanın (1-ci maddə), Türkiyənin (2-ci maddə), Danimarkanın (75-ci maddə), Yunanistanın (21, 22-ci maddələr), İtaliyanın (2-4-cü maddələr), Hollandiyanın (18-23-cü maddələr), İsveçin (1-ci maddə) və s. dövlətlərin də konstitusiyalarında sosial dövlətlə əlaqədar mühüm

normalar müəyyən edilmişdir.

18 mart 2009-cu il tarixli referendum Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dövlətimizin ali məqsədi kimi müəyyən edilən 12-ci maddənin 1-ci hissəsinə “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin” təmin edilməsinin də dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edilməsini nəzərdə tutan dəyişiklikləri etməklə Azərbaycan Respublikasının sosial dövlət kimi möhkəmlənməsini, dövlətimizin özünün vətəndaşları qarşısında daha ciddi öhdəlik götürməsi əsaslarını müəyyən etmişdir. Sosial hüquqların təminatı üzrə mühüm beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən Avropa Sosial Xartiyasının iştirakçısı olaraq bu normanın Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbiti dövlətimizin demokratik əsaslarla inkişafını bir daha sübut edir.

1.8. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin normativ məzmunu

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənanılmış prinsiplərindən biridir və dövlətlərarası münasibətlərin əsasını təşkil edir. Beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənanılmış prinsipləri isə bir çox mühüm xüsusiyyətlərə malikdir: öz mahiyyətinə görə beynəlxalq hüququn ən mühüm və ən ümumi normalarıdır; ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan, dünyanın bütün dövlətləri üçün hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşıyan ümumtənanılmış və imperativ *jus cogens* normalardır və s.

Bütövlükdə, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənanılmış prinsiplərinin rolu onların bütün beynəlxalq normayaradıcılıq prosesinin əsasında dayanmasıdır. Başqa sözlə desək, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənanılmış prinsipləri beynəlxalq hüquq qaydasının əsası və beynəlxalq qanunçuluğun mühüm meyarıdır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri *jus cogens* xarakterli olmaqla başqa hüquqi qaydaların yaradılması üçün hüquqi bazanı təşkil edir. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri universal xarakterli normalardır, onlar heç bir istisna olmadan bütün dövlətlərarası münasibətlərə şamil edirlər və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün mühüm siyasi-hüquqi əsaslardır. Beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənanılmış prinsipləri ümumi şəkildə BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuşdur və əksər hallarda ***BMT Nizamnaməsinin prinsipləri*** adlanır. Onların məzmunu və sistemi isə 1970-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş ***BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə*** müəyyən edilmişdir. Həmin Bəyannamədə beynəlxalq hüququn ***yeddi mühüm prinsipi*** əks olunmuşdur:

- *güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi;*
- *beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi;*
- *dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi;*
- *dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi;*
- *dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi;*
- *xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənləşdirməsi prinsipi;*
- *beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi.*

1975-ci il ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında isə beynəlxalq hüququn **üç mühüm prinsipi** də təsbit olunmuşdur:

- *dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi*;
- *sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi*;
- *insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi*.

BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamədə qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tövsifi və tətbiqi zamanı onlar qarşılıqlı əlaqə olur və hər bir prinsipin başqa prinsiplərlə birgə nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

Beynəlxalq hüququn prinsiplərindən danışarkən insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi xüsusilə qeyd edilməlidir. Çünki müasir dövrdə insan hüquqları beynəlxalq hüququn əsas tənzimləmə obyektidir, onlara əməl etmək öhdəliyi isə dövlətlərin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Bu, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə də öz təsdiqini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, insan hüquqlarının müdafiəsi haqqında ayrı-ayrı normalar beynəlxalq hüquqda müəyyən tarixi əhəmiyyətə malikdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra insan hüquqlarının müdafiəsi və onlara əməl edilməsi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Hətta bunun davamı olaraq beynəlxalq hüququn yeni bir rəhbər başlanğıcının – insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin meydana gəlməsi zərurəti hiss olunmağa başladı. Həmin prinsip ümumi formada BMT Nizamnaməsində təsbit edilmiş və BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamədə isə əsas insan hüquqlarına əməl olunması beynəlxalq sülhün qorunub saxlanmasının və möhkəmləndirilməsinin vacib əsaslarından biri kimi müəyyən edilmişdir. Sonradan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzimləmiş prinsiplərindən biri kimi əks olunmuşdur. Bundan sonra müvafiq sahədə qəbul edilmiş geniş beynəlxalq normativ-hüquqi baza bu prinsipin mövcudluğunu tamamilə şərtləndirmişdir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi, ilk öncə, BMT Nizamnaməsinin bir sıra müddəalarında təsbit edilmişdir. Belə ki, **BMT Nizamnaməsinin** 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dili və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilir. Nizamnamənin 55-ci maddəsi isə insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənləşdirməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir: həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə; iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa; irqinə, cinsinə, dilinə və

ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə.

1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində isə mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan söhbət açılsa da, 29-cu maddədə hər bir şəxsin cəmiyyət qarşısında öhdəliyə malik olması, həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinin heç bir halda BMT-nin məqsəd və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi xüsusilə vurğulanır. Bəyannamənin Preambulasında insan şəxsiyyətinin ləyaqəti və dəyəri, qadın və kişi hüquqlarının bərabərləşdirilməsi də öz əksini tapmışdır. Həmin dövrdə dövlətlər üçün ümumməcburi xarakterə malik olması mübahisələrə səbəb olsa da, Bəyannamənin müddəalarından əksər dövlətlərin milli qanunvericiliyində adət hüququ kimi istifadə edilmişdir.

Son dövrlər qanunun aliliyi və demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqədə insan hüquqlarının inkişaf tendensiyası güclənməkdədir. 2000-ci ildə qəbul edilmiş **BMT-nin Minillik Bəyannaməsi** də demokratiyanın dəstəklənməsi və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, o cümlədən beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi üzrə bütün səylərin birləşdirilməsini bəyan edir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi konkret istiqamətlərdə də özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi, həmçinin onun xüsusi kateqoriyası hesab edilən qadın hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi də müvafiq prinsipin tərkib hissəsini təşkil edir. Bunun bariz nümunəsi qismində **Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Konvensiyanı** göstərmək olar.

İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il tarixli Konvensiyanın 2-ci maddəsi irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi kontekstində insan hüquqlarının qorunması və ona hörmət edilməsi məsələlərini əks etdirir. Bu isə özünü Konvensiyada dövlətlərin bir sıra öhdəliklərinin təsbit olunmasında büruzə verir.

Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiyanın 2-ci maddəsi dövlətlərin üzərinə bütün uşaq hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi, uşaqların valideynlərinin, onların qəyyumlarının və digər ailə üzvlərinin üzərinə isə uşaqların əqidə və ya baxışlarını ifadə edən fəaliyyətə, statusa görə cəza və ayrı-seçkiliyin bütün formalarından müdafiəsinin təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Bundan əlavə, üzv-dövlətlərin qanunvericilik, inzibati və digər tədbirləri görməsi, uşaq hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyətin nəzərdə tutulması da həmin vəzifələrin tərkib hissəsini təşkil edir.

ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında dövlətlərin bütün nəsil hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini inkişaf etdirməsi, bu fəaliyyəti təşviq etməsi, onların milli azlıqlara münasibətdə təmin edilməsi, həmin hüquq və azadlıqların dostluq münasibətlərinin inkişafının bərqərar olması üçün zəruri sülh, ədalətlik və rifah kontekstində tanınması, bütün bunların tərəqqisi üçün qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsi daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqları sahəsində iştirakçı-dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə və 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərməsi, öhdəliklərini isə 1966-cı il tarixli beynəlxalq

paktlar da daxil olmaqla beynəlxalq saziş və bəyannamələrə uyğun formada həyata keçirməsi də Yekun Aktının tərkib hissəsini təşkil edir.

21 noyabr 1990-cı il tarixli *Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında* “dövlətlərin ən vacib öhdəliyi” kimi insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi, “onlara əməl edilməsi və onların həyata keçirilməsi” vasitəsi qismində isə azadlığın əsası, ədalətlik və sülh göstərilir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsi də analoji müddəanı nəzərdə tutur. *1969-cu il tarixli İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın* I fəslı bütövlükdə dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyini təsbit edir. *1981-ci il tarixli İnsan və xalqların hüquqlarına dair Afrika Xartiyasının* 1-ci maddəsində Afrika Birliyi Təşkilatının üzv-dövlətlərinin müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqları tanımaq, həmçinin onların həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və digər tədbirləri həyata keçirmək öhdəliyi, 2-ci maddəsində isə irqinə, etnik mənsubiyyətinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidəsinə, milli və sosial mənsubiyyətinə, doğulma və digər şəraitinə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan hər bir şəxsin mövcud hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək hüququ göstərilmişdir. *2000-ci il tarixli Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasının* 1-ci maddəsi insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, ona hörmət və onun müdafiə olunması barədə müddəa ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi və onun ayrı-ayrı təzahür formaları həm də dünyanın müxtəlif dövlətlərinin milli qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının II mühüm bölməsi bütövlükdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Göstərilənlərlə yanaşı, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin müxtəlif aspektləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının digər maddələrində – 10, 12, 148, 151-ci və s. maddələrdə də müəyyən edilmişdir.

Ümumiyyətlə, *insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmunu* ümumi şəkildə aşağıdakı qaydada ifadə edilir:

- *bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar;*
- *bütün dövlətlər irqi, cinsi, dil, dini və s. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini öz üzərilərinə götürürlər;*
- *bütün dövlətlər insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər.*

1.9. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq hüququn digər əsas, ümumtəanmış prinsipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi

Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipinin normativ əsası öz əksini BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində tapmışdır. Burada qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri öz beynəlxalq

münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər. Bu sahədə mühüm sənədlər kimi Müharibədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, Təcavüzün tərfi haqqında BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş 1974-cü il tarixli Qətnamə, Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında 1987-ci il tarixli BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Bəyannamə və s. qeyd edilməlidir.

BMT Nizamnaməsi yalnız iki halda güc tətbiqi və ya güc tətbiq etməklə hədələmə imkanını nəzərdə tutur:

- *Birincisi, sülhə təhlükə, sülhün istənilən şəkildə pozulması və ya təcavüz aktı hallarında Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən (VII fəsil);*

- *İkincisi, Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün zəruri tədbirlər qəbul etməsinə kimi silahlı hücum zamanı özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi (maddə 51).*

1974-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş ***Təcavüzün tərfi haqqında Qətnamə*** ilə təcavüz aktlarını ifadə edən əməliyyatların siyahısı göstərilir. Bu, müharibənin rəsmi şəkildə elan olunmasından asılı olmur və belə əməliyyatlara daxildir: bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisinə daxil olması (soxulması) və ya hücumu; hücumun nəticəsi olan qısamüddətli istənilən hərbi işğal; silahlı qüvvələrin hücumu ilə müşayiət olunmasa da, bir dövlətin istənilən silahının başqa dövlətin ərazisinə qarşı tətbiqi; bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması; bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin silahlı qüvvələrinə hücumu; bir dövlətin başqa bir dövlətin ərazisində onun razılığı əsasında yerləşən silahlı qüvvələrindən bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi və habelə həmin silahlı qüvvələrin bu razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqla hər hansı formada davam etməsi; digər dövlətin ona həvalə olunan ərazisinin təcavüz aktlarının törədilməsi üçün istifadə olunmasına icazə verən dövlət fəaliyyəti; silahlı dəstələrin, qrupların, eləcə də daimi qüvvələrin və ya müzdlü əsgərlərin digər dövlətin ərazisinə silahlı güc tətbiq etmək məqsədilə göndərilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə daxildir (BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi). Lakin məlum olduğu kimi, siyasi mülahizələr üzündən çoxsaylı təcavüz aktları, birbaşa basqın faktları da daxil olmaqla Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən lazımi tövsifini tapmamışdır. Buna ən bariz misal kimi, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi açıq-aşkar təcavüz aktları nəticəsində dövlətimizin ərazisinin iyirmi faizindən çoxunun işğal olunması göstərilə bilər. Təəssüflər olsun ki, münaqişə ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurasının çıxardığı dörd qətnamənin heç biri (822, 853, 874, 884 sayılı) bu günə qədər yerinə yetirilməmişdir.

Güç tətbiq etməmək prinsipinin aydınlaşdırılması üçün özünümüdafiə hüququ anlayışı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Özünümüdafiə hüququ zəruri hallarda istifadə olunmalıdır və həyata keçirilən tədbirlər mütənəsb olmalıdır. Bu tədbirlər təcavüz üçün müəyyən olunan çərçivələrdən kənara çıxmamalıdır. BMT

Nizamnaməsi nəinki fərdi, eləcə də hücumə məruz qalan dövlətin xahişi ilə kollektiv özünümüdafiə hüququnu nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüquq doktrinasında və dövlətlərarası münasibətlərin təcrübəsində ən çox mübahisəli və ziddiyyət doğuran məsələ humanitar müdaxilənin qanunauyğunluğu məsələsidir. Bu məsələ müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə, həmçinin 1990-cı ildə Vaşinqtonda keçirilən beynəlxalq hüquqşünasların konfransında geniş müzakirə edilmişdir. Beynəlxalq hüquq elmində humanitar müdaxiləyə yol verilməsinin müxtəlif meyarları irəli sürülür ki, bunlardan aşağıdakıları sadalamaq olar: insan hüquqlarının kobud pozulması labüd olmalı və ya artıq baş verməlidir; bütün mümkün dinc vasitələr tükənməlidir; insan hüquqlarının kobud pozulmasını dayandırmaq tələbi ilə dövlətlərə ultimatum verilməlidir; əgər vaxt imkan verərsə, dövlət humanitar müdaxilənin məqsədləri haqqında Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verməlidir; Təhlükəsizlik Şurası hərəkətsizlik edərsə, humanitar müdaxiləyə başlamaq olar; bunun mümkün olduğu hallarda dövlətin ərazisinə ordu yeritmək üçün onun dəvətini almaq məqsədəuyğundur; insan hüquqları kobud şəkildə pozulduğu halda yalnız onun qarşısını almaq məqsədilə zor tətbiq edilə bilər və bundan dövlətin başqa mənafeyi üçün istifadəsi yolverilməzdir; zor tətbiqi dövlətin siyasi və sosial-iqtisadi quruluşunu dəyişmək, hökuməti devirmək məqsədi güdə bilməz; humanitar müdaxilənin gedişində məhdud ordu heyətindən, həm də yalnız məqsədə çatmaq üçün lazım olan miqyasda istifadə olunmalıdır; silahlı qüvvələrdən məhdud vaxt ərzində istifadə olunmalı və bu qüvvələr humanitar müdaxilənin məqsədinə nail olduqdan sonra dərhal xarici ərazidən çıxarılmalıdır.¹⁰

Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında 1987-ci il tarixli Bəyannamənin Preambulasında qeyd edilir ki, bu prinsipin tətbiqi beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmalıdır. Bəyannamədə nəinki müvafiq prinsip təsdiq edilmiş, eyni zamanda BMT timsalında onun həyata keçirilməsinin konkret mexanizmi müəyyən edilmişdir. Belə ki, dövlətlər bu prinsipin həyata keçirilməsi zamanı BMT orqanları ilə sıx əməkdaşlıq etməlidirlər.

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsinin təsbit edildiyi beynəlxalq sənədlər kimi Beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli haqqında 1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyası, Mühəribədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin rolu haqqında 1988-ci il tarixli Bəyannamə və s. xüsusilə əhəmiyyətlidir.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın. ***Mühəribədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktnın*** 2-ci maddəsində göstərilir ki, müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər

¹⁰ Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. Москва, 1995, с. 71-75.

öz aralarında ortaya çıxan bütün mübahisə və ya münaqişələri onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər.

“Beynəlxalq mübahisə” anlayışına daxildir:

- *iki və ya daha artıq tərəfin – beynəlxalq hüquq subyektlərinin olması;*
- *mübahisənin dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olmaması;*
- *mübahisə edən tərəflərin qarşılıqlı iddialarının olması;*
- *tərəflərin öz aralarında mübahisənin yaranması faktının etiraf edilməsi;*
- *mübahisənin yaranması anının müəyyən edilməsi.*

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi dövlətləri istənilən dövlətlərarası mübahisələri dinc vasitələrlə həll etməyə çağırır. Bu prinsip mahiyyət etibarilə istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan işlər üzrə mübahisələrə şamil olunmur. Tərəflər mübahisə edən zaman problemin dinc yolla tənzimlənməsindən imtina etmək hüququna malik deyildirlər.

Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin rolu haqqında 1988-ci il tarixli Bəyannamə isə mübahisələrin və təhlükəli vəziyyətlərin qarşısının alınmasına və ləğvinə görə dövlətlərin məsuliyyəti prinsipini nəzərdə tutur.

Bütövlükdə, ***beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prinsipinin normativ məzmununa*** daxildir: dövlətlər öz mübahisələrini onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər; dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinc vasitələrdən hər hansı birini seçmək hüququna malikdirlər; dövlətlər öz aralarında olan mübahisəni həll olunmaq üçün hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etməyə məcbur edilə bilməzlər; dövlətlər aralarında olan mübahisənin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər; dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll etməlidirlər.

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi ilə sıx bağlıdır. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində Təşkilatın bütün üzvlərin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanması aydın şəkildə göstərilmişdir. ***Prinsipin əsas məzmununa*** aşağıdakılar daxildir:

- *dövlətlər bir-birinin suveren bərabərliyinə, eləcə də hüquq subyektivliyinə də daxil olmaqla suverenliyə xas olan bütün hüquqlarına hörmət və ehtiram bəsləməyə borcludurlar;*
- *hər bir dövlət siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək, qanunlarını və inzibati qaydalarını müəyyən etmək hüququna malikdir;*
- *bütün dövlətlər bərabər hüquq və vəzifələrə malikdirlər;*
- *bütün dövlətlər bir-birinə hörmət və ehtiram bəsləməyə və şəxsi qərarlarına əsasən beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq digər dövlətlərlə münasibətlərini həyata keçirməyə borcludurlar;*
- *hər bir dövlət beynəlxalq təşkilatlarda və müqavilələrdə iştirak etmək hüququna malikdir;*
- *dövlətlər beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməyə borcludurlar.*

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi iki mühüm müddəanın sintezi əsasında meydana gəlmişdir: ***dövlət suverenliyinə hörmət və dövlətlərin bərabərliyi prinsipi***. Suverenlik yalnız bərabərhüquqluluq şəraitində real ola bilər. Suverenliyin qarşılıqlı hörməti – bərabərhüquqluluğun zəruri şərtidir.

Suverenlik adətən dövlətin ölkənin daxilində tam hakimiyyəti və xaricdə müstəqilliyi kimi başa düşülür. Bu anlamın dəqiqliyi nisbidir. Dövlətin ölkə daxilindəki tam hakimiyyəti xalqın və insanların hüquqları ilə məhdudlaşdırılır. Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi konstitusiyaya və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipini təsdiq etmişdir: “Xalqın iradəsi dövlət hakimiyyətinin əsası olmalıdır” (maddə 21). Ölkənin iqtisadi, sosial və siyasi sistemini təyin etmək kimi ali hüquq xalqa məxsusdur.

Suverenlik və beynəlxalq hüquq qarşılıqlı şəkildə əlaqədar və bir-biri üçün zəruri olan təzahürlərdir. Dövlətlər suveren hakimiyyətləri ilə beynəlxalq hüququ yaradır və onun realizəsini təmin edirlər. Beynəlxalq hüquq öz növbəsində suverenliyin təminatçısı olur. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin suveren hakimiyyətlərinin fəaliyyətini məhdudlaşdırır, suveren hakimiyyətlərin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyir və bununla da suveren hüquqların realizəsini təmin edir.

İnsanların azadlıqları yalnız hüquq çərçivəsində təmin olunduğu kimi, suverenlik də yalnız beynəlxalq hüquq qaydaları şəraitində bütün dövlətlər üçün real ola bilər. Beləliklə, suverenlik nəinki dövlətin daxilində, eləcə də beynəlxalq münasibətlərdə vacib rol oynamaqda davam edir.

Bərabərlik – nəzərdən keçirilən prinsipin suverenliklə əlaqədar ikinci elementidir. Burada söhbət dövlətlərin suveren hüquqlarının bərabərliyindən gedir. Dövlətlərin hüquqi statusunun bərabərliyi beynəlxalq hüququn bütün normalarının onlara qarşı eyni qaydada tətbiq olunmaları, bərabər məcburi qüvvəyə malik olmaları deməkdir. Bundan başqa, dövlətlər özləri üçün hüquqlar yaratmaq və öhdəlikləri qəbul etmək kimi bərabər qabiliyyətə malikdir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin əsas məzmunu BMT Nizamnaməsi ilə müəyyən olunmuşdur. Nizamnamə Təşkilata mahiyyət etibarilə istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə daxil olan işlərə müdaxilə etmək hüququ vermir (Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndi).

Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında 1933-cü il tarixli Montevideo Konvensiyasında qeyd edilmişdir ki, heç bir dövlətin digər dövlətin daxili və xarici işlərinə qarışmaq hüququ yoxdur. Sonradan həmin müddəalar ***Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın yolverilməzliyi, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında 1965-ci il tarixli BMT Bəyannaməsində*** daha da inkişaf etdirilmişdir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin normativ məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- *dövlətin suverenliyinə və onun siyasi və iqtisadi əsaslarına qarşı yönəlmiş silahlı müdaxilə və digər müdaxilə formaları qadağandır;*
- *heç bir dövlət başqa bir dövlətin onun öz suveren hüquqlarını həyata keçirmədə özünə təbə edilməsinə və bununla ondan hər hansı imtiyaz*

əldə edilməsinə nail olmaq üçün hərbi, siyasi və ya istənilən digər məcburiyyət tətbiq edə bilməz;

- *başqa bir dövlətin quruluşunun zorakı yolla dəyişdirilməsinə yönəlmiş təxribatçı və ya terrorçu fəaliyyətin təşkili və ya dəstəklənməsi yolverilməzdir;*
- *başqa bir dövlətdə silahlı münaqişəyə müdaxilə qadağandır;*
- *hər bir dövlət digər bir dövlətin (və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin) müdaxiləsi olmadan öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini seçmək hüququna malikdir.*

Dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə daxil olan işlər anlayışı müdaxilə etməmək prinsipinin məzmununun aydınlaşdırılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu anlayış xarici işlərin müəyyən dairəsini də əhatə edir.

Suveren bərabərlik prinsipinə müvafiq olaraq dövlətlər beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq bir-birinə hörmət və ehtiram bəsləmək, öz qərarları ilə digər dövlətlərlə münasibətlərini müəyyən etməyə və həyata keçirməyə borcludurlar. 1930-cu ildə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Daimi Palatası qeyd etmişdir ki, dövlətlərin müstəsna yurisdiksiyasında olan məsələlərin həcmi sabit deyildir və beynəlxalq münasibətlərin inkişafından asılıdır.

Dövlətlərin həyatlarının beynəlmillələşməsi şəraitində daxili səlahiyyətlərə aid olan məsələlər mövcuddur ki, onlar sonradan bu və ya digər şəkildə beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin predmetinə çevrilir. Bu baxımdan, humanitar müdaxilə problemi fəal şəkildə müzakirə olunmağa başlanmışdır.

Xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipi

Xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipi¹¹ beynəlxalq hüququn mühüm imperativ norması kimi BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra öz təsdiqini və inkişafını tapmışdır. BMT Nizamnaməsində, habelə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda, daha sonra Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il tarixli Bəyannamədə xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi hüququ ən mühüm və başlıca müddəalardan biri kimi müəyyən edilmişdir. ***Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il tarixli Bəyannamədə*** xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipinin məzmunu “xalqın öz ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolunu maneəsiz seçmək hüququnun təsdiqi” kimi açıqlanmışdır. Bu sənədlə dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hər cür cəhdin BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmış məqsəd və prinsiplərlə bir araya sığmadığı da öz təsdiqini tapmışdır.

BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamədə göstərilir ki, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipinin həyata keçirilməsi zamanı Bəyannamənin heç bir müddəası suveren və müstəqil dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinin

¹¹ Hüquq ədəbiyyatında bu prinsip *xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi* kimi də işlədilir.

qismən və ya tamamilə pozulmasına, onların bölünməsinə yönəlmiş hərəkətləri müdafiə etmək, onlara razılıq kimi tövsif edilə bilməz.

ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında da xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipi iştirakçı-dövlətlər tərəfindən BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn müvafiq, o cümlədən dövlətlərin ərazi bütövlüyünə aid olan normalarına uyğun hərəkət edərək həyata keçiriləcəyi öz ifadəsini tapmışdır.

Bununla yanaşı, **Avropa Şurasının Milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il tarixli Çərçivə Konvensiyasının** Preambulasında milli azlıqların hüquqlarının dövlətin ərazi bütövlüyü təmin olunmaqla həyata keçirilməsinin zəruriliyi xüsusi qeyd olunur. 21-ci maddədə birbaşa göstərilir ki, həmin Çərçivə Konvensiyasının heç bir müddəası dövlətin suveren bərabərliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə zidd tövsif edilə bilməz. Bu müddəa Regional dillər və ya Azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il tarixli Avropa Xartiyasının 5-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipi dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi ilə sıx bağlıdır, bu hüququn həyata keçirilməsi dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə uzlaşmalı, nəhayət, müstəqil dövlətin parçalanması üçün heç vaxt əsas olmamalıdır.

Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi

Ərazi dövlətlərin mövcudluğunun maddi əsasını təşkil edir. Ərazisiz dövlət yoxdur. Buna görə də dövlətlər onun bütövlüyünün təminatına xüsusi diqqət yetirirlər. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində “güc tətbiqindən və ya gücün dövlətin ərazi toxunulmazlığına qarşı tətbiqindən yayınmağa çağırış” formasında ifadə edilmişdir. Müstəqil prinsip kimi ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında da təsbit olunmuş bu prinsipin başlıca məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidirlər. Hər bir dövlət başqa bir dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hüquqazidd hərəkətlərdən çəkinməlidir. Dövlətin ərazisi qanunsuz güc tətbiqi nəticəsində hərbi işğal obyektinə ola bilməz. Ərazi bütövlüyü prinsipi özündə digər bir prinsip – hələ XIX əsrdə Latın Amerikasında formalaşmış və 1986-cı ildə Burkina Faso/Mali işində BMT Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi xarakterizə olunmuş *uti possidetis* prinsipini birləşdirir. Bu prinsipin məzmunu ondan ibarətdir ki, müstəmləkə və ya federasiya subyektlərinin əvvəlki sərhədləri yeni müstəqil dövlətlərin beynəlxalq sərhədləri olur və müvafiq razılıq olmadan dəyişdirilə bilməz.

Dövlət ərazisinin bütövlüyü onu bildirir ki, dövlətlər xarici ərazinin parçalanmasına yönələn istənilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Belə hərəkətlər dinc və ya qeyri-dinc, yəni hərbi xarakterli, yaxud güc tətbiq etmə hədəsi ola bilər. Lakin onların hamısı hüquqaziddir. Həm “dövlət ərazisinin pozulmazlığı”, həm də “dövlət ərazisinin bütövlüyü” anlayışlarının əsasən üst-üstə düşməsi, onlara eyni prinsipin müxtəlif tərəfləri kimi baxmağa imkan verir.

BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamədə qeyd edilir ki, hər bir dövlət istənilən digər dövlətin və ya ölkənin milli birliyinin və ərazi bütövlüyünün tam və ya qismən pozulmasına yönəlmiş hər hansı hərəkətdən çəkinməlidir. Bununla yanaşı, dövlət ərazisi

Nizamnamə müddəalarını pozmaqla zor işlətmənin nəticəsi olan hərbi işğal predmeti olmamalıdır və dövlət ərazisi güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmək nəticəsində digər dövlətin qazanc obyektı olmamalıdır.

1975-ci il tarixli ATƏM-in Helsinki Yekun Aktının Prinsiplər Bəyannaməsinin IV bölməsinə görə, iştirakçı-dövlətlər digər iştirakçı-dövlətlərin hər birinin ərazi bütövlüyünə hörmət edəcəklər. Buna müvafiq olaraq, onlar hər hansı iştirakçı-dövlətin siyasi müstəqilliyi və ya ərazi bütövlüyü əleyhinə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə uzlaşmayan istənilən hərəkətlərdən, o cümlədən güc tətbiq etməkdən və güc tətbiq etməklə hədələməkdən ibarət olan istənilən bu cür hərəkətlərdən çəkinəcəklər.

Ərazi bütövlüyü barədə, həmçinin regional birliklərin təsis aktlarında da bəhs olunur. **Amerika Dövlətləri Təşkilatının 1948-ci il tarixli Nizamnaməsi** ərazi bütövlüyünün müdafiəsini əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən etmişdir (maddə 1). Analoji vəziyyət **Afrika Birliyi Təşkilatının 1963-cü il tarixli Xartiyasında** da öz əksini tapmışdır (2-ci və 3-cü maddələr).

Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi

Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında müstəqil prinsip kimi təsbit olunmaqla beynəlxalq münasibətlərdə sərbəst və məcburi norma kimi tanınmışdır.

Dövlətin razılığı olmadan onun sərhədləri heç bir halda dəyişdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə, belə bir razılıq yalnız referendum vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipinin normativ məzmunu əsasən aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir:

- *mövcud sərhədlərin hüquqi cəhətdən beynəlxalq hüquqa uyğun qaydada təsbit olunmasının tanınması;*
- *hazırda və gələcəkdə hər hansı ərazi iddialarından imtina;*
- *bu sərhədlərə güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmək də daxil olmaqla hər hansı qəsddən imtina edilməsi.*

BMT Nizamnaməsində (2-ci maddənin 4-cü bəndi) konkret sərhədlərin bilavasitə hüquqi şəkildə tanınmasına yönələn hər hansı müddəa olmasa da, bu prinsipə görə, dövlətlər ərazi bütövlüyü əleyhinə yönələn istənilən hərəkətdən çəkinməyə borclu olduqlarından, onlar ərazinin hüdudlarını bildirən sərhədlər əleyhinə yönələn hərəkətlərdən də çəkinməyə borcludurlar.

Dövlət sərhədlərinin pozulmazlığı həm də onda ifadə olunur ki, əcnəbi fərdlər və ya nəqliyyat vasitələri sərhədi ancaq dövlətin müəyyən etdiyi qaydalar əsasında keçməlidir. Giriş (tranzit) vizasının alınması bu qaydaların ən mühüm ifadəsidir.

Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi

Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi dövlətlərin BMT Nizamnaməsi əsasında qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Dövlətlərin əməkdaşlığı təkcə sülhün və təhlükəsizliyin qorunması tədbirlərinin həyata keçirilməsini deyil, həm də iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və dövlətlərarası digər münasibətlər sahəsinin genişləndirilməsini əhatə edir. BMT Nizamnaməsində dövlətlər üçün müəyyən hüquqlar

nəzərdə tutulmaqla yanaşı, onların üzərinə müəyyən öhdəliklər də qoyulmuşdur ki, bu, ümumqəbul olunmuş müddəadır. BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, dövlətlərin üzərinə “iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi”, Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə isə “beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və bu məqsədlə səmərəli kollektiv tədbirlər” həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur.

Dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının beynəlxalq-hüquqi prinsipləri BMT Nizamnaməsinin daha iki maddəsində öz təzahürünü tapmışdır. Belə ki, Nizamnamənin 55-ci və 56-cı maddələri sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə dövlətlərin əməkdaşlığına həsr olunmuşdur. BMT Nizamnaməsinin 56-cı maddəsi BMT üzvlərinin beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində iki növ: BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmaq və bu məqsədlə BMT-nin özü ilə əməkdaşlıq etmək öhdəliyini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq sülhün qorunması sahəsində əməkdaşlıq sözsüz ki, dövlətin hüquqi vəzifəsidir. Dövlətlər əməkdaşlıq prinsipi əsasında özlərinin beynəlxalq münasibətlərində elə davranmalıdırlar ki, əməkdaşlığa mane olmasınlar, əksinə onu inkişaf etdirdirsinlər. Dövlətlərin əməkdaşlığının konkret formaları dövlətlərin özlərindən, onların tələbatları, ehtiyatları, daxili qanunvericilikləri və üzərilərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərdən asılıdır.

BMT Nizamnaməsi əməkdaşlıq ideyasını tam şəkildə müəyyən etmişdir. Qeyd edilən prinsip dövlətləri onların siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərinin fərqli cəhətlərindən asılı olmayaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyə çağırır. ***Əməkdaşlığın əsas istiqamətləri*** kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

- *sülhün və təhlükəsizliyin qorunması;*
- *insan hüquqlarına ümumi hörmət və ehtiram;*
- *iqtisadi, sosial, mədəni, texniki, ticarət və s. sahələrdə beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi;*
- *BMT ilə əməkdaşlıq və onun Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi;*
- *bütün dünyada, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artıma yardım göstərilməsi.*

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi beynəlxalq hüququn qədim prinsiplərindəndir. Bu prinsip beynəlxalq hüquqda *pacta sunt servanda* (“müqavilələrə riayət olunmalıdır”) prinsipi kimi məşhurdur. Beynəlxalq hüquq qaydasının, sülh münasibətlərinin və dövlətlərarası əməkdaşlığın sabitliyi və səmərəliliyinin təmin olunması dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməsi və üzərilərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmələrindən çox asılıdır. Tanınmış hüquqşünas-alim İ.İ.Lukaşuk belə hesab edir ki, beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi olmadan beynəlxalq hüquq

özünün hüquqi xarakterini itirmiş olardı. Beynəlxalq hüququn hüquqi qüvvəsinin mənbəyi məhz bu prinsipdir.¹²

Öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarının hüquqi qüvvəsinin tanınması barədə ümumi razılaşmalarını təsbit edir. Prinsipin sosial-siyasi bazası beynəlxalq hüququn dövlətlərin maraqlarının təminatı, bəşəriyyətin yaşayışı üçün daha zəruri şəkil alması ilə daha da möhkəmlənmişdir. ***Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasında*** bu prinsip “hər bir qüvvədə olan müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və onlar tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməlidir” kimi ifadə olunmuşdur. Həmin prinsipə riayət edilməsindən imtina hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilməli və hüquq pozuntusu törədən dövlət həm müqaviləni pozmasına, həm də onun nəticələrinə görə məsuliyyət daşmalıdır.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün bu Nizamnaməyə uyğun olaraq öz üzvlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər. Bu zaman beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi BMT Nizamnaməsindən, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzim prinsiplərindən və beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsində öz əksini tapır.

1.10. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlər və insan hüquqları problemi

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin tarixi və mahiyyəti, onun səbəb olduğu nəticələr dünya birliyinə yaxşı məlumdur. Azərbaycan xalqına və Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı XIX əsrdən başlayan və XX əsrdən etibarən sürətlənən beynəlxalq cinayətlər beynəlxalq hüquq normalarının nəinki kobud şəkildə pozulmasıdır, eyni zamanda beynəlxalq cəmiyyətdə beynəlxalq hüquqa olan inamı qırmaqla beynəlxalq əməkdaşlıq siyasətinə ağır zərbələr vurur.

İlk növbədə, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlər beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzim prinsiplərinin ciddi şəkildə pozulması ilə müşayiət edilir. Bu pozuntuların ən bariz nümunəsi Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazilərinin ***hərbi işğal***ıdır ki, bunu da əsasən ***iki aspektdən*** qiymətləndirmək olar.

Birinci aspekt Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ regionunun işğalıdır.

İkinci aspekt isə Dağlıq Qarabağ regionuna daxil olmayan və ona bitişik 7 rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan), habelə bir sıra digər ərazilərin işğalı ilə bağlıdır.

Ermənistan tərəfindən işğal olunan bütün bu ərazilərin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tərkib hissəsi olmasına və beynəlxalq hüquqla qəbul olunmuş sərhədləri çərçivəsində mövcudluğuna baxmayaraq, tarixən Dağlıq

¹² Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Москва, 1996, с. 288.

Qarabağ regionu daha çox əsassız erməni iddialarının obyektinə çevrilmişdir. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı güc tətbiqi məsələsi beynəlxalq təşkilatların bununla bağlı qəbul olunan sənədlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən ərazi əldə etmək məqsədilə gücdən istifadənin yolverilməzliyini təsdiq edən **dörd qətnamə** qəbul edilmişdir:

- *İşğalçı qüvvələrin dərhal Kəlbəcər və digər işğal olunmuş rayonlardan çıxarılmasını tələb edən 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 sayılı qətnamə;*
- *Ağdam və digər işğal olunmuş rayonların işğalını pisləyən 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 sayılı qətnamə;*
- *İşğal olunmuş ərazilərdən işğalçı qüvvələrin qoşunlarının çıxarılması və münaqişənin sülh danışıqları vasitəsi ilə həll olunmasına dair 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 sayılı qətnamə;*
- *Hərbi əməliyyatların yenidən başlanması ilə nəticələnən tərəflər arasında əldə edilmiş atəşkəsin pozulmasını, xüsusilə Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğal edilməsini, dinc əhaliyə qarşı hücumları və Azərbaycan Respublikası ərazisinin bombardman edilməsini pisləyən 12 noyabr 1993-cü il tarixli 884 sayılı qətnamə.*

Lakin təəssüf ki, hələ də həmin qətnamələr yerinə yetirilməmişdir və bu universal bir beynəlxalq təşkilat kimi BMT-nin nüfuzuna və onun beynəlxalq cəmiyyətdəki mövqeyinə ciddi zərbədir. ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində intensivləşən danışıqlar prosesi hələlik nəticə verməsə də, Azərbaycan Respublikası ötən müddətdə münaqişənin həllində məhz beynəlxalq hüquq normalarına əsaslandığını ən müxtəlif səviyyələrdə sübuta yetirə bilmişdir.

Təhlil olunan vəziyyətlə bağlı digər beynəlxalq təşkilatların sənədlərini də qeyd etmək yerinə düşərdi. Məsələn, **İslam Konfransı Təşkilatının (hazırkı İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı) Xarici İşlər Nazirləri Şurasının “Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə haqqında” 1994-cü il tarixli 11/22P sayılı Qətnaməsinin və 1995-ci il tarixli 11/23P sayılı Qətnaməsinin** 5-ci bəndlərində və s. sənədlərində gücdən istifadə edərək Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazilərinin əldə edilməsinə, yəni işğalına dair mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Bütövlükdə, qanunsuz güc tətbiq etmənin qadağan olunan forması kimi Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının qəbul etdiyi bütün müvafiq beynəlxalq sənədlərdə birmənalı şəkildə pislənir, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərin pozulmazlığının bərpası qəti şəkildə tələb olunur. **BMT Baş Məclisinin “Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında” 15 mart 2008-ci il tarixli Qətnaməsində** ciddi narahatlıq ifadə edilərək qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafındakı hərbi münaqişə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaratmaqda davam etməklə Cənubi Qafqaz ölkələrində humanitar vəziyyətə mənfi təsir edir. BMT Baş Məclisi üzv-dövlətləri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq qaydada tanınmış sərhədləri çərçivəsində suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə çağırır. Qəbul edilən sənəddə BMT Baş Məclisi bir daha bəyan edir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış vəziyyəti heç bir dövlət qanuni saymamalı və bu vəziyyətin qalmasını təşviq etməməlidir.

2005-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş **“ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ**

bölgəsi üzərində münaqişə”yə dair 1690 (2005) sayılı Təvsiyədə xüsusilə hərbi əməliyyatlardan çəkinmə və Azərbaycan Respublikasının bütün işğal olunmuş ərazilərindən hərbi qüvvələrin geri çəkilməsi də daxil olmaqla əlaqədar tərəfləri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinə əməl etməyə çağırış ifadə edilmişdir. Eyni zamanda, həmin tarixdə Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş ***“ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə”yə dair 1416 (2005) sayılı Qətnamənin*** 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisinin əhəmiyyətli hissələri hələ də erməni qüvvələri tərəfindən işğal altındadır və separatist qüvvələr hələ də Dağlıq Qarabağ bölgəsinə nəzarət edirlər. Eyni zamanda, Qətnamənin 3-cü bəndində Assambleya BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrini xatırladır və əlaqədar tərəflərin, xüsusilə silahlı əməliyyatlardan çəkinməklə və istənilən işğal olunmuş ərazilərdən silahlı qüvvələri çıxarmaqla onlara riayət etməsini təkid edir.

Ermənistanın apardığı məqsədyönlü təcavüz siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən və 1990-1992-ci illər ərzində ümumi sahəsi 4400 km² olan Dağlıq Qarabağ bölgəsi (1991-ci ilədək Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsünə əsasən – Şuşa, Xocavənd, Əsgəran, Hadrut, Ağdərə rayonları və Xankəndi daxil olmuşdur) işğal edilmişdir. Belə ki, Xankəndi 26 dekabr 1991-ci il, Xocalı 26 fevral 1992-ci il, Şuşa 8 may 1992-ci il, Xocavənd 2 oktyabr 1992-ci il, Ağdərə 17 iyun 1993-cü ildə işğal olunmuşdur. Bundan əlavə, Dağlıq Qarabağ regionuna bitişik 7 rayon – Laçın (18 may 1992), Kəlbəcər (02 aprel 1993), Ağdam (23 iyul 1993), Füzuli (23 avqust 1993), Cəbrayıl (23 avqust 1993), Qubadlı (31 avqust 1993), Zəngilan (29 oktyabr 1993) bütövlükdə və ya əksər yaşayış məntəqələri ilə birlikdə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Hal-hazırda Ağdam ərazisinin 62,8%-i, Cəbrayıl və Füzuli ərazisinin ayrı-ayrılıqda 79,3%-i, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları isə bütövlükdə erməni işğalçılarının nəzarəti altındadır. Hazırda ölkəmizdə 1 milyon 200 min nəfərdən çox qaçqın və məcburi köçkün vardır. Həmçinin təcavüz nəticəsində iyirmi min nəfər həlak, əlli min şəxs isə əlil olmuşdur. Bütövlükdə, münaqişə müddətində 6 mindən çox Azərbaycan Respublikası vətəndaşı itkin düşmüş, əsir və girov götürülmüşdür.¹³

Azərbaycan xalqına qarşı törədilən cinayətlərdən biri də ***soyqırımı cinayətidir***. Ədəbiyyatda XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı ermənilərin etnik təmizləmə siyasəti ***dörd mərhələ*** üzrə nəzərdən keçirilir:

- 1905-1907-ci illəri əhatə edən birinci mərhələ;
- 1918-1920-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələ;
- 1948-1953-cü illəri əhatə edən üçüncü mərhələ;
- 1988-1993-cü illəri əhatə edən, müasir dövr üçün azərbaycanlılara qarşı soyqırımı, ərazi iddiaları və hərbi təcavüz üçün geniş zəmin yaratdığı dördüncü mərhələ.

Təkcə 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında 16 mindən çox insan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 167 kənd (hazırda onların 35-i mövcud deyildir) dağıdılmışdır. Bütövlükdə, erməni daşnakları tərəfindən 1918-ci ilin mart-aprel aylarında

¹³ www.human.gov.az

Bakıda və Azərbaycanın digər regionlarında 50 minə yaxın insan xüsusi işgəncələrlə qətlə yetirilmişdir.¹⁴ Quba şəhərindəki kütləvi məzarlıqda soyqırımı nəticəsində hədsiz amansızlıq və xüsusi qəddarlıqla öldürülən azərbaycanlılarla yanaşı ləzgilərin, yəhudilərin, tatların və digər milli azlıqlara mənsub olan minlərlə insanların zorakılığa məruz qaldığı aşkar edilmişdir. Nəhayət, 1988-ci ildə öz tarixi torpaqlarında yaşayan son 250 min azərbaycanlı bu ərazidən qovulmuş, bununla da bir xalq özünün təbii mühitindən (kökündən) birdəfəlik ayrı salınmışdır. Lakin 1988-ci ildə baş verən hadisələri təkcə deportasiya kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Belə ki, həmin hadisələr nəticəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti də kəskin formada davam etmişdir.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin son və davam edən ən son mərhələsində **Xocalı soyqırımını** xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Xocalı soyqırımı Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini zəbt etmək məqsədilə Ermənistanın apardığı işğalçılıq müharibəsinin gedişində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətlərinin miqyasına görə ən dəhşətlisi hesab edilməlidir. 1992-ci il fevralın 17-də Qaradağlı kəndində yaşanan soyqırımı miqyasına görə **“ikinci Xocalı”** da adlandırırlar. Burada kəndin hər 10 sakinindən biri şəhid olmuşdur. 1992-ci ilin fevralında – Xocalı faciəsindən bir neçə gün əvvəl Qaradağlıda törədilən soyqırımında 104 kənd sakini və 15 nəfər xüsusi müdafiə dəstəsinin üzvü əsir götürülmüş, onlardan 67 nəfəri erməni faşistləri tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Öldürülənlərdən 10-u qadın, 8-i uşaq idi. Kənddə 200 yaşayış və 1 mədəniyyət evi, 320 yerlik orta məktəb və 25 çarpayılıq xəstəxana binaları və digər obyektlər dağıdılmışdı. 800 nəfərə yaxın sakin məcburi köçkünə çevrilmişdi. Bundan sonra erməni silahlı dəstələri Xankəndində yerləşən keçmiş SSRİ Müdafiə Nazirliyinə məxsus 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və hərbi şəxsi heyətinin iştirakı və “köməkliyi” ilə 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-sına keçən gecə Xocalı şəhərini işğal etmişlər. Lakin şəhərin zəbt olunması faktı təkcə müvafiq əməlin təcavüz kimi qiymətləndirilməsini şərtləndirmir, həm də həmin coğrafi ərazidə baş verənlərin “soyqırımı” cinayəti kimi təsvif olunmasına əsas verir. Belə ki, sözügedən təcavüz nəticəsində 613 nəfər, xüsusilə 63 uşaq, 106 qadın, 70 qoca qətlə yetirilmişdir. 1275 nəfər əsir götürülmüş, 8 ailə bütövlüklə məhv edilmiş, 56 nəfər xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla diri-diri yandırılaraq başlarının dərisi soyulmuş, gözləri çıxarılmışdır. 1000 nəfərdən artıq dinc sakin, o cümlədən 76 uşaq müxtəlif dərəcəli güllə yarası alaraq şikəst olmuşdur. 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdir. 155 nəfər isə itkin düşmüşdür. Bütün bu statistik göstəricilər yalnız Xocalı sakinlərinə qarşı törədilən cinayətləri ifadə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xocalı faciəsi zamanı Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrindən gəlmiş 300 nəfərdən artıq inşaatçı və digər sahələr üzrə mütəxəssislərdən təxminən 100 nəfərdən artıq şəxs soyqırımı zamanı şəhid olmuşdur.

Xocalı soyqırımının törədilməsindən sonra soyqırımı siyasətini davam etdirən Ermənistan tərəfindən növbəti hədəf Kəlbəcər rayonunun **Ağdaban kəndi** oldu. Ağdaban kəndi Kəlbəcər rayonunda, Ağdaban çayının sağ silsiləsində, Ağdaban dağının yamacında, Murovdağ silsiləsinin cənub ətəyində, rayon

¹⁴ Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri (azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində). Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2017, s. 10-14.

mərkəzindən 56 km şimal-şərqdə yerləşir. 1992-ci ilin aprelin 7-dən 8-inə keçən gecə Ermənistan silahlı birləşmələri Dağlıq Qarabağdakı erməni yaraqlılarının köməyi ilə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə hücum edərək, 130 evdən ibarət olan kəndi tamamilə yandırmış, 779 nəfər dinc sakinə divan tutmuş, 67 nəfəri amansızcasına qətlə yetirərək soyqırımı törətmişlər. Bir gecədə 8 nəfər 90-100 yaşlı qoca, 2 nəfər azyaşlı uşaq, 7 nəfər qadın diri-diri odda yandırılmış, 2 nəfər itkin düşmüş, 12 nəfərə ağır bədən xəsarəti yetirilmişdir. Ermənilər tərəfindən tarixi, memarlıq, mədəniyyət və dini abidələr dağıdılmış, məzarlıqlar təhqir olunmaqla məhv edilmişdir ki, bu da bilavasitə “mədəni soyqırımı” siyasətinin tərkib hissəsi hesab olunmalıdır.

İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı, bir sıra dünya dövlətləri (Bosniya və Herseqovina, Çex Respublikası, İordaniya Həşimilər Krallığı, Pakistan İslam Respublikası, Kolumbiya Respublikası, Qvatemala Respublikası, Honduras Respublikası, Panama Respublikası, Peru Respublikası, Sudan Respublikası, Paraqvay Respublikası və s.), eləcə də ABŞ-ın bir sıra ştatları (Arizona, Arkanzas, Konnektikut, Corciya, Havay, İndiana, Men, Massaçusets, Nebraska, Missisipi, Nyu-Cersi, Nyu-Meksika, Oklahoma, Pensilvaniya, Tennesi, Texas, Yuta, Qərbi Virciniya və s.) öz hüquqi-siyasi mövqeyini əks etdirərək, Xocalıda törədilən cinayətləri “soyqırımı” kimi tanımışlar.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına və xalqına qarşı törətdiyi beynəlxalq hüquqazidd əməllərdən biri də *müharibə cinayətləridir*. Bu zaman, ilk növbədə, ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurulmasına səbəb olan qəsdən hücumların edilməsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş 1,7 milyon hektar ərazisinin 595,6 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, 247,4 min hektarı meşə ilə örtülü, 10,1 min hektarı isə həyətyanı sahələrdən ibarət olmuşdur. İşğal olunmuş torpaqlarda 42997 hektar sahəyə malik xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri – Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu, Arazboyu Dövlət Təbiət yasaqlığı, Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu, Laçın rayon Dövlət Təbiət yasaqlığı, Qubadlı rayon Dövlət Təbiət yasaqlığı və Daşaltı Dövlət Təbiət yasaqlığı mövcuddur. Bu ərazilərdə 155 növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən – 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları, 11 şirin yeraltı su və 10 mineral su yataqları yerləşir.¹⁵

Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində ətraf mühit əleyhinə törədilmiş cinayətlər deyil, həm də Ermənistanın öz ərazisində olan “ekoloji böhran” da region dövlətləri, o cümlədən ölkəmiz üçün qarşısıalınmaz və nəticəsinin aradan qaldırılması qeyri-mümkün olan problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Ermənistan ərazisində yerləşməklə Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyinə ciddi ziyan vuran ən problemli məsələlərdən biri də Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının radioaktiv zərərli tullantılarının birbaşa Araz çayına axıdılması hövzənin flora və faunasının məhvində,

¹⁵ Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. (Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində). Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018, s. 102.

təbii ekoloji tarazlıqda olan sistemlərin pozulmasına səbəb olmaqla insan sağlamlığına və ümumilikdə genofondumuza böyük zərbə vurur.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2016-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasının sərhəd rayonlarının sakinlərinin sudan qəsdən məhrum edilməsi haqqında” 2085 sayılı Qətnaməsinin 8-ci bəndində Ermənistanın müvafiq davranışının Avropa Şurasının təmhüquqlu üzvü kimi üzərinə gətirdiyü öhdəliklərə uyğun gəlmədiyi birbaşa vurğulanmışdır. Həmçinin 4-cü bənddə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və digər ətraf ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının Azərbaycan Respublikasının Aşağı Qarabağ bölgəsində yaşayan əhalisi üçün oxşar humanitar və ekoloji problemlər yaratdığı öz əksini tapmışdır. Məhz bu məqsədlə Ermənistan silahlı qüvvələrinin sözügedən regiondan dərhal çıxarılması və bu ölkənin hakimiyyətinin su resurslarından siyasi təsir və ya təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyi dayandırması tələb olunur.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi prosesində törədilən müharibə cinayətlərindən biri də qarşı tərəfin beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq **girovlar götürməsidir**. Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 1 fevral 2018-ci ilə olan rəsmi məlumatına görə, qeydiyyatdan keçən itkin düşmüş şəxslərin sayı 3875 nəfərdir ki, onlardan 3165 nəfəri hərbi, 710 nəfəri isə mülki şəxsdir. İtkin düşmüş şəxslərdən 67 nəfərini uşaqlar (23 nəfər qız, 44 nəfər oğlan), 265 nəfərini qadınlar, 326 (o cümlədən 166 qadın) nəfərini isə qocalar təşkil edir. Bununla yanaşı, 871 nəfərin əsir-girov götürülməsi barədə məlumat mövcuddur ki, onlardan 602 nəfərini hərbi, 269 nəfərini mülki şəxs təşkil edir. Həmin şəxslərin 29 nəfəri uşaqlar (7 nəfər qız, 22 nəfər oğlan), 98 nəfəri qadınlar, 113 nəfəri (o cümlədən 64 nəfər qadın) isə qocalardan ibarətdir.¹⁶ Eyni zamanda, həmin əsir və girovların çoxsaylı insan hüquqlarının kobudcasına pozulması, habelə onların meyitlərinin təhqir olunması ilə müşayiət olunan yüzrlə faktların mövcudluğu da qeyd edilməlidir.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərindən biri də dini, təhsil, incəsənət və elmi müəssisələrin, habelə tarixi abidələrin, incəsənət və elmi əsərlərin, bir sözlə **mədəni mülkiyyətin ələ keçirilməsi, məhv edilməsi, yaxud onlara qəsdən zərər vurulmasıdır**. Müharibə cinayətlərinin tərkib hissəsi kimi ölkəmizin mədəni mülkiyyətinə qarşı müvafiq qəsdlər iki kontekstdə – həm Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində, həm də Ermənistan ərazisində olan müvafiq müəssisə, abidə və əsərlərə münasibətdə törədilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi müharibə cinayətləri sırasında **Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərə özünün mülki əhalisinin bir hissəsini köçürməsi** xüsusi qeyd olunmalıdır. Ayrı-ayrı beynəlxalq qurumların apardığı müşahidələr və tərtib etdiyi hesabatlar məhz bu cinayətin sübutedici vasitəsi qismində çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 2015-ci il məlumatlarına görə, Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ bölgəsinə 8500, Laçına 13000,

¹⁶ www.human.gov.az

Kəlbəcərə 700, Zəngilana 520, Cəbrayıla 280 nəfər olmaqla cəmi 23000 nəfər şəxs qeyri-qanuni olaraq məskunlaşma üçün köçürülmüşdür.¹⁷

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərdən biri də ***hərbi zərurətlə əlaqədar olmayan əmlakın qanunsuz, lüzumsuz və genişmiqyaslı məhvi və mənimlənməsidir***. Belə ki, 1988-1993-cü illər ərzində Ermənistanın Azərbaycan Respublikası torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində 900 yaşayış məntəqəsi, 6 minə yaxın kənd təsərrüfatı və sənaye obyekti, 150000 ev, 7000 ictimai birlik, 693 məktəb, 855 uşaq bağçası, 85 musiqi məktəbi, 695 tibb müəssisəsi, 927 kitabxana, 44 məbəd, 473 tarixi abidə, saray və muzey, 40000 muzey ekspozisiyası, 2670 km. avtomobil yolu, 160 körpü, 2300 km. su kommunikasiyası, 2000 km. qaz kommunikasiyası, 15000 km. elektrik xətti, 280000 hektar meşə, 1 milyon hektar kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq, 1200 km. irriqasiya sistemi və s. dağıdılmış və məhv edilmişdir.¹⁸ Ümumilikdə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasına dəymiş ziyan təxminən 800 milyard ABŞ dollarından çox (bu rəqəm Beynəlxalq Qiymətləndiricilər Assosiasiyası tərəfindən dəqiqləşdirilir) qiymətləndirilir.¹⁹

Burada söhbət təkcə dövlət və ya ictimai mülkiyyətin dağıdılması və ya mənimlənməsindən getmir, həm də xüsusi mülkiyyətin qorunması və qanuni mülkiyyətçinin (və ya mülkiyyətçilərin) müvafiq əmlakla bağlı bütün hüquqların istifadəsindən məhrum edilməsindən gedir. Çünki şəxsin məcburiyyət qarşısında yaşadığı ərazini tərk etməsi həm də onun mülkiyyət hüququnun pozuntusu hesab olunmalıdır. Belə ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Böyük Palatasının *“Çıraqov və digərləri Ermənistan qarşı”* işi üzrə çıxardığı qərara (2015) əsasən, ərizəçilərin Laçın rayonundan məcburi köçürülməsi və iradələrindən asılı olmadan orada olmamasının, habelə onların məcburi köçməsinə uzun müddət keçməsinin həmin şəxslərin rayonla əlaqələrinin qırılması anlamına gələ bilməz. Bununla bağlı, Məhkəmə mövqeyini onunla əsaslandırmışdır ki, *“ərizəçilərin hamısı Laçın rayonunda anadan olmuşdur. 1992-ci ilin may ayında məcburi köçənədək onlar həyatın böyük hissəsini orada yaşamış və işləmişlər. Həmin rayonda onların, demək olar ki, hamısının nikahı bağlanmış və uşaqları anadan olmuşdur. Bundan əlavə, burada onlar yaşayış üçün qazanc əldə etmiş, onların əcdadları yaşamışlar. Həmçinin onlar yaşadığı evləri tikmiş, bu evlərə sahib olmuşlar. Buna görə də, aydındır ki, ərizəçilərin həmin rayonda kök salmış həyatı və evləri olmuşdur”* (bənd 206).

Müasir dövrdə beynəlxalq cinayətlərin tərkib hissəsini təşkil edən, eləcə də Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı törədilən beynəlxalq ictimai-təhlükəli əməllərdən biri də ***insanlığa əleyhinə cinayətlərdir***.

Ermənilərin və Ermənistanın azərbaycanlılara və Azərbaycan Respublikasına qarşı ***terrorçuluq hərəkətlərini*** isə üç aspektdən – beynəlxalq hüququn əsas,

¹⁷ www.human.gov.az

¹⁸ Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. R.Ə.Mehdiyevin redaktəsi ilə. Bakı, XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, s. 255.

¹⁹ Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. (Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində). Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018, s. 44.

ümumtənnimmiş prinsiplərinin pozuntusu, törədilmiş beynəlxalq cinayətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan ictimai-təhlükəli əməl və sadəcə terrorçuluq kimi nəzərdən keçirmək olar. Lakin bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, miqyasına və nəticəsinə görə ermənilərin və Ermənistanın azərbaycanlılara və Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi terrorçuluq cinayətini “davamlı və sistemətik terror kampaniyası” kimi xarakterizə etsək də, onu konkret bir mərhələ ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Digər tərəfdən, erməni terrorçuluğunun hədəfi qismində təkcə azərbaycanlılar və Azərbaycan dövləti olmamış, miqyasına görə global və universal xarakter kəsb etmiş və etməkdədir. Şübhəsiz ki, ermənilər öz terror siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif təşkilatı qruplardan istifadə etmişlər. Bütövlükdə isə erməni terrorunu bu və ya digər formada həyata keçirən çoxsaylı təşkilatlar – “Armenakan” partiyası, “Hnçak” partiyası, “Daşnaksütyun” – erməni federativ inqilab partiyası, “Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu” (ASALA), “Geqaron”, “Erməni azadlıq hərəkəti” (AOD), “Erməni azadlıq cəbhəsi”, “Orli qrupu”, “Erməni soyqırımının ədalət komandoları”, “Erməni birliyi”, “Gənc ermənilər ittifaqı”, “9 iyun qrupu”, “İsveçrə qrupu”, “Demokratik cəbhə”, “İntiharçılar eskadronu”, “Apostol” mövcud olmuşdur və hazırda da fəaliyyətlərini davam etdirməkdədirlər.

Ermənistanın dövlət terror siyasəti və erməni terror təşkilatlarının fəaliyyətinin ən başlıcası sayılanı azərbaycanlılara və Azərbaycan Respublikasına qarşı yönəlmiş cinayətkar fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət üzrə törədilən **terror aktları** da öz-özlüyündə üç hal üzrə təsnifləşdirilə bilər:

- *nəqliyyat vasitələrinə qarşı və ya nəqliyyat vasitələrində törədilən terror cinayətləri;*
- *statusundan (yəni, mülki və ya hərbi şəxs olmasından) asılı olmayaraq fərdlərə qarşı törədilən terror cinayətləri;*
- *mülki və dövlət obyektlərinə qarşı törədilən terror cinayətləri.*

Göründüyü kimi, Ermənistan özünün işğalçılıq və hələ də davam edən beynəlxalq cinayətlər törətmək siyasətindən əl çəkmir, münafişənin həlli ilə əlaqədar beynəlxalq təşkilatların qərarlarını yerinə yetirməkdən açıq-aşkar şəkildə imtina edir, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədləri çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həlli ilə bağlı ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən irəli sürülən bütün təklifləri beynəlxalq-hüquqi baxımdan əsaslandırmadan bu və ya digər formada müxtəlif bəhanələrlə rədd edir. Bununla da dünya və region üçün çox ciddi təhlükə olan belə bir problem hələ də həll edilməmiş qalır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, Ermənistan tərəfindən güc tətbiq etməklə Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalı, danışıqlar prosesinin süni şəkildə uzadılaraq işğal vəziyyətinin davamı, o cümlədən işğala məruz qalmış Azərbaycan Respublikasını öz əraziləri ilə bağlı güzəştə getməyə məcbur etmə beynəlxalq hüququn kobud və ciddi şəkildə pozulmasıdır.

Nəhayət, törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət məsələlərinin həlli xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu zaman Azərbaycan Respublikasına, habelə etnik və milli qrup kimi azərbaycanlılara münasibətdə **Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlərlə bağlı məsuliyyət məsələlərinin hüquqi həlli iki kontekstdə** nəzərdən keçirilməlidir:

Birincisi, Ermənistanın məsuliyyəti məsələsi önə çəkilməlidir. Beynəlxalq hüququn *jus cogens* və adət normalarının pozulması, habelə beynəlxalq

müqavilələrdə nəzərdə tutulan öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi Ermənistanın bir dövlət kimi məsuliyyətini əsaslandıran əsas şərtidir.

İkincisi, beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə fərdi məsuliyyət prinsipinin tətbiqinə diqqət yetirilməlidir. Bu məqsədlə, habelə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrində (822, 853, 874, 884 sayılı) Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının ərazilərinə hücumu və işğalı faktlarının regional sülh və təhlükəsizliyə təhdid kimi qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq, BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə uyğun olaraq, *ad hoc* Beynəlxalq Cinayət Tribunalının yaradılması zəruridir. Həmin *ad hoc* Beynəlxalq Cinayət Tribunalında Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan xalqına qarşı beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərin mühakimə olunması təmin edilməli, baş verən beynəlxalq cinayətlərin həm də insan hüquqlarının pozuntusu kimi qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir.

II FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNİN MAHİYYƏTİ, ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MÜHÜM ELEMENTLƏRİ

2.1. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri

İnsan hüquqlarının müdafiəsi özündə bir-biri ilə sıx bağlı olan iki əsas elementdən ibarətdir: *insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi* və *insan hüquqlarının müdafiəsinin dövlətdaxili təminat sistemləri*. Hər iki elementin birgə qarşılıqlı əlaqəsində və bir-birini tam əhatə edə bilməsi şəraitində insan hüquqlarının tam təminat sistemindən söhbət gedə bilər.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi beynəlxalq hüququn mühüm sahələrindən və əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Belə ki, bu sahədə mövcud münasibətlərin beynəlxalq hüquqla tənzimlənmə zərurəti, həmin münasibətlərin beynəlxalq hüququn digər sahələri ilə tənzimlənmə bilməməsi, bu sahədə spesifik prinsiplərin işlənilib hazırlanması, kifayət qədər beynəlxalq müqavilələrin (universal və regional) qəbul edilməsi, nəhayət beynəlxalq təşkilati mexanizmlərin mövcudluğu fikrimizi demək olar ki, əsaslandırır amillərdəndir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq səviyyədə bir çox nailiyyətlər əldə edilmişdir, xüsusilə də əsas insan hüquqları barəsində dövlətlər konsensus əldə edə bilmişdir.²⁰ Bu isə onun yeni bir sahə kimi tam formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi insan hüquq və azadlıqları, bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi üzrə dövlətlərin öhdəlikləri, həmçinin pozulmuş ayrı-ayrı insan hüquqlarının bilavasitə müdafiəsi və bu sahədə dövlətlərin özünün beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsi üzrə beynəlxalq nəzarət mexanizmlərini (müqavilə və təşkilati) təsbit və müəyyən edən hüquqi norma və prinsiplərin məcmusudur. Onların əsasında mühüm beynəlxalq normalarla təsbit edilən və irqindən, cinsindən, dilindən, dinindən və s. asılı olmayaraq bütün şəxslərin insan hüquq və əsas azadlıqlarına dövlətlərin riayət etmə öhdəliyi dayanır. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi kimi *əsas xarakterik xüsusiyyətləri* bir neçə istiqamətdə müəyyən edilir.

Birincisi, insanlıq maraqlarının mühüm beynəlxalq konvensiyalarda təsbit edilməsi dövlətlərin həmin normaların təsbit olunduğu beynəlxalq sənədlərdə iştirakını ciddi tələb kimi qoyur. Dövlətin özünün xüsusiyyətlərini əsas tutaraq insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etməməsi və bununla da insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq standartlara əməl etməməsi insan hüquqlarının təmin edilməsi amili ilə bir araya sığmır.

İkincisi, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrdə qeyd-şərt institutu məhdudlaşdırılmışdır. Həmçinin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq

²⁰ Delbruck C. International Protection of Human Rights and State Sovereignty. Indiana Law Journal, Vol. 57, Iss. 4, Article 3, 1982, p. 577.

müqavilələrə qeyd-şərt diskriminasiya əsası ilə insan hüquqlarının müdafiəsi prinsipinin özünə ziyan vurmamalıdır.

Üçüncüsü, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi sahəsində beynəlxalq müqavilələr əlavə (və ya fakultativ) protokollarla da xarakterizə edilir ki, bu zaman beynəlxalq müqavilə iştirakçılarının sayı kifayət qədər genişləndirilir.

Dördüncüsü, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin əksəriyyəti müddətsizdir.

Beşincisi, əsas insan hüquqlarına aid prinsip və normalara əməl edilməsi üzrə öhdəliklər qarşılıqlı xarakter daşıyır, eyni zamanda bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyətə münasibətdə məcburi xarakter (*erga omnes*) daşıyır. Beynəlxalq cəmiyyət (istənilən dövlət və ya beynəlxalq təşkilatlar) dövlətlərdən insan hüquqlarının kobud və kütləvi pozulması hallarında bu öhdəliklərə əməl edilməsini tələb edə bilər.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən ən əsası ondan ibarətdir ki, bu sahə beynəlxalq hüququn əsas, ümumtəanmış prinsiplərindən biri olan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi ilə birgə fəaliyyət göstərir. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsindən danışarkən ***insan hüquqları standartları*** da xüsusi qeyd edilməlidir. Normativ minimum kimi çıxış edən insan hüquqları standartlarının isə ***bir sıra funksiyaları*** fərqləndirilir.

Birincisi, insan hüquq və azadlıqlarının siyahısının müəyyən edilməsi.

İkincisi, hər bir hüquq və azadlığın məzmununun başlıca xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi.

Üçüncüsü, hüquq və azadlıqların təmin edilməsi üzrə dövlətlərin öhdəliklərinin müəyyən edilməsi. İnsan hüquqları sahəsində dövlətlər öz üzərilərinə müxtəlif xarakterli beynəlxalq öhdəliklər götürürlər. Ədəbiyyatda onların iki qrupu fərqləndirir: maddi öhdəliklər və implementasiya öhdəlikləri. İkinci qrup öhdəliklər – beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş mexanizmlərin fəaliyyəti ilə bağlı dövlətlərin həyata keçirməli olduqları vəzifələrdir: beynəlxalq orqana (məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 40-cı maddəsi əsasında İnsan hüquqları Komitəsinə) müntəzəm məruzələr təqdim edilməsi; beynəlxalq orqanın (məsələn, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin) fərdi şikayət üzrə çıxardığı qərarın icra edilməsi və s. Maddi öhdəliklər, əlbəttə ki, əsas kütləni təşkil edir və çox zaman dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəlikləri dedikdə, məhz onlar nəzərdə tutulur. Bu öhdəliklər həm bütövlükdə insan hüquqlarını, həm də ayrı-ayrı hüquq və azadlıqları əhatə edir. Eyni zamanda, müxtəlif meyarlar tətbiq etməklə göstərilən öhdəliklər belə təsnifləşdirilir: müqavilə öhdəlikləri və beynəlxalq adətdən irəli gələn öhdəliklər; ümumi və konkret öhdəliklər (konkret öhdəliklər öz növbəsində əsas və törəmə öhdəliklərə bölünür); nəticə öhdəlikləri və davranış öhdəlikləri; pozitiv və neqativ öhdəliklər; “dərhal” və “tədricən” yerinə yetirilməli olan öhdəliklər (L.H.Hüseynov).

Dördüncüsü, insan hüquqları və əsas azadlıqlarından istifadə ilə yanaşı, qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərə yol verilməsi.

Beşincisi, milli və beynəlxalq mexanizmlərdən istifadə etməklə pozulmuş insan hüquqlarının bərpası.

Dövlətlərin iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olan və beynəlxalq hüququn mərkəzi tənzimləmə obyektini hesab edilən insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi

müdafiəsinin anlayışı barədə fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Belə ki, bir sıra müəlliflər beynəlxalq hüququn müvafiq sahəsinə beynəlxalq insan hüquqları hüququ (L.H.Hüseynov, A.X.Saidov və s.) kimi göstərirlər. Məsələn, L.H.Hüseynovun şərhinə görə, beynəlxalq insan hüquqları hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ümumi standartlar müəyyənləşdirən və bu standartların dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət məqsədilə xüsusi mexanizmlər müəyyən edən normaların məcmusudur. Digər qrup alimlər isə onun beynəlxalq humanitar hüququn tərkib hissəsi olduğunu qeyd edirlər (A.A.Kovalyov, S.V.Çerņiçenko, O.İ.Tiunov və s.). Eyni zamanda, ədəbiyyatda beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi kimi “İnsan hüquqları” terminindən istifadə edilməsi də zəruri hesab edilir (İ.İ.Lukaşuk).

Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin aşağıdakı ***əsas xüsusiyyətlərini*** qeyd etmək olar:

- insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi bu sahədə kifayət qədər beynəlxalq normativ-hüquqi bazanı birləşdirməklə beynəlxalq hüququn tənzimləmə obyektinin mərkəzi hissəsini təşkil edir;

- əsas insan hüquq və azadlıqlarının siyahısını müəyyən etməklə dövlətlər üçün ümumi standartları üzə çıxarır;

- dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərini yerinə yetirmələri üzərində kifayət qədər nəzarət mexanizmləri təsis edilmişdir. Bura həm universal səviyyədə mövcud olan mexanizmlər (İnsan Hüquqları Komitəsi, İşğəncələr əleyhinə Komitə, Uşaq hüquqları Komitəsi, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Əlillərin hüquqları üzrə Komitə, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə, İnsan hüquqları üzrə BMT Ali Komissarı və s.), həm də regional mexanizmlər (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi; İşğəncələr əleyhinə Avropa Komitəsi və s.) aiddir;

- insan hüquqlarının müdafiəsi və ayrı-ayrı şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi beynəlxalq hüquqla dövlətlərin üzərinə qoyulmuş əsas öhdəliklər olmaqla onların daxili işi olmamasını bəyan edir;

- insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı norma və prinsiplər təkcə beynəlxalq-hüquqi aktlarda deyil, həm də əksər dövlətlərin milli qanunvericiliyinin tərkib hissəsi kimi təsbit olunmuşdur;

- qədim tarixə malik olan insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra daha da sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu sahədə dövlətlərin əməkdaşlığının əsas əlaqələndirmə mərkəzi isə BMT-dir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin dövlətdaxili təminat sistemləri üçün aşağıdakı mühüm əlamətlərin qeyd edilməsi zəruridir:

- ilk növbədə, dövlətdaxili təminat sistemləri daha çox müraciət olunan və nisbətən operativ fəaliyyəti ilə xarakterizə edilən insan hüquqlarının təmin edilməsinin ən zəruri elementidir. İnsan hüquqlarının real həyata keçirilməsi son nəticədə məhz həmin təminat sistemləri vasitəsilə reallaşdırılır;

- dövlətdaxili təminat sistemləri beynəlxalq sistemlərdən fərqli olaraq daha tez formalaşdırılan və təkmilləşdirilən xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Belə ki, beynəlxalq hüquq normalarının qəbul edilməsi (və ya inkişafı) üçün dövlətlərin birgə razılığı tələb olunduğu halda, dövlətdaxili təminat sistemlərinin formalaşması (və ya inkişafı) üçün isə dövlətin iradəsi ilə əsasən mövcud beynəlxalq standartların və inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinin tətbiqi nəzərdə tutulur;

- tarixən insan hüquqlarının inkişafının məhz dövlətdaxili təminat sistemlərindən keçdiyi nəzərə alınmalıdır;

- dövlətdaxili təminat sistemləri beynəlxalq insan hüquqları normalarının real tətbiqi üçün mühüm istiqamətlər, normalar və mexanizmləri özündə əks etdirir;

- əsas insan hüquqları sahəsində standartların məhz beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilərək dövlətdaxili təminat sistemləri vasitəsilə realizə olunması bir tərəfdən insan hüquqlarının vahid xüsusiyyətlərini formalaşdırırsa, digər tərəfdən dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin yaxınlaşması ilə onların integrasiyasına daha tez nail olunur. Bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak etdikcə dövlətdaxili təminat sistemləri bütövlükdə təkmilləşdirilir, son nəticədə dövlətin müsbət beynəlxalq imici formalaşdırılır;

- artıq beynəlxalq mexanizmlərə müraciətlər kifayət qədər artdığından, başqa sözlə desək, beynəlxalq mexanizmlər xeyli yükləndiyindən, beynəlxalq cəmiyyət özü də məhz dövlətdaxili təminat sistemlərinin təkmilləşdirilərək daha çevik formada fəaliyyət göstərməsində ciddi maraqlıdır.

2.2. İnsan hüquqlarının universallığı problemi

İnsan hüquqlarının universallığı dedikdə, insan hüquqları probleminin dövlət sərhədlərini aşaraq beynəlxalq xarakter alması, bu problemin həllində dövlətlərin əməkdaşlığının zəruriliyi, insan hüquqlarının müdafiəsinə dair universal sənədlərin üstünlük təşkil etməsi, bir sözlə insan hüquqlarının milli yox, universal xarakterli problem olması nəzərdə tutulur. Bu, ümumi anlayışdır. Məsələnin daha ətraflı, hərtərəfli izahı üçün “insan hüquqlarının universallığı” anlayışının struktur elementlərini izah etmək lazımdır.

İlk növbədə, insan hüquq və azadlıqlarının həm universal, həm də regional beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə öz əksini geniş tapması xüsusiyyətinə nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının universallaşması prosesi XX əsrin ortalarından (BMT Nizamnaməsinin qəbulundan) başlamışdır. Hətta XX əsrin əvvəllərində dövlətlərlə vətəndaşları arasında olan münasibətlər onların daxili məsələsi kimi nəzərdən keçirilirdi. Klassik, ənənəvi beynəlxalq hüquq adətən insan hüquq və azadlıqları məsələlərini tənzimləmirdi.

İnsan hüquqlarının universallaşmasının növbəti elementi dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığı və bu əməkdaşlığın nəticəsi kimi çoxsaylı beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsidir. Beynəlxalq ictimaiyyət son 70 il ərzində insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında uzun yol qət edə bilmişdir. Bunun əsası irqi, cinsi, dini, dil və s. ayrısı-seçkiliyi olmadan hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmətin artırılmasını və təşviq edilməsini BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi bəyan etmiş 1945-ci ildə BMT Nizamnaməsinin, eləcə də 1948-ci ildə Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə qoyulmuşdur. İndiyə kimi insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrdən və beynəlxalq nəzarət mexanizmlərindən ibarət bütöv sistem yaradılmışdır. Bununla belə, əldə edilmiş bütün nailiyyətlərə baxmayaraq, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq sistemi hələ də tam qənaətbəxş deyildir. Eyni zamanda, müasir dünyada insan hüquqları ilə bağlı əvvəllər mövcud olmayan bir çox yeni

çağırışlar və təhdidlər meydana çıxmaqdadır. Bunlara son dövrlərdə geniş miqyas alan və yeni formada qarşımıza çıxan terrorçuluq məsələsini aid edə bilərik. Həmçinin insan hüquqları üçün faydaları qeyri-bərabər paylanılan qloballaşma prosesi və digər problemlər, xüsusilə əhalinin məcburi miqrasiyası, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə və s. kimi məsələlər müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə bu istiqamətdə təkrar düşünmək zərurəti yaradır.

İnsan hüquqlarının universallaşmasının digər vacib elementi bu prosesin zaman və məkanla məhdudlaşmamasıdır. Məkan məhdudiyyəti dedikdə, insan hüquqlarının konkret bir dövlətin sərhədləri daxilində olan problem olmaması nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, insan hüquqları tək bir dövlətin problemi deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları ilə bağlı anlayışlar zaman anlayışında da dəyişikliklərə məruz qalır. Tədricən yeni hüquqlar (məsələn, həmrəylik hüquqları) meydana gəlir, yeni reallıqlar çərçivəsində əvvəllər mövcud olmuş hüquqların mahiyyətinin yenidən aydınlaşdırılması baş verir. Ətraf mühitin kəskin çirklənməsi, təbii ehtiyatların məhdudluğu, yeni silah növlərinin yaradılması, inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqi kəskin artması və s. kimi qloballaşma kontekstində bəşəriyyətin üzləşdiyi yeni problemlər insan hüquqlarına dair baxışları da dəyişmişdir. Əgər XX əsrədek insan hüquqlarının üç nəslindən danışılırdısa, artıq elmi ədəbiyyatda bəzi müəlliflər (Dianne Otto, Fernando Falkon, Said N.Neşat) dördüncü nəsil (kommunikasiya hüquqları, genetik hüquqlar, ölüm hüququ və s.), bəzi müəlliflər (Ketrin Evans, Endryu Vinsent, Maced Tehrania) isə beşinci nəsil hüquqlara (qayğıkeşlik, mərhəmət, sevgi üzərində qurulan gələcək nəsillərin hüquqları) dair fikirlər irəli sürürlər.

Beləliklə, bəşəriyyətin mövcudluğunun yeni şərtləri onun qarşısında yeni problemlər yaradır və bütün bu məsələlərin, o cümlədən insan hüquqları ilə bağlı sahədə də bu problemlərin yeni həll yollarının və vasitələrinin axtarışını tələb edir.

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına əsaslanmalıdır. Bu konsepsiya həm insan hüquqları, həm də bəşəriyyətin mövcudluğu üçün təhlükəli olan qlobal problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Onların həll edilməsi beynəlxalq həmrəylik tələb edir. Bu istiqamətdə son məqsəd kimi ekoloji fəlakətlərin qarşısının alınması, davamlı sülhün və inkişafı ilə bağlı hüquqların reallaşması üçün səmərəli şəraitin yaradılması qarşıya qoyulmalıdır. Bu baxımdan inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında mövcud qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması zərurətinin qeyd edilməsi xüsusilə vacibdir. Belə ki, mövcud vəziyyətdə bu iki ölkə qrupları arasında obyektiv olaraq bir çox məsələlərlə bağlı fərqli, hətta ziddiyyətli maraqlar mövcuddur. Ona görə də həm insan hüquqlarına münasibətdə, həm də beynəlxalq əməkdaşlığın digər əsas məsələləri ilə bağlı razılığın əldə oluna bilməsi üçün başlıca olaraq dayanıqlı inkişafı ilə bağlı mənafeələr əsas olaraq götürülməlidir.

Beləliklə, *insan hüquqlarının universal konsepsiyası* aşağıdakı kimi müəyyən oluna bilər:

- *insan ləyaqətinin və insan hüquqlarının daha yüksək mütləq dəyərlər kimi qəbul olunması;*
- *insan hüquqlarının dövlətin iradəsindən asılı olmaması və onların ayrılmazlığı;*
- *ləyaqət və hüquqlar baxımından insanların bərabərliyi;*

- *insan hüquqlarının tiraniya,²¹ istismar və əsarət, qorxu və ehtiyac, özbaşnalıq və cinayətkarlıqla bir araya sığmaması;*
- *mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların bütün sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin və bu hüquqların vəzifələrlə əlaqəsinin tanınması;*
- *yeni nəsil insan hüquqlarının formalaşması və inkişafı;*
- *demokratiya və ədalət mühakiməsi dəyərlərinin ciddi tanınması;*
- *insan hüquqlarının beynəlxalq və dövlətdaxili təminat sistemlərinin bir-birini tamamlayaraq qarşılıqlı olaraq müəyyən olunması və inkişafı.*

2.3. İnsan hüquqları haqqında nəzəriyyələr

İnsan hüquqlarına müxtəlif aspektdən yanaşmalar bu sahədə əsas nəzəriyyələrin də ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

İnsan hüquqları sahəsində əsas nəzəriyyələrdən olan **təbii insan hüquqları nəzəriyyəsi** tam şəkildə XVII-XVIII əsrlərin ideoloqları tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar hesab edirdilər ki, hələ dövlət və hakimiyyət mövcud olmadığı dövrlərdə təbii vəziyyət hökm sürürdü, yəni müasir dövrdə mövcud olan dövlət anlayışı o dövrdə yaranmadığından sosial struktur da tam formalaşmamışdı. Təbii vəziyyətdə həyat azad idi və hər bir şəxs ümumi və təbii hüquqlardan istifadə edirdi (insan təbii vəziyyətdə yalnız təbii qanunun tələblərini yerinə yetirirdi). Bu nəzəriyyənin tarixi Yunan və Roma hüququna getməklə insan hüquqları ilə daha sıx əlaqəlidir.²²

Bütövlükdə, hüququn mənşəyi haqqında əsas nəzəriyyələrdən olan təbii hüquq nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələrindən olan H.Qrotsinin baxışlarında təbii hüququn mənbəyi qismində insan idrakı və insanların bir-biriləri ilə münasibətləri (ünsiyyəti) əsas götürülürdü.

Bu nəzəriyyənin görkəmli nümayəndələrindən olan J.J.Russonun özünün “ictimai müqavilə” nəzəriyyəsinə əsasən, insanlar müqavilə bağlamaqla öz hüquqlarının bir hissəsini dövlətə vermişlər. Buna görə də əgər hakimiyyət onların ümidlərini doğrultmazsa, onda onlar bu müqaviləni poza bilərlər. Dövlətin insanları təmsil etməsi üçün isə, ilk növbədə, dövlətin özü olmalıdır. Bununla əlaqədar J.J.Russonun mühüm ideyaları onun “İctimai müqavilə haqqında” məşhur əsərində əks olunmuşdur. J.J.Russonun fikrincə, təbii hüquqlar hər bir insan üçün doğulandan təbii olaraq mövcud olur.

C.Lokk isə insanların təbii hüquqları barədə bilikləri genişləndirərək onları üç yerə ayırır: yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ. Bu hüquqlar insanlara Allah tərəfindən verildiyinə görə təbii hüquqlardır, insanla birgə doğulduğundan insanın ayrılmaz hüquqlarıdır. Heç kəs heç vaxt və heç bir yerdə bu hüquqları poza bilməz. C.Lokkun bu yanaşması sonrakı illərdə də yayılmış və genişlənmişdir (xüsusilə Qərbi Avropada). Bununla da o, nəinki insan hüquqları nəzəriyyəsinin mənbəyi və

²¹ **Tiraniya** (yun. τυραννίς - özbaşnalıq, dərəbəylik) - zorakılıq yolu ilə dövlətin təkbəşinə idarə edilmə formasıdır.

²² David Hanter, Ceyms Salzman, Durvud Zealke. Ətraf mühit haqqında beynəlxalq hüquq və siyasət. İkinci nəşr. Bakı, 2008, s. 1426-1427.

qanunvericiliyin nəzəri əsası oldu, həmçinin mütləq monarxiyanın məhdudlaşdırılmasını və onun inqilabi yolla devrilməsinin zəruriliyini əsaslandırıb oldu.

Təbii hüquqların nəzəri müddəaları öz əksini bir sıra dövlətlərin insan hüquq və azadlıqları barədə milli normativ-hüquqi aktlarında (məsələn, ABŞ-ın 1776-cı il İstiqlaliyyət Bəyannaməsində, Fransanın 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsində və s.) tapmışdı.

Pozitivizm nəzəriyyəsi XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hüququ dövlətin əmri, göstərişi kimi təfsir edirdilər. Hüquqi sistemə isə onlar insanların sosial, psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almayan yol hərəkəti qaydaları kimi yanaşırdılar. İnsanlar cinsindən, yaşından, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq yol hərəkətinin iştirakçılarıdır. Ona görə də bu nəzəriyyə insan üçün heç bir təbii hüquq müəyyən etmirdi. İnsanlar yalnız qanunla müəyyən olunan hüquqlara malikdirlər. İnsan hüquqları insanın cəmiyyətdə bu və ya digər fəaliyyət növü ilə məşğul olmasına və davranışına dövlət tərəfindən verilən icazədən başqa bir şey deyildir. Bu səbəbdən də müvafiq nəzəriyyəyə əsasən, insan hüquqları qanundan kənar mövcud ola bilməz. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, insan hüquqlarının mənşəyi insanın şəxsiyyəti, qabiliyyəti, təbiəti ilə bağlı olmayıb, yalnız dövlətin qanunları ilə əlaqədardır.

Pozitivizm nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyətləri İngiltərədə Ceremi Bentam tərəfindən qoyulmuşdur. Bu zaman təbii hüquq inkar edilmirdi, lakin dövlətin qəbul etdiyi qanunların daha üstün meyarlar vasitəsilə qiymətləndirilməsi qeyd edilirdi.

Rasional nəzəriyyənin banisi olan alman filosofu **Georg Hegel** hesab edir ki, hüququn mənbəyini kainatın məntiqiliyi, nizamlılığı, qanunauyğunluğu, bir sözlə, rasionallığı kimi başa düşülən ümumbəşəri məntiq təşkil edir. Hüquq azad iradə azadlığının həyata keçirilməsi və ya “azadlığın mövcudluğu”dur. Ona görə də hüquqi qanunlar – insanlardan irəli gələn qanunlardır. Əgər qanun məntiqi olmazsa, onda o ümumiyyətlə hüquq anlayışına uyğun gəlmədiyindən (“məntiqi olan hər şey həqiqi olmalıdır”) hüquqaziddir. G.Hegel pozitiv və təbii hüquqları fərqləndirir. Pozitiv hüquqlar ümumi şəkildə müəyyən olunmuş hüququn bütün növləridir: dövlətin qanunvericiliyi, adət hüququ, məhkəmə presedentləri. Təbii hüquqlar dedikdə isə, insan təbiəti ilə müəyyən olunan və dövlətdən asılı olmayan hüquqlar başa düşülür.

Rasional nəzəriyyəyə üzrə insan hüquqları hər bir insanın iradə azadlığının olmasından və anadan olması (təbiəti) ilə müəyyən təbii hüquqlara malik olmasından irəli gəlir. İradə azadlığı daha çox mülkiyyətə sahib olma öz əksini tapır. Buna görə də insan hüquqları mülkiyyətlə müəyyən olunur. Mülkiyyət hüququnun pozulması azadlığın pozulmasıdır. G.Hegelin fikrincə, hüquq və vəzifələr bir-biri ilə əlaqəli anlayışlardır: hüquqa malik olma vəzifə daşımaqdır və əksinə, insan vəzifə daşımaqla hüquqa malik olur.

İnsan hüquqlarına dair geniş yayılmış nəzəriyyələrdən biri **sosial hüquqlar nəzəriyyəsi** hesab olunur. Bu nəzəriyyənin əsas mahiyyəti ondadır ki, insan hüquqları cəmiyyətin həyatının mövcudluq şərtləridir. Burada konkret olaraq cəmiyyətin, hüquqların, adətlərin, ənənələrin və sosial cəhətdən faydalı və ya sosial cəhətdən arzu olunanların yaradılmasından söhbət gedir. Nə ki, sosial cəhətdən faydalıdır, onun realizəsi də insanlar və cəmiyyət üçün xeyir, fayda gətirməlidir. Ona görə də sosial baxımdan faydalı olanların realizəsi üçün ehtiyatların istismarı gərəkdir. Bu

nəzəriyyənin tərəfdarları daha çox sayda daha böyük xoşbəxtlik prinsipini irəli sürmüşlər və onu faydalılığa nail olunmasına hesablamışlar. Amma faydalılıq onlara uyğun olaraq ağılın və təcrübənin həcmi ilə təyin edilməlidir.²³

Sosial hüquqlar nəzəriyyəsinin məşhur tərəfdarlarından olan **Harold C.Laski** (1893-1950) hüquqların əsası kimi faydalılığı tanıyır. Hüquqlar cəmiyyətdən asılı deyil, ona məxsusdur. İnsan hüquqları cəmiyyətin rifahı naminə insanın fəaliyyət göstərməsinə, ona töhfə verməsinə əsaslanmışdır. Hüquqlar insan və cəmiyyət üçün onların faydalılığına xidmət edir. Faydalılıq müəyyən hüququn ölçü meyarıdır.

İnsan hüquqlarına dair digər geniş yayılmış nəzəriyələrdən biri **qanuni hüquqlar (theory of legal rights) nəzəriyyəsi** sayılır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, insan hüquqları dövlət tərəfindən yaradılır və dəstəklənir. Dövlət hüququn yeganə qanuni mənbəyidir və dövlət xaricində şəxs heç bir hüquqa malik deyil və heç vaxt dövlətə qarşı hüquqlara iddia edə bilməz. Bu nəzəriyyədə, həmçinin iddia edilir ki, insan hüquqları insan üçün təbii deyildir. Siyasi plüralistlər bu nəzəriyyəyə qarşı etiraz edirlər, çünki dövlət hüquqlar yaratmır, yalnız onları tanıyır. Bu nəzəriyyənin əsas tərəfdarı **Con Austindir** (1790-1859).²⁴ Şübhəsiz ki, qanuni hüquqlar nəzəriyyəsinin ətrafında kifayət qədər tənqidi, əks yanaşmalar mövcuddur. Çünki bu nəzəriyyə hüququn adekvat əsasını təmin etmir. Bu nəzəriyyə bizə konkret dövlətin xarakterini göstərə bilər, amma o, bizə hansı hüquqların tanınması zərurəti barədə məlumat vermir, məhz hansı hüquqların təmin edilməli olduğunu göstərmir. Həmçinin bu nəzəriyyə dövlətin şəxslər üzərində özbaşınalığına, qanunsuzluğuna da yol açır.

Ədəbiyyatda insan hüquqlarının **marksizm nəzəriyyəsi** də fərqləndirilir. Bütövlükdə, marksizm hərəkatının əsası sosializmi tətbiq etməklə cəmiyyəti dəyişdirmək və inkişaf etdirmək olmuşdur. Marksizmin əsası XIX əsrin birinci yarısında Böyük Britaniyada yaşayan iki alman mühacir - **Karl Marks** (1818-1883) və **Fridrix Engels** (1820-1895) tərəfindən qoyulmuşdur. Bu nəzəriyyənin əsas yaradıcısı olan K.Marks indi də mövcud olan bir real ziddiyyəti göstərmişdi: bəyan olunan hüquqlarla onların realıqda həyata keçirilməsi arasındakı ziddiyyət. K.Marksın fikrincə, cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində istehsal münasibətlərinin məhsuldar qüvvələrin xarakterinə uyğun gəlmədiyi hallarda onlar arasında ziddiyyətlər yaranır ki, bunlar da sosial inqilabın baş verməsinə səbəb olur.

Hüquq ədəbiyyatında insan hüquqları ilə bağlı digər nəzəriyələr də fərqləndirilir. Belə ki, əsasən Qərbi Avropa ölkələrinin hüquq elmində daha çox rast gəlinən **tarixi hüquqlar nəzəriyyəsinə** görə, hüquqlar tarixin məhsuludur və tarixi hadisələr nəticəsində formalaşmaqla adət şəklində nəsil-dən-nəslə keçir. Qeyd edilir ki, insan hüquqları insanla birgə inkişaf etmişdir. Bu nəzəriyyədə adət normalarına xüsusi əhəmiyyət verilir və onlar insanın inkişafı və tərəqqisi üçün fundamental hesab edirlər. Çünki adət normaları uzunmüddətli, fasiləsiz tətbiq xüsusiyyətinə malikdir və nəsillər onlara riayət edirlər.²⁵

²³ Bentham Jeremy, John Stuart Mill. Utilitarianism and Other Essays. Penguin Books Limited, 2004, 352 p.

²⁴ Austin Cohn. The Province of Curisprudence Determined: And, The Uses of the Study of Curisprudence. Hackett Publishing, 1954, 396 p.

²⁵ Burke Edmund. Reflections on the Revolution in France. Ed. Conor Cruise O'Brien. New York, Penguin Books, 1986, 400 p.

2.4. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin mənbələri

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin mənbələri dedikdə, bu sahədə hüquq normalarının ifadə forması başa düşülür. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin mənbələri həm beynəlxalq, həm də milli hüquqda qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq-hüquqi mənbələrini nəzərdən keçirərkən BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsinə müraciət etmək zəruridir. Belə ki, orada qeyd edilir ki, Beynəlxalq Məhkəmə ona təqdim edilmiş mübahisələri həll edərkən: beynəlxalq müqaviləyə, beynəlxalq-hüquqi adətə, hüququn ümumi prinsiplərinə və hüquq normalarının məzmununu müəyyən etmək üçün köməkçi vasitə kimi məhkəmə qərarlarına və tanınmış alimlərin rəylərinə əsaslanı bilər.

Beynəlxalq hüququn ən mühüm mənbəyi *beynəlxalq müqavilələr* hesab olunur. Beynəlxalq müqavilə – iki və ya daha artıq dövlət və ya beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında bağlanan, qarşılıqlı beynəlxalq hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirən razılaşmadır. Beynəlxalq müqavilə müxtəlif adlarda adlandırılabilir: konvensiya, saziş, müqavilə və s. Beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq hüquq qaydasının və dövlətlər arasında münasibətlərin sabitliyinin, hüquqi dövlətlərin fəaliyyətinin mühüm elementidir. Beynəlxalq müqavilələr insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsində, eləcə də dövlətlərin qanuni maraqlarının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Müvafiq sahələrdə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması beynəlxalq hüququn bu və ya digər subyektlərinin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur.

Beynəlxalq müqavilələr müxtəlif səviyyələrdə bağlanır ki, bundan irəli gələrək onların aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- *dövlətlərarası* – dövlət adından bağlanan yüksək səviyyəli müqavilələr;
- *hökumətlərarası* – hökumətlər adından bağlanan müqavilələr;
- *idarətlərarası* – ayrı-ayrı dövlət orqanları və idarələri arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələr.

Nəzəriyyədə, həmçinin beynəlxalq müqavilələrin digər növləri də fərqləndirilir:

- *İştirakçıların dairəsinə görə: ikitərəfli və çoxtərəfli;*
- *Beynəlxalq müqavilələrə qoşulma imkanına görə: açıq və qapalı;*
- *Tənzimləmə obyektinə (məzmununa) görə: siyasi, iqtisadi, mədəni və s.;*
- *Təsir (qüvvədə olma) müddətinə görə: müvəqqəti və qeyri müəyyən müddətə bağlanan müqavilələr.*

İnsan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəliklər, əsas etibarilə müqavilə mənsəlidir. Müqavilənin üstünlüyü ondadır ki, o, dövlətlərin konkret insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı öhdəliklərini dəqiq və ətraflı müəyyən edir, eyni zamanda bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməli olan xüsusi mexanizm və prosedurlar nəzərdə tutur.

İnsan hüquqları sahəsindəki mövcud beynəlxalq müqavilələri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- *İnsan hüquqları sahəsində əsas baza prinsipləri əks etdirən beynəlxalq müqavilələr.* Məsələn, BMT Nizamnaməsi, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq

münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamə, 1975-ci il tarixli ATƏM-in Helsinki Yekun Aktı və s.

- *İnsan hüquqları sahəsində ümumi (universal və regional) normalar.* Məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, İnsan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası və s.

- *İnsan hüquqları sahəsində ayrı-ayrı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş normalar (universal və regional).* Məsələn, Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il tarixli Konvensiya, Kəlaləliyin, qul ticarətinin və kəlaləliyə oxşar institut və adətlərin ləğv edilməsi haqqında 1956-cı il tarixli Konvensiya, İşgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiya, İşgəncənin və ya qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyası və s.

- *Ayrı-ayrı hüquqların və qrup şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində qəbul edilmiş normalar.* Məsələn, Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1952-ci il tarixli Konvensiya, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiya, Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il tarixli Beynəlxalq Konvensiya, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il tarixli Avropa Çərçivə Konvensiyası, Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il tarixli Beynəlxalq Konvensiya, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Konvensiya, Təhsil sahəsində ayrı-seçkilik əleyhinə 1960-cı il tarixli YUNESKO Konvensiyası və s.

- *İnsan hüquqları sahəsində tövsiyə xarakterli normalar.* Məsələn, İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il tarixli Bəyannamə, Yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin 1985-ci il tarixli Minimal Standart Qaydaları, Milli və ya etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında 1992-ci il tarixli Bəyannamə və s.

Beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi ***beynəlxalq-hüquqi adət*** də beynəlxalq hüququn digər mənbələrinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Belə ki, beynəlxalq hüquq bütövlükdə, öz mənşəyini beynəlxalq adətdən götürür. Lakin beynəlxalq hüquq inkişaf etdikcə və məcəllələşdirildikcə, beynəlxalq adət normaları öz əvvəlki əhəmiyyətini və nizamasalma dairəsini itirmişdir. Bununla belə, müasir beynəlxalq hüquqda müqavilələrin aparıcı rol oynamasına baxmayaraq, beynəlxalq-hüquqi adətin təsiri də hazırda az deyildir. Beynəlxalq-hüquqi adət dedikdə, beynəlxalq təcrübədə təşəkkül tapmış və məcburi norma kimi tanınmış davranış qaydaları başa düşülür. BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutunun 38-ci maddəsində beynəlxalq adət “hüquq norması qismində tanınan ümumi təcrübənin sübutu” kimi müəyyən olunmuşdur. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasına əsasən, beynəlxalq adət normaları əvvəllər olduğu kimi beynəlxalq münasibətlərin mühüm məsələlərini tənzim edir. ***Beynəlxalq-hüquqi adətin iki elementi*** fərqləndirilir: *dövlətlərin təcrübəsi* və *təcrübənin ümumməcburi norma (opinio juris) kimi tanınması*.

Müəyyən adət normasının təşəkkül tapması üçün dövlətlərin təcrübəsi bir sıra tələblərə cavab verməlidir:

- *ardıcıl, davamlı və eyni cür olmalıdır;*
- *ümumi olmalıdır;*
- *uzunmüddətli olmalıdır.*

Dövlətlərin aşağıdakı hüquqazidd əməlləri beynəlxalq adət hüququnun pozuntusu kimi tövsif edilə bilər: soyqırımı; aparteid; köləlik; bir sıra insan hüquqlarının sisteməlik və ya kobud pozuntuları (şəxsin qanunsuz həyatdan məhrum edilməsi; işgəncə; uzunmüddətli özbaşına həbs; şəxsin zorla müəyyən ərazidən çıxarılması; minimal məhkəmə təminatlarının pozulması; qanunun geriye tətbiqi).

Beynəlxalq-hüquqi mənbələr sırasında **məhkəmə qərarları, beynəlxalq təşkilatların qərarları, görkəmli alimlərin rəyləri** də xüsusi rol oynayır. Beynəlxalq məhkəmə (BMT Beynəlxalq Məhkəməsi, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi və s.) praktikasının, habelə beynəlxalq təşkilatlar (BMT, Avropa Şurası, ATƏT və s.) təcrübəsinin genişliyi bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir.

Görkəmli alimlərin rəylərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Beynəlxalq cinayət tribunalı Duško Tadić işi üzrə 1995-ci il tarixdə çıxardığı qərarla bir sıra tanınmış alimlərin əsərlərinə istinad etmişdir. Eyni zamanda, müvafiq beynəlxalq komissiyalarda görkəmli alimlərin təmsil olunması da beynəlxalq hüquqa və insan hüquqlarına mühüm töhfə kimi qiymətləndirilməlidir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin milli-hüquqi mənbələrinə dövlətimiz praktikasında Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlar aiddir. 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin I bəndində qeyd edilir ki, qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir: Konstitusiya; referendumla qəbul edilmiş aktlar; qanunlar; fərmanlar; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları; mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları. Həmin maddənin II bəndinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Milli hüquqi mənbələrdən danışarkən, ilk növbədə, digər sahələrdə olduğu kimi insan hüquqları üzrə tənzimləmədə də əsas-ümumi mənbə kimi çıxış edən Konstitusiya xüsusi qeyd edilməlidir. Bütün normativ-hüquqi aktlar Konstitusiyaya uyğun olmalı, onun konsepsiyası və hüquq tənzimləmə prinsipləri ilə uzlaşmalıdır. Konstitusiya əsas münasibətləri tənzimləyən normaları özündə birləşdirir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsası olmaqla ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının təminatını dövlətin ali məqsədi kimi ön plana çıxarmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddənin 1-ci hissəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq müqavilələrdə əksini tapmış insan hüquq və azadlıqları

əhatəli şəkildə təsbit olunmuşdur. Belə ki, Konstitusiyanın ikinci mühüm bölməsi əsas insan hüquq, azadlıq və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsində isə deyilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

İnsan hüquqları sahəsində milli-hüquqi mənbələrdən danışarkən bu sahədə qəbul edilmiş *xüsusi mənbələr* də qeyd edilməlidir. Bu mənbələr birbaşa insan hüquqlarının təminatı sahəsində qəbul olunmuşdur və həmin sferadakı tənzimləmədə onlara tez-tez müraciət edilir. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu və s.

2.5. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin prinsipləri

2000-ci ildə qəbul edilmiş BMT-nin Minillik Bəyannaməsində beynəlxalq məsələlərdə olduğu kimi, milli səviyyədə də insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipinin möhkəmlənməsi barədə dövlətlərin razılığı ifadə olunmuşdur. Hər bir dövlətin insan hüquqlarına hörmət və əməl etmək öhdəliyi bilavasitə müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipindən irəli gəlir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmunu isə, ilk növbədə, dövlətlərin onların yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərə münasibətdə hər hansı ayrı-seçkilik olmadan bu hüquqlara hörmət və əməl etmək öhdəliyi təşkil edir. Bununla da insan hüquqları sahəsində dövlətlərin üzərinə mühüm öhdəliklər qoyulur və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir. Həmçinin müasir beynəlxalq hüququn inkişafı həmin normaların dövlətdaxili münasibətlər sferasında təsbit edilməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir.

Bütövlükdə, *insan hüquqları nəzəriyyəsində* aşağıdakı əsas prinsiplər fərqləndirilir:

- *humanizm prinsipi*;
- *azadlıq prinsipi*;
- *bərabərlik, bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi*;
- *şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi*.

Beynəlxalq sənədlər, onların tətbiqi təcrübəsi, müxtəlif beynəlxalq təşkilat, orqan və konfransların qərarları, həmçinin hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyinin təhlili əsasında *insan hüquqlarının müdafiəsinin bir sıra digər spesifik prinsipləri* də fərqləndirilir ki, bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- *fərdə daha əlverişlilik prinsipi*;
- *mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquq və azadlıqlarının bölünməzliyi prinsipi*;
- *insan hüquqlarının ayrılmazlığı prinsipi*;
- *şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipi*;

- *inkışaf prinsipi.*

Humanizm prinsipinin formalaşmasında əsas qismində humanizm ideyaları dayanır. Başqa sözlə desək, humanizmin əsas mənbələri kimi insan həyatı və şəxsiyyətinin mənəvi dəyərləri haqqında müfəkkirlərin ideyaları çıxış etmişdir. Müxtəlif filosoflarının əsərlərində (B.Spinoza, T.Hobbs, C.Lokk, J.J.Russo) insanın şəxsiyyət kimi formalaşması, onun hüquq və azadlıqları, toxunulmazlığının tanınması haqqında humanizm ideyaları təsbit olunmuşdur. Dövlət öz hakimiyyətini yalnız cəmiyyət üzvlərinin maraqlarına yönəltməlidir. Dövlətçiliyin əsas meyarları kimi mənəvi tələblər – ümumi rifah və hüquqi başlanğıclar özünü büruzə verir.

Hüquq ədəbiyyatında bu prinsip insana qayğı göstərmək, insanın maddi və mənəvi sərvətlərdən istifadəsini təmin etmək kimi xarakterizə edilir. Eyni zamanda, müasir anlamda bu xüsusiyyətləri daha da genişləndirmək olar.

Humanizm prinsipi Azərbaycan Respublikasının müxtəlif istiqamətlər üzrə milli qanunvericiliyinin əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 9-cu maddəsində əks olunan humanizm prinsipi aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir: müvafiq normativ-hüquqi aktın insanların təhlükəsizliyini təmin etməsi; cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin işgəncə və ya digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan xarakter və ya məqsəd daşmaması.

İnsan üçün əsas dəyərlərdən biri də azadlıqdır. Yalnız azadlıq şəraitində insan öz maraqlarını realizə edə bilər. Bütün bunların həyata keçirilməsinin əsas vasitələri **azadlıq hüququnun** təmin edilməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin prinsipi qismində azadlıq hüququ aşağıdakıları məqsəd qismində özündə birləşdirir: ayrı-seçkilikdən azadlıq; yoxsulluqdan azadlıq; inkişaf və fərdin öz insan potensialının realizəsinin azadlığı; qorxudan - şəxsi təhlükəsizlik təhdidi, işgəncələr, özbaşına həbslər və zorakılıqdan azadlıq; ədalətsizlik və qanunçuluğun pozulmasından azadlıq; fikir, söz, qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirak; ləyaqətlə çalışmaq azadlığı.

Ümumiyyətlə, azadlıq hüququ özündə şəxsi (yaşayış yeri seçmək azadlığı, hərəkət etmək azadlığı, fəaliyyət azadlığı və s.), siyasi (fikir azadlığı, söz azadlığı və s.) və peşə (əmək azadlığı, yaradıcılıq azadlığı və s.) fəaliyyətində həyata keçirilən konkret imkanlar toplusunu birləşdirir.

Hüquq elmində isə “azadlıq” terminini aşağıdakı bir neçə mənada işlətmək olar: *dar mənada* – tutulma və həbslə məhdudlaşdırılan fiziki azadlıq (İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsi kontekstində); *daha geniş mənada* – bütün mülki hüquqlar sistemini özündə ifadə edən fərdi azadlıq; *ən geniş mənada* – insan hüquqlarının bütün sistemində ifadə olunan azadlıq.

1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsində hər bir insanın azadlıq hüququ təsbit edilmişdir. Kimsənin özbaşına həbs olunmağa, tutulub saxlanılmağa, sürgün edilməyə məruz qalmasının yolverilməzliyi də həmin beynəlxalq sənədin 9-cu maddəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bununla yanaşı, 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsində təsbit olunan azadlıq hüququ da şəxsin qanunsuz şəkildə azadlıqdan məhrum edilməsinin yolverilməzliyini özündə birləşdirir. Həmçinin, həbs olunmuş

şəxsin həbsi barədə məlumatlandırılması, məhkəmə baxışı hüququnun təmin olunması, qanunsuz həbs edilmiş və ya tutulmuş hər bir kəsin kompensasiya almaq hüququ azadlıq hüququnun tərkib hissəsini təşkil edir.

Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il tarixli Avropa İttifaqı Xartiyasının 6-cı maddəsi də azadlıq hüququ və şəxsi toxunulmazlıq hüququ ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 28-ci maddəsində əks olunmuş azadlıq hüququ isə özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir: vətəndaşlığından asılı olmayaraq, hər bir insanın azadlıq hüququna malik olması; müvafiq hüququn yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsəalma və ya azadlıqdan məhrum etmə yolu ilə məhdudlaşdırılması; Azərbaycan Respublikası ərazisində olan hər bir kəsin sərbəst hərəkət edə bilməsi, özünə yaşayış yeri seçə bilmək imkanına malik olması, Azərbaycan Respublikası ərazisindən azad şəkildə kənara gedə bilməsi; Azərbaycan Respublikası vətəndaşının hər zaman maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququnun mövcudluğu.

Bərabərlik, bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə humanitar məsələlərdə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsasını təşkil edir. İnsan ləyaqəti anlayışını bu prinsip olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi də məhz bu nöqteyi-nəzərdən çıxış etmişdir. Bəyannamənin Preambulasının 1-ci bəndinə əsasən, bəşər ailəsinin bütün üzvlərinin hüquq bərabərliyinin tanınması azadlıq, ədalət və dünyəvi sülhün əsasını təşkil edir.

1966-cı il beynəlxalq paktlarının müddəalarında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi daha ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 2, 3 və 26-cı maddələri qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı beş prinsipi müəyyən etmişdir: hüquqlardan bərabər istifadə edilməsi prinsipi; kişi və qadının bərabərliyi prinsipindən irəli gələn ümumi bərabərlik prinsipi; hüquq norması və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi; qanun tərəfindən bərabər müdafiə prinsipi; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi dövlətin hər bir kəsin bərabərlik hüququnu təmin etməsi ilə bağlı müddəanı özündə əks etdirməklə aşağıdakı məsələləri təsbit edir: hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi; kişi ilə qadının eyni hüquq və azadlıqlara malik olması.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin sahəvi prinsiplərindən biri də ***şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi*** hesab edilir. Ləyaqətsiz insan şəxsiyyətinin dəyəri olmur. Onun olmaması isə bütövlükdə cəmiyyət üçün daha ciddi təhlükələrin yaranmasına səbəb olmaqla, digər insanlara münasibətdə etinasızlığa, cəmiyyətin dəyərlərinə hörmətsiz yanaşılmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlar insanın digər şəxslərin ləyaqətinə qarşı dözümsüzlüyünə səbəb olur, bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə münaqişə və mübahisə mənbəyi ola bilər.

Ləyaqət, o cümlədən insan ləyaqəti ilə bağlı müddəalar bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il tarixli Avropa İttifaqı Xartiyasının I bölməsi “Ləyaqət” adlanmaqla aşağıdakılarla bağlı müddəaları təsbit edir: insan ləyaqəti; yaşamaq hüququ; işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzalar; köləliyin və məcburi əməyin qadağan

edilməsi. Xartianın 1-ci maddəsində isə insan ləyaqətinin toxunulmaz olduğu, onun yalnız hörmət və müdafiə ilə təmin edilməsi kimi müddəa təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsinə görə, hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır. Dövlət tərəfindən qorunan şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına heç bir halda yol verilə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi və 1966-cı il beynəlxalq paktları *fərdə daha əlverişlilik prinsipi* üzərində qurulmuşdur. Həmin beynəlxalq mənbələrə müvafiq olaraq, azadlıq, ədalət və ümumdünyəvi sülhün əsasını bəşər cəmiyyətinin bütün üzvlərinə məxsus olan ləyaqətin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınması təşkil edir. Artıq Bəyannamə və Paktların müvafiq məzmunundan aydın olur ki, insan şəxsiyyətinin ləyaqəti bütün hüquq və azadlıqların kompleks vasitəsilə açılır, lakin bunun özünü də heç bir halda tam hesab etmək olmaz.

Bu gün insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi üzrə çoxsaylı beynəlxalq hüquqi sənədlər mövcuddur. Dövlət eyni məsələni tənzim edən bir neçə sazişin iştirakçısı ola bilər. Bununla əlaqədar sual yaranır: Belə olan halda hansı saziş tətbiq olunmalıdır? – İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin tənzimlənməsinin məqsəd və vəzifələrinin ümumi anlayışından çıxış edərək, belə bir əsaslı fikir irəli sürmək olar ki, bu halda fərdə daha geniş və səmərəli müdafiəni təmin edən normaya üstünlük verilməlidir. Müvafiq qənaətə 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktların 6-cı maddəsinin 2-ci bəndinin təhlili əsasında gəlmək olar. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, hər hansı ölkədə qanun, konvensiya, qayda və adətdən irəli gələn insan hüquqlarının müvafiq sənədlərdə həmin hüquqların tanınması və ya daha az tanınmasını bəhanə gətirərək, bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırılması və azaldılması qadağandır. Yuxarıdakı müddəaları rəhbər tutaraq, formalaşmış norma öz ərazilərində yaşayan insanlar üçün səmərəli və hüquqi çərçivədə daha geniş azadlığı təmin etmək istəyən dövlətlər üçün regional, subregional və digər səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsi üçün daha geniş imkanlar açır. Müxtəlif sferaları tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə də fərdə daha əlverişlilik prinsipinə rast gəlmək olar. Məsələn, Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il tarixli Konvensiyanın 5-ci maddəsində xüsusi olaraq qeyd olunur ki, müvafiq sənədin heç bir müddəası mövcud Konvensiyadan asılı olmayaraq, hər hansı iştirakçı-dövlət tərəfindən qaçqınlara təqdim olunan heç bir hüquq və imtiyazlara xələl gətirmir. Həmçinin Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında 1961-ci il tarixli Konvensiyanın 13-cü maddəsinə əsasən, həmin akt vətəndaşsızlığın azaldılmasına kömək edən və üzv-dövlətlərin qüvvədə olan və ya qüvvəyə minəcək qanunu və ya iki və ya daha artıq razılığa gələn dövlətlər arasında qüvvəyə minmiş konvensiya, müqavilə və ya sazişlərdə nəzərdə tutulan müddəalara zidd kimi şərh oluna bilməz.

Fərdə daha əlverişlilik prinsipinin mühüm cəhəti odur ki, o, hər bir konkret halda təfsir və tətbiq zamanı ümumbəşəri dəyərlərə önəm verərək, humanizm nöqtəyi-nəzərindən insan hüquqlarının müdafiəsi tələbinə cavab verən ən yaxşı variantı tapmaq imkanı yaradır. Digər bir mühüm aspekt isə onda ifadə olunur ki, bu prinsip beynəlxalq-hüquqi sazişlərdə nail olunmuş minimumu saxlamaq zərurəti və onun aşağı salınmamasını nəzərdə tutur.

1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquqlarının vahidliyi və bölünməzliyi mövqeyindən

çıxış edir. Bu halın mövcudluğu isə *mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquq və azadlıqlarının bölünməzliyi prinsipinin* normativ təsbiti və müxtəlif istiqamətlərdə tətbiqi baxımından insan hüquqlarının müdafiəsinin spesifik prinsipi kimi mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Baş Məclisi öz qətnamələrində (16 dekabr 1977-ci il 32/130 sayılı Qətnamə və 4 dekabr 1986-cı il 41/117 sayılı Qətnamə) dəfələrlə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən insan hüquq və əsas azadlıqlarının bölünməzliyi və qarşılıqlı asılılığı, bir sıra kateqoriya hüquqların müdafiəsi və təşviqinin dövlətləri digər hüquqların müdafiəsi və həvəsləndirilməsi öhdəliyindən azad etməməsi barədə fikrini təsdiq etmişdir. 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktlarının preambulasında nəzərdə tutulur ki, qorxu və ehtiyacdən azad insan şəxsiyyəti ideali yalnız hər kəsin öz iqtisadi, sosial və mədəni, həmçinin, mülki və siyasi hüquqlarından istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradıldığı təqdirdə həyata keçirilə bilər. BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1970-ci il tarixli 2675 sayılı Qətnaməsinə müvafiq olaraq, əsas insan hüquq və azadlıqlarına, hətta hərbi münaqişələr zamanı da riayət olunmalı və təmin edilməlidir.

Elmi ədəbiyyatda və keçirilən bir çox beynəlxalq tədbirlərdə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarla bağlı müəyyən fikirlər söylənilməkdədir. Bu, xüsusilə 1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın təhlili ilə bağlı məsələlərdə özünü daha aydın şəkildə büruzə verir. Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, Pakt yalnız dövlətlərin cəhd etməli olduqları məqsədə çatmağa dair standartları müəyyən edir. Bəzi alimlər (məsələn, D.Trubek) isə iqtisadi-sosial hüquqların həyata keçirilməsini tənzimləyən fəaliyyət proqramlarının uzun müddət ərzində qəbul edilməsi yolu ilə reallaşmasını məqsədəmüvafiq sayır. Hollandiyanın Limburq Universitetində 1986-cı ildə keçirilən toplantıda müxtəlif dövlətlərdən iştirak edən aparıcı ekspertlər müvafiq Paktın iştirakçı-dövlətlərin öz üzərilərinə götürdükləri hüquqi öhdəliklərin təbiəti və dərəcəsi barədə bir sıra müddəaları müzakirə edərək qeyd etmişlər ki, iqtisadi və sosial hüquqlar da daxil olmaqla, bütün insan hüquq və azadlıqları bölünməz, qarşılıqlı əlaqədədir, o cümlədən beynəlxalq hüququn ayrılmaz tərkib hissəsidir.

İnsan hüquqlarının ayrılmazlığı prinsipi də mövcud münasibətlərin tənzimlənməsində məhz bu aspektdən çıxış edir. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının ayrılmazlığı fərdlərin hüquqlarının öz təbiətindən irəli gəlir. Qeyd edilir ki, şəxsin əsas hüquq və azadlıqları ayrılmazdır və onlar özgəninkiləşdirilə bilməz. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi və 1966-cı il beynəlxalq paktlarının mətninin təhlilindən çıxış edərək, hüquq və azadlıqların ayrılmazlığı prinsipinin mahiyyətinin hər hansı şəxsin həm milli, həm də beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə tanınmış hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hərəkətlərin qadağan edilməsi barədə qənaətə gəlmək olar. Belə qadağa 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 30-cu maddəsi, 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktların isə 5-ci maddəsindən irəli gəlir və burada qeyd edilir ki, müvafiq sənədlərdə heç nə hər hansı dövlətə, şəxslər qrupuna və ya ayrı-ayrı şəxslərə həmin Paktlarda nəzərdə tutulmuş hər hansı hüquq və azadlığın məhvinə və yaxud onun Paktlarda nəzərdə tutulduğundan artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı hərəkət törətmək hüququ verilməsi kimi təfsir oluna bilməz. Bundan əlavə, göstərilir ki, hər hansı bir ölkədə qanun, konvensiya, qayda və yaxud adət qüvvəsində mövcud olan əsas hüquqların heç birinin 1966-cı il tarixli beynəlxalq

paktlarda həmin hüquqların nəzərə alınmaması və ya daha kiçik həcmdə nəzərə alınması bəhanəsi ilə məhdudlaşdırılmasına və ya azaldılmasına yol verilmir.

Ümumiyyətlə, insanın ayrılmaz hüquqları dedikdə, hüququn məzmununun daşıyıcıdan – subyektdən ayrılmasının qeyri-mümkünlüyü başa düşülməlidir. Mövcud rəhbər başlanğıc milli qanunvericilik aktlarının da tərkib hissəsini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 24-cü maddəsinin təhlili nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insan və vətəndaş hüquqlarının əsas prinsiplərindən biri də ayrılmazlıq prinsipidir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin sahəvi prinsipləri sırasında ***şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipi*** mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mövcud rəhbər başlanğıc eyniadlı konsepsiya əsaslanmaqla, müxtəlif alimlərin tədqiqat, normativ sistemin isə tənzimətmə obyektı olmuşdur. Belə ki, tədqiqatlarda şəxsiyyətin müdafiəsi ilə bəşəriyyətin müdafiəsinin başlanması qeyd edilir. Göstərilir ki, şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunmadığı yerdə beynəlxalq və global təhlükəsizliyin mövcudluğu qeyri-mümkündür. Müvafiq konsepsiyanın təzahürünün əsas səbəbi isə bütün dünyada insanların artan müdafiəsizliyidir (S.V.Çerņiçenko).

İnsan hüquqlarına hörmət şəxsiyyətin təhlükəsizliyi əsasında formalaşmışdır. Mövcud konsepsiya global miqyasda cəmiyyətin demokratikləşməsinə yönəlmiş siyasəti dəstəkləyir. O, öz-özlüyündə üç mühüm elementdən: təhlükəsizlik, insan hüquqları və insan potensialının inkişafından ibarətdir.

Təhlükəsizlik prinsipi həm də milli qanunvericiliyin tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 31-ci maddəsində hər bir kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququ göstərilmişdir. Bundan əlavə, həmin maddədə qeyd edilir ki, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına, mülkiyyətinə, mənzilinə qəsd etmək, ona qarşı zor işlətmək qadağandır. Bu isə Konstitusiyanın digər müddəaları – 27-ci maddəsi (yaşamaq hüququ), 29-cu maddəsi (mülkiyyət hüququ), 30-cu maddəsi (əqli mülkiyyət hüququ), 32-ci maddəsi (şəxsi toxunulmazlıq hüququ), 33-cü maddəsi (mənzil toxunulmazlığı) kimi normalarla tam qarşılıqlı əlaqəni təsbit edir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin sahəvi prinsiplərindən danışarkən son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq meydana gələn ***inkişaf prinsipi*** xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin prinsip öz normativ təsdiqini bir sıra beynəlxalq sənədlərdə tapmışdır. Belə ki, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 29-cu maddəsinin 1-ci bəndinə görə, hər bir insan şəxsiyyətinin azad və tam şəkildə inkişaf etməsi imkanının olduğu cəmiyyət qarşısında öhdəliklərə malikdir.

İnkişaf prinsipinin formalaşmasında mühüm istiqamətlərdən biri də BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il tarixli Bəyannamə sayılır. Belə ki, Bəyannamənin preambulasında inkişafın bütün əhalinin və bütün şəxslərin inkişafda və onun gedişində yaradılan nemətlərin ədalətli bölgüsündə fəal, azad və konstruktiv iştirakı əsasında onların rifahının durmadan yüksəldilməsinə yönəldilmiş hərtərəfli iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi proses olduğu göstərilir. Eyni zamanda, adı çəkilən sənədin 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, inkişafa olan hüquq hər bir insanın ayrılmaz hüququdur. Buna görə də hər bir insan və xalqlar bütün insan hüquqları və əsas azadlıqlarının tam həyata keçirilə biləcəyi iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək, həmçinin ona yardım göstərmək və onun

nemətlərindən istifadə etmək hüququna malikdir. Bəyannamənin 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin tələbinə əsasən, insan inkişaf prosesinin əsas subyektidir və inkişaf hüququnun fəal iştirakçısı olmalıdır. Bundan əlavə, Ümumdünya İnsan Hüquqları Konfransı tərəfindən 1993-cü ilin iyun ayının 25-də qəbul edilmiş Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Proqramında göstərilir ki, Konfrans İnkişafa olan hüquq haqqında Bəyannamədə müəyyənləşdirilmiş inkişafa olan hüququ universal şəkildə və əsas insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təsdiqləyir.

2.6. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələləri

Beynəlxalq və milli hüquq normalarının qarşılıqlı nisbət məsələlərinin təhlili bir neçə istiqamətdə əhəmiyyət kəsb edir:

Birincisi, nəzəri cəhətdən bu normaların qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi və müqayisə edilməsi həyata keçirilir.

İkincisi, bu sahədə beynəlxalq standartların milli qanunvericilikdə rolu müəyyən edilir.

Üçüncüsü, milli qanunvericilik, bir tərəfdən beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılırsa, digər tərəfdən başqa dövlətlərin daxili qanunvericiliyi ilə müqayisə edilir ki, bu da dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin kifayət qədər yaxınlaşmasına səbəb olur, qanunvericiliklər arasında kolliziyalar aradan qalxır.

İnsan hüquq və azadlıqlarının səmərəli müdafiəsi beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı əlaqəsində həyata keçirilir. Heç bir dövlət beynəlxalq-hüquqi normaların köməyi olmadan insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsini həyata keçirə bilməz.

Beynəlxalq hüquq tarixinə müraciət etsək, belə qənaətə gələ bilərik ki, beynəlxalq hüquq elmi beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələsində üç əsas istiqamət – *dualist və iki monist istiqamət* işləyib hazırlamışdır.

Monizm nəzəriyyəsi üzrə iki istiqamət fərqləndirilir. Birinci istiqamətin tərəfdarları beynəlxalq hüququn, ikinci istiqamətin tərəfdarları isə milli hüququn primatlığını qəbul edirlər. Monizm nəzəriyyəsinin *birinci istiqamətinin* əsas nümayəndəsi görkəmli hüquqşünas *Hans Kelzen* (1881-1973) hesab olunur. Bu istiqamətin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq və milli hüquq “hüquq” adlanan vahid sistemin iki komponentidir. Hər iki normalar sistemi eyni bir mühitdə fəaliyyət göstərir və eyni məsələlər dairəsini tənzim edir. Bundan əlavə, eyni məsələ ilə əlaqədar olduqlarına görə, iki sistem arasında ziddiyyət mövcud ola bilər. Bu zaman isə artıq beynəlxalq hüquq primatlığa (üstünlüyə) malik olur. Praktiki baxımdan bu o deməkdir ki, dövlətin qanunverici orqanı və məhkəmələri daxili hüququn beynəlxalq hüquqa uyğun olmasını təmin etməlidir. Əgər belə bir uyğunluq yoxdursa, milli məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etməlidir.

Monizm nəzəriyyəsində mövcud olan *ikinci istiqamətin* əsası alman filosofu *Georq Hegel* (1770-1831) tərəfindən qoyulmuşdur. Bəzi mənbələrdə “tərsinə monizm” adlanan bu nəzəriyyəyə görə, beynəlxalq hüquq xarici dövlət hüququ kimi səciyyələndirilir və onun milli hüququn beynəlxalq hüquq üzərində primatlığa malik olması ideyası dəstəklənir. Burada beynəlxalq hüquq milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi, onun sahələrindən biri kimi götürülür.

Dualizm konsepsiyası XIX əsrin sonlarında formalaşmışdır ki, bu konsepsiyaya görə, beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzim edir, milli hüquq isə dövlətin ərazisində fərdlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Dualizmin əsas tərəfdarı alman alimi **Henrix Tripel (1868-1946)** hesab olunur. H.Tripelə görə, beynəlxalq hüquq və milli hüquq müstəqil hüquqi sistemlər olmaqla müxtəlif sferalarda fəaliyyət göstərir və bir-birinə təbə olmur. Beləliklə, dualizm beynəlxalq hüququn və milli hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini inkar edir, lakin qəbul edir ki, onların eyni predmeti vardır. Bu predmeti beynəlxalq hüquq beynəlxalq səviyyədə, milli hüquq isə dövlət daxilində tənzim edir. Məsələn, əgər fərdin beynəlxalq hüquqla təminat verilən hər hansı hüququ dövlət tərəfindən pozulubsa, milli məhkəmə bu zaman milli hüququ tətbiq edəcəkdir. Əgər dövlət öz öhdəliklərini beynəlxalq səviyyədə pozmuş olarsa, bu, beynəlxalq məhkəməyə aid olacaqdır. Başqa sözlə desək, beynəlxalq məhkəmələr beynəlxalq hüququ, milli məhkəmələr isə milli hüququ tətbiq edir. Dualizm nəzəriyyəsindən belə bir nəticə çıxır ki, dövlətin hərəkəti öz ərazisində tam qanuni ola bilər. Bununla belə, həmin davranış beynəlxalq məsuliyyət doğura bilər.

Lakin dualistlər arasında hakim doktrina kimi H.Tripelin beynəlxalq və milli hüququn kəsişməyən hüquq qaydaları olması ilə bağlı **radikal dualizm nəzəriyyəsi** yox, onun XX əsrin ortalarındakı davamçıları tərəfindən hazırlanmış **mötədil dualizm nəzəriyyəsi** tanınmışdır. Bu davamçılar sırasına L.Oppenheim, V.Danevskiy, M.Valç, E.Mençel və başqalarını aid etmək olar. Onlar beynəlxalq hüququn primatlığını belə əsaslandırırldılar ki, beynəlxalq hüququn əsasında dövlətlərin iradəsinin təbə olduğu prinsip dayanır. Bundan əlavə, mötədil dualizm nəzəriyyəsi beynəlxalq və milli hüquq arasındakı fərqləri də müəyyənləşdirirdi. Bu fərqlər, ilk növbədə, subyektlərə görə idi. Belə ki, beynəlxalq hüququn əsas subyektləri dövlətlər olduğu halda, milli hüququn əsas subyektləri fərdlər və fərdlər qrupudur. İkinci fərq onların mənbələri ilə bağlıdır. Beynəlxalq hüququn mənbələri kimi əsasən beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adətlər çıxış etdiyi halda, milli hüququn mənbələri kimi qanunvericilik aktları və məhkəmə qərarları çıxış edir. Üçüncü fərq isə normaların məzmunu ilə bağlıdır. Belə ki, milli hüquq dövlətin daxili fəaliyyəti və dövlətlə fərdlər arasındakı münasibətləri tənzim etdiyi halda, beynəlxalq hüquq suveren dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzim edir.

Dualizm konsepsiyasının çatışmazlığı iki sistemin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməməsində görünür. Təsədüfi deyil ki, bu konsepsiyanın tərəfdarları bu çatışmazlığı və kolliziyanı aradan qaldırmağa çalışırlar. Bolqar hüquqşünası P.Radoynov **realistik dualizm konsepsiyasını** irəli sürmüşdür. Bu konsepsiyaya əsasən, kolliziyalar son nəticədə beynəlxalq hüququn xeyrinə həll olunmalıdır, belə ki, əks variant onun inkarına səbəb olardı. D.B.Levin, İ.İ.Lukaşuk, Q.İ.Tunkin, E.T.Usenko, N.A.Uşakov, S.V.Çerniçenko və digər müəlliflər də əsas etibarilə bu istiqamətdə dualizm konsepsiyasına üstünlük verirlər.

Beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı nəzərdən keçirilməsi zəruri olan digər bir nəzəriyyə **koordinasiya nəzəriyyəsi** sayılır ki, bu nəzəriyyə əvvəlki nəzəriyyələrin mənfi cəhətlərini aradan qaldırmaq məqsədi daşıyırdı. Koordinasiya nəzəriyyəsinin əsas tərəfdarları **Dionisio Antsilotti (1867-1950)**, **Gerald Fitsmauris (1901-1982)** və başqaları olmuşdur. Onlar beynəlxalq və milli hüququn eyni sahədə

fəaliyyət göstərməsini və eyni predmeti olmasını inkar edirlər. Onların fikrincə, bu iki hüquq sistemi heç vaxt ziddiyyətdə olmur. Hər sistemin “öhdəlikləri” kolliziyada ola bilər və hansı öhdəliyin üstün olmasını hüquq sistemi özü müəyyən edir. Belə ki, milli hüquq məsələnin həllini beynəlxalq hüquqa “göndərmirsə”, müvafiq milli hüquq norması tətbiq edilir və əksinə. Gördüyümüz kimi, bu yanaşma dualizm nəzəriyyəsi ilə, demək olar ki, eynidir və təcrübi baxımdan onların arasında çox cüzi fərq vardır. Fərq, əsas etibarilə nəzəri cəhətdən özünü büruzə verir. Belə ki, koordinasiya nəzəriyyəsinin məğzində duran əsas ideya odur ki, beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistem kimi bir-biri ilə ziddiyyətdə olmur.

Beynəlxalq-hüquqi doktrinada qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq normaları milli hüquq sistemlərinin iştirakı ilə realizə olunur. Bu mənada beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasının mühüm vasitəsi kimi dövlətdaxili tədbirlər qismində müəyyən qanunvericilik və digər normativ aktların qəbul edilməsi, həmçinin təşkilati xarakterli tədbirlərin görülməsi çıxış edir. Beləliklə, insan hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının tanınması və konstitusion təsbiti ilə yanaşı, onların faktiki tətbiqi də çox zəruridir. Hüquq normalarının səmərəliliyi məhz onların realizəsində təzahür olunur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, implementasiyanın mühüm formaları nəinki dövlətin hüquq sistemindən, həmçinin qəbul edilmiş beynəlxalq normanın hüquqi xarakterindən asılıdır.

Övvəldə qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən olan *pacta sunt servanda* prinsipinə müvafiq şəkildə hər bir müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və vicdanla yerinə yetirilməlidir (Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasının 26-cı maddəsi). Bununla əlaqədar olaraq göstərilir ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərdən öz öhdəliklərini yerinə yetirməyi tələb edir. Bu zaman bu üsul və vasitələri seçmək isə məcburi deyildir. Belə ki, dövlətlər özlərinin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək üzrə vasitələrin seçilməsində müstəqildirlər və bu qaydalar dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, milli hüquq beynəlxalq hüquqla elə uzlaşdırılmalıdır ki, sonuncunun həyata keçirilməsini təmin etsin. Dövlətlər uzlaşmanın müəyyən üsullarından istifadə haqqında razılaşmaya gəlsələr də, bu prosesin mahiyyəti həmişə eynidir, yəni belə uzlaşdırma dövlətin öz daxili hüququnu beynəlxalq hüquqda müəyyən olunan göstəriş, icazə və qadağaların icra olunmasını təmin etmək məqsədilə beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Göstərilən proses hüquq ədəbiyyatında müxtəlif terminlərlə - “transformasiya”, “inkorporasiya” “resepsiya”, “milli-hüquqi implementasiya” və s. adlandırılır.

Beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa implementasiyasından danışarkən, həmçinin beynəlxalq hüquq normalarının özündə də fərqləndirilmənin aparılması zəruridir. Belə ki, beynəlxalq müqavilə normalarından fərqli olaraq, imperativ normalar kimi beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzim prinsip və normalarının milli hüquqda tətbiqi ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar: beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzim prinsip və normalarının hamılıqla tanınması xüsusiyyəti onların birbaşa tətbiqini şərtləndirir; müvafiq prinsiplər dövlətin özünə münasibətdə olduğu kimi, onun bütün orqanları üçün də vəzifə və öhdəlik yaratdığından onların milli normativ-hüquqi aktla xüsusi inkorporasiyasına zərurət yoxdur; milli hüquqla ziddiyyət yarandıqda beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsip və normaları üstünlük təşkil edir. Beynəlxalq hüququn

ümumtəninmiş prinsip və normalarının prioritetini “beynəlxalq birliyin”, “beynəlxalq hüquq qaydasının” mövcudluğu şərtləndirir; milli hüquq üçün beynəlxalq hüququn ümumtəninmiş prinsip və normalarının sistemi insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi kontekstində realizə olunmalıdır; beynəlxalq hüququn ümumtəninmiş prinsip və normaları məzmun baxımından *jus cogens* xarakteri kəsb etməklə, bütövlükdə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericiliyin əsasını təşkil etməklə, birbaşa tətbiq xüsusiyyətinə malikdir; və s.

Bütövlükdə, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtəninmiş prinsiplərinin konstitusion qaydada imperativliyi diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. ***Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının*** 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Qeyd etdiyimiz müddəa müvafiq prinsipləri dolayısı ilə və yaxud ümumi şəkildə (“transformasiya”) milli hüquq sisteminə daxil edir.

İtaliya Konstitusiyasının 10-cu maddəsinə əsasən, ***İtaliyada*** hüquq qaydası beynəlxalq hüququn ümumtəninmiş normaları ilə müəyyən edilir. Amma 10-cu maddə beynəlxalq müqavilələrə tətbiq edilmir. Belə ki, beynəlxalq hüququn ümumtəninmiş normaları dedikdə, yalnız beynəlxalq adət hüququ normaları başa düşülür. İtaliyanın bağladığı beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə, onlara milli hüquqda hüquqi qüvvə vermək üçün müvafiq normalar milli qanunvericiliyə inkorporasiya edilməlidir.

Böyük Britaniya təcrübəsi ilə beynəlxalq adət hüquq normaları Böyük Britaniya daxili hüququnun tərkib hissəsidir. Beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə, onlar öz-özlüyündə Böyük Britaniya daxili hüququnun tərkib hissəsi sayılmır və hüquqi qüvvəyə malik olmur. Beynəlxalq müqavilələrin məzmunu milli hüquqa onun ilkin qanunvericilik (parlament aktları) və ya ikinci dərəcəli qanunvericilik (hökumətin qanun qüvvəli aktları) vasitəsilə daxil edilir. Burada da bir neçə istiqamət fərqləndirilir. Belə ki, əgər beynəlxalq müqavilə ilə maliyyə öhdəliyi, vergi qoyma sahəsində öhdəliklər müəyyən edilir, xüsusi şəxslərin hüquqlarına toxunulur və ya özünün fəaliyyəti ilə, bütövlükdə, ümumi hüququn və ya statutların dəyişikliyinə səbəb olursa, bu halda parlament aktının (qanun formasında xüsusi inkorporasiya aktının) qəbul edilməsi zəruridir. Əgər beynəlxalq müqavilə qüvvədə olan qanun çərçivəsində həyata keçirilirsə, onda qeyd edilən müqavilə öhdəliklərinin realizəsi parlamentin iştirakı olmadan hökumət qərarı və ya inzibati qərar formasında müvafiq nazirliyin xüsusi aktı ilə realizə edilir.

Kanada dövlətində beynəlxalq müqavilələr özüicraolunan sayılmır və qüvvəyə minməsi səbəbindən avtomatik olaraq ölkə hüququnun bir hissəsi hesab edilmir. Bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilələrin əksər hissəsinin yerinə yetirilməsi Kanada hökuməti tərəfindən qüvvədə olan qanunvericilik əsasında və ya yalnız inzibati xarakterli tədbirlərin qəbul edilməsi yolu ilə təmin edilə bilər.

Avstraliya təcrübəsində beynəlxalq müqavilələrin milli hüquqi qüvvəsi yoxdur, dövlətdaxili münasibətlərdə bilavasitə tətbiq edilmir və onun fəaliyyəti müqavilənin məzmunundan asılı olaraq, qanunvericilik və ya inzibati xarakterli aktın qəbulundan sonra həyata keçirilir.

Almaniya Federativ Respublikası Əsas Qanununun 25-ci maddəsinə görə, beynəlxalq hüququn ümumi normaları federasiya hüququnun tərkib hissəsidir,

dövlətin qanunlarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir, federasiya ərazisində yaşayan şəxslər üçün hüquq və vəzifələr yaradır. Beynəlxalq müqavilələr isə 25-ci maddənin təsir dairəsinə düşmür. Bu normalardan fərqli olaraq, beynəlxalq müqavilə normalarının milli hüquq sisteminə daxil edilməsi üçün “tətbiqetmə üzrə xüsusi göstərişin”, dövlətdaxili sanksiyalaşmanın olması zəruridir (prosedur xarakteri kəsb etməsinə baxmayaraq). Beynəlxalq müqavilələr qanunlara münasibətdə üstünlüyə malik deyildir, ancaq onların birbaşa tətbiqi müqavilə müddəalarının özüicraolunan və ya özüicraolunmayan olmasından asılıdır.

İspaniya Konstitusiyasının 96-cı maddəsində isə qeyd edilən şərtlərdən əlavə, onun rəsmi nəşrlərdə dərc edilməsi tələb olunur.

Türkiyə dövlətinin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr milli hüquqda hər hansı qanunvericilik və ya inzibati xarakterli əlavə akt qəbul edilmədən inkorporasiya edilir. Inkorporasiya müqavilənin Türkiyə dövləti üçün qüvvəyə mindiyi andan başlanır.

Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin 4-cü bəndində qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları və Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələri onun hüquq sisteminin tərkib hissəsidir. Əgər Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələrində qanunlardan fərqli olaraq digər qaydalar müəyyən edilsə, onda beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlarla (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələlərindən danışarkən insan hüquqları ilə bağlı müddəalardan da bəhs edilməlidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə görə, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyanın 2-ci hissəsinə görə isə, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

İnsan hüquqları ilə əlaqədar digər bir məsələ isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 5-ci bəndində qeyd edilmişdir. Burada göstərilir ki, Konstitusiyanın heç bir müddəası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəa kimi təfsir edilə bilməz. Həmin maddənin 6-cı bəndinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir.

18 mart 2009-cu il tarixdə keçirilmiş referendumla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına edilən dəyişikliklər insan hüquqlarının təminatı istiqamətində kifayət qədər yüksək qiymətləndirilməlidir. Belə ki, 12-ci maddəyə edilən dəyişikliklə dövlətin öz vətəndaşları qarşısında məsuliyyəti daha da artdı. Bundan sonra Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi də dövlətin ali

məqsədi kimi müəyyən edildi. 26 sentyabr 2016-cı il tarixdə keçirilmiş referendum ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında növbəti hüquqlara dair maddələrdə bir sıra vacib əlavə və dəyişikliklər edilmişdir: insan ləyaqəti (maddə 24.1), hüquqlardan sui-istifadənin yolverilməzliyi (maddə 24.3), bərabərlik hüququ (maddə 25.3 və 25.6), mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması (maddə 29.5 və 29.6), şəxsi toxunulmazlıq hüququ (maddə 32.6.,7.,8), tətil hüququ (maddə 36.4), fikir və söz azadlığı (maddə 47.3), sərbəst toplaşmaq azadlığı (maddə 49.2), vətəndaşlıq hüququnun təminatı (maddə 53.1), müraciət etmək hüququ (maddə 57.1), birləşmək hüququ (maddə 58.4), azad sahibkarlıq hüququ (maddə 59.2) və s. Qeyd edilənlərlə yanaşı, “Hüquq və azadlıqların inzibati və məhkəmə təminatı” adlı yeni 60-cı maddə əlavə edilmiş, 68-ci maddənin adı dəyişdirilərək, “Özbaşınalıqdan müdafiə və vicdanlı davranış hüququ” redaksiyasında verilmişdir. “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı” adlı 71-ci maddəyə edilən dəyişiklikdən sonra qeyd edilir ki, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənasib olmalıdır.

III FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ

3.1. İnsan hüquqlarının formalaşması və inkişaf tarixinin əsas istiqamətləri və mərhələləri

Əgər siyasi-hüquqi reallıq kimi insan hüquqlarının tarixi öz başlanğıcını XVII-XVIII əsrlərdən götürürsə, onda azadlıq, bərabərlik, ədalət və qanunçuluq uğrunda, o cümlədən zülmə qarşı mübarizənin tarixi əsrlərlə hesablanır. İnsan hüquqlarının formalaşması insanlar arasında münasibətlərin humanistləşməsi, müxtəlif, ziddiyyətli xarakterlərin yumşalması, bir-birinə qarşı dözümlülüyün artması işində əhəmiyyətli rol oynamışdır. İnsan hüquqları ideyası sayəsində ictimai şüur və gündəlik təcrübə tədricən zorakılıqdan humanizmə doğru təkamül etməyə başlamışdır. Zaman keçdikcə də insan həyatının qorunması və əxlaqi potensial tədricən artmağa başlamışdır.

Nəzərə alsaq ki, insan hüquqları insanla sıx bağlıdır və ondan ayrılmazdır. Ona görə də insan hüquqlarının tarixi insanın yaranma tarixi ilə eyni təhlil edilməlidir. Əlbəttə qədim dövrlərdə insanlar öz hüquqları barədə düşünmür, yalnız yaşamaq uğrunda mübarizə (ümumi anlamda yaşamaq hüququ) aparırdılar. Lakin bu onların hüquqlarının həmin dövrdə mövcud olmaması qənaətinə gələ bilməz. Çünki müasir baxışlarla insanın öz hüquqlarını bilməməsi və başa düşməməsi onun hüquqlarının olmaması və ya pozulması anlamına gələ bilməz. O dövrdə də insan hüquqları mövcud olub, lakin ona baxışlar və düşüncələr primitiv şəkildə olsa belə mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə bu hüquqlar dərk edilməyə başlanılmış, hər bir dövr üçün müəyyən yeniliklərlə bu hüquqlar zənginləşmişdir. Buna görə də insan hüquqlarının tarixi qədim dövrlərdən öyrənilməli və təhlil edilməlidir. Bu gün mövcud olan insan hüquqlarının müvafiq institutlarının tarixi də məhz həmin dövrlərdən başlayır, zaman keçdikcə və müasir dövrdə isə kifayət qədər zənginləşərək bu istiqamətdə proses davam etməkdədir. Lakin bir əsas fikir ondan ibarətdir ki, hər bir dövrə məxsus xüsusiyyətlər məhz insan hüquqlarında öz əksini tapmışdır. Bu isə həmin dövr haqqında tam fikir yürütməyə imkan verir.

İnsan hüquqlarının tarixindən danışarkən onun yaranma səbəblərinə də aydınlıq gətirilməlidir. İnsan hüquqları müxtəlif xalqların, sivilizasiyaların təbii inkişafının, onların ənənələrinin və düşüncə tərzinin nəticəsidir. Eyni zamanda, insan hüquqları haqqında müasir anlamda təsəvvürlər dünyanın müxtəlif regionlarında fərqli şəkildə inkişaf etmişdir. Nəticədə insan hüquqları, dünyanın siyasi-mədəni müxtəlifliyi, qərb və şərqin adət və qaydalarının təsiri altında bütövlükdə zənginləşmiş, şəklini dəyişmiş, daha dərin və tamamlanmış, mürəkkəb anlayışa çevrilmişdir.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, insan hüquqları problemi daim kəskin sinfi mübarizələrin mövzusu olmaqla, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə və

inkişafına həmişə ciddi təşəbbüslər zəruridir.²⁶ İnsan hüquqları tarixən keçid xarakterinə malikdir, dəyişərək onlar öz zamanının çağırışlarına cavab verməyə çalışır. İnsan hüquqlarının dinamikliyi konkret tarixi şəraitin nəticəsidir. İnsan hüquqlarının inkişafı bu anlayışa daxil olan hüquq və azadlıqların verdiyi töhfənin əhəmiyyətini müəyyən edir. İnsan hüquqlarının inkişafına təsirlər müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif cür olmuşdur. Bu səbəbdən insan hüquqlarının inkişafının mərhələlərə ayrılma zərurəti meydana çıxmışdır. Lakin bu məsələ ilə bağlı elmi ədəbiyyatda vahid bir fikir yoxdur.

Bəzi tədqiqatlarda insan hüquqlarının inkişafının altı mərhələsi fərqləndirilir:

- insan hüquqlarına erkən etik töhfələr;
- insan hüquqları və çiçəklənmə dövrü: liberal və dünyəvi baxışların inkişafı;
- insan hüquqları və sənaye dövrü: sosialist baxışların inkişafı;
- dünya müharibələri dövrü: insan hüquqlarının institutionallaşması və beynəlmilləlləşməsi;
- qloballaşma və insan hüquqları;
- XXI əsrdə insan hüquqlarının inkişafı.²⁷

Digər tədqiqatlarda isə aşağıdakı mərhələlər fərqləndirilir:

- insan hüquqları qədim dünya tarixində;
- insan hüquqları üçün yeni sıçrayış;
- XIX əsr və müharibələrarası dövr;
- insan hüquqları və qlobal genişlənmə;
- müqavimət və cavab mərhələsi.²⁸

Bir qədər fərqli yanaşmalar da mövcuddur: qədim qeyri-qərb dünyasında siyasət və ədalət; qədim qərb dünyası; insan hüquqlarının müasir kəşfləri; Amerika və fransız inqilabları; Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə doğru; insan hüquqlarının məzmun və mahiyyətinin genişlənməsi.²⁹

Mərhələlərə bölgü məsələsində konkret fikir olmasa da, əksər müəlliflər digər hüquq sahələrində olduğu kimi, tarixi inkişafın əsas mərhələləri olan qədim, orta əsrlər, yeni və müasir mərhələlərə bölgü sistemindən istifadə edirlər.

Bütün bunları nəzərə alaraq *insan hüquqlarının inkişaf tarixini* aşağıdakı mərhələlərdə təhlil etmək daha məqsədmüvafiqdir:

1. *qədim dövrdə insan hüquqları;*
2. *orta əsrlərdə insan hüquqları;*
3. *yeni dövrdə insan hüquqları;*
4. *müasir dövrdə insan hüquqları.*

²⁶ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s. 25-27.

²⁷ Ishay R.Micheline. The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era. University of California Press, Berkeley, 2008, p. 12-48.

²⁸ Stearns N.Peter. Human Rights in World History. London and New York, Routledge, 2012, p. 16-55.

²⁹ Donnelly J. Universal Human Rights in theory and practice. Third edition. London, Cornell University Press, 2013, p. 75-93.

3.2. Qədim dövrdə insan hüquqları

Qədim dövrdə insan hüquqları ilə bağlı ilk təsəvvürlər dövlətin yaranması ilə formalaşmışdır. E.ə. III minillikdən başlayaraq Qədim Misirin bəzi yerlərində, Çində, Finikiyada şəxsi təsərrüfatlar mövcud idi, ticarət inkişaf edirdi və bəzi hallarda güclü tacirlər hökmdarların ağalığına, ədalətsiz davranışlarına qarşı öz haqlarını müdafiə etməyə cəhd göstərirdilər. Qədim dünya dövlətlərində yaşayan əhalinin azadlıq səviyyəsi çox aşağı idi, azadlıq, sərbəstlik yalnız idarə edən ali təbəqəyə məxsus idi. Belə şəraitdə fərdlərin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün tələblər qeyri-realist idi. Adi insanlar ali hakimiyyət nümayəndələrinə yerdə Allahın nümayəndəsi və ya sözsüz tabeçilik tələbi yürüdən hökmdarlar kimi baxırdılar. İnsanlar arasında belə sinfi bölgü, ayrı-seçkilik şəraitində şübhəsiz ki, insan hüquqları da yox səviyyəsində idi.

Quldarlıq cəmiyyətində əsasən güc hakimiyyəti üstünlük təşkil etdiyinə görə zamanı üçün güclü hesab olunan xalqlar və dövlətlər işğalçı müharibələr aparmaq, digər xalqları və dövlətləri özlərinin təbii düşmənləri hesab etmək, onları öz hakimiyyətlərinə tabe etdirmək, o cümlədən onları məğlub etmək, qula çevirmək və ya məhv etmək siyasətinə əsaslanırdılar. Müxtəlif sinfi və təbəqə strukturları arasında insan hüquqlarının bölgüsünün eyni olmaması, hətta qullara münasibətdə bu hüquqlardan məhrum olma, ictimai inkişafın ilkin mərhələsi üçün xarakter idi.³⁰

Buna baxmayaraq, qədim dünya tarixində cəmiyyətin inkişafının hər yeni pilləsi insan hüquqlarına yeni xüsusiyyətləri əlavə edirdi, onları subyektlərin daha geniş dairəsinə şamil edirdi. Bu əlavələr öz hüquqları uğrunda siniflərin və təbəqələrin azadlıq mübarizəsi şəraitində baş verirdi. Tarixi mənbələrə əsasən, “azadlıq” sözünün istifadəsi e.ə. XXIV əsrdə meydana çıxdı. Həmin vaxt Şumer dövlətinin hökmdarı vergi yığanlara sanksiyaların tətbiqi, dul qadınların və yetimlərin hakimiyyət nümayəndələrinin ədalətsiz hərəkətlərindən müdafiəsi və baş kahinlərin məbəddə xidmətləri zamanı özbaşınalıqlarının qarşısının alınması yolu ilə öz təbəələri üçün azadlıq müəyyən etmişdi.

Qədim Şərqdə insan hüquqlarına yanaşma. Artıq e.ə. II minillikdən başlayaraq insanlar arasında ünsiyyətin dəyişməsi, ticarətin inkişafı, ayrı-ayrı şəxslərə müəyyən hüquqların verilməsi, xüsusilə də Misir, Babilistan, Çin, Hindistan ərazisində yeni dövlətlərin meydana çıxması ümumilikdə insan hüquqlarının formalaşmasına da təsirsiz ötüşməmişdi.

Qeyd edilən dövlətlər üçün texokratik quruluş və əhalinin kastalara bölgüsü xas idi. Qədim Şərq dövlətlərinin əsas xarakterik cəhətlərinin daha aydın təzahürünü özündə birləşdirən *Hindistanda* ictimai və dövlət quruluşunun əsasında dini baxışlar (əvvəllər brahmanizm, daha sonralar isə buddizm) dayandığına görə müvafiq dövlət üçün bu bölgü üstünlük təşkil edirdi. Qədim Hindistanda kastalara bölgü yerli əhaliyə şamil edilsə də, digər xalqlar və işğal olunmuş ərazilərin çoxsaylı əhalisi isə kasta bölgüsündən kənarda qalırdılar. Başqa sözlə, əcnəbilərlə yerli əhali arasında konkret ayrı-seçkilik mövcud idi. Hətta dini qanunlar toplusu olan Manu Qanunları əcnəbilərlə (meteklərlə) hər hansı bir əlaqəyə görə sərt cəzalar nəzərdə tuturdu.

³⁰ Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Şirvanəşr, 2007, s.25-26.

Qədim Hindistanda olduğu kimi, *Qədim Çində* də buddizm aparıcı rol oynayır və ictimai həyatın bütün sferalarını, o cümlədən insanlar arasında davranışı tənzimləyirdi. Qədim Çində insan hüquqları ilə bağlı məsələlərə daha çox Konfutsinin təlimlərində rast gəlinir. Bütövlükdə klassik Çin fəlsəfəsində (e.ə. 550-250-ci illər) insan təbiəti ilə bağlı məsələlərdə konfutsian və daos konsepsiyaları fərqləndirilir.

Qədim Çin təfəkküründə qeyd edilən hər iki konsepsiyada öz təsbitini tapan insan hüquqları problemi növbəti təməllər üzərində qurulur: “düzgün” və “yanlış”, “ləyaqətli” və “layiq olmayan”, “yüksək” və “aşağı”.

Qədim Qərbdə insan hüquqlarına yanaşma. Qədim Şərq dövlətləri ilə müqayisədə Qədim Yunanıstan və Romada insan hüquqları ideyası daha intensiv və real şəkildə inkişaf edirdi. E.ə. VI-V əsrlərdə Qədim Yunan polislərində vətəndaşlıq prinsipinin meydana çıxması insanların azadlıq və bərabərliyi yolunda böyük addım idi.

Qədim Yunanıstanda quldarlıq dövlətinin spesifik xüsusiyyəti quldarlıq demokratiyası, aristokratiya qismində çıxış edən polis (şəhər-dövləti) forması idi. Polis demokratiyası insan hüquqlarının ilk əlamətlərini yaratdı. Bu, vətəndaş hesab olunan şəxslərin bərabər siyasi hüquqlarına şərait yaradan azadlığın müəyyən sahəsinin təşəkkül tapması ilə əlaqədar idi. Məhz Qədim Yunanıstanda ilk dəfə olaraq belə bir ideya təşəkkül tapmışdı ki, insanın bütövlükdə, hərtərəfli mövcudluğu və cəmiyyətin inkişafı zorakılıq və özbaşınalıq şəraitində mümkün deyildir, insanın azadlığı onun metafizik mahiyyəti kimi mütləq qorunmalıdır.

Fərdi hüquqlar haqqında ilkin nəzəri baxışlar və qanunvericilik müddəaları Qədim Afinada meydana çıxmışdır. Həmin nəzəri baxışlar sonrakı nəsillərə siyasi hüquqlar, demokratiya, fərdi hüquqların qanunvericilikdə təsbiti və hətta öz azadlıqlarından sui-istifadəyə görə fərdi məsuliyyətlə bağlı fundamental ideyaları miras qoya bilmişdi. İnsanın azadlığı fundamental dəyərdir, Qədim Yunan siyasi nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin əsas predmetidir. Ancaq o zaman azadlıq ümumi dəyər hesab edilmirdi, bu dəyər qullara aid edilmirdi. Qullar polis münasibətlərinin subyektləri də hesab edilmirdilər, yalnız azad vətəndaşlar polisin üzvünün hüquqlarının bütöv kompleksindən istifadə edərək siyasi həyatda fəal iştirak edirdilər.

Qədim Yunan polislərindəki qanunlar hüquqların bərabərliyi ideyalarını elan edirdi, amma bu xüsusi bərabərlik – şəxsi töhfədən asılı olaraq üstünlük üzərində qurulan bərabərlik idi. Yunan hüquq sənədləri müxtəlif sosial və etnik qrupların nümayəndələri üçün müxtəlif hüquqi status müəyyən edirdi. Sonralar polis sisteminin tənəzzülü və Qədim Yunan polislərinin öz müstəqilliyinin itkisi şəraitində insan hüquqlarına dair baxışlar da dəyişirdi, artıq insanların azad vətəndaşlara və qullara bölgüsü ilə bağlı əvvəlki fikirlər tənqid olunur və hətta rədd edilirdi. Azadlıq əsasən ictimai-siyasi yox, mənəvi anlayış kimi qiymətləndirilirdi. Bununla da təbii hüquq və təbiət qanunu qismində insanların ümumi bərabərliyi və ümumi azadlığı prinsipi bəyan edilməyə başlamışdı.

İnsan hüquqlarına, azadlıq və bərabərliklə bağlı ilkin ideyalara Yunan filosoflarının əsərlərində rast gəlinir. E.ə. VI əsrdən başlayaraq bu istiqamətdə nəzəri fikirlər genişlənirdi. *Pifaqor* (e.ə. 570-490-cı illər) və onun ardıcılıları hesab edirdilər ki, polis qanunları ədalətlik və qarşılıqlı insani münasibətlərə uyğun hazırlanmalıdır. Pifaqorçuların “Ədalət başqasına bərabər əvəz verilməsindən

ibarətdir” ifadəsi nəinki təbii hüquqların sonradan inkişafına, eyni zamanda insan hüquqlarının spesifik prinsiplərinin formalaşmasına təkan vermişdir.

Ümumilikdə, Qədim Yunanıstanda hüququn nəzəri konsepsiyalarının və insan hüquqlarının formalaşması və inkişafı prosesi bütövlükdə polislin və onun qanunlarının obyektiv təbii-hüquqi əsaslarının axtarışları məcrasında formalaşmışdı.³¹

Protaqorun (e.ə. 490-420-ci illər), **Sinoplu Diogenin** (e.ə. 412-323-cü illər) və xüsusilə də e.ə. IV əsrdə **stoiklərin** təbii hüquq konsepsiyalarında insan bütün bəşəriyyətlə eyniləşdirilir, sosial və dövlət çərçivələrindən kənara çıxarıldı. Qədim Yunan Stoisizmi öz növbəsində insan hüquqları ideyasının inkişafında mühüm rol oynamış xristianlığa əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Protaqor iddia edirdi ki, bütün şeylərin, mövcud olan və olmayanların ölçüsü – insandır.³²

İnsanların təbiət etibarilə ümumi bərabərliyi haqqında fikri isə ilk dəfə sofist **Antifont** (e. ə. 480–411-ci illər) irəli sürmüşdür ki, bu fikir bütün insanlarda eyni təbii tələbatların olmasına əsaslanırdı. İnsanların qeyri-bərabərliyi isə təbiətdən deyil, insani qanunlardan irəli gəlir. Oxşar yanaşmaya **Likofronun** (e.ə. təxminən 320 - e.ə III əsrin ortaları) baxışlarında da rast gəlinir. Onun fikrincə, insanlar təbiətdən bərabərdir və buna görə onların şəxsi hüquqları bərabərdir, qanun isə şəxsi hüquqların zamanəti üzrə müqavilədir. **Epikur** (e.ə. 342-270-ci illər) isə insanın azadlığını öz həyat tərzinin ağıllı (dərəkəli, səmərəli) seçimi və özü üçün onun məsuliyyəti kimi izah edir.

Beləliklə, Stoiklər o haqda kosmopolitan təsəvvürləri əsaslandırırlar ki, öz təbiətinə görə bütün insanlar dünyanın qanunu üzrə vahid dünya dövlətinin (kosmopolisin) vətəndaşıdır, başqa sözlə insan kainatın vətəndaşıdır. Onu da qeyd edək ki, məhz bu ideya sonralar insan hüquqlarının universal konsepsiyasının əsasını təşkil etmişdir.

İnsan hüquqlarına dair fikirlərə Qədim Yunan fəlsəfi fikrinin dahiləri hesab edilən **Sokrat** (e.ə. 469-399-cu illər) və **Platonun** (e.ə. 427-347-ci illər) ideyalarında da rast gəlinir. Sokrat daha çox ədalətli qanunların və həmin qanunlara riayət edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edərək hesab edirdi ki, yalnız bu yolla həm insan, həm də dövlət üçün yaxşı və möhtəşəm sərvət olan azadlığı əldə etmək olar. Platon qadın və kişilərin hüquq bərabərliyini qəbul etmiş, onun ideal dövlət layihəsinə xüsusi mülkiyyət, insanların azad və qullara ayrılması daxil edilməmişdir.

Ədalətli dövlət və insan hüquqları ilə bağlı ideyalar **Aristotelin** (e.ə. 384-322-ci illər) əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. İnsan hüquqları ideyalarının inkişafında Aristotelin xidmətləri onun təbii hüquqlar ideyasını daha da genişləndirməsi ilə xarakterizə olunur. Aristotelə görə, insan təbiətdə ən ali varlıqdır. Bununla yanaşı, o, köləliyə də haqq qazandırır və bildirirdi ki, insanlar doğulduğu andan bəziləri azad olurlar, bəziləri isə kölə kimi doğulurlar. Aristotel qeyd edirdi ki, hüquq bir tərəfdən təbii, digər tərəfdən şərti xarakter daşıyır.³³

³¹ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s. 49-53.

³² Zilioli Ugo. Protagoras and the Challenge of Relativism: Plato's Subtlest Enemy. Ashgate Publishing, Ltd., Aldershot, 2007, p. 1.

³³ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s. 55-58.

E.ə. IV əsrdən başlayaraq Qədim Yunanıstanda əcnəbilərə qarşı münasibət dəyişdi. Həmin vaxtdək əcnəbilər heç bir hüquqlardan istifadə etmir, bəzi hallarda ölkədən də qovulurdular. Ticarət əlaqələrinin inkişafı və ümumilikdə ticarətin inkişafı nəminə əcnəbilərlə hesablaşmaq zərurəti meydana çıxdı. Bu prosesin nəticəsində proksen institutu da formalaşmağa başladı. Polislararası münasibətlər inkişaf etdikdən sonra proksen institutu daha da möhkəmləndi və hüquqi xarakter almağa başladı. Bundan sonra əcnəbilərin də hüquqları genişləndi, hətta dövlət qarşısındakı xidmətlərinə görə onlara məhdud vətəndaşlıq da verilə bilərdi.

Qədim yunan mütəfəkkirlərinin bütün insanların azadlıq və bərabərliyi haqqındakı təbii hüquq ideyalarının sonrakı inkişafı *Qədim Romada* davam etdirilmişdi. Ümumiyyətlə, Qədim Romada cəmiyyətin inkişafı və dövlət idarəetməsini şərti olaraq üç mərhələyə ayırmaq olar: *erkən Roma dövrü, respublika dövrü və imperiya dövrü*.

Roma hüququnun hüququn bütün sahələrinin formalaşması və inkişafında əvəzsiz rolu olmuşdur. Hər bir hüquq sahəsinin müvafiq institutlarının inkişafından tutmuş bütün istiqamətlərdə bu xüsusiyyət qeyd edilməlidir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, bütövlükdə Roma hüququ dövlətə vahid hüquq anlayışını daxil edərək dövlət və insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni isə hüquq münasibəti kimi izah edirdi.³⁴

E.ə. VIII-VI əsrləri əhatə edən *erkən Roma dövrü* zamanı Roma kiçik dövlət idi və latın tayfasının yaşadığı Latsiya ərazisinin bir hissəsini əhatə edirdi. Erkən Roma dövrünün insan hüquqları ilə əlaqədar əsas fərqləndirici xüsusiyyəti insanların müxtəlif meyarlara əsasən təbəqələrə bölünməsi idi. Bu dövrdə əsas bölgü azad əhalinin patrisi və plebeylərdən ibarət olması idi. İlk olaraq yalnız patrisilər Roma cəmiyyətinin tamhüquqlu üzvü olmaqla xalq yığıncaqlarında iştirak etmək, dövlət vəzifələrini tutmaq, bütün əmlak hüquq münasibətlərinin subyektı olmaq, nikaha daxil olmaq hüquqlarına malik idi. Plebeylərə vacib olmayan, ikinci dərəcəli münasibət göstərilirdi, onlara orduda xidmət etməyə icazə verilmirdi, onlar bütün siyasi hüquqlardan məhrum edilmişdi. Patrisi və plebeylər arasında nikaha icazə verilmirdi. Bundan əlavə, plebeylər ümumi ərazilərdən torpaq sahəsi almaq hüququna da malik deyildilər.

Erkən Roma dövründə şəxsi evin və uşaqların mövcudluğu vətəndaşın həyatının əsas mahiyyətini təşkil edirdi. Bununla belə, ailə münasibətləri qanunla yox, adətlərlə tənzimlənirdi. Ailə başçısı “ev sahibi” adlanırdı, onun hakimiyyətinə uşaqlar, arvad və başqa qohumlar (yuxarı sinfin ailələrində həmçinin qullar və qulluqçular da ailə anlayışına daxil idi) daxil olurdu. Ailə başçısı olan atanın səlahiyyətləri geniş idi. Belə ki, o, öz arzusu ilə qızını ərə verə və ya boşandıra, uşaqları köləliyə verə bilirdi. O, həmçinin öz uşağını övladı qismində tanıya və ya tanımayla da bilirdi. Patria potestas (ailənin atası) qaydasına görə, ailəyə başçılıq etmək atanın oğullarına da şamil edilirdi, atanın ölümündən sonra oğullar tamhüquqlu vətəndaş və öz ailələrinin başçısı olurdular.

Göründüyü kimi, insan hüquqları məsələsində bərabərlik, azadlıq kimi məsələlər yox idi, kişilərin üstün hüquqlarına əsaslanan erkən Roma cəmiyyətində

³⁴ Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под ред. Р.М.Валева. М., Статут, 2011, с. 31.

əsas diqqət ailənin idarə edilməsinə və ailə üzvlərinin bir rəhbərin hakimiyyətinə tabe olmasına yönəlmişdi.

İnsanlar arasında ayrı-seçkilik, qeyri-bərabərlik erkən Roma cəmiyyətində xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Belə vəziyyətin əsas səbəbi qullar və onlara göstərilən münasibət idi. Romada qullar öz sahiblərinə məxsus idilər və onun bütün əmrlərini şərtsiz yerinə yetirməli idilər. Bununla yanaşı, onlar patriarxal ailənin kiçik üzvü qismində tanınırdılar və qismən də olsa hüquqlara malik idilər.

Erkən Roma dövründən danışarkən latın və pereqrinləri də qeyd etmək lazımdır. Latınlar Roma vətəndaşları ilə tam bərabər hüquqlara malik deyildilər. Belə ki, onlar Roma ərazisində öz adından müqavilə bağlamaq, məhkəmədə çıxış etmək kimi hüquqlara malik olmasalar da, romalılarla nikaha daxil olmaq hüququna malik idilər. Pereqrinlər isə İtaliya ərazisindən kənarda tutulmuş torpaqların əhalisi adlanırdı, onlara vətəndaş, latın, həmçinin əcnəbilərin statusundan fərqli statusu olan xarici tacirlərə verilən status verilirdi. Onlar daha məhdud hüquqlara malik idilər.

Qədim Roma cəmiyyətinin ikinci inkişaf dövrü *Roma respublikasının mövcudluğu* (e.ə. 509-31-ci illər) ilə bağlıdır. Roma respublikasının ilk vaxtlarında çoxsaylı müharibələr nəticəsində ərazisi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdi. Pirr müharibələrindən (e.ə. 280-275-ci illər) sonra Roma Apennin yarımadası üzərində vahid hökmranlıq etməyə başladı, hərçənd o zaman zəbt edilmiş ərazilərdə şaquli idarəetmə sistemi hələ formalaşmamışdı. Respublikanın dövlət-siyasi quruluşu demokratiya, oliqarxiya və monarxiya elementlərini özündə birləşdirirdi.

Respublika dövründə əhalinin əsas bölgüsü azad əhali və qullardan ibarət idi. Romada azad əhali iki sosial-sınıf qrupa ayrılırdı: quldarlar (kölə sahibləri, mülkədarlar, tacirlər) və cəmiyyətin əksəriyyətini təşkil edən xırda istehsalçılar (əkinçilər və sənətkarlar). Şəhər yoxsulları da ikinci təbəqəyə aid edilirdi.

Respublika dövründə şəxsi azadlıqla bağlı məsələ daha aktual idi. Roma hüquqşünasları qeyd edirdilər ki, bütün subyektlər ya azaddır, ya da kölədir.

Vətəndaşlıq statusu üzrə Romanın azad əhalisi vətəndaşlara və əcnəbilərə bölünürdü. Tam hüquq qabiliyyətinə yalnız valideynləri kölə olmayan Roma vətəndaşlarından doğulanlar malik ola bilirdilər. Bundan başqa, azad edilmiş qullar da vətəndaşlar kateqoriyasına aid idi. Amma onlar keçmiş sahiblərinin müştəriisi olaraq qalırdılar və hüquqları da məhdudlaşdırılmışdı.

Əmlaka görə təbəqələşmənin inkişafına paralel olaraq Roma vətəndaşının hüquqi statusunun təyində sərvətin rolu artırdı. E.ə. III əsrin sonu II əsrin əvvəllərində kölə sahibləri arasında nobillər və atlılar adlı imtiyazlı təbəqələr meydana çıxırdı.

Ən yüksək təbəqəyə (nobillər) ən tanınmış patrisi və zəngin plebey nəsiləri daxil olurdu. Böyük mülkədarlıq (torpaq sahibliyi) və çoxlu pul vəsaitləri nobillərin iqtisadi bazası idi. Senata və ən yüksək dövlət vəzifələrinə yalnız onlar seçilməyə başladılar. Nobilitet bağlı təbəqəyə çevrilirdi ki, bura giriş adi insanlar üçün praktik olaraq qeyri-mümkün idi və bu təbəqə qısqanclıqla öz imtiyazlarını qoruyurdu. Yalnız nadir hallarda doğum üzrə nobilitetə aid olmayan insan ən yüksək vəzifəli şəxs ola bilərdi. Qədim Romada nobilitetin mövcudluğu insanların təbəqələşməsinin yüksək, bərabərliyinin isə aşağı səviyyəsindən xəbər verirdi.

Atlılar adlı ikinci təbəqə ticarət-maliyyə zadəganlığından və orta səviyyəli mülkədarlardan formalaşmışdı. E.ə. I əsrdən başlayaraq senata və əhəmiyyətli məhkəmə vəzifələrinə giriş əldə etmiş atlıların ali nümayəndələri ilə nobillərin birləşməsi prosesi gedirdi.

Roma respublikasının hüdudlarının genişlənməsi ilə Apennin yarımadası və digər zəbt edilmiş ərazilərin sakinlərinin hesabına Roma əhalisinin sayı artırdı. Erkən Roma dövründə roma cəmiyyətinə daxil olmayan latınlar bu mərhələdə iki qrupa ayrılırdılar: qədim latınlar və koloniyaların latınları. İtaliya ərazisində yaradılan koloniyalarda yaşayan latınlar Roma vətəndaşları ilə nikaha daxil olmaq hüququ istisna olmaqla qədim latınların malik olduğu digər hüquqlardan istifadə edirdilər. İttifaq müharibələri nəticəsində (e.ə. I əsrdə) bütün latınlara Roma vətəndaşlarının hüquqları verilməyə başladı.

Romada respublika idarəçilik formasının formalaşması ilə vətəndaşların siyasi hüquqları genişləndi. Belə ki, onların Tribut yığıncaqları, Plebey Tribunalı, Senatda iştirakı genişləndi. Bu dövrdə vətəndaşlıq institutu da geniş yayılmağa başladı. İlk əvvəl latın və pereqrinlərə vətəndaşlıq yalnız müəyyən xidmətlərə görə verildisə, daha sonra Roma legionlarını tamamlamaq və fiskal məqsədlərə görə də verildi. Vətəndaşlıq əldə etdikdən sonra həmin şəxslər torpaq sahəsi əldə etmək, mülkiyyətə sahib olmaq, orduda xidmət etmək kimi hüquqlar əldə edirdilər.

Respublika dövründə Roma vətəndaşları növbəti hüquqlardan istifadə edirdilər: xalq yığıncağında səs vermək hüququ (jus suffragiorum), mülki və hərbi xidmət hüququ (jus honorum), mülkiyyət hüququ və əqdlər bağlamaq hüququ (jus commercii), Roma koloniyalarına və əyalətlərinə köçmə vaxtı roma vətəndaşlığının saxlanması hüququ (jus migrationis), qanuni nikah bağlamaq hüququ (jus connubii) (bu nikahdan doğulan uşaqlar avtomatik olaraq Roma vətəndaşlığı əldə edirdi).

Bu dövrdə qulların vəziyyəti erkən dövrə nisbətən çox fərqlənirdi. Respublika dövründə qullar əsas zülm edilmiş və istismar edilən sinfə çevrilmişdilər. Qulların sayı da artmışdı. Hərbi əsarət köləliyin əsas mənbəyi idi. Belə ki, təkcə Karfagenin dağıdılmasından sonra 55 000 insan qula çevrilmişdi. Bu dövrdə “danışan alət” adlandırılan qullar hüququn subyekti yox, obyekt sayılırdılar. Onların heç bir fəaliyyəti hüquqi xarakterə malik deyildi.

Lakin Roma cəmiyyətində qulların tərəfini saxlayanlar da var idi. Hətta onların arasında nüfuzlu şəxslərə də rast gəlinirdi. Belə ki, **Mark Tulli Siseron** (e.ə. 106-43-cü illər) qullara qayğı göstərilməsinin zəruriliyini qeyd edirdi ki, əgər onlar hər hansı yaxşı əməl törətmişlərsə (məsələn, sahibinin həyatını xilas etmiş qul), mükafatlandırılmalıdırlar. Onun fikrincə, ümumiyyətlə bərabərlikdən danışarkən insanların mülki vəziyyətinin bərabərləşdirilməsindən deyil, məhz insan hüquqlarının bərabərliyindən söhbət getməlidir.³⁵

Daha sonralar mütəmadi olaraq qulları azadlığa buraxmağa başladılar. Bu şəxslər libertini adlanırdılar və şəhər əhalisinin əksər hissəsini təşkil edirdilər. Onların uşaqları isə artıq azad sayılırdı və hüquqlara malik idilər.

³⁵ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s. 62-63.

Roma respublikası dövrünün insan hüquqları ilə bağlı ən vacib tarixi hadisələrindən biri ***On iki cədvəl qanunlarının*** qəbul edilməsi idi. On iki cədvəl qanunları roma xalqının (lex publica) vəziyyətini tənzimləyən dövlət qanununun kodifikasiyası idi. Bu qanunlar 10 desemvirdən (qanunların yazılışı üçün konsul hakimiyyətinə malik şəxs) ibarət tərkibdə xüsusi olaraq yaradılmış komissiyanın fəaliyyətinin nəticəsi idi. On iki cədvəl qanunları ictimai həyatın praktik olaraq bütün sahələrini nizama salan qanun külliyyatını təşkil edirdi. Xüsusilə də ailə və vərəsəlik münasibətləri sferasını nizama salır, borc əməliyyatlarına aid olan normaları özündə əks etdirir, cinayət əməllərinə görə cəzalar müəyyən edirdi. Tarixi mənbələrə görə On iki cədvəl qanunları Qədim Romanın ilk yazılı hüquq mənbəyidir. On iki cədvəl qanunlarının əsas hədəfi hamı üçün bərabər xüsusi və cinayət hüququ normalarının tətbiq edilməsi ilə insanlar arasındakı bərabərsizliyi, xüsusilə də patrisi-plebey qarşıdurmasını zəiflətmək idi. Göründüyü kimi, On iki cədvəl qanunları insan hüquqlarının əsas elementi olan bərabərliyi normativ səviyyəyə çıxara bilmişdir.

Roma dövlət quruluşunun inkişafında *imperiya mərhələsi* (e.ə. 31-dən bizim eranın 476-cı ilinədək) avtokratik idarə üsulu və Avropada, Aralıq dənizi ətrafında böyük ərazilərin işğalı ilə xarakterikdir. Roma İmperiyası tarixdə tək dövlət olmuşdur ki, Aralıq dənizinin bütün sahilini öz hakimiyyəti altında saxlaya bilmişdi.

Roma İmperiyasının insan hüquqları ilə bağlı əsas əlaməti ondan ibarət idi ki, bu mərhələdə əhəlinin sayı kifayət qədər artmış, əcnəbilərlə roma vətəndaşları bərabər hüquqlar əldə etmiş, insanların təbii hüquqları ilə bağlı həm nəzəri fikirlər, eyni zamanda qanunvericilik də pozitiv istiqamətdə dəyişməyə başlamışdı.

İmperiya dövründə vətəndaşlığın əldə edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılırdı və bu istiqamətdə maneələrin azaldılması tendensiyası müşahidə olunurdu. Roma İmperatoru Oktavian Avqust (e.ə. 63 - bizim eranın 14-cü ili) Roma vətəndaşlığına və senata ləyaqətli, xoşməramlı şəxsləri qəbul etməyə çalışırdı. Hətta O.Avqustun belə bir sözü də məşhurdur: “Roma vətəndaşlığının şərəfini aşağı salmaqdan daha yaxşıdır”. Lakin O.Avqustun dönməsində də insan hüquqları baxımından real bərabərlik yox idi. Belə ki, Roma vətəndaşlığı hüququ ilə bağlı olan “tam azadlıq” (magna et justa libertas) yalnız imperatorun qanunu ilə və senatorlardan və atlılardan ibarət xüsusi komissiyanın nəzarəti altında verilirdi. İmperator Setimiy Karakalla (211-217-ci illər) imperiyanın bütün azad insanlarına Roma vətəndaşlığı hüququnu vermişdi.

Roma imperiyası dövrünün sonlarına yaxın azad əhali həmçinin potentiores, honestiores (əzəmətli, hörmətli, ali) və tenuiores, humiliores (aşağı səviyyəli) qruplarına ayrılırdı. Birinci qrupa senator, veteran, kurial, dekurion, təbib, professor və başqaları daxil idi. Bu qrup şəxslər dövlət və icmada xüsusi vəzifələr tutmaq hüququna malik olmaqla yanaşı, mükəlləfiyyətlərdən də azad edilirdilər. “Aşağı təbəqə”yə daxil olan insanlar isə əksinə, bütün vergi yükünü öz üzərində daşıyırdı, icmada vəzifə tutmaq, məhkəmədə bir sıra hüquqlardan məhrum olmuşdular, həmçinin xüsusilə qəddar və alçaldıcı cəzalara məruz qalırdılar.

İmperiya dövründə əcnəbilərin hüquqi statusunda da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Əcnəbiləri müdafiə etmək üçün xüsusi institut – praetor peregrini adlanan vəzifəli şəxslər meydana gəldilər. Onların səlahiyyətinə əcnəbilərin vəziyyətinə aid prinsip və normaları müəyyən etmək daxil idi.

Roma stoikləri tərəfindən təbii hüququn universal konsepsiyası və kosmopolitik ideyaları müdafiə edilirdi. Bütün insanlar öz təbiətlərinə və bütövlükdə, dünya qanunlarına görə vahid dünya dövlətinin vətəndaşı hesab olunurdu. Məsələn, Mark Tulli Siserona görə, insanlar arasında heç bir fərq yoxdur, insan bütün dünyanın vətəndaşıdır, xalqın rifahı ən ali qanundur. İnsan hüquqları haqqında fəlsəfi təlim təbii hüquq nöqteyi-nəzərindən Mark Tulliy Siseron tərəfindən əsaslı surətdə işlənib hazırlanmışdır. Siserona görə, hüququn əsasını təbiətə xas ədalət təşkil edir. Buna görə də bu ədalət onun tərəfindən, insan təbiəti də daxil olmaqla, bütövlükdə təbiətin daimi, dəyişməz və ayrılmaz xüsusiyyətləri kimi şərh edilir. Siseron təbii hüquqların məhdudlaşdırılması və ya ləğvini tamamilə inkar edirdi. İnsan hüquqları baxımından ədalətin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, hər kəsə öz haqqını verir və onlar arasındakı bərabərliyi qoruyub saxlayır. **Lutsiy Anney Senekanın** (4-65-ci illər) təbii hüquq konsepsiyasında öz xarakterinə görə labüd və ilahi olan “təle qanunu” elə bir təbii hüquq rolunu oynayır ki, buna bütün bəşəri qurumlar, o cümlədən dövlət və qanun tabe olur. 161-180-cı illərdə Roma imperatoru olmuş **Mark Avreli** (121-180-cı illər) “insanların hüquq bərabərliyinə uyğun idarə edilən, hamı üçün bərabər qanunu olan, insanların azadlığına hörmət bəsləyən dövlət haqqında” təsəvvürləri inkişaf etdirirdi.³⁶

Bütövlükdə, hakimiyyətin bölünməsi rüşeymlərini irəli sürən, hüququn xüsusi və ümumidən ibarət olmasını qeyd edən, insan hüquqları haqqında hüquqi təsəvvürləri zənginləşdirən, təbii hüquq ideyalarını qəbul edən və əsaslandıran romalıların insan hüquqlarının sonrakı institutlarının formalaşması və inkişafında da kifayət qədər xidmətlər göstərmişlər.

Beləliklə, qədim dövrdə insan hüquqlarının inkişafında mühüm yer tutan və insan hüquqlarının baza elementləri olan təbii hüquqlar, azadlıq və bərabərlik formalaşmaqda idi. Lakin bu proses real həyatda və qanunlarda öz təsbitini tapmaqdan daha çox, nəzəri fikirlərdə, filosof, hüquqşünasların ideya və baxışlarında yer alırdı. Antik cəmiyyətlərdə qulların vəziyyəti isə ayrı-seçkiliyin yüksək səviyyəsinin göstəricisi idi. Məsələyə bütövlükdə yanaşsaq isə, Qədim Şərq dövlətləri ilə müqayisədə Qədim Yunanıstan və Romada azadlıq, vətəndaşlıq, təbii hüquqlar kimi məsələlərdə real və müsbət nailiyyətlər insan hüquqlarının inkişafında irəliyə doğru atılmış müsbət addım hesab edilməlidir.

3.3. Orta əsrlərdə insan hüquqları

İnsan hüquqlarının inkişafına dair orta əsrlər dövrü insan hüquqlarının müdafiəsi, xüsusilə də insan azadlığı elementinin inkişafı baxımından zənginliyi ilə fərqlənir. **İnsan hüquqlarının inkişafı baxımından orta əsrlər dövrünü** də şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq olar:

- *Birinci mərhələ – Erkən orta əsrlərdən Renessans (və ya İntibah) dövrünədək;*
- *XVI-XVIII əsrləri əhatə edən Renessans dövrü.*

³⁶ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s. 60-65.

Birinci mərhələ – V əsrdən XVI əsrə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti bütün sahələrdə olduğu kimi dini normaların prioritetidir. Avropada kilsə, Yaxın şərq və ərəb dünyasında şəriət norma və qaydaları ictimai həyatın demək olar ki, bütün sahələrini, o cümlədən insan hüquqlarını əhatə edirdi.

Avropada xristianlıq və kilsənin ağalığı insan hüquqları və bütövlükdə insanların davranışı ilə bağlı məsələləri tənzimləyən qayda və normalar müəyyən edirdi. Avropada dini normalar və insan hüquqları ilə bağlı əhatəli fikirlərə **Akvinalı Fomanın** (1225-1274) əsərlərində daha çox rast gəlinir. O, dini normaları prioritet hesab etsə də, insan hüquqlarına, onların layiqli həyat səviyyəsinə də kölgə salmırdı. Akvinalı Foma antik təbii-hüquq ideyaları ruhunda sübut etməyə çalışırdı ki, dövlətin məqsədi onun üzvlərinin “ümumi səadəti”, onların məntiqi və lazımı yaşayış şəraitinin təminatıdır. İnsan hüquqlarının xristian konsepsiyasının inkişafı məqsədilə Akvinalı Foma belə bir ideya irəli sürürdü ki, insanlar gələcək nəsillərin artımında maraqlı olmalı, həqiqəti və həqiqi Allahı axtarmalı, insanlar bir-biri ilə ünsiyyətdə ləyaqətlərinə hörmət etməlidirlər. Akvinalı Foma təbii insan hüquqlarının tərəfdarı idi, onun bu sahədə fikirləri humanizm ideyalarının, ayrılmaz və təbii insan hüquqları konsepsiyasına əhəmiyyətli töhfə vermişdi.³⁷

Göründüyü kimi, orta əsrlər Avropasında təbii hüquq konsepsiyası öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdı. Lakin feodalizm quruluşu, feodalların kəndlilər üzərində ağalığı, cəmiyyətin silki bölgüsü insan hüquqlarının real inkişafında böyük maneələr idi. Müxtəlif sosial statuslar feodal hüquq-imtiyaz sisteminin ümumi piramidasında insanların hüquq və imtiyazlarının müxtəlif dairələrinin yaranmasına səbəb olurdu. İnsan hüquqları bu tarixi pillədə öz məzmun və həcminə görə müxtəlif silki üzvlərinin hüquq və imtiyazları, insanın silki hüquqları kimi qalırdı. Bütün bu amillər insanların öz azadlığı, bərabərliyi uğrunda mübarizə ruhuna, hətta bu istiqamətdə düşüncə tərzinin formalaşmasına imkan vermiirdi.

İnsan hüquqlarının nüvəsini təşkil edən insan orta əsrlər dövründə müəyyən hüquqların sahibi kimi dərk edilirdi. İnsanın cəmiyyətdə vəziyyəti onun silki, əmlak, dini, milli və digər əlamətləri ilə müəyyənləşirdi. Orta əsr Avropa və Şərq dövlətlərinin qanunlarında hüquqi cəhətdən təsbit olunan bu bərabərsizlik, insan hüquqlarının bərabərlik, azadlıq və inkişaf baxımından mövcudluğunu qeyri-mümkün edirdi. Çünki azad, suveren və digərləri ilə bərabər olan “insan” anlayışı hələ formalaşmamışdı. Kölə və azad insanlara, kəndli və torpaq sahiblərinə və s. bölünmüş cəmiyyətdə hüquq, azadlıq, sərəncam vermək azsaylı insanlar üçün imtiyaz xarakteri daşıyırdı.

Bütün çatışmazlıqlara rəğmən, orta əsrlərin ilkin mərhələsində insan hüquqlarının inkişafı istiqamətində müəyyən pozitiv məqamlar da mövcud idi. Orta əsrlərdə şəxsiyyətin ləyaqəti haqqında təsəvvürlər genişlənirdi. Belə təsəvvürlər aristokratik azadlıqsevərliyi doğururdu, nəticə etibarilə demokratik azadlıqlar və nümayəndəli orqanların yaradılması tələbləri meydana çıxırdı. 1188-ci il Leon

³⁷ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s. 70-71.

krallığının Məcəlləsi zadəganlara ədalətli məhkəmə, layiqli həyat, şərəf və ləyaqət zamanəti verirdi.

Orta əsrlər dövründə azadlıq son dərəcə məhdudlaşdırılmışdı. Çünki feodal cəmiyyəti ümumi asılılıq cəmiyyətidir. Qeyri-iqtisadi məcburiyyət sistemi, sinfi iyerarxiya, əksəriyyətin hüquqsuzluğu özbaşınalıq doğurur, gücün ağalığı, sisteməlik zorakılıq hallarına yol açır. Lakin bu dövrdə İngiltərədə monarxiyanın hüquqlarını məhdudlaşdırmaq, onu sinfi nümayəndəliklə birləşdirmək, monarx üçün onun əməl etməli olduğu qaydalar müəyyən etmək cəhdləri yaranırdı. İngiltərədə hökmdarın, baronların, cəngavərlərin, şəhər sakinlərinin və azad kəndlilərin qarşılıqlı münasibəti 1215-ci ildə *Böyük Azadlıqlar Xartiyasının (Magna Charta)* qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Xartiyada kral məmurlarının özbaşınalığının aradan qaldırılmasına yönəlmiş müddəalar öz əksini tapmışdı. Bu sənəd əmlakın toxunulmazlığını elan etdi, yalnız məhkəmənin hökmü üzrə cəza təyin olunması, ölkəni tərk etmək və azad şəkildə geri qayıtmaq kimi hüquqları da təsbit edirdi. Xartiyada əks olunan bəzi müddəalar xüsusilə diqqətəlayiqdir: Krallığın Ümumi Şurasının razılığı olmadan krallıqda heç bir vergi və mükəlləfiyyət tətbiq edilə bilməz; xırda cinayət törətmiş azad insan ancaq həmin cinayətin dərəcəsinə görə, ağır cinayətə görə də həmin qaydada, amma öz statusundan məhrum edilməmək şərti ilə cəzalandırılacaqdır; heç bir azad insan onunla bərabər hüquqlu olan insanlar tərəfindən qanuni hökmündən və ya ölkə qanunlarından savayı heç bir əsasla tutulub həbs edilə, hüquq və ya mülkiyyətindən məhrum oluna, qanundan təcrid oluna, sürgün edilə, hər hansı yolla cəmiyyətdəki mövqeyindən məhrum edilə bilməz, eləcə də ona qarşı güc tətbiq olunması və başqalarının da buna məcbur etdirilməsinə yol verilməyəcəkdir; hüquq və ya ədalət heç kəsə satılmayacaq, ona münasibətdə rədd cavabı verilməyəcək və bütün bunlar təxirə salınmayacaqdır.

Bütövlükdə, Xartiyanın mövcud feodal üsul-idarəsini saxlamasına baxmayaraq, liberalizmin inkişafında onun əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu sənəd bir növ konstitusiya tipli hakimiyyəti müəyyən edirdi, onun bəzi müddəaları isə ölkənin hüquqi sisteminin əsasına çevrildi. İnsan hüquqlarının müdafiəsi baxımından Xartiyanın əsas üstünlüklərindən biri onda idi ki, bu Sənəd bütün şəxslərin – təbəələrin və əcnəbilərin müdafiəsinə təminat verən müddəaları nəzərdə tuturdu. Bütün tacirlər azad və təhlükəsiz şəkildə İngiltərəyə su və ya quru vasitəsilə gəlmək, hər hansı qeyri-qanuni rüsum olmadan alış-veriş etmək hüququ əldə etmişdilər.

Orta əsrlərdə insan hüquqlarının inkişafı istiqamətində fəlsəfi-siyasi fikir də yüksələn xətlə inkişaf edirdi. *Paduyalı Marsili* (1275-1343-cü illər) o vaxtlar üçün çox cəsarətli və yeni bir ideya irəli sürmüşdü: “Xalq hakimiyyətin yeganə legitim mənbəyidir, xalq suverenlik və ali qanunvericiliyin yeganə daşıyıcısıdır”.³⁸

İkinci mərhələ - İntibah dövrü mərhələsində intibah və reformasiya ictimai münasibətlərdə ciddi dönüş yaratdı, belə ki, feodal həyat tərzini aradan qaldırmağa və insan varlığının yeni standartları haqqında fikirlər genişlənməyə başladı.

İntibah dövrü insana, insan hüquqlarının müdafiəsinə, azadlıq, bərabərlik ideyalarına nəhəng marağı oyatdı. Françesko Petrarka, Nikkolo Makiavell, Leonardo da Vinçi, Rotterdamlı Erazm və başqaları şəxsiyyətin dəyəri, onun ləyaqəti,

³⁸ Blackburn Simon. The Oxford Dictionary of Philosophy. Second edition. Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 223.

müstəqillik və bərabərliyinin tanınması, sinif imtiyazlarının aradan qaldırılması tələblərini irəli sürməyə başladılar. Sadalanan mütəfəkkirlərin əsərlərində əsas ideya ondan ibarət idi ki, hər kəsə öz gücü ilə xoşbəxtliyə nail olmaq imkanı verilməlidir.

Artıq XV əsrdən başlayaraq formalaşan rəşionalizm və fərdiyyətçilik, dünyəvi dünyagörüşü və intellektual azadlıq fərd üçün siyasi, iqtisadi və sosial azadlıqları irəli sürür, bütöv humanist nöqteyi-nəzər formalaşdırırdı ki, bu da nəticə etibarilə insan hüquqlarının qiymətli-fəlsəfi bazasını əmələ gətirmişdir.

XV əsrdən başlayaraq Şimali İtaliya, Cənubi Fransa, qismən Almaniyada inkişaf edən humanizm ideyaları hüquq və azadlıqlar haqqında bir sıra maraqlı fikirlər yaratmışdı və həmin fikirlər sonralar XVI əsrdə Hollandiya və İngiltərədə baş vermiş ilk burjuva inqilablarında iştirak etmiş inqilabçı kütlələrin ideologiyasına daxil olmuşdur.

Lakin ilk burjuva inqilablarına qədər Avropa ölkələrində, xüsusilə də Almaniyada reformasiya, protestantizm, kilsə ağalığına qarşı mübarizə, insan həyatının ən yüksək səviyyəyə qaldırılması kimi məsələlər genişlənməyə başlamışdı. Alman teoloqu **Martin Lyuter** (1483-1546-ci illər) hüquq bərabərliyi prinsipinin real həyata tətbiqinə çalışaraq qeyd edirdi ki, “heç bir insan özünə bərabər insandan üstün deyil, ruhanilər heç nəyinə görə dünyəvi insanlardan üstün ola bilməz, yəni bütün təbəqələr eynidir”. Reformasiya hərəkatının digər məşhur nümayəndəsi **Tomas Myunser** (1490-1525-ci illər) və onun tərəfdarları hər cür istismarçı qaydalara, sosial bərabərsizliyə, kilsənin nüfuzuna qarşı çıxış edərək, təhkimçilik hüququnun ləğvi, idarəetmə sistemində və məhkəmələrdə özbaşınalığın aradan qaldırılmasını tələb edirdilər.

Almaniya, İngiltərə, İsveçrə, Fransa, Hollandiya və digər ölkələrdə XVI-XVII əsrləri əhatə etmiş reformasiya və dini müharibələrin nəticəsi olaraq bağlanmış sülh müqavilələri (1555, 1648, 1697-ci illərdə) katoliklərin və lüteranların bərabərliyinin qanunvericilik səviyyəsində tanınması ilə nəticələndi. İnsan hüquqlarının inkişafı baxımından bu hadisələrin əsas nəticəsi onda idi ki, ictimai şüurda dini dözümlülük (tolerantlıq) və vicdan azadlığı möhkəmləndi. Bundan əlavə, əsas siyasi-hüquqi nəticələrdən biri kimi fikir və vicdan azadlığının demokratik cəmiyyətin vacib şərti qismində tanınması idi. Protestantizmdə liberal ideologiyanın köklərini də tapmaq mümkündür, hansı ki, sonralar öz dini mənbəyinin çərçivələrini də aşmışdır.

Təbii hüquq nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələrindən olan Hüqo Qrotsinin dövlətin müqavilə konsepsiyası haqqında fikirləri xüsusilə maraqlıdır: “Dövlət azad insanların hüquq və ümumi mənafeyini gözləmək nəminə bağlanmış mükəmməl ittifaqdır”.³⁹

XVII əsrdə Avropada insan hüquqlarının inkişafı baxımından ən vacib proseslərdən biri də maarifçilik idi. Maarifçilik feodalizmdən kapitalizmə keçid dövründə meydana çıxmış ümummədəni hərəkat olmaqla, şəxsiyyətin təbii və ayrılmaz hüquqları haqqında nəzəriyyəni inkişaf etdirməklə bu nəzəriyyələrin sistem hadisəsi kimi pozitivləşdirilməsinin əsasını qoydu. Başqa sözlə desək, maarifçilik hərəkatı humanizm məsələsini fərqli şəkildə irəli sürürdü. Belə ki, maarifçiliyə görə, düşünən, təhlil edən insanın hüquqları üzrə biliklərin yayılması haqqında danışmaq

³⁹ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s. 73-74.

lazımdır. Maarifçiliyin nümayəndələri “ağılın hakimiyyəti”ni təbliğ edirdilər ki, burada azad, ağıllı fərdin və ədalətli cəmiyyətin maraqları harmonik şəkildə birləşir. “Ağılın hakimiyyəti”ndə humanizm sosial həyatın əsas prinsipidir. Avamlığın öhdəsindən gəlmək, insan ləyaqətinə hörmətin tərbiyəsi belə cəmiyyətin qurulmasının əsas alətləri kimi çıxış edir.

Maarifçilər arasında insanların təbii, ayrılmaz hüquqlara malik olmasını vurğulayan müəlliflər də az deyildi. Mütəfəkkir-humanist, holland filosofu **Benedikt Spinoza** (1632-1677) iddia edirdi ki, elə hüquqlar var ki, onları heç vaxt fərddən ayırmaq olmaz. Məsələn, fikri ifadə etmək, Allahın başa düşülməsi, özünə qarşı şahidlik etməmək, ölümdən qaçmağa cəhd göstərmək hüququ və s. Fransız maarifçiliyinin tanınmış liderlərindən biri olan **Volter** (əsl adı Fransua - Mari Arue) (1694-1778) qeyd edirdi ki, azadlıq, ümumilikdə cəmiyyətin azadlığı kimi yox, ilk növbədə şəxsi, xüsusi azadlıq kimi mövcuddur. Şəxsi azadlığın əsasını söz azadlığı təşkil edir, məhz ondan mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı, əmək azadlığı başlanır və azadlıq bərabərliklə tamamlanır və möhkəmlənir.

İntibah dövründə humanizm prinsiplərinin elan olunduğu vaxt insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə doğru həlledici addım atılmışdır. İnsan hüquqları ideologiyasının özü bir çox cəhətdən humanist dünyagörüşə əsaslanmışdır. Məhz o vaxt ictimai şüurda hüquqlar haqqında qanun və hakimiyyət anlayışlarında müxtəliflik mövcud olmuşdur. Məsələn, **Samuel fon Puffendorfun** (1632-1694) “Ümumi hüququn əsasları” kitabında (1660) hüquqlar haqqında təsəvvürlərin eyni məna daşmadığı əks olunmuşdur. Orada qeyd edilirdi ki, “hüquq” sözü qanunu və ya bütöv qanunlar sistemini, həmçinin məhkəmə sistemini bildirmək üçün işlədilməklə yanaşı, insanları ədalətlə idarə etmək və ya əmlaka sahib olmaq, digər əmlak və pul əlaqələrinə daxil olmaq imkanı verən əxlaqi keyfiyyətlərin göstərilməsi kimi də tez-tez istifadə olunur.

Müxtəlif alim və mütəfəkkirlərin əsərləri və konseptual fikirlərindən başqa, artıq XVII əsrdən başlayaraq insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı konkret müddəalar qanunvericilik aktlarında da öz təsbitini tapdı.

İngiltərədə adətən krallar hakimiyyətlərinin məhdudlaşdırılması ilə barışmaq istəmir və bir qayda olaraq üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri pozurdular. Ona görə də demokratiya və insan hüquqları uğrunda mübarizə davam edirdi. Bu mübarizə İngiltərədə XVII əsrdə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni bir vüsət aldı. Həm kralın, həm də parlamentin tək hakimiyyətliliyinə qarşı başlamış qanlı üsyanlardan sonra qəbul olunan “Hüquqlar haqqında Petisiya” (1628), “Xalq Sazişi” (1647) parlamentarizmin əsasını qoydu, seçki hüquqlarını genişləndirdi, insanın ədalətsiz hakimiyyətin təqib və təzyiqlərindən qorunmasına, həmçinin dini azadlıq və dini ayrı seçkilikdən müdafiə olunmasına təminat verirdi.

XVII əsr insan hüquqları ilə bağlı əsas müddəalara levellerlərin çıxışlarında da rast gəlinir. Levellerlərin liderləri – Con Lilbern, Riçard Overton, Uilyam Uolvin, Con Uildman hələ İngiltərə inqilabından əvvəl mübarizəyə başlayaraq öz əsər və çağırışlarında bizim bu gün əsas tutduğumuz şəxsi və siyasi hüquqları (qanun qarşısında bərabərlik, öz ölkəsini parlamentdəki nümayəndələri vasitəsilə idarə etmək hüququ, söz və din azadlığı, əmək və ticarət azadlığı və s.) əsas tuturdular.

İngiltərədə burjuaziya quruluşunun formalaşması dövründə qəbul edilmiş **“Habeas Corpus Act”** (1679) zəminlik müqabilində məhbusların həbsxanadan azad

olması proseduru, şəxsiyyətin toxunulmazlığının zəmanəti, təqsirsizlik prezumpsiyası və insan hüquqlarının müdafiəsinin başqa zəmanətlərini müəyyən edirdi.

İnsan hüquqlarının normativ təsbitində mühüm addımlardan biri kimi 1689-cu il tarixli **Hüquqlar haqqında Bill** söz azadlığını, parlamentə seçkilər azadlığını, vətəndaşların krala petisiya ilə müraciət hüququnu təsbit edərək amansız cəzaları qadağan etdi, münsiflərin məhkəmə iclasında iştirakının qaydalarını müəyyən etdi.

Orta əsrlərin sonunda, konkret olaraq XVII əsrin sonunda insan hüquqlarına dair ən mühüm fikirlər ingilis mütəfəkkiri **Con Lokk** tərəfindən söylənilmişdir. C.Lokk qeyd edirdi ki, yaşamaq, mülkiyyət və azadlığa olan hüquq hər kəsə doğulduğu andan məxsusdur. Sabit qanunlar və hakimiyyətin bölgüsü bu hüquqların zəmanətidir. Yaşamaq hüququ və əmlaka sahib olmaq, azadlıq və bərabərlik, C.Lokkun fikrinə görə, heç bir halda özgəninkiləşdirilə bilməz, onlar dövlətin fəaliyyəti üçün sərhəd kimi xidmət edir və dövlət bu sərhədi aşmalı deyildir. Qanun şəxsiyyətin azadlığının genişlənməsi və saxlanması vasitəsi kimi, həmçinin fərdə hüquqlarının müdafiəsi zəmanəti verir, onu özbaşınalıqdan və istibdaddan qoruyur. İllər sonra bu fikirlər Fransa Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilən İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsində və insan hüquqlarına dair müasir dövrün fundamental beynəlxalq hüquqi sənədlərində öz təsbitini tapmışdır. Bundan əlavə, C.Lokk hakimiyyətin hər bir qeyri-qanuni təzahürünə qarşı müqavimətin qanuniliyi doktrinasından çıxış edirdi. Onun şərhinə görə, fərd dövlətin asılı təbəəsi deyil, onun könüllü üzvüdür. C.Lokk demokratiyanın dörd əsas şərtini irəli sürmüşdü. Onlara bərabərlik, insan hüquqları, yalnız vətəndaşların iradəsini yerinə yetirən hökumət, dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması aiddir. C.Lokk azadlıq prinsipini bərabərlik prinsipi ilə birləşdirir və bunu ifadə edən qanuna bütün insanların bərabər və azad olduğuna görə onların heç birinin digərinin həyatına, azadlığına və əmlakına ziyan vurmaması kimi tərif verirdi.⁴⁰

Beləliklə, artıq orta əsrlərin sonunda – XVI-XVII əsrlərdə hüquqların bütün insanlara bərabər dərəcədə şamil olunması ideyası yarandı. Qədim dövrlərdə yaranmış olan insanların ümumi bərabərliyi ideyası orta əsrlərdə sabit olaraq qalmadı, o cümlədən bu ideyalar dünyəvi və dini müəlliflərin əsərlərində müxtəlif mövqedən fərqli forma və istiqamətlərdə daha da inkişaf etməkdə davam etdi və mühüm elementləri özündə birləşdirməyə başladı.

3.4. Yeni dövrdə insan hüquqları

XVIII əsrdən başlayan və BMT-nin yaranmasına qədər olan tarixi mərhələni əhatə edən yeni dövr insan hüquqlarının inkişafında bir çox əhəmiyyətli nəticələri ilə fərqlənir. XVII-XVIII əsrlərdə azadlıq, bərabərlik, ədalət şüarları altında burjua inqilablarının insan hüquqlarının inkişafı üçün əsas nəticəsi bu hüquqların universal xarakter kəsb etməsi oldu.

⁴⁰ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvan nəşr, 2005, s. 75-77.

Elmi-siyasi cəhətdən işlənilib hazırlanmış fikir və ABŞ, Fransada baş vermiş yeni dövrün burjua-demokratik hərəkatları insan hüquqlarının inkişaf tarixində dönüş nöqtəsi idi. Həmin ərəfədə insan hüquqlarına dair nəzəri fikirlərin də sayı artmışdı.

Beləliklə, XVIII əsrin ikinci yarısında Avropada insan hüquqlarına dair çoxlu sayda elmi nəzəriyyələr mövcud idi, həmin nəzəriyyələrin fundamentini humanist, liberal və təbii hüquq haqqında baxışlar təşkil edirdi.

Həmin dövrdə insan hüquqlarının ən ali qanun səviyyəsində tanınması işində Şarl Lui Monteskye, Jan Jak Russo, Çezare Bekkaria kimi mütəfəkkirlər xüsusilə aktivlik göstərmişlər.

Hüquqşünas və siyasi mütəfəkkir **Şarl Lui Monteskye** “Qanunların ruhu haqqında” traktatında (1748) fərdin siyasi azadlığını əsas dəyər kimi qələmə vermişdir, bu dəyərin təmin edilməsi şərti isə ədalətli qanunlar və dövlət quruluşunun lazımı təşkili idi.

“İctimai müqavilə haqqında” (1762) adlı əsərində **Jan Jak Russo** xüsusi şəxs kimi fərd və vətəndaş kimi fərd arasında fərqləri göstərmişdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair mütərəqqi ideyalar məşhur italyan kriminoloqu **Çezare Bekkarianın** (1738-1794) “Cinayətlər və cəzalar haqqında” (1764) əsərində irəli sürülmüşdü. Bu əsərdə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair humanist, liberal dəyərlər olan şərəf, azadlıq və ləyaqət geniş təbliğ edilir. Bu dəyərlər repressiyalarla yox, ədalətli qanunlar, şəxsi intizam, ümumi maarifləndirmə, yoxsulluğun aradan qaldırılması, əxlaqi və maddi xeyirlərdə bütün vətəndaşların tədricən bərabərləşməsi yolu ilə təmin edilməlidir.⁴¹

Ayrı-ayrı əhali qruplarının hüquqlarına zəmanət verən əvvəlki dövrün qanunvericiliyindən fərqli olaraq, XVIII əsrdə istisnasız olaraq bütün vətəndaşlara aid olan hüquq və azadlıqları bəyan edən hüquqi aktlar meydana çıxdı. Bu halda hüquqlar təbii adlanırdı, yəni hakimiyyətin iradəsindən asılı olmayan, ayrılmaz, dövlətin nümayəndələrinin özbaşınalığına sərhəd qoyan hüquqlar kimi müəyyən edilirdi. Məzmununa görə bu hüquqlar şəxsi və siyasi hüquqlar idi (sonra bu hüquqları birinci nəsil hüquqlar adlandırmağa başladılar). Sosial əhəmiyyətinə görə onlar fərdi xarakterli idi, fərdi kütlədən “çıxartmağa”, onun müstəqilliyini möhkəmləndirməyə, insanı dövlətdən qorumağa, bəzi hallarda isə ona qarşı çıxmağa xidmət edirdilər.

XVIII əsrin bəyannamə və konstitusiyalarında insan hüquqlarının təsbiti insan hüquqlarını ideoloji şüardan qanunun məzmununa çevirdi. İnsan hüquqlarının qanunvericilikdə təsbiti ənənəvi cəmiyyətdən vətəndaş cəmiyyətinə keçid faktının aydınlaşdırılmasını bildirirdi, belə cəmiyyətdə dövlət əhali ilə münasibətlərini hüquqi müstəvidə tənzimləməli, öz hakimiyyət strukturlarını yenidən qurmalı, hüquqların müdafiəsinin hüquqi və siyasi mexanizmlərini yaratmalıdır.

1776-cı ilin iyul ayının 4-də qəbul edilmiş İstiqlaliyyət Bəyannaməsi, dünyada ilk yazılı Konstitusiya olan 1787-ci il ABŞ Konstitusiyası və Konstitusiyaya 1791-ci il tarixli on dəyişikliklər (ABŞ Konstitusiyasına ilk on dəyişikliklər formal olaraq Hüquqlar haqqında Bill adlanır və insan hüquqlarının gücləndirilməsi üçün edilmişdir) insan hüquq və azadlıqlarının konstitusion səviyyədə təsbitində ilk

⁴¹ Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под ред. Р.М.Валеева. М., Статут, 2011, с. 38.

addımlar idi. Amerikada insan hüquqlarının inkişafında bir xüsusiyyət də ondan ibarət idi ki, məhz ölkədə ilk dəfə olaraq hər bir insanın xoşbəxtliyə cəhd göstərməsi hüququ irəli sürülürdü. Beləliklə, Şimali Amerikada qəbul edilən konstitusion sənədlər bir sıra əənəvi insan hüquq və azadlıqlarını, prosessual zamanətləri möhkəmləndirməklə bərabər, həmçinin təbii hüquq məktəbinin nəzəri nailiyyətlərindən istifadə etmişdir, konkret olaraq, ayrılmaz hüquqlar, müstəqillik, hakimiyyətin bölgüsü, məhdud hakimiyyətli dövlət prinsipi, xalq suverenliyi, iqtisadi müstəqillik vasitəsilə azadlığın reallaşdırılması prinsipi nəzərdə tutulurdu.

Amerikada insan hüquqları və demokratiya ideyalarının əsas müəllifləri **Tomas Peyn** (1737-1809) və **Tomas Cefferson** (1743-1826) hesab olunur. Onların ideyaları təkcə demokratik dövlətçiliyin təsdiqinə deyil, həm də insanın ayrılmaz təbii hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdi. Belə ki, T.Peyn insanın təbii və ayrılmaz hüquqları ideyasının coşqun tərəfdarı olmuşdur. Bu ideyaları müdafiə edərək o, özünün “İnsan hüquqları” və “Sağlam düşüncə” əsərlərində insan hüquqlarının onun sosial həyatının zəruri xüsusiyyəti kimi, eləcə də idarəetmə hakimiyyətinin və bütövlükdə, dövlətin təşkili və fəaliyyətinin prinsipi kimi şərh edirdi. T.Peyn insan hüquqlarına bütün sivil xalqların respublika idarəetmə formasının ayrılmaz atributu kimi baxırdı.

T.Cefferson insan hüquqlarını respublika və demokratik mövqelərdən əsaslandırır. Onun tərəfindən hazırlanmış ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsində insanın ayrılmaz hüquqları ideyası dürüst ifadə edilmişdir. Bəyannamə bu hüquqları möhkəmləndirən ilk rəsmi sənəd olmuşdur.⁴²

XVIII əsrin sonunda insan hüquqlarının inkişafı baxımından əsas hadisə Fransa burjua inqilabı və həmin ərəfədə qəbul edilən sənədlər idi. 1789-cu ildə Böyük fransız inqilabının gedişatında İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi qəbul edildi. Bəyannamə insan hüquqlarının mütləqliliyi və ümuməhatəliliyi xüsusiyyətini təsdiq etdi, eyni zamanda, qadın hüquqlarının inkişafında kifayət qədər böyük rol oynamış oldu (sonradan bu sahədə Fransada bir sıra milli-hüquqi sənədlər qəbul edildi).

1804-cü il Fransa Mülki Məcəlləsi beynəlxalq miqyasda mülki hüquqların inkişafında mühüm mərhələ oldu. Bununla yanaşı, bu Məcəllə ümumilikdə beynəlxalq xüsusi hüququn əsaslarının formalaşmasında və xüsusilə də, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinin tənzim olunmasında mühüm rol oynadı.

İnsan hüquqlarının inkişafına mənəvi-psixoloji aspektdən daha çox dəyər verən **İmmanuel Kant** qeyd edirdi ki, mənəviyyət, mənəvi fəaliyyət və mənəvi azadlıq insan azadlığının və onun müstəqil statusunun tanınmasının hüquqi imkanının ilkin şərtidir. İ.Kanta görə, hüquq anlayışı şəxsiyyətin mənəvi muxtariyyəti, mütləq özünüqiymətləndirməsi ideyasına istinad edir. İ.Kantın şəxsiyyətin hüquq və azadlığı probleminə fəlsəfi yanaşmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif bu mövzunu ümumdünya tarixi miqyasında, mülki-hüquqi vəziyyətin və xalqlar arasında əbədi sülhün yaradılmasına yönəlmiş mütərəqqi hərəkət perspektivində qarşıya qoymuşdur. İ.Kanta görə, şəxsiyyətin mənəvi

⁴² İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Sırvannəşr, 2005, s. 79-80.

azadlığı, insanın hüquq və azadlıqları, respublikaçılıq ideyalarının təsdiqi bu idealın həyata keçirilməsinin yeganə mümkün yoludur.

İnsan azadlığı ideyalarının əsas tərəfdarlarından olan **Georq Hegel** hesab edirdi ki, insanların azadlıq ideyası yalnız konstitusiya ilə rəsmiləşdirilmişdir və müasir dövlətlərdə tam reallaşır. O, hüquq və azadlığın daxili birliyini göstərərək qeyd edirdi ki, hüquq mövcud varlıq, ümumilikdə azad iradənin varlığından ibarətdir. Beləliklə, hüquq ideya kimi azadlıq deməkdir. Vətəndaş cəmiyyətini və siyasi dövləti fərqləndirərək G.Hegel vətəndaş cəmiyyətini mahiyyətinə görə burjua cəmiyyəti kimi başa düşürdü. Vətəndaş cəmiyyəti bir şəxsiyyət kimi insanın azadlıq və hüququnun həyata keçmə sahəsi, ayrı-ayrı şəxslərin xüsusi, şəxsi məqsəd və maraqlarının sferasıdır.⁴³

Demokratiya və liberalizmin ardıcıllarından olan fransız siyasi xadimi **Aleksis de Tokvil** (1805-1859) vurğulayırdı ki, kim azadlıqda onun özünü yox, başqa bir şey axtarırsa, o köləlik üçün yaradılmışdır, azadlıqda mövcudluq gərginlik, öz hərəkətləri üçün məsuliyyət tələb edir, onun üstünlükləri bir anda özünü büruzə vermir. O, fərdiyyətçiliyi inkar edir və onun öhdəsindən yalnız vətəndaş cəmiyyətinin gələ biləcəyini qeyd edirdi: “Nə bərabərlik, nə də ayrılıqda götürülmüş azadlıq əsl insan varlığını təmin edə bilməz, onlar yalnız buna birlikdə nail ola bilərlər”.

K.Marks və **F.Engels** hesab edirdilər ki, hər kəsin azad inkişafı hamının azad inkişafının şərtidir. Vəzifəsiz hüquq yoxdur, hüquqlarsız da vəzifələr yoxdur. Azadlıq dövləti cəmiyyətin üstündə dayanan orqandan bu cəmiyyətə tamamilə tabe olan orqana çevirməkdən ibarətdir.

Beləliklə, XIX əsrdə Avropa elminin nümayəndələri fəlsəfədə, hüquqda liberal, demokratik və sosializmlə bağlı yeni tələblər irəli sürürdülər ki, nəticədə insan hüquqları ideyası dəyişilir, daha da dərinləşir, hüquqların yeni siyahısı formalaşır, onların əhəmiyyətinin anlamı artırıldı.

XIX əsrdə tədricən təbii hüquqlar anlayışından hazırda daha çox işlədilən insan hüquqları anlayışına keçid baş verdi. Bu keçidin mahiyyətini belə müəyyən etmək olar: təbii hüquqlar anlayışı özünümüdafiə və öz mülkiyyətinin başqalarından müdafiəsi ideyalarına əsaslanır; insan hüquqları anlayışı maraq və tələbləri cəmiyyət və digər insanlar tərəfindən təmin edilməli olan ideal bir şəxsiyyət kimi insan haqqında konsepsiyaya əsaslanır.

Elə bu dövrdən başlayaraq insan hüquqlarının publik qanunvericiliyə daxil edilməsi ənənəsi formalaşdı. XIX əsrdə şəxsiyyətin hüquqları ilə bağlı müddəalar İsveçrə, Belçika, İtaliya, Danimarka, Avstriya, Macarıstan, İspaniya konstitusiyalarına da daxil edildi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada ictimai-siyasi proseslərin demokratikləşməsi tendensiyləri müşahidə olunurdu. İşçilərin çıxışları, etiraz aksiyaları daha da sosializm istiqamətini əldə edir, şəxsiyyətin sosial hüquqlarının genişlənməsi tələbləri irəli sürülürdü. Bu proseslər hökumətləri əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə məşğul olmağa, sosial-iqtisadi proqramları hazırlamağa və qanunvericiliyə zəruri dəyişiklikləri daxil etməyə məcbur edirdi. Bir sıra sosial

⁴³ Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под ред. Р.М.Валеева. М., Статут, 2011, с. 41-42.

zəmanətlərin (iş vaxtının müddətinin azaldılması, əmək haqqı səviyyəsinin artımı, işsizliyə görə kömək, istirahət hüququ və s.) insan hüquqlarına aid edilməsi hesabına insan hüquqlarının mövcud siyahısının genişlənməsi başlanırdı. Başqa sözlə desək, insan hüquqlarının ikinci nəslı meydana çıxırdı.

Lakin XX əsrin əvvəli bəşər tarixinin ən ağır faciələrindən olan Birinci Dünya müharibəsi ilə yadda qalmışdı. Bu müharibənin gətirdiyi bəlalar beynəlxalq aləmə göstərdi ki, müharibəni məhdudlaşdırmaq və beynəlxalq sülhü təmin etmək üçün vasitələr lazımdır. Həmin məsələni həll etməyin əsas mexanizmi 1919-cu ildə yaradılmış **Millətlər Cəmiyyəti** oldu. Millətlər Cəmiyyəti beynəlxalq təşkilat olaraq 1946-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Millətlər Cəmiyyətinin fəaliyyətinin əsas məqsədləri hərbi əməliyyatların qarşısının alınması, kollektiv təhlükəsizliyin təminatı, diplomatik danışıqlar yolu ilə dövlətlər arasında mübahisələrin həlli idi.

1919-cu il **Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsində** “insan hüquqları” termini bilavasitə təsbit olunmasa da, bu vacib beynəlxalq-hüquqi sənədin bir sıra müddəaları aydın şəkildə onu göstərir ki, onun müəllifləri insan hüquqlarının təminatı məsələlərinə böyük əhəmiyyət vermişlər. İlk növbədə, Millətlər Cəmiyyəti üzv-dövlətlərinin vəzifələrini müəyyən edən Nizamnamənin 23-cü maddəsini qeyd etmək olar. Həmin maddəyə müvafiq olaraq, üzv-dövlətlər öz ərazilərində kişi, qadın və uşaqlar üçün əməyin ədalətli və humanist şərtlərini təmin etməli, köklü xalqlar və yerli əhali üçün ədalətli rejimin təminatı formalaşmalı, xəstəliklərin qarşısının alınması və onunla mübarizədə beynəlxalq təşəbbüslərin realizəsi həyata keçirilməlidir. Humanitar istiqamətdə ayrı-ayrı müddəalar Nizamnamənin 22-ci maddəsində də təsbit edilmişdir. Bu maddədə göstərilir ki, sivilisasiyanın müqəddəs missiyası xalqların rifahı və inkişafıdır. Hətta Nizamnamənin 7-ci maddəsində cinsi meyara görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmanın qadağası haqqında müddəa da vardır.

Millətlər Cəmiyyətinin fəaliyyətində nəzərə çarpan istiqamətlərdən biri qadın və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məsələləri idi. 1924-cü ildə Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən tarixdə ilk dəfə olaraq qəbul edilmiş, uşaqların hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq xarakterli sənəd olan **Uşaq hüquqları haqqında Cenevrə Bəyannaməsi** uşaqlara qayğı və diqqət göstərilməsini insanların öhdəliyi kimi bəyan edərək, uşaqlara münasibətdə maddi və mənəvi sferada onların normal inkişafı üçün bütün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini bəyan etmişdir. Dövlətlər üçün məcburi hüquqi göstərişlər müəyyən etməsə də, bu sənəd ilk dəfə olaraq, uşaqları beynəlxalq hüquqi müdafiənin obyektinə çevirmişdir.

1934-cü ildə Millətlər Cəmiyyətində ilk dəfə ümumdünya səviyyəsində bərabərlik əsasında qadının vətəndaşlığı haqqında məsələnin müzakirəsinə təşəbbüs göstərilmişdi. Kəlləliyin qadağası haqqında beynəlxalq hüquq normalarının hazırlanması insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Millətlər Cəmiyyətinin fəaliyyətində növbəti vacib istiqaməti təşkil etmişdir. Həmçinin Millətlər Cəmiyyəti çərçivəsində qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi üzrə tədbirlər də görülmüşdür ki, bu tədbirlər həmin vaxtlar dövlətlərin əməkdaşlığının yeni istiqaməti idi. Çünki bütün tarix boyunca qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi məsələsi yalnız əxlaq prinsipləri ilə məhdudlaşırdı, bu sferada hər hansı hüquqi öhdəliklər mövcud deyildi. Nəticədə 1933-cü ildə **Qaçqınların statusu haqqında Cenevrə Konvensiyası** qəbul edildi.

Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması və Millətlər Cəmiyyətinin fəaliyyətə başlamasından sonra beynəlxalq ictimaiyyət təcavüzkar müharibələrin qadağan edilməsinin zəruriliyini dərk etməyə başlamışdı. Bununla əlaqədar olaraq 1928-ci ildə *Müharibədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında Paris müqaviləsi (Brian-Kelloq Paktı)* imzalandı. Həmin sənədin insan hüquqlarının müdafiəsi, beynəlxalq cinayət hüququ və beynəlxalq humanitar hüququn inkişafında əvəzsiz rolu olmuşdur. Yalnız onu demək kifayət edər ki, bu sənəd bəşəriyyətə qarşı ən ağır cinayətləri törədən şəxslərin cəzalandırılması məqsədilə təsis edilmiş Nürnbərg prosesi üçün hüquqi əsaslardan biri olmuşdur.

İnsan hüquqlarının inkişafı istiqamətində XX əsrin əvvəllərində ən əlamətdar hadisələrdən biri 1919-cu ildə Versal sülh müqaviləsinə əsasən, Millətlər Cəmiyyətinin struktur bölməsi kimi *Beynəlxalq Əmək Təşkilatının* (BƏT) yaradılması oldu. Bu təşkilat qərb sosial-demokratlarının təşəbbüsü və aktiv iştirakı ilə yaradılmışdı. BƏT-in Nizamnaməsində əsas prinsip kimi sosial ədalətin qurulması bəyan edilmişdir. BƏT-in normaları sonradan Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində təsbit edilən azadlıq, bərabərlik və insan ləyaqəti kimi universal dəyərlərlə sıx bağlıdır. Hətta İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının əksər müddəaları BƏT-in normalarına uyğun işlənib hazırlanmışdır. Fəaliyyətinin başlanğıc mərhələlərində BƏT-in əsas məqsədi ayrı-ayrı ölkələrdə varlı və kasıblar arasında fərqlərin azaldılması idi. Onun Nizamnaməsində münafişlərin nizama salınması və əmək şərtlərinin yaxşılaşması məqsədi ilə hökumətlərin, işə götürənlərin və işçilərin arasında dialoqun təşkilinə kömək edən tripartizm (üçtərəflilik) prinsipi xülasə edilmişdi. BƏT-in rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə bu sahədə ardıcıl və səmərəli tədbirlər həyata keçirilirdi.

Beləliklə, yeni dövrdə insan hüquqlarının inkişafı prosesi daha ciddi xarakter almağa başladı. Bu o deməkdir ki, azad, müstəqil və güclü şəxsiyyət ideyasının iddiası ilə bağlı insan hüquqlarına klassik yanaşma əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı: insan hüquqları öz sosial sferasını genişləndirdi, fərdin və hakimiyyətin qarşıdurmasından imtina etdi, onları əməkdaşlığa sövq etdi, dövləti əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqələrinə diqqəti yönəltməyə məcbur etdi. Bununla da insan hüquqları dövlət hakimiyyətini yenidən öz rolunu, funksiyalarını və təyinatını dəyişməyə məcbur etdi.

3.5. Müasir dövrdə insan hüquqları

İkinci Dünya müharibəsindən sonra insan hüquqlarının tarixində kollektiv beynəlxalq hərəkətlərlə səciyyələnən yeni mərhələ başlandı. Ümumiyyətlə, İkinci Dünya müharibəsi bəşər tarixinə, insan hüquqlarına çox böyük zərbə vurmuş və təxminən 66 milyon insanın həyatına son qoymuşdur.⁴⁴ Bu dəhşətli müharibənin başa çatmasından sonra dünya ictimaiyyəti beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik, insan hüquqlarının müdafiəsi kimi vacib məsələlərdə həmrəylik göstərərək BMT-ni yaratdılar. *BMT Nizamnaməsi* insan hüquqlarının inkişafı tarixində universal xarakterli ən əhəmiyyətli və fundamental sənədlərdən hesab olunur. Bu sənədin müəllifləri əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin dəyər və ləyaqətinə, kişi və

⁴⁴ Shasho Nathan. Perspective: Making Sense of It All. Outskirts Press, 2015, p. 82.

qadınların, böyük və kiçik millətlərin hüquq bərabərliyinə inamı təsdiq etmişdir. BMT Nizamnaməsi insan hüquqlarının beynəlmilləşməsi və dünyada sabitliyin təmin edilməsi yolunda mühüm addım oldu. Nizamnaməyə görə, Təşkilatın məqsədi din, dil, cins və irqindən asılı olmayaraq bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi və genişləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaqdır (maddə 1.3). Bir vacib məqamı da qeyd edək ki, BMT Nizamnaməsi insan hüquqlarının qorunmasını universal şəkildə təsbit edən ilk əhatəli və imperativ sənəd hesab olunur. Beləliklə, BMT Nizamnaməsi insan hüquqlarının müdafiəsini Təşkilatın daimi məqsədinə çevirməklə bütün üzv-dövlətləri bu məqsədə riayət etməyə məcbur edə bilmişdir.

10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Məclisi *Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsini* qəbul etdi. Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında yeni eranın əsasını qoydu. Bu sənəd mülki və siyasi, həm də iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquqlarını özündə ehtiva edir. Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində elan edilmiş hüquq və azadlıqlar insanların birgə yaşayış qaydalarının yüksək səviyyədə razılaşdırılmış sistemi kimi hazırda beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları tərəfindən tam şəkildə tanınır. Dünyanın 200-dən çox dövlətinin iradəsini ifadə edən bu sənədin universal əhəmiyyəti artıq 70 ildir ki, insan hüquqlarının tənzimlənməsində özünü göstərə bilir.

Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin qəbulundan sonra keçmiş illər ərzində insan hüquqları üzrə bir çox beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir, həmin sənədlər Bəyannamədə göstərilən və ümumtəmin edilmiş xarakter kəsb edən norma və prinsipləri daha da inkişaf etdirmişdir.

Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il tarixli dörd Cenevrə Konvensiyası və onlara Əlavə protokollar silahlı münaqişələr zamanı yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış hərbcilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, hərbi əsirlərin hüquqi vəziyyəti, mülki əhaliyə köməklik göstərmək və ümumilikdə, humanitar hüquqla mühafizə edilən şəxslərə qarşı müvafiq rəftarı təmin etmək hüququnu müəyyən edir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası hüquqi cəhətdən məcburi olan ilk regional beynəlxalq sənəd kimi hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə və fərdi şikayətlər imkanını beynəlxalq səviyyədə bəyan edir. Konvensiyada təsbit olunan hüquq və azadlıqların realizəsini İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi həyata keçirir.

XX əsrin 50-60-cı illərində insan hüquqlarının müdafiəsinə dair bir sıra əhəmiyyətli sənədlər qəbul edildi. Universal səviyyədə Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası, Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyası, Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il Konvensiyası, İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1963-cü il Konvensiyası və s. mühüm beynəlxalq sənədlər bu cəhətdən xüsusi qeyd edilməlidir.

Müasir dövrdə insan hüquqlarının inkişafı istiqamətindən ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri 1966-cı ildə iki beynəlxalq sənədin – *Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt* və *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın* qəbul edilməsi olmuşdur. Bu paktlarda harada yaşamasından asılı olmayaraq və müxtəlif meyarlara görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan hər kəsə tətbiq olunan hüquq və azadlıqlar təsbit edilmişdir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq dünyada müstəmləkə sisteminin tənəzzülü, Qərbi Avropada integrasiya proseslərinin intensiv xarakteri, müxtəlif növ dövlətlərarası birləşmələrin, ittifaqların yaradılması və dünyada iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətlənməsi insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlərə də təsirsiz ötüşmürdü. İnsan hüquqları sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik regional sənədlərin qəbulu da bu sahədəki inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərmişdi. ATƏM-in 1975-ci il *Helsinki Yekun Aktı* isə İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipini beynəlxalq hüququn ümumtaniyyəti prinsipi kimi təsbit etməklə, sonrakı normayaradıcılıq prosesinə əhəmiyyətli təsir etmişdir.

XX əsrin 70-ci illərindən etibarən insan hüquqları tədricən qlobal xarakter almağa başladı ki, bu, insanların həyatı və sosial ehtiyaclarının məlum standartlaşdırmasının təəcəssümü kimi ortaya çıxmışdı. Həyat şəraitinin oxşarlığı, ümumi iqtisadi, informasiya, mədəni sahələrin uyğunlaşması və beynəlmilləşmə prosesləri fərdləri böyük miqyaslarda sistemlərlə bir-birinə bağlayırdı. Beynəlmilləşmə sonuncu mərhələyə daxil olurdu, dünya yalnız fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yox, həm də realıqda vahidləşirdi. Dünya ictimaiyyəti yeni fenomenin – bütün bəşəriyyəti əhatə edən ümumdünya sivilizasiyasının meydana çıxmasına çox yaxınlaşmışdı. İnsan hüquqları bu proseslərin aktiv elementi olaraq öz inkişafının növbəti səviyyəsinə – qloballaşmaya qədəm qoymuşdu.

İctimai proseslərin qloballaşması, hüquq normalarının unifikasiyası, kommunikasiya və kütləvi informasiya vasitələri sahəsində tərəqqi yalnız şəxsiyyətin azad olması üçün şərait yaratmır, həm də genişlənməmiş beynəlxalq nəzarətin yaranmasına imkan verirdi. Elmi-texniki tərəqqi qlobal ekoloji problemlər doğurmuşdu. Qeyd olunan proseslər insan hüquqlarının üçüncü nəslinin yaranmasına şərait yaratmışdı. Üçüncü nəsil hüquqların xüsusiyyəti ondadır ki, onlar kollektiv xarakter daşıyır və ümumiliklə həyata keçirilə bilərlər. Üçüncü nəsil insan hüquqları terminini İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq İnstitutunun Baş Katibi *Karel Vasak* (1929-2015) ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirmişdir. K.Vasakın fikrincə, insan hüquqlarının üç nəslə Fransız inqilabının üç ideali ilə əlaqələndirilir, bunlar azadlıq, bərabərlik və qardaşlıqdır.⁴⁵ Hüquqların üçüncü nəslinə həmrəyliyə əsaslanan kollektiv hüquqlar aiddir.

1980-ci illərdə insan hüquqlarına dair nəzəri yanaşmalarda bərabərlik və ədalətlik tendensiyaları daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Bu prosesin bir sıra obyektiv səbəbləri var idi ki, onlardan biri də həmin vaxtlarda dövlətlər arasında iqtisadi bərabərsizliyin hökm sürməsi idi. Belə ki, bir tərəfdə güclü iqtisadi inkişaf (ABŞ, Yaponiya, Almaniya), digər tərəfdə isə sürətli iqtisadi geriləmə (Mərkəzi və Şərqi Afrika ölkələri) müşahidə olunurdu. Məşhur amerikalı hüquqşünas Ronald Dvorkin “Hüquqlara ciddi şəkildə yanaşma” adlı əsərində bu barədə yazırdı: “Fundamental subyektiv hüquqlar o prinsipləri və meyarları yaradır ki, onlar hüququn mənəvi ölçüsünün əsasında durmalıdır. Aparıcı və müəyyənədicə hüquqi prinsip bərabərlik hüququdur”⁴⁶

Beləliklə, müasir inkişaf dövründə insan hüquqlarının siyasi və ya sosial dəyəri ilə yanaşı, yeni, əxlaqi dəyəri də formalaşdı. İnsan hüquqları hüquq sisteminin

⁴⁵ Vasak K. A 30-Year Struggle. UNESCO Courier, November 1977, p. 29.

⁴⁶ Dworkin Ronald. Taking Rights Seriously. London, Bloomsbery Publishing Co., 1977, p. 217-220.

əsas prinsiplərindən birinə çevrilməklə, hüquqi dünyagörüşünün ayrılmaz tərkib hissəsi qismində tanınırdı.

XX əsrin 80-ci illərində qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində fəaliyyət kifayət qədər aktivləşmişdi. Artıq bu kateqoriya insanların hüquqlarının müdafiəsi beynəlxalq ictimaiyyətin bilavasitə diqqət mərkəzində olmaqla müvafiq sferada məsələlər ən yüksək səviyyələrdə, beynəlxalq konfranslarda, görüşlərdə müzakirəyə çıxarılır, çoxtərəfli razılaşma və müqavilələrin predmetinə çevrilirdi.

1990-cı illərdə cəmiyyətin möhkəm və tarazlaşdırılmış inkişafının amili kimi insan hüquqlarının daha bir xüsusiyyəti meydana gəldi. Bu davamlı inkişaf konsepsiyası idi. Davamlı inkişaf vəziyyətinin hər bir insan üçün dəyəri proqnozlaşdırılan və müdafiə olunmuş cəmiyyətdə yaşamaqla bağlıdır. Belə şəraitdə insan uzunmüddətli hədəflərə yönələ bilir, gələcək planlar qura bilir. Davamlı inkişaf tarazlaşdırılmış, münaqişələri bəzəyən inkişafdır. Fərdin, cəmiyyətin və təbiətin tarazlaşdırılmış inkişafına aparan amillərdən biri kimi insan hüquqlarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlarda normativ model kimi əvvəlcə müxtəlif dəyərlər (azadlıq və bərabərlik, özünü müəyyən etmə və sosial təhlükəsizlik) harmonizə edilmişdir. Bundan əlavə, fərdi və kollektiv ehtiyaclar arasında ziddiyyətlər, şəxsiyyətin maraqları, sosial qrup, dövlət və cəmiyyətin problemləri həll edilmişdir.

İnsan hüquqları müasir cəmiyyətdə, onun inkişafının və sabitliyinin təminatında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu zaman ən mühüm məsələlərdən biri də insan hüquqlarının qorunması istiqamətində mövcud beynəlxalq mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməklə dövlətdaxili təminat sistemləri ilə ciddi əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasıdır. Hazırda da insan hüquqları sahəsində yeni normalar qəbul edilir və ya bəzi normaların yenisi ilə əvəz edilməsi istiqamətində hərtərəfli fəaliyyət həyata keçirilir. Xüsusən də hər bir istiqamətdə (məsələn, uşaqların, qadınların, əlillərin, milli azlıqların və s. hüquqlarının müdafiəsi) beynəlxalq müqavilələr qəbul edilir, yeni beynəlxalq nəzarət mexanizmləri formalaşdırılır, dövlətlərin əməkdaşlığının daha ciddi formaları işlənib hazırlanır ki, bunlar da insan hüquqlarının təminatında mühüm yer tutur.

3.6. Azərbaycanda insan hüquqlarının formalaşması və inkişaf tarixi

Azərbaycan tarixinin hərtərəfli təhlili insan hüquqlarının da geniş inkişaf tarixinə malik olduğunu sübut edir. Azərbaycan tarixşünaslığının son araşdırılması göstərir ki, e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində dəmir dövrünün başlanması, başqa mədəni xalqlarda olduğu kimi, qədim azərbaycanlılarda da ictimai quruluşun tərəqqisini sürətləndirmişdi. Əməyin ictimai bölgüsü genişlənmiş, məhsuldar qüvvələr inkişaf etmiş, xüsusi mülkiyyət meydana çıxmış, nəticədə izafi məhsul yaranmışdı. Bu proseslərin nəticəsi isə qədim Azərbaycan ərazisində ilk dövlətin – ***Manna dövlətinin*** meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu.⁴⁷ Manna dövlətində əhali siniflərə bölünür, quldarlıq münasibətləri inkişaf edirdi, insanlar arasında münasibətlər dini, adət normaları ilə tənzimlənirdi.

⁴⁷ Səfərov Y.H. Qədim Azərbaycan: Nə bilirik. Bakı, Azərneşr, 1989, s. 78-79.

Qədim dövrdə Azərbaycanda beynəlxalq hüquq institutlarının formalaşmasına verilən töhfələr xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, e.ə. 585-ci ildə Midiya ilə Lidiya arasında gedən altıillik müharibədən sonra sülh müqaviləsi imzalanmışdır. Həmin müqavilə Kiaksar və Lidiya şahı Alliatta tərəfindən Babilistan və Kilikiya şahlarının vasitəçiliyi ilə bağlanmışdır ki, bu da beynəlxalq hüquq tarixində məlum olan vasitəçilik institutunun tətbiq edilməsinin ilk nümunəsi, bəlkə də birincisi idi.⁴⁸

İnsan hüquqları elementlərinin formalaşması zərdüştlikdə əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. **Zərdüştlik** özünün İslamaqədərki minillik inkişafı dövründə yalnız orijinal dini-fəlsəfi sistem kimi deyil, həmçinin əksər İran və Mərkəzi Asiya xalqları üçün universal hüquq mənbəyinə çevrilmişdir. Avestanın üçdə bir hissəsi qanunun müxtəlif sahələrdə tətbiqinə həsr edilmişdir. **Avesta** – müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif yerlərdə yaranmış çoxsaylı teoloji, etik, tarix-epik və hüquqi normaların nəhəng məcmusundan ibarət olan müxtəlif xarakterli mənbə hesab edilir. İlk Avesta 21 naskdan (kitabdan) və 815 fəsildən ibarət olmuşdur. Zərdüştlik hüququnun dini xarakterinə baxmayaraq burada Roma hüququndan heç də az olmayan səviyyədə etnik vəziyyətindən, dinindən, yaşından, cinsindən və hansı təbəqəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq şəxsiyyətin hüququnun prinsipləri formalaşdırılır və təsbit olunurdu. Məhz bu baxımdan qeyd olunur ki, zərdüştlik qanunları insanların iradə azadlığını ifadə edirdi. Zərdüştliyin ən yüksək əxlaqi prinsipi müqəddəs qanuna, ədalətli qaydaya tabe olmaqdır. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, zərdüştlik etikasının əsası üç prinsipdə ifadə olunmuşdur: Xeyirxah fikir, Xeyirxah söz, Xeyirxah əməl. Zərdüştlikdə “Xeyirxah söz” anlayışı verilən sözü pozmadığı, müqavilələrə əməl etməyi, düzgün hərəkət etməyi, böhtan atmamağı, təhqir etməməyi və s. tələb edirdi.

Avestada mülkiyyətin mühafizəsi ilə bağlı çoxsaylı normalara rast gəlinir. Şəxs öz mülkiyyətinin mütləq sahibi hesab edilirdi və mülkiyyətinin üzərində istədiyi kimi sərəncam vermək hüququna malik idi. Avesta əqdlərin bağlanması zamanı vicdanlılığı və verilən sözə sadıqlığı ön plana çəkirdi. Zərdüştliyə görə, qadın şəxsi mülkiyyət hüququna malik idi, o, öz mülkiyyətindən xeyriyyəçilik məqsədləri ilə istifadə edə, həmçinin müstəqil surətdə iddiaçı qismində çıxış edə və şahid ifadəsi verə bilərdi. Zərdüştlik hüququnda nikah ona daxil olanların qarşılıqlı seçiminin nəticəsi idi və yalnız bu seçimdən sonra valideynlər və himayəçilər tərəfindən təsdiqlənirdi. Nikah müqavilələri müəyyən müddətə bağlanırdı. Nikah uşaqların doğulması və tərbiyəsi dövlət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi, Allahın himayəsində və mühafizəsində olan işlər kimi qələmə verilirdi.

Qadınların hüquqları, həmçinin ərin öz arvadını itaətsizliyə görə məhkəməyə verdiyi zaman da nəzərə alınırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, zərdüştlikdə qadının itaətsizliyi ən ağır günahlardan biri hesab olunurdu. Bununla belə, bu hərəkət üç dəfə edilməli və məhkəmə qaydasında açıq şəkildə elan olunmalı idi. Yalnız bu halda ər “itaətsizlik haqqında sənəd” əldə etmiş olurdu və öz arvadına qarşı iddia qaldıra bilərdi. Eyni zamanda, qadının ona qarşı irəli sürülmüş ittihamı açıq şəkildə rədd etmək və öz təqsirsizliyini sübut etmək hüququ saxlanılırdı. Əks halda o, özünün bütün mülkiyyətinə olan hüquqlarını ərinin xeyrinə itirmiş olurdu. Digər tərəfdən, ərin öz qadınını təhqir etdiyi hallarda, qadının da öz ərindən şikayət verə bilməsi

⁴⁸ Əsgərov Ə.İ. Beynəlxalq hüquq. Bakı, Maarif, 1979, s. 14.

nəzərdə tutulurdu. Qadının vəzifələri təkcə ev təsərrüfatı ilə deyil, eyni zamanda bütün xalqın əxlaqi və mənəvi tərəqqisi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Avesta, həmçinin həm doğulmuş, həm də doğulmamış uşaqların hüquqlarını ciddi şəkildə qoruyurdu. Yetkinlik yaşına çatmayanların valideynlərindən ayrılması və himayəsiz saxlanması ağır cinayət kimi müəyyən olunurdu. Uşaqlara kiçik yaşlarından elm öyrətmək tövsiyə olunurdu: “Əgər oğlun olacaqsə, onu uşaqlıqdan məktəbə ver, çünki elm – gözlərin işığıdır”.

Şəxsiyyət və mənəviyyət əleyhinə olan cinayətlərə görə cəza xüsusilə diqqətdə saxlanılırdı. Təqsirli bilinən şəxs həbs edildikdən sonra məhkəmə onun öz təqsirini tam etiraf etməsinə nail olmağa çalışırdı. Lakin şəxsin etirafından sonra məhkəmə bu etirafın həqiqiliyini yoxlayırdı.

Köləlik zərdüştlikdə ləğv olunmasa da, burada qul müəyyən hüquqlara malik idi. Belə ki, bir sıra hallarda o, öz sahibinə qarşı iddia qaldıra bilirdi. Bu cür hallardan biri hətta zərdüştliyin qanunnaməsində göstərilmişdi.

Ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, zərdüştliyin əhəmiyyəti təkcə onun tarixi abidə olması ilə deyil, həm də onun Hindistandan və Əfqanıstandan başlamış Yunanıstana qədər, Babilistandan Azərbaycana qədər geniş tətbiq olunmasıdır.⁴⁹

Zərdüştlik istər Şərqi, istərsə də Qərbi siyasi fikrinin formalaşması və inkişafına çox böyük təsir etmişdir. Avestanın tədqiqatçıları onun Midiya elmini öyrənən Demokritə təsirini (əxlaqın üç prinsipi haqqında məsələyə dair) qeyd edirlər. Yunan müəlliflərindən ilk dəfə olaraq Zərdüşt təlimi haqqında məlumat verən Platon, Aristotel və başqa antik müəlliflər həmin təlimlə tanış idilər. Avesta G.Hegel tərəfindən öyrənilmiş və ona da müəyyən təsir göstərmişdir.⁵⁰

Üç prinsip sonradan III əsrin sonunda geniş yayılmış *manilik cərəyanı* tərəfindən geniş şərh edilmişdir. Manilik əxlaqının əsasını təşkil edən 10 əhkam (məsələn, oğurluqdan, qatillikdən, tamahkarlıqdan, ər-arvad xəyanətindən imtina və s.) bilavasitə insan hüquqlarına hörməti nümayiş etdirirdi.

V əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş *Məzdək hərəkatı* insanların azad olması prinsipini irəli sürür, əmlak, sosial və hüquq bərabərliyini, xalqın mənafeyi və mövqelərinin nəzərə alınması və s. məsələləri ön plana çəkirdi. Sonradan insanların bütün hallarda bərabərliyi IX əsrdə xürrəmilər hərəkatının da əsas fəaliyyət prinsipi olmuşdur.

620-ci ildə tərtib edilmiş və *Sasani Qanunnaməsi* adını almış “*Matikan*” ən mühüm hüquqi mənbələrdən hesab edilir. “Matikan” müxtəlif hüquqi məsələlər üzrə təxminən minə yaxın məhkəmə qərarlarını özündə birləşdirir. “Matikan” normaları içərisində şəxslərin hüququ barədə danışılır. Burada hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin məzmunu açılır, yetkinlik yaşına çatmış və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər fərqləndirilir. Cinayət əməlinə görə bir sıra cəzalar nəzərdə tutulurdu: fiziki cəzalar; əmlak ödəməklə təqsirin yuyulması; əvəzli işləmə; həbsxanaya salınma; cəmiyyətdən qovulma, yəni vətəndaşlığın və mülki hüquq qabiliyyətinin itirilməsi; ölüm cəzası.⁵¹

⁴⁹ Məlikova M.F., Bayramov E.R. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. (Oçerklər). Bakı, Maarif, 1984, s.18.

⁵⁰ Очерки по истории Азербайджанской философии. Т. 1. Под ред. З.Б.Гегушева и др. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с. 18-19.

⁵¹ İsmayilov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, Nurlan, 2006, s. 67.

Burada, həmçinin məhkəmə qarşısında vətəndaşın və əcnəbilərin bərabər olması, qulun müəyyən dərəcədə prosessual hüquq qabiliyyətinə malik olması və s. normalar əks olunmuşdur. Tərəflər məhkəmə qərarı ilə razılaşmadıqda, işə böyük hakimnin iştirakı ilə yenidən baxılır və ya ali apellyasiya məhkəməsinə göndərilirdi.

Ərəb istilasası və Xilafətin Azərbaycanda uzun sürən ağalığı ölkənin ictimai, siyasi və mədəni həyatında dərin iz qoydu. Azərbaycanın geniş ərazili Xilafət tərkibinə daxil edilməsi, obyektiv olaraq onu ümumi müsəlman mədəniyyətinə cəlb etdi. Ərəb işğalının ilk dövründə yerli əhali ilə ərəblər arasındakı münasibət çox mürəkkəb idi və əsasən işğal prosesində bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. Yerli əhali arasında bütpərəstlərin istənilən şərtlə müsəlmanlaşdırılması prosesi geniş vüsət almışdı, yerli əhalinin qalan hissəsinə isə öz etiqad və adətlərinə əməl etməyə icazə verilirdi.⁵² Şübhəsiz ki, həmin vaxtlar insan hüquqlarının əsas elementləri olan azadlıq və bərabərlikdən söhbət gedə bilməzdi. Lakin müasir anlamda olan vicdan azadlığının müəyyən xüsusiyyətləri var idi.

Ərəblərin işğal siyasətinə qarşı xalq hərəkətləri Azərbaycanda geniş vüsət almışdı. VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərində baş vermiş *Xürrəmilər hərəkəti*, xüsusilə də Babəkin başçılığı etdiyi 816-838-ci illəri xüsusilə qeyd edilməlidir. Xürrəmilərin insan hüquqları ilə bağlı mütərəqqi ideyaları vardı. Məzdəkilərin təsiri altında formalaşan Xürrəmi ideologiyasına görə, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət, vergilər xalqı əsarət altında saxlamaq istəyənlərin uydurmalarıdır. Ona görə də, ədalətsizlik ləğv edilməli, hamı azad yaşamaq, ümumi bərabərlik olmalıdır.⁵³

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanda da insan hüquqları ideyalarına yenidən baxış və bu istiqamətdə əhəmiyyətli fikirlərin formalaşması dövrü kimi xarakterizə edilir. XI əsrdə *səlcuq istilaları* zamanı Azərbaycanda ticarət münasibətlərinin inkişafı tacirlərin, o cümlədən əcnəbi tacirlərin azad ticarət etmələrinə geniş şərait yaratmış oldu. Bu, özünü *Məlikşahın hakimiyyəti illərində* (1072-1092) daha çox büruzə vermişdir. Belə ki, o, 1087-ci il Fərmanına uyğun olaraq, beynəlxalq ticarətin canlanması üçün bütün bölgələrin tacirlərini bəzi ticarət rüsumlarından azad etmişdi. Həmçinin şəhərlərin və şəhər sənətkarlığının inkişafı, əmtəə-pul münasibətlərinin kənd təsərrüfatına geniş surətdə daxil olması və əvvəlki yüzilliklərdə də coşqun fəaliyyət göstərən geniş ticarət yolları şəbəkəsinin mövcudluğu XI əsrin sonu – XII əsrdə Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqla əcnəbi tacirlərin azad ticarəti üçün geniş imkanlar açmış oldu.

X-XII əsrlərin siyasi-hüquqi fikirlərindən danışarkən Əbu Əli Həsən İbn Xacə Nizamülmülkün *“Siyasətnamə”* əsəri xüsusi qeyd edilməlidir. Əsərdə “hamının qanun qarşısında bərabərliyi” prinsipi öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, bir əmələ görə iki dəfə cəza verilməsinin, həmin şəxsin cəzalandırıldıqdan sonra təqib edilməsinin yolverilməzliyi və s. bu kimi mühüm insani məsələlər ön plana çəkilmişdir.

O dövrün tarixi abidələrindən hesab edilən *“Kitabi-Dədə Qorqud”*da humanizm, sosial ədalət, sülh məsələləri xüsusi vurğulanır, ədalətli və sabit humanist siyasətin həyata keçirilməsi, dövlətin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı kimi mühüm məsələlər diqqət mərkəzinə gətirilmiş və bu istiqamətdə xalqların əməkdaşlığı

⁵² Vəlixanlı H.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərneşr, 1993, s. 60.

⁵³ İsmayilov M.Ə. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərneşr, 1992, s. 102-103.

zəruri hesab edilmişdir. Bütün sərvətlərin xalqa məxsus olması və heç bir ayrı-seçkilik olmadan bütün şəxslərin bərabər qaydada istifadə etməsi insan hüquqlarının təminatında mühüm addım hesab edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da, həmçinin qadınların ictimai həyatda rolunun artırılmasına da xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Bu dövrdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan filosoflarının fikirlərində də insan amili mühüm yer tuturdu. *Əbülhəsən Bəhmənyar* (993-1066) tərəfindən irəli sürülmüş təhsilin və insanın mənəvi cəhətdən təkmilləşdirilməsi xüsusi qeyd edilməlidir.

XII əsrdə Azərbaycanın istedadlı şairi *Əfzəldin Xəqani Şirvaninin* (1126-1190) əsərlərində (“Töhfətül-İraqeyn”, “Mədain xərabələri” və s.) ədalətsizlik, zülm, zorakılıq, özbaşınalıq və sosial bərabərsizlik kəskin tənqid edilir, müdriklik, insanların həyatının yaxşılaşdırılması, ədalətlik isə ön plana çəkilib.

Böyük şair və mütəfəkkir *Nizami Gəncəvi* (1141-1209) XII əsr və XIII əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış bir azərbaycanlı kimi nəinki Azərbaycanda, həm də bütün Şərqi ictimai-siyasi fikrinin ən görkəmli xadimlərindən hesab edilir. Nizami Gəncəvi insanı bütün yaradılmışların ən üstünü hesab edərək “Mən adəm oğluyam, başqalarından üstünəm” ifadəsi ilə onun əxlaqi, elmi, mənəvi xüsusiyyətlərini təbliğ edirdi.

Tarixə “Xəmsə” adı ilə daxil olmuş – “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Şair üçün şən azadfikirlilik, nikbinlik, xoşbəxt dünyəvi həyat idealına inam səciyyəvidir. Nizaminin yaradıcılığı əsl insanpərvərliklə fərqlənir. Əməyi maddi və mənəvi mədəniyyətin, cəmiyyətin xoşbəxtliyində görən şair öz əsərlərində əməkçi xalqın nümayəndələrinin həqiqi və parlaq obrazını yaratmışdır. Sosial ədalətsizliyi kəskin tənqid edən mütəfəkkir feodal cəmiyyətini məhbəs, şər və ədalətsizlik məskəni adlandırırdı. Şahları ədalət məhkəməsinə, qayda-qanunlara əməl etməyə riayət etməyə çağırmaqla şair, eyni zamanda onların cəzalandırılmasını da tələb edirdi. Qəddarlığı tənqid edən Nizami öz əsərlərində şahlara ədalətli və humanist olmağı, xalqın rifahı üçün qayğı göstərməyi məsləhət görürdü. “Xosrov və Şirin” əsərində Şirinin ölkədə ədalətə nail olunmasına və zəhmətkeş kütlələrin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə yönəldilmiş bir sıra mühüm dövlət islahatlarını keçirməklə insanların mənəvi azadlığı ön plana çəkilib. Şair sülhün bərpa olunmasını münasibətlərin formalaşmasının əsası kimi izah edir, başqa əraziləri işğal etməyi, zorakılığı tamamilə aradan qaldırmağı vacib sayırdı. O, humanizm, xeyirxahlıq, bərabərlik və azadlıq prinsipi əsasında cəmiyyətin idarə edilməsini irəli sürürdü ki, bu da hüquqi dövlət prinsiplərinə uyğun gəlir. Şairin “İsgəndərnamə”sində dinc əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq xüsusi yer tuturdu.

XIII əsrdən başlayan *Monqol işğalları* Azərbaycanda əhalinin vəziyyətini çox ağırlaşdırmışdı. İnsan hüquqları məsələsində kifayət qədər pozuntular müşahidə olunurdu, xüsusilə də işgəncə, zorakılıq halları çox idi. Monqol vergi toplayanları (baskaklar) “töycü” vergisini verə bilməyən kəndlilərin uşaqlarını qul kimi satır, kəndlilərə isə əzab verirdilər. Monqollar quldarlıq münasibətlərini bərpa etmiş, dövlət emalatxanalarında və iri feodal təsərrüfatlarında qul əməyindən geniş istifadə edilirdi.⁵⁴

⁵⁴ Əliyev İ.H. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1993, s. 151.

XIII-XIV əsrlərdə insan hüquqları ideyaları daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə *Nəsrəddin Tusinin* (1201-1274) “Əxlaqi-Nasiri” əsərində dövlətin idarə edilməsində ədalətlik, hikmətlik və humanizm prinsiplərinin əsas götürülməsi irəli sürülürdü. Qanunların hamı tərəfindən qəbul olunması xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, bu da insan hüquqları nöqteyi-nəzərindən yüksək qiymətləndirilməlidir. Cinayət törədən şəxslərə cismani işgəncələr verilməsinin yolverilməz olduğu və bunun ədalət mühakiməsinə ciddi zərbə vurduğu qeyd edilirdi. Azərbaycan xalqının görkəmli alimi Nəsrəddin Tusi cəmiyyətlə insan və insanla cəmiyyət arasında gedən mübarizəni vəhdətdə izah etmiş və belə bir fikir söyləmişdir ki, cəmiyyətin inkişafında insan mühüm rol oynadığı kimi, insanın da inkişafında cəmiyyət mühüm rol oynayır. İnsanların hüquq bərabərliyini ön plana çəkən mütəfəkkir azadlıq ideyasını və ədalətliliyi inkişaf etdirirdi. Xalqın səsi və rəyini xüsusi olaraq qeyd edən və bunun nəzərə alınmalı olduğunu qeyd edən mütəfəkkir dövlətin idarə edilməsində qanunlara əməl edilməsini əsas götürmüşdür.

XIII-XIV əsrlərdə *Qazan xanın islahatları* da insan hüquqlarının təmin edilməsində əhəmiyyətə malik idi. İlk növbədə, dövlət məmurlarının özbaşınalığının və vəzifələrindən sui-istifadə hallarının qarşısının alınması istiqamətində verdiyi fərmanlar xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, rəiyyətin feodallar və döyüşçülər tərəfindən haqsızlıq edilməsinin qarşısının alınması barədə verdiyi göstərişlər xüsusi yer tuturdu. Xüsusən əmlak hüquqlarının pozulmasına görə dövlət məmurlarının ölüm cəzasına məhkum edilməsi xüsusi qeyd edilməlidir. Vergilərin həddinin dəqiq müəyyən edilməsi və vergi sistemi sahəsində islahatlar da əhəmiyyət kəsb edirdi.

Marağalı Əhvədi (1274-1338) XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəlinin ən böyük mütəfəkkir şairlərindən biridir. Onun fəlsəfi-siyasi-hüquqi görüşləri “Dəhnamə” və “Cami-Cəm” kitablarında ifadə edilmişdir. İnsanı daha mükəmməl və ali varlıq hesab edən Marağalı Əhvədinin siyasi görüşləri insana humanist yanaşması ilə fərqlənir, ədalətliliyi təbliğ edirdi. Ailə prinsiplərinin məhz xeyirxahlıq, namus, qarşılıqlı hörmət, məhəbbət kimi prinsiplər üzərində qurulması da insan hüquqları məsələsində çox mühüm addım idi. İnsanlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində adətlərə, ənənələrə və əxlaqi normalara üstünlük verən mütəfəkkir amansız və ədalətsiz cəzaları kəskin tənqid edir, xalqlar arasında dostluğu və etimadı daim təbliğ edirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda ictimai siyasi fikrin görkəmli nümayəndəsi kimi *Səadətəddin şeyx Mahmud Əbdülkərim oğlu Şəbüstərinin* (1287-1320) bir sıra əsərləri, xüsusən “Gülşəni-raz” əsəri ona dünya şöhrəti qazandırmış, hətta bir sıra dillərə (ingilis, alman, fransız və s.) tərcümə edilmişdir. Onun əsərlərində ədalətlik, azadlıq, hörmət və humanistlik kimi mühüm ideyalar ön plana çəkilirdi. Mahmud Şəbüstərinin yaradıcılığı nəinki Azərbaycanın, həm də Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrində fəlsəfə və siyasi fikrin sonrakı inkişafına mühüm təsir etmişdir.⁵⁵

Hürufiliyin əsas aparıcı nümayəndəsi kimi çıxış edən *İmadəddin Nəsiminin* (1369-1417) əsərlərində də insan hüquqları ideyaları kifayət qədər mövcud idi. İnsan şəxsiyyətini yüksəldən və əsas götürən mütəfəkkir ona hörmət edilməsini tələb

⁵⁵ Məlikova M.F., Bayramov E.R. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. (Oçerklər). Bakı, Maarif, 1984, s.68-71.

edirdi. Qadın hüquqlarına əməl edilməsi və onlara azadlıq verilməsi də onun əsas ideyalarından biri idi. Mütəfəkkir sosial ədalətin təmin edilməsini insan üçün ən vacib elementlərdən biri kimi hesab edirdi.

XV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış **Məhəmməd Füzuli** (1494-1556) hüquq bərabərliyi amilini əsas götürmüş, bürokratizmə qarşı çıxmış və insan şəxsiyyətini təhqir edənlərə öz nifrətini açıq və qabarıq formada ifadə etmişdir. “Şikayətnamə” əsərində cəmiyyətin əsas eybəcərliyi kimi rüşvətخورluğu kəskin tənqid edən mütəfəkkir qanunçuluq və hüquq qaydasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. İnsanların azadlığı və bərabərliyini ön plana çəkən Məhəmməd Füzuli sülh ruhunda çıxış edir və müharibələri kəskin tənqid edirdi.

1470-1477-ci illərdə Uzun Həsən tərəfindən tərtib edilən “Qanunnamə”də insanların hüquqi vəziyyətinə aid mühüm normalar mövcud idi və burada hamının bərabərliyi prinsipi xüsusi olaraq ön plana çəkilmişdir.

Orta əsrlərdə insani fikirlərlə yanaşı, səfirlik hüququ, müqavilələr hüququ, beynəlxalq əməkdaşlıq siyasəti, sülh hüququ Azərbaycan dövlətçiliyi üçün əsas xarakterik əlamətlər idi. Xüsusilə şərq ölkələrini Qərblə bağlayan dünya ticarət yollarının Azərbaycandan keçməsi, Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Şamaxı və başqa Azərbaycan şəhərlərinin dünya ticarətində mühüm yer tutması Azərbaycan xalqının həmin dövrdə beynəlxalq siyasətinə ciddi müsbət təsir etmişdir.

Azərbaycan ərazisində hakimiyyətdə olan hökmdarlar ölkənin coğrafi mövqeyindən beynəlxalq ticarət üçün səmərəli istifadə edirdilər. XV əsrin II yarısında **Ağqoyunlu dövlətinin** gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri də ölkə ərazisindən keçən ticarət karvanlarından toplanan rüsumlar idi. Uzun Həsən tərəfindən verilmiş qanuna uyğun olaraq, iri ticarət məntəqələrində ipək karvanlarından rüsumların toplanması üçün gömrükxanalar adlanan xüsusi məntəqələr yaradılmışdı.

Həmin dövrdə Azərbaycanın Şamaxı, Ərəş, Təbriz kimi şəhərlərində istehsal olunan xam ipək və ipək məmulatlarının əsas idxalatçısı qismində Moskva iştirak etdiyindən onunla münasibətlərin daha da dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdı. Belə ki, Şamaxıda Moskva tacirlərinin ticarət nümayəndəliyinin açılması və fəaliyyət göstərməsi ölkəmizin bazarlarına rus tacirlərinin geniş axınına, onların statusu ilə bağlı meydana çıxan problemlərin həll edilməsinə, həmçinin diplomatik müdafiə ilə təmin olunmasına gətirib çıxarmışdı.

Əcnəbi tacirlərə münasibətdə geniş şəraitin yaradılması sonrakı mərhələlərdə də davam etmişdir. Ərdəbildə xarici tacirlər üçün tikilən karvansaraların biri də məhz Şah I İsmayıl tərəfindən inşa edilmişdir. Bundan əlavə, **Səfəvilər** Avropa tacirlərinin dövlətin ərazisində fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradır, Avropa – Səfəvi ticarət mübadiləsinin inkişafına himayədarlıq edirdilər. Adı çəkilən dövrdə əcnəbi tacirlərə və ya onları birləşdirən qurumlara münasibətdə daha əlverişli rejimin verilməsi hallarına da rast gəlinir. Belə ki, 1562-ci ildə “Moskva şirkətinin” təcrübəli kəşfiyyatçısı və mahir tacir olan Antoni Jenkinsonun Səfəvilər dövlətinə səfəri onun Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaxıdan gömrüksüz və maneəsiz ticarət etmək barədə imtiyaz əldə etməsi ilə nəticələndi. Həmçinin Uilyam Gerreto, Çestor, Tomas Loc, Riçard Melleri və Riçard Çemberlenə tam azadlıq, təhlükəsiz buraxılış, əmtəələrin ticarəti üzrə agentləri ilə birgə Şirvana daxil olmaq və oranı tərk etmək, yerli tacirlər və digər şəxslərlə nağd və ya mübadilə əsasında ticarət etmək hüququ verılmışdi.

Bundan əlavə, İngiltərə-Azərbaycan ticarətinin inkişafında özünəməxsus rol oynamış Artur Edvards da 1566-cı il iyun ayının 29-da kampaniya üçün Təhmasibdən bir sıra imtiyazlar əldə etmiş oldu. Tarixi mənbələrdə imtiyaz alanlar arasında Lorens Çepmenin də adı çəkilir. Ümumiyyətlə, ingilis tacirlərinin əldə etdiyi ticarət imtiyazları aşağıdakılara şamil edilmişdi: şahın və onun varislərinin dövründə heç bir rüsum ödəməmək, ölkəyə, bütün şəhərlərə və şahın malikanəsinə ticarət məsələləri ilə əlaqədar azad gəlmək, istənilən növ əmtəəni almaq və ya satmaq; istənilən vaxt Gilana və şahın malikanəsi olan digər şəhərlərə tam şəkildə azad daxil olmaq; rahat hesab edilən karvansaralarda qalmaq və ya gecələmək; kimsənin tacirlərin rahatlığını pozmaq və onun narahatlığına səbəb olan hərəkətlərə yol vermək hüququnun olmaması⁵⁶.

Səfəvilərin hakimiyyətinin sonrakı mərhələlərində, xüsusilə Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə əcnəbi tacirlərə daha əlverişli rejimin tətbiq edilməsi hallarına rast gəlinir. Hətta bunu 1616-cı ildə Şah Abbas tərəfindən verilmiş xüsusi fərmana uyğun olaraq, ingilis tacirlərinə ölkə ərazisində sərbəst ticarət etmək hüququnun təqdim olunması da sübut edir. Şah Abbas Avropa dövlətləri ilə əlaqələri daha da gücləndirərək əcnəbilərin ölkə ərazisinə azad daxil olması və tərək etməsi qaydalarını qoruyub saxlamağa çalışmışdır ki, bunu onun yazışmaları da sübut edir. Belə ki, onun İspaniya kralı və papaya yazdığı məktubunda Səfəvilər dövlətinin paytaxtında xristian keşişləri üçün ləyaqətli yaşayışın artırılması barədə müddəalara rast gəlinirdi. Orada, həmçinin müvafiq dövlətin ərazisinə hər hansı keşiş və ya digər müəyyən dini rütbəyə malik şəxslərin göndərilməsi ilə bağlı məsləhətlərin verilməsi də aydın şəkildə göstərilirdi.

XVII-XVIII əsrlərin siyasi mütəfəkkirlərindən danışarkən **Mahəmmədali Saib Təbrizini** (1601-1677) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli mənsubiyyətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün insanların bərabərliyini irəli sürən mütəfəkkir dostluq və birləşməyi xalqlar üçün ən vacib element hesab edirdi.

Qeyd edilən fikirlər **Molla Pənah Vəqif** (1717-1797) yaradıcılığında da mühüm yer tuturdu. Azadfikirliliyi ön plana çəkən şair demokratik və yeni məzmunlu şeirlər yazırdı.

XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda vəziyyətin kəskin surətdə dəyişməsi, ölkə ərazisində baş verən İran-Türkiyə müharibəsi İranla Rusiya arasında 1732-ci il tarixli Rəşt Müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. Həmin Müqavilənin digər müddəaları ilə yanaşı, əcnəbi tacirlərə (Rusiya və İran tacirləri) münasibətdə daha əlverişli rejimin tətbiq olunması barədə mövcud olan norma da diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, hər iki dövlətin tacirlərinin sərbəst, gömrüksüz ticarət etməsinə, gömrük haqqı ödəmədən Rusiya və ya İrandan mal gətirilməsinə, rus təbəələrinə İranın hər yerində özləri üçün ev, karvansara və dükən tikməyə icazə verilirdi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ictimai-siyasi fikrin inkişafında Qasım bəy Zakirin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Şəfi Vazehin, Mirzə Kazım bəyin xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Əsərlərini demokratik ruhda quran və sosial ədalətsizliyi kəskin tənqid edən **Qasım bəy Zakir** (1784-1857) müstəmləkə və zülm siyasətini kəskin tənqid edirdi.

⁵⁶ Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с Западноевропейскими странами (II половина XV – начало XVII века). Баку, 1991, с. 173-174.

Çar məhkəməsinin əleyhinə olan mütəfəkkir böhtan, yalan və aldatmanı həmin dövr məhkəmələri üçün xarakterik əlamət kimi göstərirdi.

Abasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) maarifi, elmi insanın əxlaqi kamilliyinin əsası hesab edir və ədaləti ön plana çəkirdi. Ədalət və vicdan kateqoriyalarını qarşılıqlı əlaqədə götürür, ümumi rifah və mənafə naminə məsələsinə əməl etməyi ön plana çəkir, hakimiyyətin idarə edilməsinin ədalətliliyə əsaslanmasını isə ən vacib element hesab edirdi.

Mirzə Şafi Vazeh (1794-1852) yaradıcılığında da əsas yer insanların bərabərliyi və sosial ədalətsizliyin aradan qaldırılmasıdır. Mütəfəkkir elm və təhsili xoşbəxtliklə əlaqələndirirdi.

Qeyd edilən fikirlər **Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy** (1802-1870) yaradıcılığının da əsasını təşkil edir. Sosial bərabərliyi, şəxsiyyətin hüquqlarının müdafiəsini ön plana çəkən mütəfəkkir qadınların da hüquq bərabərliyinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında siyasi-hüquqi fikrin formalaşmasında **Mirzə Fətəli Axundovun (Axundzadə)** (1812-1878) fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. M.F.Axundovun yaradıcılığında ictimai tərəqqi məsələləri mühüm yer tutmuş, sosial tərəqqi insan cəmiyyəti üçün xarakterik bir proses kimi qeyd edilmişdir. O, əmlak bərabərsizliyini insanların ayrı-ayrı siniflərə bölünməsinin əsası kimi müəyyən edir, kölə vəziyyətini kəskin tənqid edirdi. Mütəfəkkir xalqın azadlıqdan, insan hüquqlarından məhrum edilməsini o dövr cəmiyyətinin bəlası kimi xarakterizə edirdi. Zorakı və despotik hakimiyyətin əsas xarakterik əlamətlərini fərqləndirən mütəfəkkir o dövr məhkəmə sistemini kəskin tənqid edirdi. “Vəzir-xani-Lənkəran” əsərində iki hakimiyyət dövrü kimi müstəbidin və ağıllı monarxın hakimiyyətini fərqləndirir, nəhayət onlar arasındakı mühüm fərqləri göstərirdi. Mütəfəkkir, həmçinin xalq hakimiyyətinin tərəfdarı kimi çıxış edərək konstitusiyanın yaradıcısının xalq olduğunu qeyd edirdi. M.F.Axundov üçün cəmiyyətin ədalətliliyinin ən əsası qanunlara riayət edilməsidir. Məhkəmə islahatlarını ön plana çəkən mütəfəkkir bunu insanların hüquqlarının qorunması ilə əlaqələndirir, hüququ daim inkişafda götürürdü. Qadın və kişilərin hüquqlarının bərabərliyinin tərəfdarı olan M.F.Axundov qadının kölə vəziyyətini böyük sosial bəla və ədalətsizlik hesab edirdi. O, qəddar cəza məsələlərini təhlil edərək belə cəzanı şəxsiyyətin ləyaqətini məhvə gətirən səbəb kimi müəyyənləşdirir və bu zaman humanizm prinsipini əsas götürürdü. Şəxsiyyət amilini əsas götürən mütəfəkkir onu dinamik şəkildə nəzərdən keçirir, onun hüquqi vəziyyətinin əsas elementlərinə diqqəti çəkirdi. Belə ki, o, şəxsiyyətin inkişafı üçün dövlətin sosial funksiyasını xüsusi vurğulayır və bunun zəruriliyini əsaslandıraraq azadlıq, bərabərlik və ədalət kateqoriyalarını fərqləndirirdi. M.F.Axundov azadlıq kateqoriyasına söz, fikir, fəaliyyət, əmək azadlığını, şəxsi hüquqları, əmlak hüquqlarını və s. aid etməklə şəxsin hüquqi vəziyyətinin demokratik imicini formalaşdırmışdır. Onun fikrincə, azadlıq insanların müstəqilliyi deməkdir, mənəvi və cismani azadlıq əldə etmədən bərabərlik mümkün deyildir. Təbii hüquqlar konsepsiyasına istinad edən mütəfəkkir insanın hüquq və azadlıqlarını anadan olma ilə müəyyən edir, eləcə də qanunun şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını nəinki təsbit etməsini, eyni zamanda təmin etməsini xüsusilə vacib sayırdı. Mütəfəkkirin fikrincə, bərabərlik mənəvi və cismani azadlığın əldə edilməsindən asılıdır.

Həsən bəy Zərdabinin (1837-1907) azadlıqsevər, demokratik ruhda yazılmış əsərləri o dövr məhkəmə sistemini kəskin tənqid edir, əslində məhkəmənin qanunçuluq, həqiqətin və ədalətin simvolu olmasının, o cümlədən məhkəmə icraatının ana dilində aparılmasının zəruriliyini ön plana çəkirdi. Şəxsiyyət amilini rəhbər tutan mütəfəkkir ədalət və insan təbiətinin tələbatı nöqtəyi-nəzərindən xalqa hüquq və azadlıqlar verilməsini tələb edir, bunu hüquqi vəziyyətin əsas elementi hesab edirdi. O, təhsilin və elmi inkişafını insanların inkişafında əsas amil kimi qiymətləndirirdi.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində **Cəlil Məmmədquluzadənin** (1866-1932) siyasi-hüquqi fikirləri öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qanun anlayışını ədalət məfhumu ilə sıx bağlayan C.Məmmədquluzadə vəkillik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. O, demokratik respublikanın tərəfdarı kimi çıxış edir, yeni cəmiyyətin proqramının izahını verirdi. Mütəfəkkirin yeni ictimai və dövlət quruluşu haqqında proqramı əsas etibarilə aşağıdakılardan ibarət idi: mövcud ictimai-siyasi quruluşun və hüquq sisteminin məhv edilməsi və onun daha mütərəqqi demokratik quruluş və hüquq sistemi ilə əvəz edilməsi; əmək şəraitinin kökündən yaxşılaşdırılması, 8 saatlıq iş gününün həyata keçirilməsi, aqrar məsələnin kəndlilərin xeyrinə həll edilməsi; dinin dövlətdən ayrılması, xalqın təhsili və maarifi üçün şərait yaradılması; milli-müstəmləkə əsarətinin və hüquqsuzluğun ləğv edilməsi, xalqlara özünü müəyyən etmə hüququnun verilməsi.

Qadınların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində mübarizə aparan C.Məmmədquluzadə insan hüquqları amilinə xüsusilə diqqətlə yanaşırdı. O, dövlətlər və xalqlar arasında sülh, dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərini ön plana çəkərək dövlətin xarici siyasətində bunun vacib amil olduğunu qeyd edirdi.

Demokratik ideyaların formalaşmasında və inkişafında **Mirzə Ələkbər Sabirin** (1862-1911) xüsusi xidmətləri vardır. İnsanların hüquqsuzluğunu kəskin tənqid edən mütəfəkkir-şair, eyni zamanda özbaşınalığa qarşı çıxır, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması ilə insan hüquqlarının təmin edilməsini tələb edir və maarifçiliyi təbliğ edirdi.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan dövlətçiliyində çox ciddi mərhələ olmuşdur. 1918-ci il may ayının 28-də **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin** yaranması ilə əlaqədar olaraq qəbul edilən **İstiqlal Bəyannaməsində** müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması elan edilmiş və dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri əks olunmuşdur. Eyni zamanda, burada hakimiyyətin xalqa məxsus olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi, bütün insanların və xalqların milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafı və hüquqlarının təminatı, hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin formalaşması və məhz dövlətin bu istiqamətdə qurulması nəzərdə tutulmuşdu. Hökumət tərəfindən insan hüquqları ilə əlaqədar bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Daha sonra seçki hüququnun təmin edilməsi, qadınların və kişilərin hüquqlarının bərabərləşdirilməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Vətəndaşlıqla bağlı məsələlər 11 avqust 1919-cu il tarixli “Azərbaycan vətəndaşlığı, vətəndaşlığa qəbul edilmə və onun müəyyən edilməsi haqqında” Qanunu ilə tənzimlənirdi və bu qanun əsasən insan hüquqları sahəsində normalara söykənirdi. 7 dekabr 1918-ci il tarixli “Fəhlə məsələləri haqqında” Qərarla 8 saatlıq iş günü müəyyən edilmişdi. Uşaq və qadınların əməyinin tənzimlənməsi də bu cəhətdən önəmli məsələlərdən hesab edilirdi. 19 iyun 1919-cu il tarixli yeni Qaydalar isə bu sahədə daha

mütərəqqi normalar və standartlar müəyyən edirdi (məsələn, iş gününün, istirahət və bayram günlərinin tənzimlənməsi və s.). Bütövlükdə, əmək hüquqlarının reallaşdırılmasında yenicə yaranmış BƏT standartlarına və inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə müraciət edilməsi mühüm əhəmiyyətli normalar kimi qəbul edilməlidir.

1918-1920-ci illərdə 23 aylıq dövrdə mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir çox qanunvericilik aktları və bağladığı ikitərəfli müqavilələrində əcnəbilərin hüquqi statusuna təsir göstərən müəyyən müddəalar təsbit edilmişdir. Nümunə qismində 1920-ci ilin mart ayının 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və İran arasında gömrük, ticarət, poçt-teleqraf, konsul əlaqələri haqqında sazişlərin bağlanmasını göstərmək olar. Bundan əlavə, həmin dövrdə imzalanmış Azərbaycanla İran arasında sülh və dostluq haqqında Müqaviləyə uyğun olaraq, hər iki dövlətdə səfirliklərin açılması barədə müddəaların qeyd edilməsi də əcnəbilərin (yəni qarşı tərəfin vətəndaşlarının) diplomatik müdafiə ilə təminatı üçün geniş imkanların yaradılmasına gətirib çıxaran meyarlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir. Göstərilənlərlə bərabər, Bakıda 20-dən çox diplomatik nümayəndəliyin olması, o cümlədən Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada diplomatik nümayəndəliklərin açılması barədə qanunların qəbul edilməsi əcnəbilərin hüquqlarının qorunması, onların diplomatik müdafiə ilə təmin olunması vasitələrindən biri hesab olunmalıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas qurucularından olan, Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin (1884-1955), daha sonra, *Fətəli xan Xoyskinin* (1875-1920), *Nəsim bəy Yusifbəylinin* (1881-1920), *Əlimərdan bəy Topçubaşovun* (1863-1934) və başqa görkəmli dövlət və ictimai xadimlərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, təkcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fəaliyyəti dövründə müzakirəyə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan təxminən 230-u qəbul edilmişdir.

Aprel işğalından sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu (SSRİ-nin yaranması) müstəqillik prinsiplərinin kənarda qalmasına gətirib çıxardı ki, bu da insan hüquqlarına öz mənfi təsirini göstərmiş oldu. 1921-ci ildə qəbul edilən ilk Konstitusiyada bir sıra mühüm hüquqlar əks olunsada, bu daha çox İttifaq səlahiyyəti kimi müəyyən edilirdi. Bir sıra mühüm yeniliklərin edilməsi və Konstitusiyada əksi hələlik həmin hüquqların təminatı demək deyildi. Azərbaycanda həyata keçirilən görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirlərinin-azad fikirlilərin repressiyası və İttifaq tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının tədricən geniş miqyasda Ermənistanla "bağışlanması" nəinki dövlətimizin sonrakı inkişafına əhəmiyyətli mənfi təsir etdi, eyni zamanda İttifaq çərçivəsində insan hüquqlarının tamamilə kobud şəkildə pozulması kimi başa düşülməlidir.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının formalaşması və inkişafında *Ümummilli lider Heydər Əliyevin* (1923-2003) böyük xidmətləri vardır və iki mərhələdən ibarət nəzərdən keçirilməlidir: 1969-cu ildən 1980-ci illərin sonuna yaxın və 1993-cü ildən sonrakı dövr.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə qəbul edilən 21 aprel 1978-ci il tarixli Konstitusiyanın 2-ci mühüm bölməsi dövlət və şəxsiyyət münasibətlərini tənzimləməklə insan hüquqlarına həsr edilmişdir. Konstitusiyada

vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən şikayət vermək hüququ, şərəf və ləyaqətə qarşı törədilən qəsdlərdən məhkəmə müdafiəsi hüququ, sağlamlığın mühafizəsi hüququ, mənzil hüququ, mədəniyyət nailiyyətlərindən istifadə etmək hüququ, yaradıcılıq azadlığı və s. bu kimi hüquqlar əks olunmuşdur. Məhz 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycan İttifaq çərçivəsində özünün mümkün suverenliyini və müstəqilliyini qoruyub saxlamağa başlamışdır. Həmin dövrdən başlayaraq Heydər Əliyevin İttifaq rəhbərliyindən kənarlaşdırılmasına qədər Azərbaycanda həyata keçirdiyi geniş sosial, iqtisadi, mədəni və hüquqi islahatlar dövlətimizin müstəqillik əldə etdikdən (1991-ci ildən sonra) sonra da bütün sahələrdə əsas bazası olmuşdur.

18 oktyabr 1991-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktının qəbul edilməsi və 1993-cü ildə Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğunun yeni sürətli inkişaf mərhələsi başlanmışdır.

Bütövlükdə, **Azərbaycan Respublikasının insan hüquq və azadlıqlarının təmini sahəsindəki fəaliyyəti** özünü bir sıra mühüm istiqamətlərdə göstərirdi:

- *beynəlxalq müqavilələrə qoşularaq beynəlxalq təşkilatlar da daxil olmaqla bütün beynəlxalq mexanizmlərin fəaliyyətində aktiv iştirak edilməsi;*
- *milli qanunvericiliyin formalaşdırılması;*
- *milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə uyğun formada təkmilləşdirilərək daha da inkişaf etdirilməsi;*
- *insan hüquq və azadlıqlarının təmini istiqamətində yeni milli mexanizmlərin yaradılması.*

12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə **Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının** qəbulu dövlətimizdə insan hüquqlarının təminatı sistemində əsaslı dönüş olmuşdur. Konstitusiyada əksini tapmış bütün maddələrin insan hüquq və azadlıqlarına uyğunlaşdırılması məqsədi ön plana çəkilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm və əhəmiyyətli addımlarından biri də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci tarixli **“İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı**, habelə 18 iyun 1998-ci il tarixli **“İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamı** olmuşdur.

Sonradan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli **“Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamında** xüsusi olaraq qeyd edilir ki, hazırda Azərbaycanın yaşadığı yeni inkişaf mərhələsi insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində aparılan ardıcıl islahatların davam etdirilməsini şərtləndirir. 5 hissə və 48 bənddən ibarət olan Milli Fəaliyyət Planı insan hüquqları sahəsində milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, müxtəlif qrupların hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin insan hüquqları baxımından yenidən qurulması, insan hüquqları üzrə tədris, maarifləndirmə, elmi-analitik və əməkdaşlıq, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kimi vəzifələrin həlli istiqamətində mühüm tədbirləri özündə birləşdirmişdir.

İnsan hüquqlarının təminatı ilə bağlı müddəaların sonrakı inkişafı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramında* da əks etdirilmişdir. Altı fəsildən ibarət olan (I fəsil – Normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi; II fəsil – Əhalinin müxtəlif qruplarının hüquqlarının müdafiəsi; III fəsil – Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi; IV fəsil – İnsan hüquqları sahəsində tədris, elmi-analitik və maarifləndirmə tədbirləri; V fəsil – İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq; VI fəsil – Milli Fəaliyyət Proqramının həyata keçirilməsinin əlaqələndirilməsi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi) Milli Fəaliyyət Proqramı insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın və hüquq müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə təsdiq edilmişdir.

Milli Fəaliyyət Proqramının bütün fəsillərində hər bir istiqamətdə mühüm bəndlər müəyyən edilmiş, müvafiq icra orqanları göstərilməklə onların üzərinə konkret vəzifələr qoyulmuşdur. Məsələn, I fəsildə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası qanunları layihələrinin hazırlanması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmiş insan hüquq və azadlıqlarının əsas meyar kimi rəhbər tutulması ilə həyata keçirilməlidir. II fəsildə əhalinin müxtəlif qruplarının, o cümlədən insan hüquqlarının həyata keçirilməsi nöqteyi-nəzərindən zəif hesab olunan qrupların – qaçqın və məcburi köçkünlər, məhkumlar, hərbi qulluqçular, qadınlar, uşaqlar, ahıllar, əlillər və başqalarının insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli qaydada təmin edilməsi məqsədilə fəaliyyət istiqamətləri müəyyən olunur.

3.7. İnsan hüquqları və din amili

Müasir dövrün mühüm xüsusiyyətlərindən biri dinlərin ictimai həyatın bütün sahələrinə aktiv təsiri ilə bağlıdır. Dinin təsirinin aktivləşməsi isə dinlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edir.

Dinin təsirinə məruz qalan sahələrdən biri insan hüquqlarıdır. Din hələ beynəlxalq hüququn mühüm institutlarının yaranmasından əvvəl beynəlxalq münasibətlərdə əsas normativ kompleks rolunda çıxış edirdi. Bu kompleksin məzmunu və reallaşdırma təcrübəsi beynəlxalq hüququn formalaşmasında nəzərə alınmaya bilməzdi. Müasir beynəlxalq hüquqda elə bir norma yoxdur ki, hər hansı bir dünya dini üçün qəbul olunmaz olsun. Din də daxil olmaqla ictimai həyatın beynəlmillələşməsi beynəlxalq normativ sistemin əsas məqsədlərinə və prinsiplərinə baxışların yaxınlaşmasına şərait yaratmış, tədricən müvafiq normaların və ümumbəşəri dəyərlərin vahid sistemi formalaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün kifayət qədər aktual olan Avropa hüququ yüzilliklər boyunca yalnız Roma hüququnun yox, həm də xristian ideyalarının təsiri altında yaranmış və inkişaf etmişdir. Tədqiqatlarda əsaslı şəkildə Avropa hüquq mədəniyyəti və Qərb hüquq ənənəsinin formalaşmasında teoloji mənbələrin əhəmiyyətli rolu qeyd edilir. Kanonik hüquq Yeni dövrün ilk Qərb hüquq sistemlərindən biri kimi qəbul edilir. Avropa orta əsr hüquqi fikrinin aparıcı

istiqamətləri arasında dini əsaslara söykənən təlimlər mühüm rol oynayır. Müasir qərb hüququ formalaşması, inkişafı və hazırkı vəziyyətinə görə Protestant əxlaqından yararlanmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Avropa və Şimali Amerika hüququnun formalaşmasına katolisizm öz töhfəsini vermişdir. Həmçinin yaddan çıxarmaq olmaz ki, Avropa hüququnun bəzi elementlərinin yaranması islam ənənəsinə də bağlıdır. Tədqiqatların birində qeyd edildiyi kimi, “hər cür sivilizasiyanın əsası və fonu şübhəsiz ki, dindir və bütün sivilizasiyalar dini başlanğıca əsaslanır”.⁵⁷

İnsan hüquqları bütün dinlərdə vardır. İnsan hüquq və azadlıqları məsələsində aparıcı dinlər oxşar, həm də bir-birindən fərqli yanaşmalara malikdirlər. Burada əsas məsələ həmin dinlərin problemin məhz hansı aspektlərini prioritet hesab etməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də aparıcı dinlərin insan hüquqlarına dair mövqelərini ayrılıqda təhlil etmək lazımdır.

Buddizm və insan hüquqları. Başqa dini təlimlərin fonunda buddist fikri insan hüquqları konsepsiyasına daha az diqqəti ayırır. Müasir anlamda insan hüquqlarına gəlinə, bu anlayış buddizm üçün son reallığın mənasını əks etdirən İlahi vəsiyyət deyil, insanın özünün düşüncəsinin, fəaliyyətinin nəticəsidir. Buna görə də insan hüquqları buddizmdə son reallığa çatmaq üçün əhəmiyyətli deyildir. Buddizm insan tərəfindən öz təbiətinin mənimsənilməsinə böyük əhəmiyyət verir, bu dünyada onun hüquqları və azadlıqları haqqında qayğı isə ikinci dərəcəli məsələdir. Belə yanaşma izah edir ki, niyə buddizm bu hüquqların və dini azadlığın arasında prinsiplial münasibət görmür.

Bununla belə, bəzi buddist mütəfəkkirləri vurğulayırlar ki, buddizmin dünyagörüşü prioritet üçlüyə əsaslanmışdır: *azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq*. Lakin bu üçlük Böyük fransız inqilabının şüarlarındakı üç prinsip deyil. Çünki həmin prinsiplərlə prioritet üçlük mahiyyət etibarilə tamam fərqli məzmunla malikdir. Məsələn, buddizmdə qardaşlıq ideyası bütün canlılara hörmətə və başqa insanlara ehtirama əsaslanır ki, bu, müqəddəs anlayış kimi ümumi əxlaq konsepsiyasının özülünü təşkil edir. Bərabərlik anlayışına gəlinə, buddizm bərabərliyi bütün insanların onların doğulduğu, qocaldığı və öldüyü təbiət qanununa tabe edilməsi kimi qəbul edir. Buddizmə görə, fərdi azadlıq ağılın təkmilləşdirilməsi ilə əldə edilir.

Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müasir buddist fikri hüquqi fenomen kimi insan hüquqlarının konkret aşkar konsepsiyasını təklif etmir. Doğrudur, bəzi müəlliflər güman edirlər ki, onun əsasını bir-birindən asılı dünyanın zərrəsi kimi insan haqqında təsəvvürü təşkil edə bilər. Ancaq bütövlükdə insan hüquqlarının buddist nəzəriyyəsinin mövcudluğu haqqında sual həll edilməmiş qalır.

Şəxsiyyətin azadlığı yolunda ən mühüm addımlardan biri buddizmdə atılmışdır. Buddizmə əsasən, cinayət nöqsan hesab olunurdu. Buna görə də ilk dəfə olaraq buddistlər ölüm cəzasını rədd edirdilər və məhkumlara humanist münasibət göstərməyi təbliğ edirdilər. Bundan əlavə, buddizmdə qətl törətmiş şəxslər də qətlin pis əməl olduğunu bildirilsə və ya qətl onlar tərəfindən qəsdən törədilməmişdirsə, cinayətkar hesab olunmurdular.

⁵⁷ Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях. Варшава, Типография Варшавского жандармского округа, 1874, с. 58, 68.

Xristianlıq və insan hüquqları. İnsan hüquqlarının xristian xüsusiyyəti istənilən insanın yaşamaq, azadlıq və ləyaqətini mütləq dəyərlər kimi tanıyır. Xristian hüquqi təlimi istənilən başqa təlimlərdən onunla fərqlənir ki, bu təlim radikallığa, imperativliyə az meyl edir. Bildiyimiz kimi, xristianlıq üç əsas qoldan ibarətdir: ***katolik, pravoslav və protestant***. Bu məzhəblərdə insan hüquqlarına yanaşmalar prinsipial fərqlərlə xarakterizə olunmasa da, müəyyən özəlliklərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlərə diqqət yetirilməsi, ümumilikdə xristianlıqda insan hüquqlarına hansı qiymətin verilməsinin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Katolik məzhəbində yaşamaq hüququ insan hüquqlarının mərkəzində dayanır, buna görə də katolisizmdə abortlara və ya evtanaziyaya son dərəcə neqativ münasibət göstərilir. Eyni zamanda, katolik kilsəsi tərəfindən ailə və nikah məsələlərinə ayrılan xüsusi diqqəti qeyd etmək lazımdır. Bundan başqa, katolik dünyagörüşündə bütün insan hüquq və azadlıqları ümumi rifah anlayışı ilə sıx bağlılıq təşkil edir. Ona görə də katolisizm fərdi maraqlardan çox, kollektivizm prinsipinə üstünlük verir.

Pravoslav məzhəbində katolisizmdən fərqli olaraq, insan hüquqlarının liberal izahına çox tənqidi yanaşılır. Pravoslav kilsəsi insanların davranışına məhdudiyyətlərin tətbiqini normal və zəruri hesab edir. Pravoslavlıq o əsasdan çıxış edir ki, insan hüquqlarından geri qalmayan inam, əxlaq, ziyarətgahlar və vətən kimi dəyərlər mövcuddur. Əgər bu dəyərlər insan hüquqlarının realizəsi ilə toqquşarsa, onda cəmiyyət, dövlət və qanun onların arasında harmoniyanı təmin etməlidir. İnsan hüquqlarının həyata keçirilməsi inam və əxlaq ənənələri, milli hisslər və vətən anlayışlarına zidd olmamalıdır. Bundan başqa, ənənəvi əxlaqla və bütün tarixi dinlərlə ittiham edilən davranışı qanuniləşdirən “hüquq”lar da qəbul edilməzdir.

Pravoslavlıq nöqteyi-nəzərindən, insan hüquqlarının siyasi-hüquqi institutu insan ləyaqətinin müdafiəsinin pozitiv hədəflərinə xidmət və şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi inkişafına kömək edə bilər. Bunun üçün insan hüquqlarının realizəsi dinin müəyyən etdiyi əxlaqi normalarla və onlara əsaslanan ənənəvi əxlaqla münaqişəyə girməməlidir. Fərdi insan hüquqları vətən, cəmiyyət və ailə maraqlarına qarşı çıxmamalıdır. İnsan hüquqlarının həyata keçirilməsi dini ziyarətgahlara qəsd etmə, mədəni dəyərlərə ziyan vurma, xalqın orijinallığına qarşı çıxma üçün bəraət qazandırmamalıdır.

Protestantlıq məzhəbi insan hüquqları anlayışı və öz baxışları arasında prinsipial fərq görmür. Onun spesifikasiası artıq insan hüquqları konsepsiyasının formalaşmasının başlanğıc mərhələsində özünü göstərməyə başlamışdır. Xatırladaq ki, protestant fikri bu prosesə, xüsusilə də dini azadlıq (vicdan azadlıqları) barəsində çox ciddi təsir etmişdir. Bu fikri sahibkarlıq azadlığı, mülkiyyətin toxunulmazlığı, müqavilə azadlığı və peşə seçimində azadlıq kimi fundamental insan hüquq və azadlıqlarına aid etmək olar.

İslam dini və insan hüquqları. Yaxın Şərq sivilizasiyasını yaratmış İslam dini insanları sevgiyə, sülhə, qardaşlığa, qarşılıqlı inam və anlayışa çağırır. Təkcə ***Qurani-Kərimdə*** yüzdən çox sülhə çağırışı vardır. Ən-Nisa surəsində Allah öz hərəkətlərini qarşı tərəfin hərəkətləri ilə uzlaşdırmağı əmr edir: “Əgər onlar sizdən uzaqlaşsın kənara çəkilsələr və sizinlə vuruşmayıb sülh təklif etsələr, o zaman Allah sizin üçün onların əleyhinə çıxmağa heç bir yol qoymaz”. Əl-Ənfal surəsində isə deyilir: “Əgər onlar sülhə (barışığa) meyl etsələr, sən də sülhə meyl et və Allaha bel

bağla. Həqiqətən Allah eşidən və biləndir". Beynəlxalq hüquqda formalaşmış dinc yanaşı yaşamaq müddəası da birbaşa buradan irəli gəlir.

İslam elmində insan hüquqlarına dair kifayət qədər anlayış, tərif və tələblər vardır. Bunlara misal olaraq yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, əqidə azadlığı hüququ, təhsil hüququ, mülkiyyət hüququ, sosial təminat hüququ, toxunulmazlıq hüququ və bu kimi digər hüquqları göstərmək olar. Bütövlükdə, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində bəyan olunan bütün hüquqlar bu və ya digər şəkildə İslam dinində qeyd olunur. Belə ki, müasir dövrdə insanların malik olduqları bütün hüquqlar əsrlər öncə İslam dinində mövcud idi. Ən əsası isə odur ki, bu hüquqlara insanlar ancaq insan olduqları üçün malik idilər. Burada dil, din, ərəzi, mənsubiyyət, cins, sosial status və digər amillərin əhəmiyyəti yox idi.

İnsan hüquqlarının bərabərliyi və vahidliyi İslam dininin əsas prinsiplərindəndir. Əl-Hucurat surəsində bu prinsip belə vurğulanır: "Ey iman gətirənlər! Biz sizi bir kişi və bir qadından yaratdıq. Sonra sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq ki, bir-birinizi tanıyasınız". Ən-Nisa surəsində isə deyilir: "Allah sizin imanınızı daha yaxşı bilir. (Azad kişi və qul, azad qadın və cariyə hamısı Adəm nəslindəndir. Onların hamısı Allah bəndələri olduqları üçün yaradılmış etiqad baxımından aralarında vəhdət, birlik mövcuddur). Hamınız bir-birinizdənsiniz". Eyni zamanda, Qurani-Kərim ciddi şəkildə vurğulayır ki, biz o, dərəcə hüquqlara maliklik ki, bununla digərlərinin azadlıqlarını pozmayaq.

Qurani-Kərim insan həyatının müqəddəsliyini qoruyur. Əl-Ənam surəsində deyilir: "Allahın müqəddəs elan etdiyi heç bir insan həyatını almayın". Əl-Maidə surəsində isə qeyd olunur: "... kimsə heç kəsi öldürməmiş və yer üzərində fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürərsə, o, bütün insanları öldürmüş olar. Kimsə belə birinin həyatını xilas etmiş olarsa, o, bütün insanların həyatını xilas etmiş olar".

İslam hər bir insanın onun şəxsi həyatına heç bir müdaxilə və qəsd olmaması hüququnu tanıyır. Qurani-Kərimin Əl-Hucurat surəsində əmr olunur: "Bir-birinizə casusluq etməyin". Ən-Nur surəsində deyilir: "Əgər sizin eviniz deyildirsə, sahibinin icazəsi olmadan heç bir evə girməyin". Məhəmməd Peyğəmbər müsəlmanlara, hətta öz evlərinə belə gözlənilmədən və ya xəlvəti girməməyi məsləhət görmüşdür.

Təhsil hüququ islam dininin əsasını təşkil edir. Məhəmməd Peyğəmbərin ən çox sevdiyi dualardan biri "Allahım, əşyaların mahiyyəti haqqında bilik ver mənə" idi. Bundan başqa, "Elm Çində olsa da, ardınca gedin, qəbrə qədər öyrənin", "Qiyamətdə alimin mürəkkəbi şəhidin qanından üstün olacaqdır" kimi məşhur hədislər də İslamda təhsilin əhəmiyyətinə sübutdur. Qurana görə, elm sülhün möhkəmlənməsi, ədalətli dünyanın bərqərar olması üçün ilkin şərtidir. Quran bilik və təhsil almanın, hətta müharibə vaxtı da əhəmiyyətini vurğulayır.

Qadınların hüquqları İslamda xüsusi yer tutur. Quranın Əl-Bəqərə surəsində qadınlara işarə olunaraq deyilir: "Onlar sizin, siz də onların libasısınız". Bu o deməkdir ki, İslamda qadınlar və kişilər və onların hüquqları eyni dərəcədə mühafizə altındadır. Quranın digər bir surəsinə görə isə: "Kişilərin qadınların üzərində haqqı olduğu kimi, qadınların da kişilər üzərində haqları vardır". Bununla yanaşı, Məhəmməd Peyğəmbər kişilərə müraciət edərək demişdir: "Aranızda ən yaxşı olan qadınına qarşı yaxşı davranandır".

İslam dininə görə, uşaqların bir çox hüquqları vardır. Bunlardan birincisi və ən əhəmiyyətli yaşamaq hüququ, toxunulmazlıq hüququ, təhsil hüququ, lazımi tərbiyə və dini təlim almaq hüququdur. Buna görə də uşaqlar valideynlərə verilmiş əmanətdir. Qiyamət günündə valideynlər bu əmanətə görə cavab verəcəklər. Valideynlər övladlarının əqli, etik, dini-mənəvi tərbiyəsində birbaşa məsuliyyət daşıyırlar. İslam dini uşaqları ailənin sevinci, atasının şəxsiyyətinin davamçısı, ölümündən sonra onun təmsilçisi kimi qiymətləndirir.

Qeyd edilənlərdən başqa, İslamda qorunan əsas insan hüquqlarına əmək hüququ, mülkiyyət, şəxsi və mülkiyyət toxunulmazlığı hüququ, yaşayış yeri seçmək və sığınacaq hüququ, sosial təminat hüququ, elmi müzakirələrin aparılması hüququ, cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ və s. xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Quranda insan hüquqları hər bir surənin və ayənin əsas məğzini təşkil edir.

Quranda insan hüquqları ilə yanaşı, müharibə aparılması və bu zaman insan hüquqlarına əməl edilməsi barədə mühüm müddəalar da vardır. Belə ki, bütövlükdə, beynəlxalq humanitar hüququn mənbəyi kimi çıxış edən normaların əsası din hesab edilir. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarına bütün dinlərdə kifayət qədər rast gəlinir. Bu zaman əsirlərin öldürülməsi və onlara işgəncələrin, o cümlədən qəzetin qadağan edilməsi, əsirlərin qaytarılması, onlarla humanist rəftar, dinc əhalinin qorunması, qadın və uşaqlara xüsusi yanaşma və s. kimi müasir humanitar hüquq normalarının kökü məhz dini normalara söykənir. Qeyd edilənlər islamda bir qədər də ətraflı və geniş şəkildə inkişaf etdirilmişdir.

Beləliklə, hər bir dində insan hüquqlarına yanaşma tərzini özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün dinlərin insan hüquqlarına münasibətdə oxşar mövqeyi isə ondadır ki, dinlərdə insan hüquqlarına hüquqi deyil, əxlaqi, mənəvi, həyat tərzindən baxımından yanaşılır.

IV FƏSİL. AYRI-AYRI İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ VƏ ONLARIN MÜDAFİƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

4.1. İnsan hüquq və azadlıqlarının ümumi səciiyyəsi və təsnifatı

Müasir dövrdə hüquqi tənzimləmənin mərkəzi obyektini hesab olunan insan hüquq və azadlıqları sivilizasiyanın əsas insani dəyərləri sırasına aiddir. Müxtəlif cəmiyyətlər (dövlətlər) fərqli sosial imkanlara malik olsalar da, bütövlükdə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi mühüm öhdəlikdir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının əhəmiyyəti, o cümlədən cəmiyyətdə rolu hüququn obyektiv və subyektiv mənada fərqləndirilməsi və onların sıx qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Belə ki, əgər obyektiv mənada hüquq dövlət iradəsini ifadə edən, dövlət tərəfindən təmin edilən davranış qaydalarının məcmusu kimi xarakterizə edilirsə, subyektiv mənada hüquq isə ümumi mənada hüquq və azadlıqlar sistemidir. Yalnız hər iki istiqamətin üzvü surətdə əlaqələndirilməsi şəraitində hüquq özünün həqiqi mənasını tapmış olur. Buradan da insan hüquq və azadlıqlarının cəmiyyətdə real çəkisini tam anlamaq olar.

Hüquq və azadlıqlar anlayışı müəyyən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malik olmaqla bir-biri ilə əlaqəlidir. İlk növbədə, qeyd edək ki, subyektiv mənada **hüquq** – fərdə mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni nemətlərə malik olmaq və onlardan istifadə, müxtəlif maraqlarının realizəsinə yönəlmiş ayrılmaz, qanunla müəyyən edilmiş və təminat verilmiş imkandır. Hüquqların çox hissəsi insana artıq onun doğulduğu andan məxsus olur, bəziləri isə (məsələn, seçki hüququ və s.) vətəndaşlıq və müəyyən yaş həddinin mövcudluğuna görə əldə edilir. **Azadlıq** – dövlət və digər subyektlər tərəfindən məcburiyyət olmadan, insanın öz maraqları və hədəflərinə müvafiq olaraq hərəkət etmək qabiliyyətidir. Tarixi tədqiqatlarda qeyd edilir ki, “bizim azadlığımız krallardan gəlir və onların möhürünü daşıyır, azadlıq bizə doğulan andan verilən səmanın hədiyyəsidir” (İngilis yazıçısı və mütəfəkkiri **Con Milton** (1608-1674)). Öz təbiətinə görə azadlıq fərdi başlanğıcdır, çünki məhz onda şəxsin müstəqilliyi ifadə edilir. Beləliklə, azadlıq fərd tərəfindən öz davranışının şüurlu olaraq iradəli seçim imkanı və qabiliyyətdir.

“Hüquqlar” və “azadlıqlar” anlayışları haqqında təhlil apararkən onların **oxşar** və **fərqli cəhətlərini** də qeyd etmək lazımdır.

Oxşarlıq hüquqi imkan vasitəsilə təyin edilir. Hüquq və azadlıq eyni olmasa da, çox yaxın anlayışlardır. Hər iki anlayış dövlətin qadağan etmədiyi hər hansı bir hərəkəti etməyə şəxslərin subyektiv imkanlarını ifadə edir.

Hüquq hər hansı bir maddi və mənəvi faydalara insanın qanuni iddiasıdır ki, həmin faydaların əldə edilməsinə onun hüququ vardır. Azadlıq isə hakimiyyət strukturları tərəfindən hər hansı müdaxiləsiz və ya məcburiyyətsiz, öz istədiyi kimi hərəkət etmək imkanındır.

“Azadlıq” anlayışı nəticəsindən asılı olmayaraq fərdi seçim üçün daha geniş imkanları vurğulamağa yönəlmişdir. Başqa sözlə, burada qanunverici əsasən iradəli istiqaməti və insanın hüquqi davranışının formasını nəzərdə tutur, yəni davranışın

doğuracağı nəticə əsas götürülmür. “Hüquq” anlayışı “azadlıq”dan fərqli olaraq, birincisi, insanın müəyyən nəticəyə gətirib çıxaran konkret hərəkətlərini müəyyənləşdirir və ikincisi, bu imkan konkret müəyyən edilmiş hüquq proseduru ilə realizə oluna bilər. Adındır ki, azadlıq subyektlərin müstəqilliyidir ki, bu da onların özünün məqsəd və maraqlarına uyğun olaraq xüsusi seçim və hərəkət etmək imkanında ifadə olunur. Azadlıq insanın xarici hallardan və şərtlərdən müəyyən müstəqilliyini əks etdirir.

Qeyd edilənlərdən əlavə, azadlıqlar hüquq normaları ilə daha az məhdudlaşdırılır və vicdan, əxlaq, din onların əsas tənzimləyicisidir. Hüquqlar isə əsas etibarilə rəsmi tənzimləyici ilə nizamlanır. Hüquqlar daha çox vəzifələrlə və məsuliyyətlə sıx bağlıdır və buna müvafiq olaraq onları məhdudlaşdırmaq daha asandır. Azadlıqların sərhədlərini müəyyən etmək çətindir. Ancaq mütləq azadlıq da yoxdur. Bütövlükdə, insanın azadlığı onun hüquq çərçivəsində azadlığıdır. Belə ki, qədim yunanlarda belə bir deyim vardı ki, “bir insanın azadlığı başqasının azadlığı başlanan yerdə qurtarır”.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında azadlıqla bağlı 5 maddə müəyyən edilmişdir: maddə 47 – Fikir və söz azadlığı; maddə 48 – Vicdan azadlığı; maddə 49 – Sərbəst toplaşmaq azadlığı; maddə 50 – Məlumat azadlığı; Maddə 51 – Yaradıcılıq azadlığı.

Ümumi mənada, insan hüquqlarının təsnifatına gəldikdə isə elmi ədəbiyyatda onu əsasən **üç qrupa** ayırırlar:

- *birinci nəsil hüquqlar kimi tanınan mülki və siyasi hüquqlar;*
- *tərkibini iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təşkil edən ikinci nəsil hüquqlar;*
- *müasir dövrdə yaranan üçüncü nəsil insan hüquqları.*

Birinci nəsil insan hüquqları şəxsi azadlıq sferasına müdaxilədən çəkinməyi və siyasi həyatda iştiraka şərait yaratmağı dövlətlərin öhdəsinə qoyur.

İkinci nəsil insan hüquqları insanların öz sosial, iqtisadi səviyyələrinin yaxşılaşdırılması, mədəni statuslarının artırılması uğrunda mübarizəsi prosesində formalaşmışdır, onların həyata keçirilməsi və təmin edilməsi üçün dövlətin təşkil olunmuş, planlaşdırılmış və digər fəaliyyət formaları tələb olunur.

Üçüncü nəsil insan hüquqları İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra formalaşmağa başladı. Onların təbiəti mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. K.Vasakın fikrincə, həmin hüquqların xüsusiyyəti onların kollektiv hüquqlar olması, ümumi və birliklər vasitəsilə həyata keçirilə bilmək qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. O, üçüncü nəsil insan hüquqlarına həmrəyliyə əsaslanan və “həmrəylik hüquqları” adlanan (bəzi müəlliflər onları “kollektiv hüquqlar”, “xalqlar hüququ” və s. adlandırırlar) inkişaf hüququ, sülh hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ, bəşəriyyətin ümumi irsi, humanitar yardım hüququ, yeni beynəlxalq informasiya qaydası konsepsiyası ilə əlaqədar olan rabitə hüququnu aid edir. Həmin hüquqlar bir çox beynəlxalq-hüquqi aktlarda – Xalqların sülh hüququ haqqında 1984-cü il tarixli Bəyannamədə, İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il tarixli BMT Bəyannaməsində, 1992-ci il tarixli Rio-de-Janeyro Bəyannaməsində təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyasının 22-ci maddəsində inkişaf hüququ, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 28-ci maddəsində hər kəsin Bəyannamədə əks olunan

hüquq və vəzifələrin mövcud olduğu beynəlxalq və sosial qaydaya olan hüququ, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində sülh hüququ təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqları içərisində habelə ***mütləq hüquqlar*** və ***dövlətlərin müəyyən hallarda geri çəkilmə bildiyi hüquqlar*** fərqləndirilir.

Mütləq hüquqlar elə insan hüquqları hesab edilir ki, dövlət heç bir halda, o cümlədən fəvqəladə vəziyyət şəraitində onlardan geri çəkilmə bilməz. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası ilə həmin hüquqlar aşağıdakılardır: yaşamaq hüququ (maddə 2); işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ (maddə 3); köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə saxlanılmamaq hüququ (maddə 4) və qanunsuz cəzaya yol verilməməsi (maddə 7) və s.

Dövlətlərin müəyyən hallarda geri çəkilmə bildiyi hüquqlar isə mövcud şəraitdən (fəvqəladə vəziyyət zamanı) asılı olaraq və qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhdudlaşdırılmasına icazə verilən hüquqlardır.

Bəzi tədqiqatlarda insan hüquqlarının bir sıra digər meyarlara görə də təsnifatına rast gəlinir. Məsələn, şəxsi (mülki və ya vətəndaş hüquqları) hüquqlar, siyasi hüquqlar, iqtisadi hüquqlar, sosial hüquqlar, mədəni hüquqlar; əsas hüquqlar və törəmə hüquqlar; ümumi hüquqlar və xüsusi hüquqlar; fərdi hüquqlar və kollektiv hüquqlar; neqativ hüquqlar və pozitiv hüquqlar və s.

İnsan hüquqlarının müxtəlif istiqamətlərdə təsnifatı aparılsa da, bu hüquqlar ayrılmazdır, bir-birini tamamlayır, yalnız birlikdə götürüldükdə onların məzmunu açılır. 1986-cı ildə Limburq Universitetində (Hollandiya) 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktların iştirakçı-dövlətləri tərəfindən götürülmüş öhdəlikləri araşdırmaq üçün müxtəlif ölkələrdən olan ekspertlərin müşavirəsində aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Sosial hüquqlar da daxil olmaqla insanın bütün hüquq və azadlıqları ayrılmaz və qarşılıqlı əlaqəlidir, beynəlxalq hüququn ayrılmaz hissəsini təşkil edirlər;
2. Pakt iştirakçı-dövlətlər üzərinə hüquqi öhdəliklər qoyur, burada təsbit olunmuş hüquqları həyata keçirmək və hər kəsin sosial-iqtisadi hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi hüququnu təmin etmək üçün onlar qanunverici və inzibati tədbirlər də daxil olmaqla təcili tədbirlər görməlidirlər;
3. Paktın iştirakçı-dövlətləri iqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq hamının sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlarını, heç olmazsa minimal dərəcədə təmin etməyə borcludurlar.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq ***insan hüquq və azadlıqlarının aşağıdakı xarakterik əlamətlərini*** göstərmək olar:

- *insan hüquq və azadlıqları obyektiv olaraq təşəkkül tapıb dövlətin həmin hüquq və azadlıqları tanımasından asılı olmur;*
- *insan hüquq və azadlıqları təbii vasitələr (hava, torpaq, su) kimi ayrılmaz və bölünməz xarakterə malikdir;*
- *insan hüquq və azadlıqları cəmiyyətin həyat şəraitinin daimi dəyişməsi nəzərə alınmaqla insanın sosial və təbii mahiyyəti əsasında meydana gəlir və inkişaf edir;*
- *insan hüquq və azadlıqlarının məzmununun müəyyən ifadə forması hüququn zəruri hissəsi kimi çıxış edir və yüksək sosial dəyər hesab olunur;*
- *insan hüquq və azadlıqlarının tanınması, yerinə yetirilməsi və müdafiəsi dövlətlərin əsas vəzifəsidir;*

- *insan hüquq və azadlıqları yalnız bütövlükdə götürüldükdə və inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həqiqi məzmun kəsb edir.*

4.2. Mülki hüquq və azadlıqlar

Mülki hüquq və azadlıqlar insan hüquqları nəslinin ən “qədimi” hesab olunur. Beynəlxalq səviyyədə onlar öz təsdiqini 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktda və s. beynəlxalq sənədlərdə tapmışdır.

Mülki hüquq və azadlıqlar vətəndaş cəmiyyətinin bir üzvü kimi fərdin azadlıq və muxtariyyətinin təminatını, hər hansı bir xarici müdaxilədən onun hüquqi qorunmasını təmin etməyə xidmət edir. Mülki hüquq və azadlıqların üzvi əsası və əsas təyinatı hər bir şəxsin inkişafının fərdi, daxili hədəflərinin prioritetini təmin etməkdən ibarətdir. Hüquqların bu kateqoriyası onunla səciyyələnir ki, fərdin ixtiyarına verilmiş və dövlətin iddia obyektinə ola bilməyən müəyyən münasibətlər sferasında dövlət şəxsiyyətin azadlığını tanıyır. Bu hüquq və azadlıqlar *“negativ”* hüquq və azadlıqlar adlandırılır, onlar dövlətlərin üzərinə şəxsi azadlıq sferasına müdaxilə etməkdən çəkinmək öhdəliyi qoyur, siyasi həyatda vətəndaşların iştirakı üçün şərait yaratmaq vəzifəsini müəyyən edir.

Yaşamaq hüququ mülki hüquq və azadlıqlar kompleksinin ilkin əsasını təşkil edir. Bu fundamental hüququ iki aspektdə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Birincisi, dövlət, onun nümayəndələri və ya xüsusi şəxslər tərəfindən bir şəxsiyyət hüququ kimi onun şəxsi həyatına edilən istənilən qeyri-qanuni qəsdlərdən müdafiə hüququ;

İkincisi, şəxsin öz həyatını sərbəst idarə etmək hüququ.

Yaşamaq hüququ ilə bağlı normalar bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda –1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında və s. öz təsdiqini tapmışdır. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, hər bir kəsin yaşamaq hüququ vardır. 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi isə yaşamaq hüququnun göstərilən əlamətləri ilə yanaşı, ölüm hökmü çıxarılarkən müvafiq Paktla yanaşı, Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il tarixli Konvensiyanın nəzərə alınması, cinayət törədilən zaman yaşı 18-dən aşağı olan şəxslərə və hamilə qadınlara münasibətdə ölüm cəzasının tətbiq edilməməsi kimi müddəaları da özündə birləşdirir.

Yaşamaq hüququ əksər dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində yaşamaq hüququ təsbit edilsə də, bundan bir sıra istisnalar müəyyən edilir. Həmin istisnalara dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar daxildir. Eyni zamanda, həmin maddənin 4-cü hissəsində qeyd edilir ki, qanunla nəzərdə tutulmuş zəruri müdafiə, son zərurət, cinayətkarın yaxalanması və

tutulması, həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması, dövlətə qarşı qiyamın yatırılması və ya dövlət çevrilişinin qarşısının alınması, ölkəyə silahlı basqın edilməsi halları istisna olmaqla, insana qarşı silah işlədilməsinə yol verilmir.

Yaşamaq hüququ həm də dövlətin ölüm cəzasının məhdudlaşdırıcısı qismində çıxış etməsi ilə sıx bağlıdır. Ölüm cəzasından imtinanın məqsədəuyğunluğu, ədalətliliyi, əxlaqiliyi hər zaman istənilən cəmiyyətdə ən vacib müzakirə mövzusu olmuşdur. Hər halda söhbət insan həyatındakı ən qiymətli və dəyərli nemətdən gedir. Belə ki, insanın ölümü ilə bütün digər hüquqlar da öz mənasını və əhəmiyyətini itirir. Bu sahədəki tədqiqatlarda qeyd edilir ki, ölüm cəzası haqqında məsələyə həm normativ, həm də təcrübi baxımdan yanaşmaq lazımdır. Mahiyyət etibarilə ölüm cəzasının ləğvi və ya saxlanılması məsələsi yalnız mənəvi, mədəni və ya dini arqumentlərə söykənməməlidir, bu ciddi məsələ beynəlxalq səviyyədə həll edilməlidir.⁵⁸

Ölüm cəzasının aradan qaldırılmasına doğru beynəlxalq ictimaiyyət daim addımlar atır. 1999-cu ilin aprelində BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Komissiyası ölüm cəzasına ümumdünya moratoriumunu dəstəkləyən qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə ölüm cəzasını ləğv etməyən ölkələrə bu cəza növünün məhdudlaşdırılmasına və yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq edilməməsinə çağırış əks olunmuşdur. BMT Baş Məclisi 2007, 2008, 2010, 2012 və 2014-cü illərdə ölüm cəzasına global moratoriuma çağıran qətnamələr qəbul etmişdir. Baxmayaraq ki, dünya ölkələrinin əksəriyyəti ölüm cəzasını ləğv etmişdir, dünya əhalisinin 60%-dən çoxu bu cəza növünün tətbiq edildiyi ölkələrdə yaşayır.

Bu məsələ ilə əlaqədar müddəalar ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyində daha aydın şəkildə əks etdirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin 3-cü hissəsinin tələbinə əsasən, müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzası tam ləğv edilənədək, yalnız dövlətə, insan həyatına və sağlamlığına qarşı xüsusilə ağır cinayətlərə görə qanunla müəyyən edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası özünün 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu ilə xüsusi qeyd-şərtlə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın Ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmiş 11 dekabr 1989-cu il tarixli İkinci Fakultativ Protokoluna qoşulmuşdur. Qeyd-şərtin məzmunu isə müharibə dövründə hərbi xarakterli, xüsusilə ağır cinayətlər törətməkdə təqsirli bilinən şəxs barəsində müharibə vaxtı ölüm cəzasının tətbiqinə yol verilə bilməkdən ibarətdir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasına 13 saylı Protokol (2002) isə bütün hallarda ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra ölüm cəzasının ləğvinə doğru ciddi tendensiya müşahidə olunur. Hazırda 106 dövlət bütövlükdə ölüm cəzasını ləğv etmişdir. Bundan başqa, 6 dövlət ölüm cəzasını yalnız müharibə dövründə törədilən ayrı-ayrı xüsusilə ağır cinayətlərə görə saxlamışdır. 56 dövlət ölüm cəzasını saxlasa da, onların heç də hamısı bu cəzanı tətbiq etməmişdir. 30-dan çox dövlət isə ölüm cəzasını təcrübədə ləğv etmişdir, başqa sözlə ən azı 10 il ərzində istifadə etməmişdir.

⁵⁸ Hood Roger, Carolyn Hoyle. The Death Penalty: A Worldwide Perspective. Oxford, Oxford University Press, 2008, p. 8.

Təkcə 2015-ci ildə 169 dövlətdə ölüm cəzası tətbiq edilməmişdir. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı olan Amnesty International-ın məlumatına görə, 2018-ci ildə 20 dövlətdə 690-a yaxın ölüm cəzasından istifadə edilmişdir ki, bu, 2017-ci illə müqayisədə (ən azı 993 ölüm cəzası) 31 % aşağı göstəricidir.

Qeyd edilənlər ölüm cəzasından imtinaya dövlətlərin müsbət yanaşması tendensiyasının artmasını bir daha təsdiq edir.

Ləyaqət hüququ əslində insanın bütün digər hüquqlarının əsas məqsədidir. Bu mənada insan ləyaqəti onun hüquq və azadlıqlarının mənbəyidir. Ləyaqət cəmiyyət tərəfindən sosial dəyərlərin tanınması, konkret insanın unikallığı, insan cəmiyyətinin üzvü kimi hər bir şəxsiyyətin mühüm dəyəridir.

İnsan ləyaqətinə sui-qəsd həm fiziki, həm də mənəvi təsir vasitəsilə ola bilər. Heç kim işgəncə, zorakılıq, digər qəddar və insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya, razılığı olmadan tibbi, elmi və digər təcrübələrə məruz qala bilməz.

Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ dedikdə, insanın azadlığını, öz hərəkətlərini sərbəst müəyyənləşdirmək və vaxtını idarə etmək hüququ başa düşülür. Göstərilən hüquq aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

- *özünü mülahizəsinə uyğun olaraq idarə etməyin fərdi azadlığı;*
- *şəxsiyyətin fiziki, psixi və mənəvi toxunulmazlığı.*

Azadlıqdan qeyri-qanuni məhrum olmaq cinayət qanunvericiliyində zorakılıq aktı kimi qiymətləndirilir. Lakin azadlıq və ya toxunulmazlığın məcburi məhdudiyyətlərini tələb edən şərait də mövcuddur. Bu cür hərəkətlər qanuna əsaslanmalıdır. Vətəndaş azadlığının əsas məcburi məhdudlaşdırılma üsulları aşağıdakılar hesab edilir: həbs, cinayət törətməkdə şübhəli olan şəxslərin həbsə alınması və nəzarətdə saxlanılması; özləri və ətrafındakılar üçün təhlükəli sayılan ruhi xəstələrin məcburi müalicəsi; ağır yoluxucu xəstəliyi olan xəstələrin müvəqqəti təcrid olunması və müalicə edilməsi və s.

Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsinin 1-ci bəndi və İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakta uyğun olaraq, heç kəs əsassız həbslərə məruz qala və qanunla nəzərdə tutulmuş prosedur və əsaslardan başqa azadlıqdan məhrum edilə bilməz. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında isə aşağıdakı hallardan başqa, şəxsin azadlıq və toxunulmazlıq hüququnun pozulmasına yol verilmir: məhkəmə tərəfindən şəxsin təqsirliliyinin tanınması əsasında onun nəzarət altında qanuni saxlanılması; qanunda göstərilmiş istənilən öhdəliyin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə və ya məhkəmənin qanuni qərarının yerinə yetirilməməsinə görə şəxsin tutulması və ya qanuni şəkildə həbs edilməsi; şəxsin törətdiyi hüquq pozuntusunun və ya onun törədilməsindən sonra qaçıb gizlənməsinin qarşısının alınması məqsədilə onun həbs edilmə zərurəti, hüquq pozuntusu törətməsi güman edildiyinə görə onun məhkəməyə təhvil verilməsi məqsədilə şəxsin tutulması və qanuni həbsi; tərbiyəvi nəzarət və ya onun səlahiyyətli orqana təhvil verilməsi üçün qanuni qərar əsasında yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin tutulması; yoluxucu xəstəliklərin, həmçinin ruhi xəstəlik, alkoqolizm, narkomaniya və ya səfilliğin

qarşısının alınması məqsədilə şəxsin qanuni tutulması; ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısının alınması və haqqında çıxarılma və ya verilmə üzrə tədbirlər qəbul edilən şəxsin qanuni həbsi və ya tutulması (maddə 5).

Şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı və onların sirlərinin qorunması hüququ dedikdə, şəxsin özü haqqında mövcud informasiyalara nəzarət etmək, şəxsi və s. xarakterli məlumatların yayılmasının qarşısını almaq imkanına malik olması nəzərdə tutulur.

Yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirri həm də şəxsi və işgüzar həyatın mühafizə edilməsi hüququnun əsas təminatlarından biridir.

Mənzil toxunulmazlığı hüququ onu bildirir ki, heç kim orada yaşayanların iradəsinin ziddinə olaraq qanuni əsas olmadan mənzilə daxil ola bilməz. Mənzil hüququnun pozulması şəxsiyyətin azadlığı əleyhinə olan aspektlərdən biri kimi çıxış edir. Qanuna müvafiq olaraq, mənzil toxunulmazlığının pozulması cinayət və inzibati məsuliyyətə səbəb olur. Lakin bu hüququ qəti və qeyri-məhdud hesab etmək olmaz.

Mənzil toxunulmazlığının beynəlxalq-hüquqi əsası Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 17-ci, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsi hesab olunur. Paktın müvafiq maddəsinin tələbinə əsasən, heç kim mənzil toxunulmazlığına qarşı yönəlmiş qeyri-qanuni və əsassız qəsdə məruz qala bilməz.

Hər bir insanın ***milli mənsubiyyətini müəyyən etmək və ana dilindən istifadə etmək hüququ*** vardır. Faktiki olaraq bu, öz xüsusi mədəniyyətini seçmək imkanı kimi reallaşan azad etnik yaşayış hüququ və etnik mənsubiyyətlə bağlı maraqları təmin etmək hüququ kimi şəxsiyyət hüququdur. Milli mənsubiyyətin təyin edilməsi heç bir hüquqi nəticə yaratmır və şəxsin hüququnun tapdalanması və ya əksinə ona hər hansı xüsusi imtiyaz verilməsi üçün əsas ola bilməz.

Milli xüsusiyyətləri saxlamaq və inkişaf etdirmək hüququ beynəlxalq-hüquqi aktlarda təntənə ilə elan edilmiş xalq və şəxsiyyətin əsas, ayrılmaz hüquqlarının tərkibinə daxil olur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə uyğun olaraq, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ və bunu dəyişdirməyə məcbur edilməməsi kimi mühüm müddəalar qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, dövlət dilimizin Azərbaycan dili (maddə 21) olmasına baxmayaraq, 45-ci maddə hər kəsin ana dilindən istifadə, istədiyi dildə təbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququnu müəyyən edir.

Milli mənsubiyyətini müəyyən etmək hüququ və ana dilindən istifadə etmək hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas sənədlər hesab edilən Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 2-ci maddəsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsi, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 14-cü maddəsində çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Göstərilən normalar irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər mənsubiyyəti, milli və sosial mənşəyi, əmlak vəziyyəti, anadan olma və digər şəraitinə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan onun ərazisində yaşayan və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquqlarını təmin etməyə və ona hörmət etməyə yönəlmişdir.

Hər ölkənin hüduqları daxilində hərəkət etmək, qalmaq və yaşayış yerinin seçilməsi hüququ, əraziyə daxil olmaq və maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ

beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən tanınır və insan hüquqları haqqında bütün əsas beynəlxalq hüquqi aktlarda qeyd olunur. Göstərilən hüquqlar şəxsiyyətin özünü müəyyən etməsi azadlığının mühüm elementi, insan və onun layiqli həyatının hərtərəfli və mənəvi şərtidir. Bununla yanaşı, müvafiq hüquq mütləq xarakter daşımır. Hərəkət etmə azadlığı qanunla nəzərdə tutulmuş məhdudiyyətlərin: dövlət təhlükəsizliyi, ictimai asayiş, əhəlinin sağlamlığı və mənəviyyəti üçün zəruri olan məhdudiyyətlərin, həm də digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudiyyətlərinin obyektinə ola bilər. Bu, sərhəd rayonları, ekoloji fəlakət zonaları, fəvqəladə və ya hərbi vəziyyət tətbiq edilən ərazilərə aid oluna bilər.

Vicdan azadlığı insanın istənilən dinə etiqad etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək, dini sitayişləri kənara qoymaqla ateist təbliğatı həyata keçirmək hüququnu göstərir. Dövlət bu hüququ həyata keçirən xüsusi təminatlar sistemini müəyyənləşdirir.

Vicdan azadlığı bütün demokratik konstitusiyalarda tanınır. Vicdan azadlığının təminatlarına əsasən aşağıdakılar daxil edilir: vətəndaşların dinə münasibətindən asılı olmayaraq dini mənsubiyyət, dini zəmində düşmənçilik və ədavətin qızışdırılması motivlərində mülki hüquqların məhdudlaşdırılmasına yol verməyən hüquq bərabərliyi; dini və ateist birliklərin dövlətdən ayrılması; dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşması; qanun qarşısında dinlərin və dini birliklərin bərabərliyi.

Dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin vətəndaşların öz dini mənsubiyyət məsələlərinə və dini birliklərin qanuni fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Hər bir vətəndaş dini baxış və etiqadlarını ifadə edə, mətbuat vasitəsilə və digər formada öz fikrini azad söyləyə və yaxud yayı bilər. Müəyyən dinə etiqad etməyi arzu edən insanlar nəticədə dini birliklərdə birləşir və işləyib hazırladıqları nizamnamələr əsasında öz dini fəaliyyətlərini həyata keçirirlər.

Vicdan azadlığı, həmçinin dövlətlərin konstitusiyalarında da təsbit edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsində vicdan azadlığı ilə əlaqədar müddəalar geniş formada təsbit edilmişdir.

Şəxsiyyətin azadlığının cinayət-hüquqi təminatları cinayət təqibi və məhkəmə baxışı zamanı özbaşınalığın qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Bu qrup hüquq və azadlıqlarda təqsirsizlik prezumpsiyası, təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququ, qanunun geriye qüvvəsinin tətbiq edilməməsi, məhkəmənin öz iclaslarını ümumi, kollegial şəkildə və təxirə salınmadan həyata keçirməsi və s. daxildir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələri hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiə təminatı (maddə 60), hüquqi yardımla bağlı bir çox məsələlərin müəyyən edilməsi (maddə 61), məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi (maddə 62), təqsirsizlik prezumpsiyası və onun əsas xarakterik xüsusiyyət və elementlərinin üzə çıxarılması (maddə 63), insanların hüququ kimi ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq müvafiq instansiyalara müraciət etməni özündə birləşdirən məhkəməyə təkrar müraciət hüququnu (maddə 65) özündə təsbit edir.

4.3. Siyasi hüquq və azadlıqlar

Siyasi hüquq və azadlıqlar dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində və dövlətin ictimai-siyasi həyatında iştirak imkanıdır. Siyasi hüquq və azadlıqlar demokratiya sisteminin əsasıdır. Onlar bütün digər insan hüquq və azadlıqları

fəaliyyətinin şərtidir. Başqa sözlə, hüququn bütün digər növlərinin fəaliyyət göstərməsi üçün ən vacib şərt siyasi hüquq və azadlıqlardır. Çünki onlar demokratiya sisteminin üzvi əsasını təşkil edir və elə dəyərlərdə özünü göstərir ki, hakimiyyət bunlarla özünü məhdudlaşdırmalı və həmin müddəaları qanunvericiliyində nəzərdə tutmalıdır. Ədəbiyyatda bununla bağlı bir qədər dəqiqləşdirilmə aparılmasına cəhd edilərək qeyd edilir ki, insan cəmiyyət daxilində yaşayır və onun azadlığı da qorunmalıdır, siyasi hüquqlar da məhz insanın azadlığını siyasi cəmiyyət daxilində qoruyan təminatlardır.⁵⁹

Siyasi hüquq və azadlıqlar əsasən belə təsnifləşdirilir:

- *dövlətin və onun orqanlarının fəaliyyəti və təşkilində iştirak üzrə səlahiyyət* – bilavasitə və nümayəndəli demokratiya formasında həyata keçirilir;
- *cəmiyyətin həyatında fəal iştirak üzrə fəaliyyət* – partiya və digər təşkilatların yaradılması hüququ, söz, toplaşmaq azadlığında ifadə olunur.

Əksər siyasi hüquqlar yalnız müvafiq dövlətin vətəndaşlarına verilir. Bu hüquqlar dövlətin siyasi həyatında, o cümlədən dövlət işlərinin idarə edilməsində iştirak etməklə bağlıdır. Ona görə də ölkə ərazisində yaşayan hər bir şəxsin ona malik olmağa iddia etmək hüququ yoxdur. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsi hər bir insanın azadlıq və toxunulmazlıq hüququnu, 14-cü maddəsi isə bütün şəxslərin məhkəmə və tribunal qarşısında bərabərliyini təsbit edirsə, həmin müddəalardan fərqli olaraq, 25-ci maddə müəyyən edir ki, hər bir vətəndaş aşağıdakı hüquq və imkanlara malikdir: dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək, aktiv və passiv seçki hüququ, öz ölkəsində dövlət xidmətinə daxil olmaq.

Mülki hüquq və azadlıqlardan fərqli olaraq, siyasi hüquq və azadlıqlar insanın muxtariyyətinin təmin edilməsinə deyil, onun siyasi proseslərin fəal iştirakçısı qismində təzahür etməsinə istiqamətlənmişdir. Siyasi hüquq və azadlıqlar, mahiyyət etibarilə şəxsi azadlığın sərhədlərindən biridir, siyasi şüur və iradənin daşıyıcısı kimi insan siyasi prosesin azad və özünəməxsus iştirakçısı qismində çıxış edir.

Cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında iştirak hüququ bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində təsbit edilmiş bir sıra müddəaların bu gün də milli qanunvericiliyin əsası kimi qəbul edilməsinin artıq ənənə halına çevrilməsini göstərmək olar. Müvafiq sənədin 12-21-ci maddələri məhz belə hüquqi normalardandır. Belə ki, dövlətin idarə olunmasında bilavasitə və ya azad seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak hüququ, ölkəsinin dövlət qulluğuna bərabər daxil olmaq hüququ, xalqın iradəsinin dövlət hakimiyyətinin əsası olması, bunun da nəticəsində qanunların aliliyinin təmin edildiyi hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması kimi mühüm müddəalar əksər demokratik dövlətlərin milli qanunvericiliyində, xüsusilə də konstitusiyalarında öz təsdiqini tapmışdır. Nümunə qismində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasını və 1, 54, 55, 56-cı maddələrini misal göstərmək olar.

Seçki hüququ vətəndaşın dövlətin seçkili orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşmasında, həmçinin bilavasitə demokratiya prosedurlarında (xalq təşəbbüsü, referendum və s.) iştirakı imkanını təmin edən hüquqlar sırasına

⁵⁹ Mehdiyev F., Quliyev E. Hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, Gənclik, 2018, s. 314.

aiddir. Ədəbiyyatda haqlı olaraq seçki hüququ siyasi hüquqların əsası qismində təqdim edilir. Müasir demokratik dövlətlər seçki hüququnu maksimal təmin etməyə çalışaraq, əvvəllər mövcud olmuş senzərdən (əmlak, oturaqlılıq, cins və s.) imtina etmişlər. Bəzi ölkələrdə isə vətəndaşların seçkilərdə iştirak etmək öhdəliyi müəyyən edilir. Aşağıdakılar seçki hüququnun elementləri hesab edilir:

- *aktiv seçki hüququ* – seçmək, yəni seçki və referendumda iradəsini azad və sərbəst şəkildə ifadə etmək hüququ;
- *passiv seçki hüququ* – dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçilmək hüququ;
- *seçicilərin etimadını doğrultmayan seçilmiş şəxslərin onlar tərəfindən geriə çağırılması hüququ.*

Birləşmək hüququ fəaliyyət azadlığına malik olan siyasi partiya və digər ictimai təşkilatların yaradılmasında vətəndaşların hüququnu nəzərdə tutur. Vətəndaşın siyasi partiyalarda birləşmək hüququ kifayət qədər ciddi təminatlarla xarakterizə edilir. Lakin bu təminatlar qeyri-qanuni məqsədlər güdən partiyalara şamil olunmur. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasının Əsas Qanununun 21-ci maddəsi ölkənin mövcudluğunu təhlükə altına qoymaq və ya onu məhv etmək, azad demokratik quruluşun əsaslarına zərbə vurmaq məqsədləri güdən partiyaları antikonstitusion partiyalar sırasına aid edir. İtaliya Konstitusiyasının 18-ci maddəsi hərbi xarakterli siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaq məqsədi güdən gizli cəmiyyət və birliklərin fəaliyyətini qadağan edir.

İctimai təşkilatlarda birləşmək hüququ digər siyasi hüquq və azadlıqlar arasında fərdin ictimai-siyasi həyatda iştirakını təmin edir. İttifaq və assosiasiyalar azadlığı ilə tanınmış bu hüquq həm də qanuni tələblər çərçivəsində istənilən ittifaqı yaratmaq hüququ kimi özünü göstərir. İctimai ittifaq maraqların birliyi əsasında birləşərək vətəndaşların ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün sərbəst şəkildə öz iradəsini ifadə etməsindən yaranır.

Sərbəst toplaşmaq azadlığı dövlət və ictimai həyatın istənilən məsələsi üzrə fərdi və ya kollektiv ifadə formalarıdır. Vətəndaşın göstərilən siyasi azadlığı ictimai-siyasi həyatda fəal iştirakı üçün, özünü təsdiq, özünüifadə etmə, şəxsiyyətinin inkişafı məqsədilə istifadə edilir. Sərbəst toplaşmaq azadlığının hüquqi məzmununa daxildir:

- *şəxsi müsbət davranış hüququ* – ictimai tədbirlərin təşkil edilməsi və onlara daxil olmaq;
- *tələb hüququ* – kütləvi ictimai tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruri maddi şərti kimi küçələrin, ictimai binaların verilməsi;
- *iddia hüququ.*

İnformasiya azadlığı və informasiya hüququnda ifadə edilmiş hüquq və azadlıq anlayışını şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar: söz, fikir, nəşr və digər informasiya vasitələri azadlığı və ictimai əhəmiyyətə malik olan və ya sorğu edilən şəxsə dair məlumat almaq hüququ, məlumatın yayılması azadlığı.

Söz azadlığı bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və ayrılmaz vəhdətdə mövcud olan bir neçə struktur elementləri özündə birləşdirir.

Birincisi, bu, hər bir insanın öz fikirləri, ideya və mülahizələrini kütlə qarşısında söyləmək və onları istənilən qanuni üsullarla yaymaq azadlığıdır.

İkincisi, bu, həqiqətdə senzura azadlığı kimi mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı, rəyin söylənməsi azadlığını maddiləşdirməyə imkan yaradan informasiya orqanlarını yaratmaq və onlardan istifadə etmək hüququdur.

Üçüncüsü, bu, ictimai marağı təsvir edən, yaxud vətəndaş hüquqlarına toxunan informasiyaların alınması hüququdur, yəni informasiya mənbələrinə buraxılma azadlığıdır.

Petisiya hüququ hakimiyyət orqanlarına yazılı tələb, təklif, şikayətlərlə müraciət etmək hüququdur. Petisiya hüququ fərdi və kollektiv ola bilər. Vətəndaşların dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına göndərdikləri petisiyalar təkcə pozulmuş hüququn bərpa edilməsi deyil, həm də ictimai işin həllində siyasi iştirak etmə formasıdır. Bu hüququn həyata keçirilməsi vətəndaşların dövlət və ictimai xarakterli məsələlərin həllində şəxsi təşəbbüs və şəxsi marağın inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bir qayda olaraq, yazılı müraciətlərin verilməsi və baxılması, həmçinin, onlara görə qərarların qəbul edilməsini qanun müəyyənləşdirir.

4.4. İqtisadi hüquqlar

İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar insan hüquqlarının ikinci nəslinə aiddir. Onlar öz iqtisadi səviyyələrinin yaxşılaşdırılması, mədəni statuslarının yüksəldilməsi uğrunda xalqların mübarizəsi prosesində formalaşmışlar. Bunlar *“pozitiv”* hüquqlar adlanır. Həmin hüquqların həyata keçirilməsi üçün onların təmin edilməsi ilə bağlı dövlətin mütəşəkkil, planlaşdırılmış və digər fəaliyyət formaları tələb edilir.

İkinci nəsil insan hüquqlarının həcmi və həyata keçirilmə dərəcəsi dövlətin iqtisadiyyatından və ehtiyatların vəziyyətindən daha çox asılıdır. Ona görə də mülki və siyasi hüquqlarla müqayisədə onların həyata keçirilmə təminatları daha az inkişaf etmişdir. İnsan hüquqlarının digər növlərindən fərqli olaraq iqtisadi-sosial hüquqların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: insan həyatının müəyyən iqtisadi-sosial sahəsinə aid olması; əsas müddəaların müvafiq şəkildə, “qeyri-ciddi” formulla göstərilməsinin mümkünlüyü (məsələn, layiqli həyat, ədalətli və əlverişli iş şəraiti, təminatlı yaşayış və s.); iqtisadi-sosial hüquqların həyata keçirilməsinin iqtisadiyyatın və ehtiyatların vəziyyətindən asılı olması.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsində xüsusi olaraq qeyd edilir ki, bu hüquqlar tədricən və mövcud ehtiyatların maksimal həddlərində təmin olunmalıdır. Bu hüquqların həyata keçirilməsinə adekvat olaraq dövlətlərin vəzifələri də çox mühüm yer tutur. Həmin vəzifələrə mütərəqqi iqtisadi və sosial islahatları həyata keçirmək, iqtisadi inkişafın proses və maraqlarında xalqın tam iştirakını təmin etmək, bu hüquqlardan bərabər istifadə etmək imkanının verilməsi üçün öz ehtiyatlarından istifadə etmək daxildir. Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri haqqında 12 dekabr 1974-cü il Xartiyasının 7-ci maddəsində qeyd olunur ki, hər bir dövlət öz xalqının iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına yardım etmək öhdəliyi daşıyır.

Bütün bunlarla yanaşı, iqtisadi-sosial hüquqların nizama salınmasında bir sıra beynəlxalq hüquq normaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilənlərlə bağlı universal normalar 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktda,

BƏT-in konvension standartlarında (Məcburi əmək haqqında 1930-cu il tarixli Konvensiya, Ədalətli mükafatlandırma haqqında 1951-ci il tarixli Konvensiya, Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında 1958-ci il tarixli Konvensiya, Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında 1964-cü il tarixli Konvensiya, Məşğulluğa yardım və işsizlikdən müdafiə haqqında 1988-ci il tarixli Konvensiya və s.) və digər beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmişdir. Sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsi və təmin edilməsində bir çox regional sazişlər (məsələn, 1961-ci il tarixli Avropa Sosial Xartiyası və s.) də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsində qeyd olunur ki, **mülkiyyət hüququ**, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur. Bundan əlavə, məhkəmənin qərarı olmadan kimsənin mülkiyyətdən məhrum edilməsinin, əmlakın tam şəkildə müsadirəsinin yolverilməzliyi, dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinin yalnız əvvəlcədən dəyərinin ədalətli formada ödənilməsi təqdirdə həyata keçirilməsi və s. məsələlər də burada öz əksini tapmışdır.

Yaşadıqları ölkənin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında 13 dekabr 1985-ci il tarixli Bəyannamənin 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin “d” bəndində deyilir ki, hər bir əcnəbi daxili qanunvericiliyi nəzərə almaqla həm təkbaşına, həm də digərləri ilə birgə əmlaka sahiblik hüququ əldə edir. Azərbaycan Respublikasının 25 iyun 1999-cu il tarixli Torpaq Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin 2-ci hissəsində torpaq münasibətlərinin iştirakçıları kimi Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin göstərilməsinə baxmayaraq, 48-ci maddənin 3-cü hissəsində göstərilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, habelə xarici dövlətlər Azərbaycan Respublikasında torpaq sahələrini yalnız icarə hüququ əsasında əldə edə bilərlər. Eyni zamanda, 49-cu maddənin 4-cü hissəsində deyilir ki, xarici hüquqi və fiziki şəxslərə torpaq sahələrinin vərəsəlik, bağışlama və ipoteka əqdləri nəticəsində keçən mülkiyyət hüququ bir il müddətinə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun özgəninkiləşdirilir. Xarici hüquqi və fiziki şəxslər torpaq sahəsi üzərində olan mülkiyyət hüququnu qanunvericiliyə uyğun özgəninkiləşdirmədikdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyə torpaq sahəsini bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məcburi satın alır.

İqtisadi hüquqlar içərisində mühüm yeri **sahibkarlıq fəaliyyəti hüququ** tutur. Bu hüquq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsində göstərilmişdir. Belə ki, orada deyilir ki, hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər. Eyni zamanda, Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

4.5. Sosial hüquqlar

Bütövlükdə, sosial hüquqlar cəmiyyət və dövlət tərəfindən qəbul edilən və normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilən hər bir insanın normal fizioloji, maddi, mənəvi

mövcudiyyəti və inkişafı üzrə layiqli sosial həyat və ictimai əhəmiyyətli fəaliyyəti üçün zəruri olan imkan, maraq və müəyyən xüsusiyyətini müdafiə və təmin edən hüquqlar kompleksidir. Sosial hüquqlar əsasən cəmiyyətdə sosial gərginliyin aradan qaldırılması məqsədilə əhalinin sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənir.

Dövlətin sosial hüquqların təmin edilməsi sahəsində əsas vəzifəsi də öz növbəsində elə bir sosial proqrama istinad etməlidir ki, bu yolda məqsədyönlü fəaliyyət insanın sosial hüquqlarına ziyan gətirməsin, əksinə onu tam mənada yerinə yetirməyə kömək etsin və lazımı tələbatları ödəsin. Sosial hüquqların reallaşması çox vaxt mülki və siyasi hüquqların möhkəmlənməsinə səbəb olur. Mülki və siyasi hüquqların həyata keçirilməsi isə yalnız o halda təmin oluna bilər ki, hər bir insana əməkdə, qidalanmada, mənzildə, sağlamlığın mühafizəsində, təhsil və mədəniyyətdə bütün ilkin həyatı ehtiyaclarını təmin etmək üçün lazımı və bərabər imkanlar verilmiş olsun. Sosial hüquqlar bir tərəfdən insanların lazımı həyat səviyyəsini təmin etməyə imkan verirsə, digər tərəfdən dövlətin üzərinə bu istiqamətdə müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi öhdəliyini qoyur.

Sosial hüquqlardan biri kimi *insanın layiqli həyat hüququnun* elementləri 10 dekabr 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 1-ci maddəsində qeyd edilmişdir: “Bütün insanlar öz ləyaqətləri və hüquqları etibarlı ilə azad və bərabər doğulurlar”. Bəyannamənin 22 və 25-ci maddələrində bununla əlaqədar digər mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Hər bir insanın layiqli həyat hüququna aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- *sosial-iqtisadi və mədəni hüquqların bütün kompleksi – ləyaqətin qorunması və şəxsiyyətin azad inkişafı üçün lazım olan hüquqların iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə həyata keçirilməsi hüququ;*
- *lazımınca qidalanma, geyim, kifayət qədər yaşayış sahəsi, tibbi xidmət hüququ;*
- *işsizlik, xəstələnmə, əlillik, dul qalma, qocalma və ya ondan asılı olmayan səbəblərə görə yaşayış vasitələrinin digər şəkildə itirilməsi hallarında sosial təminat hüququ;*
- *yaşayış şəraitinin durmadan yaxşılaşdırılması hüququ;*
- *qida məhsulları istehsalının, bölüşdürülməsinin və istehlakının təkmilləşdirilməsi üzrə dövlətlər tərəfindən fərdi və kollektiv tədbirlərin görülməsi ilə təmin edilən hər kəsin lazımcı qidalanma hüququ daxil edilməklə özünün və ailəsinin sağlamlığının və salamatlığının qorunması üçün lazım olan yaşayış səviyyəsi hüququ.*

Əmək hüququ – təkcə sosial hüquqların bütün kompleksinin əsasını təşkil edən təbii və fundamental insan hüquqlarından biri deyil, həm də bütün hüquq və azadlıqlar sistemində əsas tərkib hissələrdən biridir. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 23-cü maddəsində hər bir insanın işləmək, istədiyi işi sərbəst seçmək hüququna malik olması xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 4-cü maddəsinin 2-ci bəndinə görə, heç kim icbari və ya məcburi əməyə cəlb edilə bilməz. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı tarixli Beynəlxalq Pakta uyğun olaraq, bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər bir şəxsin azad seçdiyi və ya könüllü razılaşdığı işlə həyatını təmin etmək hüququnu əhatə edən

əmək hüququnu tanıyırlar və bu hüququn təmin olunması üçün müvafiq addımlar atacaqlar (6-cı maddənin 1-ci bəndi).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsində əmək hüququ ilə əlaqədar bir sıra mühüm müddəalar əks olunmuşdur:

- ✓ *əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır;*
- ✓ *hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır;*
- ✓ *heç kəs zorla işlədilə bilməz;*
- ✓ *əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz;*
- ✓ *məhkəmə qərarı əsasında şərtləri və müddətləri qanunla nəzərdə tutulan məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işləmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir;*
- ✓ *hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır;*
- ✓ *işsizlərə dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır;*
- ✓ *dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edir.*

Əmək hüququnun real həyata keçirilməsi bütün arzu edənlərin işlə təmin olunmasından ibarət olmaqla, hər kəsin işsizlikdən müdafiəsini nəzərdə tutur. İşsizlikdən müdafiə hüququ isə dövlətlərin imkan dairəsində tam məşğulluğa yardım edən iqtisadi siyasət aparmağı, həmçinin işsiz vətəndaşlara işə düzəlməkdə kömək etmək vəzifəsini nəzərdə tutur.

Avropa Sosial Xartiyasının 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, əmək hüququnu səmərəli həyata keçirmək üçün Tərəflər imkan daxilində tam məşğulluğun yüksək və stabil səviyyəsinin əldə edilməsi və qorunmasını öz ali məqsədlərindən biri hesab edir, bütün işçilər üçün pulsuz məşğulluq xidmətlərinin işləməsini təmin və təşkil edirlər.

Azad və sərbəst iş seçimi məsələləri bir çox BƏT normalarında da əks olunmuşdur. BƏT tərəfindən 1964-cü ildə qəbul edilmiş Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, işsizliyin və yarımçıq məşğulluğun ləğv edilməsi məqsədilə hər bir Təşkilat üzvü üçün əsas məqsəd kimi tam səmərəli və azad seçilmiş məşğulluğa yönəlmiş aktiv siyasət elan edilir və həyata keçirilir. Bu sahədə beynəlxalq standartları əsas götürən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə müvafiq olaraq, hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Bununla yanaşı, həmin maddənin 3-cü hissəsində göstərilir ki, heç kəs zorla işlədilə bilməz.

1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 23-cü maddəsində deyilir ki, hər kəs ədalətli və əlverişli şəraitdə əmək hüququna malikdir. 1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsində göstərilir ki, bu Paktıda iştirak edən dövlətlər hər bir şəxsin ədalətli və əlverişli iş şəraiti hüququnu tanıyır, o cümlədən, bütün zəhmətkeşlər üçün ən azı ədalətli əmək haqqı və eyni dəyərli iş üçün heç bir fərq qoyulmadan, hamının bərabər

mükafatlandırılmasını təmin etməlidirlər. Eyni zamanda, qadınlara da kişilər üçün olan iş şəraiti yaradılmalı və eyni əmək üçün bərabər haqq ödənilməlidir.

Əmək azadlığı hər bir şəxsin ədalətli və əlverişli iş şəraiti hüququnu özündə birləşdirir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsində təsdiq olunmuş bu norma aşağıdakı aspektlərdən ibarətdir: əməyə görə haqqın ödənilməsi bütün zəhmətkeşlərin ən azı düzgün qazanılmış haqqını, onların özünün və ailəsinin kifayət qədər yaşamasını, heç bir fərq qoyulmadan bərabər dəyərli əməyə görə bərabər haqqın ödənilməsini təmin etməlidir.

Bir sıra BƏT konvensiyaları **bərabər dəyərli əməyə görə bərabər əmək haqqı** məsələlərini tənzimləyir. Belə ki, Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında 1958-ci il tarixli BƏT Konvensiyası irqi, cinsi əlamətlərə, həmçinin, siyasi əqidələrə və ya sosial mənsubiyyət əlamətlərinə görə ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Bundan başqa, təşkilatın hər bir üzvü hər hansı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması məqsədilə əmək və məşğulluq sferasında bərabər imkanlara istiqamətlənən siyasətin aparılmasında öhdəlik daşıyır.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsində qeyd olunur ki, bütün zəhmətkeşlər üçün ən azı ədalətli əmək haqqı və eyni dəyərli iş üçün heç bir fərq qoyulmadan hamı bərabər mükafatlandırılmalı, bu zaman qadınlara kişilər üçün olduğundan pis olmayan iş şəraiti təmin edilməli və eyni əmək üçün bərabər haqq ödənilməlidir. Avropa Sosial Xartiyasının 4-cü maddəsi işləyən kişi və qadınların bərabər dəyərli əməyə görə bərabər haqq almaq hüququnu əks etdirir.

Təhlükəsiz əmək şəraiti hüququ bir sıra beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuşdur. Belə ki, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsinin “b” bəndində hər kəsin təhlükəsizlik və gigiyena tələblərinə cavab verən iş şəraiti hüququ göstərilmişdir. Avropa Sosial Xartiyasının 3-cü maddəsi təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti hüququna həsr olunmuşdur.

Sosial təminat hüququ əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş vətəndaşların maddi tələbatının ödənilməsi üçün onlara dövlət tərəfindən müvafiq müavinətlərin ödənilməsindən və digər təşkilati-hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası bu xüsusiyyəti genişləndirərək yoxsulluq və sosial qəsbkarlıqdan müdafiə hüququ kimi yeni hüquqlar əlavə etmişdir. Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsinə görə, bütün işçilər və onların himayəsində olanlar sosial təminat hüququna malikdirlər.

Hər bir insan sosial və maddi rifahını təmin etmək üçün **sosial sığorta hüququna** malikdir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsinə əsasən, sosial sığorta da daxil olmaqla, hər bir şəxsin sosial təminat hüququ tanınır. Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsinə uyğun olaraq, sosial təminat sahəsində hüquqların verilməsi, saxlanılması və təzələnməsi sığorta yığımına və ya əmək stajına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Hər bir insanın **sosial müdafiə hüququ** fərdin sosial vəziyyətinin möhkəmlənməsinin, əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin mühüm təminatı kimi çıxış edir. Müasir dövrdə bütün demokratik dövlətlərin hər bir insanın müdafiəsi və onun qayğısına qalmaq kimi mühüm funksiyaları olmalıdır.

Anaların sosial müdafiə hüququ kompleks xarakter daşıyır və anaya sosial

yardımın, onun müdafiəsinin müxtəlif formalarını əhatə edir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 10-cu maddəsinə uyğun olaraq, analar doğuşdan əvvəl və sonra, müəyyən müddət ərzində xüsusi himayə ilə təmin olunmalıdırlar. Bu müddət ərzində işləyən analar haqqı ödənilən məzuniyyət və ya sosial təminat üçün kifayət qədər müavinətlə təmin olunmalıdırlar.

Uşaqların rifahına və inkişafına qayğı, hüquq və mənafeələrinin müdafiə üstünlüyünün təmin edilməsi prinsipi Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiyanın məzmunundan və Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin müddəalarından irəli gəlir. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 51-ci maddəsi uşağın müdafiə hüququna yönəlmişdir. 18 mart 2009-cu il referendumu ilə Konstitusiyanın 17-ci maddəsinə uşaq hüquqlarının daha real təminatı ilə əlaqədar edilmiş əlavələr bu istiqamətdə kifayət qədər müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Avropa Sosial Xartiyasının 23-cü maddəsində ***ahılların sosial müdafiəsi hüququ*** təsbit edilmişdir. Burada göstərilir ki, hər bir dövlətdə tətbiq edilən tədbirlərə uyğun olaraq, yaşa görə pensiyaya çıxan şəxslərin lazımi həyat səviyyəsini təmin edə bilən üsullardan istifadə edilməlidir. Eyni zamanda, pensiya yaşına çatan, lakin pensiya almaq hüququ olmayan hər bir şəxs kifayət qədər vəsait, o cümlədən onların tələbatlarına cavab verən tibbi və sosial yardım almaq hüququna malik olmalıdırlar.

İnsan cəmiyyətində ailə ilkin özək, mühüm sosial dəyərli, əsaslı institutdur. Ailə onun hər bir üzvünün özünəməxsus hüquqi müdafiə sistemidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Ailə və dövlət” adlı 17-ci maddəsində qeyd olunur ki, cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir və uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə isə dövlət nəzarət edir. Bu maddədə ailə cəmiyyətin əsas mənbəyi kimi göstərilmiş, təkcə sosial münasibətlərin deyil, bəşər tarixində dövlətin təkamülündə onun rolunun əvəzədməz olması qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsinə görə, hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ***ailə qurmaq hüququ*** vardır. Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Ər-arvad ailədə öz münasibətlərini qarşılıqlı yardım və hörmət hissi əsasında qurmalı, ailənin möhkəmləndirilməsi və rifahı üçün birgə fəaliyyət göstərməli, övladlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalı və onların sağlamlığının qayğısına qalmalıdırlar.

1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsində deyilir ki, hər bir insan qida, geyim, mənzil, tibbi xidmət və lazımi sosial xidmət də daxil olmaqla, özünün və ailəsinin sağlamlığının və rifahının yaxşılaşmasına kömək edən lazımi yaşayış şəraiti hüququna malikdir. Avropa Sosial Xartiyasının 11-ci maddəsi sağlamlığın qorunması hüququna həsr olunmuşdur.

Mənzil hüququ mühüm beynəlxalq sənədlərdə öz əksini taparaq insanın sosial hüquqlar sahəsinə aid olaraq hər kəsin qanunla nəzərdə tutulan şərtlərə əməl etməklə daimi yaşayış sahəsinə malik olmasını ifadə edir. Bir növ hər bir şəxsin istinad nöqtəsi olan mənzil fərdlərin öz həyatını keçirdiyi yaşayış yeridir.

1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 24-cü maddəsində göstərilir ki, hər bir insan iş gününün səmərəli məhdudlaşdırılması və haqqı ödənilən dövrü məzuniyyət hüququ da daxil olmaqla, ***istirahət və asudə vaxt hüququna*** malikdir. Bu müddəa İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-

cı il tarixli Beynəlxalq Paktda inkişaf etdirilmişdir. Paktın 7-ci maddəsinin “d” bəndində deyilir ki, bu Paktda iştirak edən dövlətlər tərəfindən istirahət, asudə vaxt, iş vaxtının səmərəli məhdudlaşdırılması və ödənilən dövrü məzuniyyət, eləcə də, bayram günlərinin haqqının ödənilməsi təmin olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 37-ci maddəsi ilə hər bir şəxsin istirahət hüququna təminat verilmişdir. Daha sonra, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin “İstirahət vaxtı və işçilərin məzuniyyət hüquqları” adlanan 5-ci bölməsinin 15-23-cü fəsiləri işçilərin istirahət və məzuniyyət hüquqlarına həsr olunmuşdur.

Həmkarlar ittifaqı hüquqlarının dünya miqyasında tanınması milli səviyyədə olduğundan daha gec baş vermişdir. O, əməyin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin ümumi sisteminin formalaşmasının gedişində həyata keçirilirdi. Bu sistemin əsası XX əsrdə qoyulmuşdur. Birinci Dünya müharibəsinin sonunda məhz həmkarlar ittifaqı birlikləri sosial-iqtisadi və həmkarlar ittifaqı hüquqlarının beynəlxalq təsdiqi və tənzimlənməsi məsələsinin irəli çəkilməsinin təşəbbüskarı olmuşlar.

Tətil hüququ işçilərin hüquqlarının müdafiə olunması istiqamətində çox təsirli hüquqi və demokratik vasitədir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 36-cı maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətil etmək hüququ vardır. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 270-ci maddəsinə görə, tərəflər mübahisənin həlli üçün dinc üsullardan istifadə edəcəkləri barədə razılığa gəlmişlərsə və bu üsullar da bir nəticə verməmişdirsə, o zaman tətillə yol verilir. Əgər işəgötürən mübahisənin barışdırıcı üsullarla həllini qəsdən uzadırsa, o halda əmək kollektivlərinin birbaşa tətil keçirmək hüququ yaranır. Göründüyü kimi, qanunvericilik tətili adi üsul kimi deyil, əmək mübahisələrinin həllində son və çox təsirli üsul kimi qiymətləndirir.

4.6. Mədəni hüquqlar

Mədəni hüquqlar insanın mənəvi inkişafını təmin edir, hər bir fərdə siyasi, mənəvi, sosial və mədəni tərəqqinin layiqli iştirakçısı olmağa kömək edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: təhsil, mədəni sərvətlərdən istifadə imkanı, cəmiyyətin ictimai həyatında sərbəst iştirak, yaradıcılıq, elmi tərəqqinin nəticələrindən istifadə etmək və onların təcrübi tətbiqi hüququ və s.

İnsanın mədəni hüquq və azadlıqları – konstitusiya və ya qanun tərəfindən təmin olunan xüsusi kompleks insan hüquqları və azadlıqlarıdır ki, onlar insanın mədəni və elmi sahədə özünü reallaşdırmasına imkan yaradır. Mədəni hüquqların əsas məqsədi cəmiyyətin həmrəyliyi və şəxsiyyətin ləyaqətini təsdiq edən davranış standartları və əxlaq qaydalarını formalaşdırmaqdır. Buna görə də, mədəni hüquq və azadlıqlara təkcə milli normativ hüquqi aktlarda yox, həmçinin beynəlxalq hüquqi aktlarda da geniş yer ayrılmışdır. Mədəni hüquqlardan danışarkən burada iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həmin maddədə dövlətlərin ərazilərində yaşayan şəxslərin aşağıdakı hüquqlarını təmin etmək öhdəliyi müəyyənləşdirilir: mədəni həyatda iştirak etmək; elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktiki tətbiqindən istifadə etmək; müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi yaxud incəsənət

əsərlərinin nəticəsində meydana çıxan maddi və mənəvi maraqların müdafiəsindən istifadə etmək.

Mədəni hüquqlar, həmçinin 1954-cü il tarixli Avropa Mədəni Konvensiyası, Arxeoloji irsin mühafizəsi barədə 1969-cu il tarixli Avropa Konvensiyası, Avropanın memarlıq irsinin mühafizəsi haqqında 1985-ci il tarixli Konvensiya, Birgə kino istehsalı haqqında 1992-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında və s. beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmişdir.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, mədəni hüquqlar ictimai həyat tərzini qoruyur, bu isə cəmiyyətin bir çox üzvləri üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyətdən istifadə və ya mədəni həyatda iştirak layiqli həyat tərzini üçün vacibdir. Buna görə də mədəni hüquqlar həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə realizə olunur.⁶⁰ İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, bu Paktla dövlətlər hər bir kəsin mədəni həyatda iştirak etmək; elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktik tətbiqindən istifadə etmək; müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi, yaxud bədii əsərlərdən irəli gələn mənəvi və maddi mənafelərini müdafiə etmək hüququnu tanıyır.

Bu hüquqlar içərisində **təhsil hüququ** mühüm yer tutur. Təhsil hüququ ilə əlaqədar müddəalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsində beynəlxalq standartlara müvafiq formada əks olunmuşdur. Təhsil hüququnun beynəlxalq standartlarının əsasları isə 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 26-cı maddəsi, 1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın 13-cü maddəsində ifadə edilmişdir. Təhsil dedikdə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin maraqları naminə həyata keçirilən və dövlət tərəfindən müəyyən edilən müəyyən tədris səviyyələrinə çatmağı qarşıya məqsəd qoyan məqsədyönlü təhsil və tərbiyə prosesi başa düşülür. Vətəndaşın təhsil alması dedikdə, onun müvafiq sənədlə təsdiq edilən müəyyən təhsil səviyyəsinə çatması nəzərdə tutulur.

Həmin sənədlərdə icbari pulsuz ibtidai təhsil, orta, texniki-peşə və ali təhsil imkanı, valideynlərin öz uşaqları üçün məktəb seçmək və əqidələrinə uyğun olaraq, uşaqların dini və əxlaqi tərbiyəsini təmin etmək azadlığı xüsusilə qeyd edilmişdir. Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında 1960-cı il tarixli UNESCO Konvensiyası irqi, dərisinin rəngi, dili, dini, siyasi və ya digər əqidəsi, milli və sosial mənşəyi, iqtisadi və doğum əlamətlərinə görə fərq qoyulmadan hamıya təhsil sahəsində bərabər imkanların verilməsini özündə təsbit etməklə, aşağıdakı müddəaları dövlətlərin üzərinə öhdəlik formasında qoyur: ibtidai təhsilin icbari və pulsuz həyata keçirilməsi; orta təhsil üçün hamıya, ali təhsildə isə hər kəsin qabiliyyətinə əsasən, bərabər şəraitin yaradılması; eyni səviyyəli dövlət məktəblərində hamının eyni dərəcəli təhsil və dərs keyfiyyəti ilə təmin edilməsi; təhsilin əldə edilməsi və artırılmasının təşviq edilməsi; müəllimlik peşəsinə hazırlığın təmin edilməsi.

Təhsil Azərbaycan Respublikasında sosial münasibətlərin və təbii ki, qanunvericiliyin əsas sferalarından biridir. ***“Təhsil haqqında” 19 iyun 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun*** Preambulasında qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında təhsil insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara və

⁶⁰ Donnelly J. Universal Human Rights in theory and Practice. Second edition. İthaca-London, Cornell University Press, 2003, p. 218-219.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq müqavilələrə əsaslanır, təhsil sahəsində milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin prioritetliyi əsasında dünya təhsil sisteminə integrasiya olunaraq inkişaf edir. Qanunun 3-cü maddəsi təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi aşağıdakıları fərqləndirir:

- *humanistlik* – milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyün prioritet kimi qəbul olunması;
- *demokratiklik* – təhsil alanların azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, təhsilin dövlət-ictimai əsaslarla təşkilində və idarə edilməsində səlahiyyət və azadlıqların genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin artırılması;
- *bərabərlik* – bütün vətəndaşların bərabər şərtlər əsasında təhsil almasına imkanlar yaradılması və təhsil hüququnun təmin olunması;
- *millilik və dünyəvilik* – milli və ümumbəşəri dəyərlərin qorunması və onların dialektik vəhdətinin təmin edilməsi əsasında dünyəvi təhsil sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- *keyfiyyətlik* – təhsilin mövcud standartlara, normalara, sosial-iqtisadi tələblərə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğunluğu;
- *səmərəlilik* – təhsilin və elmi yaradıcılığın daim inkişaf edən, faydalı və son nəticəyə istiqamətlənən müasir metodlarla təşkili;
- *fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik* – mövcud təhsil standartları, tədris proqramları və planları əsasında təhsilin bir neçə səviyyədə əldə edilməsi imkanı, təhsilin ayrı-ayrı pillələri arasında sıx dialektik qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması və onun insanın bütün həyatı boyu ardıcıl davam etməsi;
- *varislik* – təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəti nəsllə (dövrə) ötürülməsi;
- *liberallaşma* – təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığının genişləndirilməsi;
- *integrasiya* – milli təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə səmərəli formada qoşulması, uyğunlaşması və qovuşması əsasında inkişafı.

Həmin Qanunun 5-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, milliyyətindən, sosial vəziyyətindən, mənzəyindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında **əqli mülkiyyət hüququ** (maddə 30), **mədəniyyət hüququ** (maddə 40), **yaradıcılıq azadlığı** (maddə 51) ilə əlaqədar müddəalar da təsbit edilmişdir.

Konstitusiyanın 30-cu maddəsinə müvafiq olaraq, əqli mülkiyyət hüququnun verilməsi ilə yanaşı, müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun qanunla qorunması da öz əksini tapmışdır. 40-cı maddəyə əsasən, hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ, tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmaq, ona qayğı göstərmək, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq vəzifəsi mövcuddur. 51-ci maddə isə yaradıcılıq azadlığını, dövlətin ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verməsini müəyyən edir.

Mədəni hüquqlar içərisində **mədəniyyət hüququ** mühüm yer tutur. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 27-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, hər bir insan cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, incəsənətdən zövq almaq, elmi tərəqqidə iştirak etmək və ondan bəhrələnmək hüququna malikdir. Həmin maddənin 2-ci hissəsinə görə isə, hər bir insan müəllifi olduğu elmi, ədəbi və yaxud bədii əsərlərdən irəli gələn mənəvi və maddi mənafeələrini müdafiə etmək hüququna malikdir. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, 1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi bilavasitə bu hüququn həyata keçirilməsi üzrə bir sıra mühüm istiqamətlər müəyyən etmişdir.

Hər bir fərdin mədəni həyatda iştirak hüququ əhəmiyyətli dərəcədə mədəniyyət müəssisələrinin hamıya açıq olması ilə təmin edilir. Belə ki, hər bir vətəndaşın mədəni dəyərlərdən, dövlətin kitabxana, muzey, arxiv fondlarından və mədəni fəaliyyətin bütün digər sahələrində mövcud olan zənginliklərdən istifadə etmək hüququ var. Buna müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 40-cı maddəsində mədəniyyət hüququ özündə aşağıdakı elementləri əks etdirir: hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır; hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumalıdır.

Mədəni hüquq və azadlıqlar içərisində **yaradıcılıq azadlığı** xüsusi qeyd edilməlidir. Bu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 51-ci maddəsində təsbit edilməklə aşağıdakı mühüm elementləri əks etdirir: hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır; dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin həyata keçirilməsinə təminat verir.

Bu məsələnin müəyyən edilməsi **əqli mülkiyyət hüququ** ilə sıx bağlıdır ki, bu da özündə aşağıdakı mühüm istiqamətləri əks etdirməklə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 30-cu maddəsində təsbit edilmişdir: hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır; müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur.

Bununla bağlı, Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Məsələn, Müəllif hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında 5 iyun 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, Patent haqqında 25 iyul 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu və s.

4.7. Prosessual hüquqlar

İlk öncə qeyd edək ki, **prosessual hüquq** – maddi hüququn normalarının icrası və praktiki realizəsinin prosessual qayda və prosedurlarını nizama salan hüquq normalarının məcmusudur. Prosessual hüquq maddi hüquqla qırılmaz surətdə bağlıdır, çünki onun həyata keçməsi və müdafiəsi üçün lazım olan prosessual formaları təsbit edir. Əgər maddi hüquqda hüquq normaları yaranırsa, prosessual hüquq vasitəsilə həmin normalar realizə olunur. Həm maddi, həm də prosessual hüququn məqsədi – insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsidir. Prosessual hüquqlar adətən məhkəmə prosesində realizə olunur. Bu səbəbdən məhkəmə prosesinin qanuniliyi, ədalətli olması, qərəzsizliyi prosessual hüququn yekun məqsədi olan

insan hüquqlarının müdafiəsinə birbaşa təsir göstərir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, yalnız müstəqil və qərəzsiz məhkəmə prosesi insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsinə təminat verə bilər.⁶¹

Prosessual hüquqlar maddi hüquqların realizəsi və müdafiəsi ilə bağlı məsələlərin geniş spektrini əhatə edir. Bu səbəbdən, insanların prosessual hüquqları dedikdə, məhkəmə vasitəsilə maddi hüquq məsələləri üzrə mübahisələrin həlli hüququ və məhkəmənin çıxardığı qərarın həyata keçirməsi nəzərdə tutulur.

Prosessual hüququ obrazlı şəkildə ədalət mühakiməsinin əsası, işçi aləti kimi adlandırmaq olar. Beləliklə, prosessual hüququn normaları məhkəmə prosesində şəxslərin öz hüquq və maraqlarını müdafiə etməsinə yönəlmiş normaların məcmusudur. Məhkəmə prosesi nə qədər ədalətli və qərəzsiz olarsa, insan hüquq və azadlıqları bir o qədər ədalətli və qanunauyğun müdafiə olunar. Şübhəsiz ki, prosessual hüquq onun spesifik təbiətinə və sosial təyinatına görə hüquq sistemində xüsusi yer tutur. Prosessual hüquq şəxslərin hüquq və azadlıqlarının, qanuni maraqlarının hüquqi tənzimlənməsi və müdafiəsinin optimal şərtlərinin təminatında mühüm rol oynayır. Bu gün yalnız maddi hüquq sahələrinin məzmunu üzrə hüquq sisteminin demokratikliyini iddia etmək mümkün deyildir.

Digər insan hüquqları kimi, prosessual hüquqlar da beynəlxalq və milli hüquqi əsaslara malikdir. İnsan hüquqlarına dair fundamental beynəlxalq hüquqi sənədlərdə prosessual hüquqlar öz əksini tapmışdır. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində (maddə 8, 10, 11), Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktda (maddə 2, 9, 14), İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında (maddə 6, 13, 14) müvafiq məsələlər əhatəli şəkildə tənzimlənilir.

Prosessual hüquqların milli-hüquqi əsaslarına gəlincə, ilk növbədə qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, demək olar ki, bütün dövlətlərin konstitusiyalarında prosessual hüquqlar əks olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müxtəlif maddələrində (maddə 25, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67 və s.) prosessual hüquqlarla bağlı məsələlər konstitusion səviyyədə təsbit edilmişdir və həmin prosessual hüquqlar digər qanunvericilik aktlarında, cinayət, mülki və inzibati prosessual məsələlərdə konkretləşdirilmişdir.

Qeyd edilən qanunvericilik aktlarının təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, ***prosessual hüquqları şərti olaraq iki kateqoriyaya*** ayırmaq olar:

- *ümumi prosessual hüquqlar*. Ümumi hüquqlara məhkəmə prosesinin bütün iştirakçılarına məxsus olan hüquqları aid etmək olar. Məsələn, ifadə vermək, izahat vermək, etirazlar etmək, işin materialları ilə tanış olmaq, onlardan çıxarışlar etmək və s.;
- *xüsusi prosessual hüquqlar*. Xüsusi hüquqlar isə yalnız proses tərəflərinə aid edilir. Məsələn, iddiadan imtina edilməsi, iddianın etiraf edilməsi, barışıq sazişi bağlamaq və s.

Prosessual hüquqlar anlayışına prosessual vəzifələr də daxildir. Prosessual qanunvericiliyin təhlili prosessual vəzifələrin də mövcudluğunu və həmin vəzifələrə

⁶¹ Gibney M., Frankowski S. Judicial Protection of Human Rights: Myth or Reality? London, Greenwood Publishing Group, 1999, p. 6.

əməl edilməsinin vacibliyini təsbit edir. Bütün fiziki və hüquqi şəxslər istənilən məhkəmə prosesində öz prosesual vəzifələrinə əməl etməlidir, bu ədalət mühakiməsinin vacib şərtlərindəndir. Prosesual vəzifələr mübahisəli işə baxılması prosesində müəyyən prosesual hədəflərin nailiyyəti üçün proses iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilir. Hər hansı prosesual vəzifənin yerinə yetirilməməsi halında əlverişli nəticələrin nailiyyətində maneə yaranır. Prosesual hüquqlar kimi, ***prosesual vəzifələri də şərti olaraq iki qrupa*** ayırmaq olar:

- *ümumi prosesual vəzifələr*. Ümumi prosesual vəzifələrə məhkəmə iclasında qaydalara əməl edilməsi, məhkəmə iclasına gəlməməyin səbəbləri barədə xəbərdarlıq etmək, tələb və etirazları əsaslandıran faktları sübut etmək və s. daxildir;
- *xüsusi prosesual vəzifələr*. Xüsusi prosesual vəzifələrə iddia ərizəsinin məzmun və formasına dair tələblərə əməl edilməsi, dövlət rüsumu və digər məhkəmə xərclərinin ödənilməsi, iddia ərizəsinə əlavə edilən sənəd və sübutların təqdim edilməsi və s. vəzifələr aid edilir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının “Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ” adlı 6-cı maddəsinə əsasən, hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsi ilə, ağlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Konvensiyanın qeyd edilən maddəsi insanların prosesual hüquq və vəzifələrinin realizəsində ən əhəmiyyətli beynəlxalq hüquqi normadır. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Hornsbi Yunanıstana qarşı* iş üzrə Qərarında qeyd edilir ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarının icrasına dair mövqeyinə görə, iştirakçı-dövlətin daxili hüquq sistemi məcburi qüvvəyə malik yekun məhkəmə qərarının tərəflərdən birinin ziyanına olaraq yerinə yetirilməmiş qalmasına imkan versəydi, məhkəmə araşdırılması hüququ xəyali hüquq olardı. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi iş üzrə tərəflərə verilən prosesual təminatları (ədalətli, açıq və vaxtında aparılan məhkəmə araşdırılması) ətraflı təsvir etdiyi təqdirdə məhkəmə qərarlarının icrası hüququnu müdafiə etməsəydi, bu, anlaşılmaz bir hal olardı. Qeyd olunan maddəni yalnız məhkəməyə müraciət edilməsi və icraatın aparılması ilə əlaqədar olan maddə kimi şərh etmək, yəqin ki, qanunun aliliyi prinsipinə zidd olan situasiyalara gətirib çıxarardı. Halbuki iştirakçı-dövlətlər Konvensiyanı ratifikasiya edərkən həmin prinsipə hörmət etməyi öhdələrinə götürüblər. Buna görə də hər hansı məhkəmə tərəfindən çıxarılmış qərarın icrası Konvensiyanın 6-cı maddəsinin məqsədləri üçün “məhkəmə araşdırılmasının” ayrılmaz tərkib hissəsi sayılmalıdır.

Respublikamızda həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları insanların prosesual hüquq və vəzifələrini səmərəli şəkildə realizə etməsinə şərait yaradır. Xüsusilə də, elektron məhkəmə sisteminin tətbiqini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasında elektron məhkəmə quruculuğu prosesinə 2014-cü ildən, konkret olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin yaradılması haqqında 13 fevral 2014-cü il tarixli Sərəncamından sonra başlanılmışdır. Bu sənəd ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı şəffaflığın, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının

səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsi, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə qəbul edilmişdir.

Yeni elektron məhkəmə sisteminin qurulması isə prosessual qanunvericiliyə mühüm dəyişikliklərin edilməsini və normativ-hüquqi bazanın informasiya texnologiyalarının tətbiqinə uyğunlaşdırılmasını şərtləndirir. Bütövlükdə, informasiya sistemi fiziki və hüquqi şəxslərin məhkəmələrə müraciətlərinin, iddia ərizələrinin, müxtəlif məhkəmə instansiyalarına şikayətlərin elektron formada qəbul edilməsinə şərait yaratmaqla insanların prosessual hüquq və vəzifələrinin səmərəli şəkildə realizəsinə imkan verir.

4.8. Yeni nəsil hüquqlar

Yeni nəsil hüquqların (kollektiv hüquqların) formalaşması üçün əsas şərt olan “həmrəylik prinsipi” artıq beynəlxalq münasibətlərdə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, yeni nəsil hüquqlar təbii deyil, çünki onlar bu və ya digər cəmiyyətin yaxud kollektivin maraqlarının inkişafı dərəcəsinə görə formalaşır və şəffaflaşır (K.Vasak). Yeni nəsil hüquqlara daxildir: inkişaf hüququ; sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ; sülh hüququ; təhlükəsizlik hüququ; informasiya mübadiləsi hüququ və s.

1986-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş ***İnkişafa olan hüquq haqqında Bəyannamənin*** Preambulasında inkişafın bütün əhalinin və bütün şəxslərin inkişafda və onun gedişində yaradılan nemətlərin ədalətli bölgüsündə fəal, azad və konstruktiv iştirakı əsasında onların rifahının durmadan yüksəldilməsinə yönəldilmiş hərtərəfli iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi proses olduğu göstərilir. Bəyannamənin 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, ***inkişafa olan hüquq*** insanın ayrılmaz hüququ sayılır və buna müvafiq olaraq hər bir insan və bütün xalqlar insanın bütün hüquq və əsas azadlıqlarını tam həyata keçirə biləcək iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək və onun nemətlərindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Bəyannamənin 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin tələbinə görə, insan inkişaf prosesinin əsas subyektidir və inkişaf hüququnun fəal iştirakçısı və benefisiarı olmalıdır. Bundan başqa, 8-ci maddənin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, dövlətlər inkişaf hüququnun həyata keçirilməsi üçün milli səviyyədə lazım olan bütün tədbirləri görməlidirlər. Məsələn, ehtiyatlara yol tapmağa, təhsilə, səhiyyəyə, qidalanmaya, mənzilə, məşğulluğa və gəlirlərin ədalətli bölgüsünə aid məsələlərdə hamı üçün inkişafın bərabərliyi təmin edilməlidir; qadınların inkişaf prosesində fəal rolunu təmin etmək üçün təsirli tədbirlər görülməlidir; bütün sosial ədalətsizlikləri ləğv etmək məqsədilə müvafiq iqtisadi və sosial islahatlar keçirilməlidir.

Bununla yanaşı, həmin Bəyannamənin 10-cu maddəsində birbaşa göstərilir ki, milli və beynəlxalq səviyyələrdə siyasi tədbirlərin, qanunvericilik tədbirlərinin və digər tədbirlərin işlənilib hazırlanması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi daxil olmaqla inkişaf hüququnun tam həyata keçirilməsini və durmadan möhkəmləndirilməsini təmin etmək üçün bütün tədbirlər görülməlidir.

İnsan hüquqları üzrə 25 iyun 1993-cü il tarixli Ümumdünya Konfransında qəbul edilmiş Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Proqramında göstərilir ki, İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransı İnkişafa olan hüquq haqqında Bəyannamədə

müəyyən edilən inkişafa olan hüququ əsas insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə daxil olan universal və ayrılmaz hüquq kimi təsdiq edir.

Sülh hüququ ilə əlaqədar ilkin əsas BMT Nizamnaməsində qoyulmuşdur. Belə ki, Nizamnamənin 1-ci maddəsində BMT-nin məqsədləri kimi beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını yatırtmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və həll olunmasına müvəffəq olmaq müəyyən edilmişdir. Bu isə bilavasitə sülh hüququnun formalaşmasına və sonrakı inkişafına əhəmiyyətli təsir etmişdir. 12 noyabr 1984-cü il tarixdə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Xalqların sülh hüququ haqqında Bəyannamədə xüsusi olaraq göstərilir ki, xalqlar üçün sülh həyatının təmin edilməsi hər bir dövlətin müqəddəs vəzifəsidir. Eyni zamanda, Bəyannamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, planetin bütün xalqları müqəddəs sülh hüququna malikdirlər. 2-ci bənddə isə belə hüququn təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bunun üçün milli və beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin görülməsi zəruriliyi isə Bəyannamənin 4-cü bəndinin tələbidir.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ ətraf mühitin çirklənməsinin artması və ya ciddi ətraf mühit problemləri ilə bağlı olaraq aktuallaşmışdır. XX əsrin sonlarında ekoloji problemlərin güclənməsi və dövlətin bu məsələlərə marağının artması, ekoloji təmizliyin yüksək əhəmiyyət kəsb etməsi sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsi “sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ”na həsr olunmuşdur. Həmin maddənin tələblərinə görə: hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır; hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır; heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz; dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabani bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir.

Yeni nəsil insan hüquqlarının formalaşması, eyni zamanda, beynəlxalq cəmiyyətin insan hüquqları standartlarının daha da inkişafına ətraflı yanaşması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, burada beynəlxalq təhlükəsizlik və global problemlərin (məsələn, beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün təmin edilməsi, ekoloji problemlərin həlli və s.) həll edilməsi amilləri də xüsusi yer tutur.

4.9. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemi

İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, onun qüvvədə olma hədudlarının müəyyən olunması istənilən dövlətin ən mühüm problemlərindən biridir. Hüquqlardan istifadə olunma insanın məsuliyyəti, azadlığın ölçü və hədudları ilə müəyyənləşdirilmiş, hüquqla təyin edilmiş mümkün məhdudiyyətlərlə, humanizm, həmrəylik və əxlaq prinsipləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bu müddəə 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 29-cu maddəsində belə ifadə

edilmişdir: “Hər bir kəs öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən yalnız o məhdudiyyətlərə məruz qala bilər ki, onlar müstəsna olaraq, başqalarının hüquq və azadlıqlarının lazımı qaydada tanınması və onlara hörmət edilməsinin təmin edilməsi və demokratik cəmiyyətdə əxlaq qaydalarının, ictimai asayişin və ümumi rifahın ədalətli tələblərinin ödənilməsi nəminə qanunla müəyyən edilmişdir”.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdıra bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda, həmin maddənin 9-cu bəndinə görə, hər kəs qanunla qadağan olunmayan hərəkətləri edə bilər və heç kəs qanunla nəzərdə tutulmayan hərəkətləri etməyə məcbur edilə bilməz.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 19-cu maddəsinin 3-cü bəndində qeyd olunur ki, bu hüquqlardan istifadə edilməsi insan üzərinə xüsusi vəzifə və məsuliyyət qoyur. Bu və ya digər hüquqların həyata keçirilməsində İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası ilə bir sıra məhdudiyyətlər də nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, fikir, vicdan və din azadlığının həyata keçirilməsi ilə bağlı Konvensiyanın 9-cu maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları nəminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı yaxud məənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyyətlərə məruz qala bilər. Bu və ya digər hüquqlar barəsində məhdudlaşdırmaya Konvensiyanın digər maddələrində də rast gəlmək olar. Məsələn, 8-ci maddə (şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ); 10-cu maddə (fikri ifadə etmək azadlığı); 11-ci maddə (yığıncaqlar və birləşmək azadlığı) və s.

Dövlətlərin əksəriyyətində şəxsiyyətin hüquq və azadlığının məhdudlaşdırılmasına yol verən qanunverici orqan onların tətbiq edilmə qaydası, hədləri və əsaslarını tənzimləyir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd edilir ki, müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə, qismən və ya müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, 25-ci maddənin 3-cü hissəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının irqi, etnik, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsəbiyyətinə görə məhdudlaşdırılması qadağan edilir.

Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 55-ci maddəsi də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması hallarının siyahısını müəyyən edir: dövlətin təhlükəsizliyi və müdafiəsinin təmin edilməsi, digər maraqlı şəxslərin qanuni hüquq və maraqlarının, sağlamlığın, əxlaqın, konstitusion quruluşunun əsasının müdafiə edilməsi.

Polşa Respublikasının 1997-ci il tarixli Konstitusiyasının 31-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, müvafiq ölkə ərazisində hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması demokratik dövlətin təhlükəsizliyi və ya ətraf mühit, sağlamlıq,

ümumi əxlaq, digər hüquq və azadlıqların mühafizəsinə görə ümumi qayda üçün zəruri olduqda yalnız qanun əsasında həyata keçirilir.

Almaniya Federativ Respublikasının 1949-cu il tarixli Əsas Qanununun 19-cu maddəsi əsas hüquqların məhdudlaşdırılmasının yalnız qanun əsasında həyata keçirilməsi, müvafiq qanunun isə ümumi xarakterə malik olması və ayrı-ayrı hallara aid edilməməsini müəyyən edir. Həmçinin qeyd edilir ki, əsas hüquqlara heç bir halda toxunula bilməz.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması müxtəlif əsaslara görə ola bilər: onlar hüquqi aktların özündən və ya faktiki vəziyyətdən irəli gələ bilər; onlar daimi və ya müvəqqəti ola bilər; adi şəraitdə və fəvqəladə hüquqi rejimin qüvvədə olduğu şəraitdə həyata keçirilə bilər. Beynəlxalq-hüquqi aktlar və milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması aşağıdakıları özündə birləşdirən müəyyən sistemi ifadə edir:

- **ümumi xarakterli məhdudlaşdırılma.** “Milli təhlükəsizlik haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsinin 2-ci hissəsi milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallarda yol verilməsi, öz hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı hər bir şəxsin milli təhlükəsizliyi təmin edən subyektlərdən məlumat almaq hüququnu müəyyən edir;

- **silahlı münaqişə, hərbi vəziyyət, fəvqəladə vəziyyətdə insan hüquq və əsas azadlıqlarının məhdudlaşdırılması.** Qanunvericiliyə müvafiq olaraq, fəvqəladə vəziyyət Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı bölgələrində vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin konstitusion hüquq və azadlıqlarının, habelə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafələrinin məhdudlaşdırılmasına və onların üzərinə əlavə vəzifələr qoyulmasına yol verən, eləcə də müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi hüquqi rejimdir. O, dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətinin genişləndirilməsi və vətəndaşların mülki, siyasi, sosial, iqtisadi və digər hüquqlarının məhdudlaşdırılması və onların üzərinə əlavə vəzifələr qoyulmasında ifadə olunur. bütün bu məhdudlaşdırmalar, o cümlədən vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi isə fərdi xarakter daşımır. Ancaq dövlət orqanlarının fəvqəladə vəziyyəti həyata keçirməsinə yalnız hüquq və azadlıqların neqativ məhdudlaşdırması kontekstində baxmaq düzgün olmazdı. Burada, həmçinin pozitiv tərəfin – insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, insanın mövcudluğu üçün daha əhəmiyyətli və zəruri olan dəyərlər, fəvqəladə vəziyyətin həyata keçirilməsinin prinsipial məqsədi kimi normal hüquq qaydasının bərpası üçün şəraitin yaradılmasının da nəzərə alınması zəruridir. Belə ki, “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinin məqsədləri sırasına digərləri ilə yanaşı, vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması da daxildir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 112-ci maddəsində fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinə səbəb olan hallar, onunla bağlı aktın qəbulu və digər məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Fəvqəladə vəziyyət şəraitində vətəndaşların və digər şəxslərin hüquqi statusu öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məsələ ondadır ki, fəvqəladə vəziyyət rejimini təmin edən orqanlar uyğunluluq və səmərəlilik prinsipləri nəzərə alınmaqla vətəndaş və digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını

məhdudlaşdırıla bilər. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsinə əsasən, fəvqəladə vəziyyəti həyata keçirən zaman dövlət insan hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı Paktla müəyyən olunan öhdəliklərindən çəkinə bilər;

- *ayrı-ayrı kategoriya şəxs və vətəndaşların (əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, azadlıqdan məhrumetmə yerlərində cəzasını çəkən şəxslər və s.) hüquqi statusunun xüsusiyyətlərini şərtləndirən məhdudiyyətlər.* Belə məhdudlaşdırmaya nümunə qismində Azərbaycan Respublikası Miqrasiya Məcəlləsinin 16-cı maddəsinə göstərmək olar. Həmin maddə ilə əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasına gəlmək müəyyən hallarda qadağan edilir. Məsələn, milli təhlükəsizlik və ya ictimai asayişin mühafizəsi, yaxud Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və digər şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunması bunu tələb etdikdə; şəxsin sülh və insanlıq əleyhinə, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə və müharibə cinayətləri törətməsi və ya transmilli mütəşəkkil cinayətkar dəstənin üzvü olması barədə məlumat olduqda; və s.

Bundan əlavə, Miqrasiya Məcəlləsi müvafiq kategoriya şəxslərin getməsinin müvəqqəti məhdudlaşdırılmasını da tənzimləyir. Belə ki, 17-ci maddəyə əsasən, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasından getməsi bir sıra hallarda müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn, onların getməsi milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi mənafeyinə zidd olduqda – bu əsas aradan qalxanadək; onlar Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə uyğun olaraq tutulduqda və ya barələrində hər hansı qətimkan tədbiri seçildikdə – azad edilənədək, qətimkan tədbirinin müddəti bitənədək və ya qətimkan tədbiri ləğv edilənədək; və s.

Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə qarşı beynəlxalq hüquq normalarına uyğun məhdudlaşdırma Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında (69-cu maddənin 2-ci hissəsi) və Miqrasiya Məcəlləsində (maddə 74.2) əks olunmuşdur.

Əgər hazırda qüvvədə olan beynəlxalq aktların müddəalarını ümumiləşdirsək, onların qanunauyğunluq meyarına xidmət edən insan hüquq və azadlıqlarının zəruri məhdudlaşdırılması tədbirlərinin əsaslarını və şərtlərini fərqləndirmək olar. Belə məhdudiyyətlər aşağıdakı əsasda müəyyənləşdirilə bilər: dövlət ərazisində tətbiq edilən digər normativ aktların qəbul edilməsi əsasında deyil, yalnız qanunun əsasında; yalnız digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının yerinə yetirilməsi və onlara hörmət edilməsi məqsədilə; ədalət və əxlaqın ədalətli tələblərinin təmin edilməsində maraqlı olaraq; cəmiyyətin demokratik əsasının, ictimai rifah və hüquq qaydasının, dövlət təhlükəsizliyinin mühafizəsi və təmin edilməsi məqsədilə.

İnsan hüquqları sistemində əsas yeri *“dəyişməz özəklər” statusuna malik hüquqlar* tutur. Beynəlxalq sənədlər, xüsusilə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt və digər bir sıra beynəlxalq aktlar dövlətlərin öz ərazilərində meydana çıxan şəraitdən asılı olmayaraq təmin etmək öhdəliyi daşıdıqları insan hüquqları siyahısını müəyyən etmişdir. Burada söhbət Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsinin 2-ci bəndində sadalanan hüquqlardan – yaşamaq hüququ (maddə 6), insan ləyaqətini alçaldan işgəncə və rəftarın qadağan edilməsi (maddə 7), köləliyin ləğv edilməsi (8-ci maddənin I və II yarımbəndləri), insan şəxsiyyətinə aid olan ləyaqətə hörmət edilməsi (maddə 11), eyni əsasa görə təkrar təqibin qadağan edilməsi (maddə 15), hər

bir insanın hüquq subyektliliyinin tanınması hüququ (maddə 16) və fikir, vicdan və din azadlığından (maddə 18) gedir.

Öz sonrakı inkişafını Protokollarda tapan İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının prinsiplərinə əsasən, fundamental hüquq və azadlıqlara istənilən vəziyyətdə, o cümlədən müharibə və digər fəvqəladə vəziyyət şəraitində əməl edilməlidir. Belə ki, Konvensiyanın 15-ci maddəsi dövlətin diskresion səlahiyyətləri sferasından ölkədə mövcud olan hər bir şəraitdə onların hüquqlarının təmin edilməsini dövlət hakimiyyəti orqanlarının üzərinə öhdəlik kimi qoyan insan hüquqlarını müəyyən edir: yaşamaq hüququ (maddə 2), insan ləyaqətini alçaldan işgəncə və rəftarın qadağan edilməsi (maddə 3), köləliyin və ya asılı vəziyyətdə saxlanmanın ləğv edilməsi (maddə 4, b.1), hüquqazidd aktın törədilməsi zamanı qüvvədə olan qanun əsasında cinayətin tövsifi və cəzanın qoyulması (maddə 7), ölüm cəzasının ləğv edilməsi (6 saylı Protokol, maddə 3), eyni əsasla görə təkrar təqibin qadağan edilməsi (7 saylı Protokol, maddə 4, b. 3).

“Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 24 dekabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanununun 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində (müharibənin hüquqauyğun aparılması nəticəsində baş verən ölüm halları istisna olmaqla), 28-ci maddəsinin I hissəsində, 46-cı maddəsinin III hissəsində, 63-cü, 64-cü maddələrində və 71-ci maddəsinin VIII hissəsində nəzərdə tutulan hüquqlar məhdudlaşdırıla bilməz və onlara dair qeyd-şərtlər müəyyən edilə bilməz. Qanunun 3-cü maddəsi ilə əlaqədar bu sahədə əsas normalar müəyyən edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş insan hüquqları və azadlıqları yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər; insan hüquqlarını və azadlıqlarını məhdudlaşdıran qanunda məhdudlaşdırılan hüquq və ya azadlıq, habelə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq maddəsi göstərilməlidir; insan hüquqlarına və azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlər həmin hüquqların və azadlıqların mahiyyətini dəyişməməlidir; insan hüquqlarına və ya azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və bu Konstitusiyaya Qanununda nəzərdə tutulan qanuni məqsədə yönəlməli və həmin məqsədə mütənasib olmalıdır və s.

Bu sahədə əsas istiqamətlərdən biri fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədardır. Fəvqəladə vəziyyət şəraitinin tətbiqinin əsasında müvafiq normativ hüquqi baza dayanmalıdır ki, bu olmadıqda, fəvqəladə vəziyyət şəraitindən istifadə qanunsuz xarakter daşıyır. Fəvqəladə vəziyyət dövlətin Konstitusiyasına və müvafiq milli qanunvericiliyinə, eləcə də bu sahədə beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərə müvafiq olaraq elan oluna bilər. Bu cəhətdən “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun mühüm normaları da Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrə uyğun təsbit edilmişdir. Bundan başqa, “Hərbi vəziyyət haqqında” 6 yanvar 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda da mütənasiblik prinsipi beynəlxalq hüquqa tam müvafiq şəkildə öz əksini tapmışdır. Qanunun 7-ci maddəsində qeyd edilir ki, hərbi vəziyyətin tətbiqi ilə bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər yaranmış vəziyyətin kəskinliyindən irəli gələn hədudlar daxilində həyata keçirilməli və Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan beynəlxalq

müqavilələrindən irəli gələn öhdəliklərinə zidd olmamalıdır. Eyni zamanda göstərilir ki, hərbi vəziyyətin tətbiqi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər beynəlxalq hüquqda qəbul edilmiş yaşamaq hüququnu, fikir, vicdan və din azadlıqlarını, hüquq subyektivliyini məhdudlaşdırma bilməz və işgəncələrin tətbiq edilməsinin, köləliyin və qul alverinin, yalnız hər hansı müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirilməsinə görə azadlıqdan məhrum edilmənin, ayrı-ayrı şəxslərə və ya əhali qruplarına qarşı yalnız irqinə, milliyyətinə, cinsinə, dilinə, siyasi əqidəsinə və ya sosial mənşəyinə görə hər hansı ayrı-seçkiliyin qadağan olunmasını və əmələ görə cəza müəyyən edən və ya cəzanı ağırlaşdıran qanunun geriye qüvvəsinin tətbiqinin yolverilməzliyini aradan qaldırma bilməz.

V FƏSİL. AYRI-AYRI QRUPLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

5.1. Qadınların hüquqlarının müdafiəsi

Qadınların xüsusi hüquqi-müdafiə zərurəti obyektiv xarakter daşımaqla, ilk növbədə qadın orqanizminin fizioloji xüsusiyyətlərindən asılıdırsa, digər tərəfdən tarixən qadınlar kişilərə münasibətdə daha az müdafiə edilən olmuşlar. Qadın hüquqları sferasında beynəlxalq standartların formalaşdırılması və həmin standartlara əməl edilməsi üzrə beynəlxalq hüquqi nəzarət mexanizmlərin yaradılması, qadınların bilavasitə və birbaşa olaraq beynəlxalq məhkəmə, inzibati nəzarət orqanlarına müraciət hüququ, müvafiq hüquqlarla əlaqədar maddi və prosessual xarakterli beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa implementasiyası, qadın hüquqları üzrə beynəlxalq və milli səviyyələrdə hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının təsis edilməsi kimi mühüm məsələlər daim beynəlxalq hüququn müsbət təsirinə məruz qalmış və hazırda da qalmaqdadır. Bütövlükdə, müasir beynəlxalq hüquqda qadın hüquqlarının müdafiəsi üçün, ilk növbədə, bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyə yol verməmək prinsipləri fərqləndirilir.

İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, qadınların hüquqlarının müdafiəsi və təminatı bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Məsələn, Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1953-cü il tarixli Konvensiya, Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Konvensiya, Öməkçi qadın və kişilər üçün bərabər imkan və bərabər rəftar haqqında 1981-ci il tarixli BƏT Konvensiyası və s.

Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1953-cü il tarixli Konvensiyaya müvafiq olaraq, qadınlar hər hansı ayrı-seçkilik qoyulmadan kişilərlə bərabər şərtlərlə seçkilərdə iştirak hüququna malikdirlər. Həmçinin Konvensiya ictimai-dövlət qulluğunda vəzifələr tutmaq, qanunla müəyyən olunmuş bütün ictimai-dövlət funksiyaları yerinə yetirmək hüququnu özündə birləşdirir.

Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Konvensiyanın III hissəsi bilavasitə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara həsr edilmiş, burada qadınlar üçün həmin hüquqların dövlətlər tərəfindən təmin edilmə öhdəliyi müəyyən edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, Konvensiyanın 15-ci maddəsində qanun qarşısında kişi və qadının bərabərliyi, qadınların mülki hüquq subyekti olmaq qabiliyyəti, onların əqdlər bağlamaq, əmlakı idarə etmək, məhkəmə və tribunal araşdırmalarının bütün mərhələlərində bərabər münasibətlərlə təmin edilmək hüquqları göstərilir. 16-cı maddədə isə ailə-nikah məsələlərində qadınların bir sıra mühüm hüquqları müəyyən edilmişdir ki, bunlara da aiddir: nikaha daxil olmaq üçün eyni hüquqlar; ərin (arvadın) seçilməsində və yalnız öz istəyi və tam razılığı ilə nikah bağlamaqda eyni hüquqlar; nikah və nikahın pozulması zamanı eyni hüquq və vəzifələr; ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq uşaqlarla əlaqədar məsələlərdə valideyn kimi kişi və qadının eyni hüquq və vəzifələri (bütün hallarda uşaqların mənafeyi üstünlük təşkil edir); kişi və qadının eyni şəxsi

hüquqları, o cümlədən soyadını, peşəsini və məşğuliyyətini seçmək hüququ; ər ilə arvadın əmlak əldə etmək, onu idarə etmək, ondan istifadə etməkdə, həm ödənişli, həm də ödənişsiz sərəncam vermək sahəsində eyni hüquqları.

Konvensiya ilə üzv-dövlətlər qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını pisləyir, onun aradan qaldırılması siyasətini müvafiq vasitələrlə həyata keçirmək məqsədilə bir sıra öhdəlikləri öz üzərilərinə götürürlər ki, bunlara da aiddir: öz milli konstitusiyalarına və digər müvafiq qanunvericilik aktlarına kişi və qadınların hüquq bərabərliyi prinsipinin daxil edilməsi, bu prinsipin qanunların və digər praktiki vasitələrin köməyi ilə təmin edilməsi; qadınlara qarşı hər növ ayrı-seçkiliyi qadağan edən qanunvericilik və digər tədbirlərin (sanksiyalar da daxil olmaqla) qəbul edilməsi; kişilərlə bərabər əsaslarda qadınların hüquqlarının hüquqi müdafiəsinin müəyyən edilməsi, istənilən ayrı-seçkilik aktına qarşı qadınların səmərəli müdafiəsinin milli məhkəmələrin və digər dövlət təsisatlarının səlahiyyətləri vasitəsilə təmin edilməsi; qadınlara münasibətdə hər hansı ayrı-seçkilik aktı və ya hərəkətlərin həyata keçirilməsindən çəkinmək və dövlət orqanları və təsisatlarının bu öhdəliklərə uyğun fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi; hər hansı şəxs, təşkilat və ya müəssisə tərəfindən qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üçün bütün müvafiq tədbirlərin görülməsi; qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyi ifadə edən qüvvədə olan qanun, qərar, adət və təcrübənin ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün qanunvericilik də daxil olmaqla, bütün müvafiq tədbirlərin görülməsi və s.

1999-cı ildə BMT Baş Məclisi Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyaya **Fakultativ Protokol** qəbul etdi. Fakultativ Protokol Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitənin səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar məsələləri müəyyən edir.

Konkret olaraq qadınların əmək hüquqlarının və onların müdafiə mexanizminin müəyyənləşdirilməsi BÖT tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlər əsasında həyata keçirilir. Məsələn, Analığın mühafizəsi haqqında 1952-ci il tarixli Konvensiya, Yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiq edilməsi haqqında 1936-cı il tarixli Konvensiya, Qadınların gecə əməyi barədə 1948-ci il tarixli Konvensiya və s.

Nikaha daxil olmağa razılıq, minimal nikah yaşı və nikahın qeydiyyatı haqqında 1962-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, üzv-dövlətlər minimal nikah yaşını müəyyən edən qanunvericilik aktlarını dərc etməlidirlər. Ciddi səbəblərə görə səlahiyyətli hakimiyyət orqanları tərəfindən icazə verildiyi hallar istisna olmaqla, qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmayan şəxsin nikaha daxil olmasının yolverilməzliyi də məhz həmin müddəanın tərkib hissələrindən biridir. 3-cü maddənin tələbinə əsasən, bütün nikahlar səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müvafiq rəsmi reyestrə daxil edilməlidir.

Müvafiq kateqoriya şəxslərin hüquqi müdafiəsi, həmçinin **milli qanunvericilik** çərçivəsində də həyata keçirilir. Məsələn, qadın hüquqları ilə bağlı məsələ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində əks edilmişdir. Belə ki, həmin maddənin II hissəsinə müvafiq olaraq, kişi və qadının eyni hüquq və azadlıqları vardır. Dövlətin irqindən, milliyyətindən, dilindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verməsi, insan və

vətəndaş hüquq və azadlıqlarının irqi, milli, dini, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırılmasının qadağan edilməsi isə müvafiq maddənin III hissəsinin əsas tələbidir.

Bundan əlavə, qadınların ayrı-ayrı hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi və təmin edilməsində beynəlxalq təşkilatların da rolu böyükdür. Burada xüsusi yeri BMT tutur. Belə ki, müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətini özündə birləşdirən BMT çərçivəsində qadınlara və onların problemlərinə həsr olunmuş bir sıra tədbirlər keçirilmişdir. 1975-ci ildə Meksiko şəhərində Qadınların I Ümumdünya Konfransı keçirilmiş və həmin il tarixə Qadın ili kimi düşmüşdür. Bundan əlavə, 1976-85-ci illərdə “Bərabərlik, inkişaf və sülh” devizi altında qadınların hüquqları, cəmiyyətdə yeri və rolu problemlərinə həsr edilmiş BMT Dekadası keçirildi. Həmçinin Kopenhagendə Qadınların II Ümumdünya Konfransı (1980), Nayrobidə Qadınların III Ümumdünya Konfransı (1985), Pekində Qadınların IV Ümumdünya Konfransı (1995), ABŞ-da İnsan hüquqlarına həsr olunmuş 1998-ci il Dünya Konfransı, 1999-cu ildə Haaqada Qadınların Sülh Çağırışı Konfransı keçirilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, qadın hüquqları ilə bağlı məsələlər 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf Konfransı, Vyanada İnsan hüquqlarına həsr olunmuş 1993-cü il Dünya Konfransı, Əhali və inkişaf üzrə Qahirə Beynəlxalq Konfransı (1994), Sosial inkişaf üzrə Dünya Sammiti (Kopenhagen, 1995), İtaliyada keçirilən 1997-ci ildə Beynəlxalq Ərzaq və Qidalanma Sammitində və s. əsas müzakirə obyektlərindən biri olmuşdur.

BMT-nin qadın hüquqları ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirləri *dörd istiqamətdə* təsnifləşdirmək məqsədəuyğun olardı:

- *hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi;*
- *ictimai fikrin və beynəlxalq fəaliyyətin səfərbər edilməsi;*
- *statistik məlumatların toplanması və təhlil edilməsi;*
- *həyat səviyyəsi aşağı olan qruplara yardımların göstərilməsi.*

1995-ci ilin sentyabr ayının 4-15-də Pekində keçirilən Qadınların IV Ümumdünya Konfransında qadınların imkanlarının genişlənməsi və vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması uğrunda fəaliyyət göstərmək istiqamətində ***Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platforması*** qəbul edilmişdir. Konfransın nəticələrinə görə, insan hüquqları tərkibində qadın hüquqlarına riayət olunmalı, qadınların imkanları daha da genişləndirilməli, qərar qəbul etmək və dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüquqları da daxil olmaqla, onların ictimai həyatın bütün sahələrində bərabər iştirakı təmin edilməlidir. Burada qəbul edilən Fəaliyyət Platforması altı fəsildən ibarət olsa da, onun IV fəsli bir sıra strateji məram və tədbirləri (qadınlar və yoxsulluq; təhsil və qadınların peşə hazırlığı; qadın və səhiyyə; qadınlara qarşı zorakılıq; qadınlar və hərbi münaqişələr; qadınlar və iqtisadiyyat; qadınların qanunvericilik orqanlarının işində və qərar qəbul edilməsi prosesində iştirakı; qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının idarə mexanizmləri; qadın hüquqları; qadınlar və kütləvi informasiya vasitələri; qadınlar və ətraf mühit) özündə təsbit edir.

21 dekabr 2010-cu ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən ***Məhbus-qadınlarla davranış və hüquq pozucusu olan qadınlar üçün azadlıqdan məhrumetmə ilə bağlı olmayan cəza tədbirləri haqqında Qaydalar (Banqkok Qaydaları)*** adlı sənəd qəbul edilmişdir. 70 qaydadan ibarət olan bu Sənəddə məhbus qadınların qəbulu,

yerləşdirilməsi, reyestri, şəxsi gigiyenası, tibbi xidmət, informasiya və müraciət imkanları, xarici aləmlə əlaqə, yetkinlik yaşına çatmayan qadınlarla rəftar, hamilə qadınlar, əcnəbi qadınlar, cəzaçəkmə rejimi və s. məsələlər tənzimlənir. Qaydaların əsas xüsusiyyəti ondadır ki, onun müddəaları nəinki cəzaçəkmə müəssisəsində olan qadınlara, eyni zamanda, istintaq və məhkəmə baxışında olan, yekun məhkəmə qərarı çıxmayan təqsirləndirilən qadınlara da şamil edilir.

BMT Baş Məclisinin 25 sentyabr 2015-ci il tarixli qətnaməsi ilə təsdiq olunmuş ***Bizim dünyamızın yenidən qurulması: 2030-cu ilədək Davamlı inkişaf sahəsində Gündəlik*** adlı sənəd qadınların hüquqlarının müdafiəsinə dair mühüm əhəmiyyətə malik müddəaları təsbit edir. Bütövlükdə, bu sənəd dünyanın bütün insanları və tərəqqi üçün fəaliyyət planıdır, böyük azadlıqlar şəraitində dünya sülhünün möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu Sənədin bəyan etdiyi davamlı inkişaf üzrə 17 məqsəd və 169 hədəf hər kəs üçün insan hüquqlarının realizəsini, gender bərabərliyini, bütün qadınlar və qızlar üçün hüquqların və imkanların təmin edilməsini nəzərdə tutur. Sonuncu iki məsələ bütün məqsəd və hədəflərin nailiyyəti üçün həlledici töhfədir. Bu sənədin 5-ci Məqsədi qadınlara münasibətdə növbəti vacib məsələləri əks etdirir: ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi; zorakılığın bütün formalarının ləğvi; uşaq, erkən və məcburi nikahlar kimi zərərli adət və vərdislərin ləğv edilməsi; qadınların liderlik imkanları, siyasi, iqtisadi və ictimai həyatda real şəkildə iştirak imkanlarının təmin edilməsi; cinsi və reproduktiv sağlamlığın qorunması sahəsində xidmətlərə çıxış.

Qadın hüquqlarının təmin edilməsində təşkilati mexanizmlər də özünəməxsus yer tutur. Həmin mexanizmlərə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Qadınların işləri üzrə Komissiya, BMT-nin Qadınlar üçün İnkişaf Fondu (UNIFEM) və s. aiddir.

Əsas orqan kimi çıxış edən ***BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitəsinin*** fəaliyyət istiqamətləri 8.3-də geniş izah edilmişdir.

BMT-nin Qadınlar üçün İnkişaf Fondu (United Nations Development Fund for Women – UNIFEM) BMT-nin 1975-ci ildə Meksikoda keçirdiyi Qadınların Birinci Ümumdünya Konfransında qadın təşkilatlarının verdiyi təkliflərə və sorğuya əsasən 1976-cı ildə yaradılmışdır. Hazırda UNIFEM dünyanın 100-dən artıq ölkəsində fəaliyyət göstərir, onun 14 direktorluğu və Afrika, Ərəb ölkələri, Asiya və Sakit Okean, Mərkəzi və Şərqi Avropa, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Latın Amerikası və Karib ölkələri üzrə şəbəkələri mövcuddur. Fond qadınların insan hüquqları, onların siyasi həyatda iştirakı, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönələn innovasiya proqramlarının və bu istiqamətdə həyata keçirilən strateji fəaliyyətin maddi və texniki problemlərini həll edir.

2010-cu ilin iyulunda BMT Baş Məclisi BMT sistemində gender bərabərliyi və qadınların hüquq və imkanlarının genişləndirilməsi məsələləri üzrə ***“BMT-qadınlar” (United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women)*** adlanan struktur yaratmışdır. Bu strukturun yaradılması BMT-nin islahatlarının tərkib hissəsi kimi onun bu sahədə ***dörd bölməsinin*** imkanlarının birləşdirilməsini nəzərdə tutur:

- *BMT Katibliyinin qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması şöbəsi;*

- *Qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə Beynəlxalq tədris və elmi-tədqiqat İnstitutu;*
- *Gender məsələləri və qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə Xüsusi müşavirin dəftərxanası;*
- *UNIFEM.*

Azərbaycan Respublikası bu sahədə dövlət siyasətini özünün müvafiq dövlət orqanı olan *Ailə, Qadın və Uşaq problemləri üzrə Dövlət Komitəsi* vasitəsilə həyata keçirir. Komitə ailə, qadın və uşaq problemləri sahəsində Azərbaycan dövlətinin siyasətini həyata keçirən, bu sahədə inkişafı təmin edən müvafiq icra hakimiyyəti orqanıdır. Həmçinin Komitə mütəmadi olaraq maarifləndirmə sahəsində məqsədli iş aparır, gender əsaslı zorakılıq, erkən nikahların aradan qaldırılması, qadınları qorumaq məqsədilə insan hüquqları üzrə beynəlxalq sənədlər və milli qanunvericilik haqqında biliklərin yayılması, qadınların ölkənin sosial və siyasi həyatında kişilərlə bərabər iştirakının təmin edilməsi məqsədi daşıyan layihələr həyata keçirir.

Qadın hüquqlarının təminatı sahəsində qəbul edilmiş ***“Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” 10 oktyabr 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun*** məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Həmin Qanunun 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formaları qadağandır. Daha sonra, həmin maddə ilə ayrı-seçkilik hesab olunmayan hallar qeyd edilmişdir: qadınlar üçün Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş güzəştlər, imtiyazlar və əlavə təminatlar; kişilər üçün həqiqi hərbi (alternativ) xidmətə çağırış; kişi və qadınlar üçün qanunla müəyyənləşdirilmiş fərqli pensiya və nikah yaşı; Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq, ərin nikahın pozulmasını tələb etmək hüququnun məhdudlaşdırılması; kişi və qadınlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrində fərqli şəraitin yaradılması; gender bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədilə xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Respublikamızda qadın hüquqlarının təminatı sahəsində qəbul edilmiş digər normativ-hüquqi akt olan ***“Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” 22 iyun 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*** da bu istiqamətdə mühüm müddəalar müəyyən etmişdir. Belə ki, Qanun yaxın qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşayışdan sui-istifadə etməklə törədilən zorakılığın, onun doğurduğu mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin qarşısının alınması, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi, hüquqi yardımla təmin edilməsi, habelə məişət zorakılığına səbəb olan halların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri müəyyən edir və tənzimləyir.

5.2. Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi

Uşaq hüquqlarının spesifikliyi problemə daha dərindən və bir qədər də fərqli formada yanaşmanı tələb edir. Uşaqların psixi və fiziki inkişaf xüsusiyyətləri, həyat təcrübələrinin yoxluğu və müəyyən dərəcədə valideynlərdən asılı olması, hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi üçün müvafiq orqanlara heç də həmişə müraciət edə

bilməməsi, nəhayət buna uyğun olaraq bir sıra fərqli hüquqların müəyyən edilməsi (ailədə yaşamaq, valideynləri tərəfindən qayğı hüququ və s.) bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir. Bundan başqa, uşaqların düçar olduqları məhrumiyyətlər və sui-istifadələr haqqında daha çox faktlar üzə çıxdıqca, beynəlxalq birliyin uşaq hüquqlarını möhkəmləndirmək sahəsində səyləri də artır. Ermənistanın dövlətimizə təcavüzü nəticəsində yenicə müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikası ərazisinin iyirmi faizindən çoxunun işğalı və bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə yanaşı, dövlətimiz uşaq hüquqları ilə bağlı ciddi problemlərlə də üzləşmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş rayonlarında təkcə yüz mindən artıq uşağın təhsil aldığı 693 məktəb dağıdılmışdır. Münaqişə dövründə 53 azərbaycanlı uşaq itkin düşmüş, 18 uşaq isə bu günədək Ermənistanda əsirlikdədir.

Rus hüquq ensiklopediyasında **“uşaq”** dedikdə, yetkinlik – 18 yaşına çatmayan şəxs başa düşülür. Oksford ingilis lüğəti (Oxford English Dictionary) “uşaq” anlayışını (“child”) tam fiziki inkişafa çatmamış gənc insan kimi müəyyən edir. Psixoloji cəhətdən isə uşaq hüquqları ilə əlaqədar yaş mərhələləri belə fərqləndirilir: körpə yaş (anadan olandan bir yaşa qədər); ilkin uşaqlıq (1 yaşdan 3 yaşa qədər); məktəbəqədər yaş dövrü (3 yaşdan 6-7 yaşa qədər); balaca məktəb yaş dövrü (6-7 yaşdan 11-12 yaşa qədər); yeniyetməlik dövrü (11-12 yaşdan 14-15 yaşa qədər); ilkin gənclik illəri (14-15 yaşdan 17-18 yaşa qədər).

Uşaq hüquqlarının müdafiəsində ilk növbədə, **1924-cü ildə Uşaq hüquqları Bəyannaməsinin** qəbulu bu istiqamətdə mühüm addım kimi qiymətləndirilməlidir. Bu sənəd özündə beş bənd və ya prinsipi əks etdirirdi ki, bunlar da uşaqların normal həyat şəraitlərinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərini birləşdirir. Bəyannamədə uşaq hüquqlarının qorunması mühüm addım hesab edilsə də, burada bir çox çatışmazlıqlar da qeyd edilməlidir. Məsələn, uşaqlar üçün müəyyən şəraitin yaradılmasında hökumətlərin öhdəlikləri qeyd edilmir, uşaq hüquqları bütöv kompleks əhatə olunmur və s.

Bu dövrdə qəbul edilmiş bir sıra digər beynəlxalq sənədlər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Qadın və uşaqların ticarəti ilə mübarizə üzrə 1921-ci il tarixli Konvensiya, Köləlik haqqında 1926-cı il tarixli Konvensiya və s.

BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş **1959-cu il tarixli Uşaq hüquqları Bəyannaməsində** doğulduğu andan ad və vətəndaşlığa malik olmaq hüququ (prinsip 3), sosial təminat sferası ilə bağlı bütün imkanlardan istifadə etmək hüququ (prinsip 4), fiziki, psixi və yaxud sosial baxımdan qüsurlu uşağın xüsusi rejim, təhsil və qayğı ilə təmin edilməsi hüququ (prinsip 5), təhsil və onunla bağlı bütün hüquqlardan istifadə etmək imkanı (prinsip 7), onların bütün hallarda müdafiə və yardım almaq hüququ (prinsip 8) və s. müəyyən edilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, uşaqların qanun və digər xüsusi müdafiə vasitələri ilə təmin edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, onun öz valideynlərinin himayəsi və məsuliyyəti altında böyüməsi, ailəsi olmayan və yaşamaq üçün kifayət qədər vəsaiti olmayan uşaqların dövlət və cəmiyyət tərəfindən xüsusi qayğı ilə təmin edilməsi, çoxuşaqlı ailələrə dövlət yardımı və digər müavinətlərin ayrılması, uşaqların laqeyd münasibət, qəddarlıq və istismar formalarından müdafiə edilməsi, zəruri yaş həddinə çatmayana qədər onların işə qəbul edilməsinin yolverilməzliyi, uşaqlara sağlamlığı və ya təhsili üçün zərərli olan, fiziki, əqli və əxlaqi inkişafına

mane ola biləcək iş və məşğuliyyətin tapşırılmaması, onların irqi, dini və yaxud digər ayrı-seçkilik formasının təşviqi təcrübəsindən kənarda saxlanılaraq qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük, xalqlar arasında dostluq, sülh və ümumi qardaşlıq ruhunda tərbiyə edilməsi ilə bağlı müddəalar Bəyannamənin əsas tərkib hissələrindən biridir.

15 oktyabr 1975-ci il tarixdə Strasburq şəhərində imzalanmış *Nikahdankənar uşaqların hüquqi statusu haqqında Avropa Konvensiyanın* 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, nikahdankənar doğulmuş uşağın həmin anadan mənsubiyyəti müstəsna olaraq uşağın doğum faktı ilə müəyyən edilir. 3-cü maddənin tələblərinə görə, nikahdankənar doğulmuş uşağın həmin atadan mənsubiyyəti könüllü etiraf və ya məhkəmənin qərarı əsasında təsdiq yaxud müəyyən edilir.

1986-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilən *Milli və beynəlxalq səviyyədə uşaqların müdafiəsi və rifahı, xüsusilə onların tərbiyə edilməsi və övladlığa verilməsi zamanı sosial və hüquqi prinsiplər haqqında Bəyannamə* isə ailə və uşaqların ümumi rifahı, uşaqların tərbiyəyə verilməsi, övladlığa götürülməsi ilə bağlı mühüm müddəaları özündə birləşdirir. Bəyannamədə dövlətlərin, ilk növbədə, ailə və uşaqların rifahına diqqət ayırması (maddə 1), uşaqların rifahının ailənin rifahından asılı olması (maddə 2), valideynlərin uşaqlarına qayğı göstərməsi (maddə 3), qayğı göstərilmədiyi təqdirdə, uşaqların digər ailələrə tərbiyə olunmaq üçün verilməsi və ya onların xüsusi müəssisələrdə yerləşdirilməsi (maddə 4), uşaqların ad, vətəndaşlıq və qanuni nümayəndəyə malik olmaq hüququ (maddə 8) və s. məsələlər əsas məqamlardır.

1990-cı ildə qəbul olunmuş *Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması barədə BMT-nin Rəhbər Prinsipləri (Ər-Riyad Prinsipləri)* cinayətkarlığın qarşısını alma tədbirlərinin ümumi istiqamətləri, cəmiyyətdə həyata hazırlıq prosesi, sosial siyasət, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə ədalət mühakiməsinin icra edilməsi, siyasət və tədqiqatın işlənilib hazırlanmasına həsr edilmişdir. Həmin Prinsiplərdə hər bir ailə və onun bütün üzvlərinin rifahının təmin edilməsi, uşaqların tərbiyə edilməsinə yönəlmiş dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması, bütün uşaq və gənclərin bərabər hüquqlu şəkildə təhsilə cəlb edilməsi, məktəblərlə cəmiyyət arasında əlaqələrin formalaşmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, gənclərə qarşı psixi təzyiqlərin qarşısının alınması və onlara mənəvi dəstəyin göstərilməsi kimi məsələlər və s. öz əksini tapmışdır.

1985-ci il tarixli *Yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin Minimal Standart Qaydalarının (Pekin Qaydalarının)* 1-ci bölməsinin (Əsas məqsədlər) 4-cü bəndində göstərilir ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsi hər bir ölkənin bütün yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün sosial ədalətin hərtərəfli təmin edilməsi çərçivəsində milli inkişaf prosesinin tərkib hissəsi kimi, gələcəyin müdafiəsinə və cəmiyyətdə dincliyin qorunmasına yardım etməkdir. Qaydalar 6 hissədən ibarətdir: I hissə - Ümumi prinsiplər; II hissə - İstintaq və məhkəmə təhqiqatı; III hissə - Məhkəmə qərarlarının çıxarılması və təsir tədbirlərinin seçilməsi; IV hissə - Qanun pozucuları ilə islah işlərindən kənar davranış; V hissə - Qanun pozucuları ilə islah idarələrində davranış; VI hissə - Təhqiqatlar, planlaşdırma, siyasətin işlənilib hazırlanması və qiymətləndirilməsi.

BMT Baş Məclisinin 3 dekabr 1986-cı il tarixli 41/85 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş *Uşaqların, xüsusilə onlar milli və beynəlxalq səviyyədə tərbiyə verilərkən və övladlığa götürülərkən müdafiəsinə və əmin-amanlığına dair sosial və hüquqi prinsiplər haqqında Bəyannamə* ilə 24 maddə şəklində prinsiplərin irəli sürülməsi kifayət qədər müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir.

30 sentyabr 1990-cı il tarixdə BMT çərçivəsində uşaqların mənafeyi naminə yüksək səviyyədə keçirilən Ümumdünya görüşündə qəbul olunmuş *Uşaqların sağlamlığının, müdafiəsinin və inkişafının təmin edilməsi haqqında Ümumdünya Bəyannaməsi* də bu istiqamətdə mühüm normaları özündə birləşdirir.

Bu istiqamətdə digər beynəlxalq normalar da qeyd edilməlidir. Belə ki, BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1974-cü il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş və altı bənddən ibarət olan *Qadın və uşaqların fəvqəladə hallarda, silahlı münaqişələr dövründə müdafiəsi haqqında Bəyannamə* bu sahədə uşaqların hüquqlarının müdafiəsində bir sıra mühüm müddəaları əks etdirir.

Avropa Şurası çərçivəsində 25 yanvar 1996-cı ildə qəbul edilmiş və 1 iyul 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş *Uşaq hüquqlarının realizəsi haqqında Avropa Konvensiyası* Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasına bir növ əlavəyə xidmət etməklə, xüsusən məhkəmə prosesində və inzibati təcrübədə uşaqların hüquqlarının təminatına yönəlmişdir.

Bu sahədə regional çərçivədə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərdən 2002-ci il oktyabr ayının 7-də Kişinyov şəhərində imzalanmış *Yetkinlik yaşına çatmayanların öz daimi yaşadıqları dövlətlərə qaytarılması məsələləri haqqında MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin əməkdaşlığı haqqında Saziş* də qeyd olunmalıdır.

Uşaq hüquqlarının müdafiəsində mühüm addım 20 noyabr 1989-cu il tarixdə *Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın* qəbul edilməsi olmuşdur. Konvensiya uşaqları cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi tanıtdırmaqla bərabər, uşaqların hüquqlarını vahid bir kompleks halında sistemləşdirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, 1989-cu il Konvensiyasını “Uşaqların azadlığı üçün Böyük Xartiya”, “Uşaq hüquqlarının Dünya Konstitusiyası” adlandırırlar. Konvensiyanın üç əsas məqsəd daşması onun maddələrinin təhlilində birbaşa müəyyən edilmişdir:

- *bütövlükdə digər müqavilələr çərçivəsində müəyyən edilmiş insan hüquqlarını uşaqlara münasibətdə təsdiq etmək;*
- *uşaqların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bir sıra əsas hüquqlarını möhkəmləndirmək;*
- *uşaqlar üçün aktual olan sahələrdə normalar müəyyən etmək.*

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlər uşağın, onun valideynlərinin və ya qanuni qəyyumlarının irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və ya digər əqidələrindən, milli-etnik və ya sosial mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, səhhətindən və doğum şəraitindən və ya hər hansı başqa hallardan asılı olmayaraq heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən, onların yurisdiksiyası daxilində hər bir uşaq üçün bu Konvensiyada nəzərdə tutulmuş bütün hüquqlara hörmət bəsləyir və onları təmin edirlər. Konvensiyanın 4-cü maddəsində göstərilir ki, iştirakçı-dövlətlər bu Konvensiyada tanınan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün bunun lazımı qanunvericilik tədbirlərini, inzibati və digər

tədbirləri görürlər. İştirakçı-dövlətlər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar barədə belə tədbirləri malik olduqları ehtiyatların maksimum çərçivəsində və lazım gəldikdə beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində görürlər.

Konvensiya uşaqlara münasibətdə yeni etik prinsiplər və beynəlxalq davranış normaları müəyyən etmişdir. Konvensiyada yeni hüquqlar kompleksi də əks olunmuşdur. Məsələn, öz vərdişlərini saxlamaq (8-ci maddə), hərbi hərəkətlərdə iştirak etməmək (38-ci maddə). Konvensiya ilə müvafiq nəzarət mexanizminin (***Uşaq hüquqları Komitəsi*** – bu barədə 8.3-də ətraflı məlumat verilmişdir) yaradılması da onun müddəalarının milli qanunvericiliyə implementasiyasında və dövlətlərin bu sahədə öz öhdəliklərini yerinə yetirməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2000-ci ildə qəbul edilmiş 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya ***Fakultativ Protokolda*** hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak və silahlı qüvvələrə xidmətə çağırış üçün minimal yaş həddi artırılaraq 18 yaş müəyyən edilmişdir.

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya növbəti ***Məlumatlandırma proseduruna dair Fakultativ Protokol*** 2011-ci ildə qəbul edilmişdir (14 aprel 2014-cü ildə qüvvəyə minmişdir) ki, bu da Uşaq hüquqları Komitəsinə uşaq hüquqlarının pozulması haqqında şikayətləri qəbul etmək imkanı verir.

Uşaq hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin əsas, spesifik prinsipləri uşaq hüquqlarının müdafiəsinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir. Mühüm beynəlxalq sənədlərlə bir sıra əsas prinsiplər fərqləndirilir: uşaqlara münasibətdə diskriminasiyanın yolverilməzliyi prinsipi; uşaq mənafelərinin daha yaxşı təmin edilməsi prinsipi; uşağın özünün fikirlərini azad ifadə etmək prinsipi; uşaqların sağ və sağlam inkişaf hüququnun təmin edilməsi prinsipi; uşaqların xüsusi müdafiəsi və mühafizəsi prinsipi; uşaqlara istənilən bütün sahələrdə ona xüsusi yanaşma prinsipi.

Uşaq hüquqlarının qorunmasında **BƏT** xüsusi yer tutur. 1992-93-cü illərdə BƏT Uşaq əməyinin ləğv edilməsi üzrə Beynəlxalq proqram həyata keçirməyə başladı. Uşaq əməyi probleminin həll edilməsi isə daim BƏT Baş Direktorunun global məruzələrinə daxil edilir.

BMT Uşaq Fondu (The United Nations International Children's Emergency Fund - UNICEF) hökumətlərə, yerli orqanlara və qeyri-hökumət təşkilatlarına uşaqlara tibbi yardım, təhsil, sosial inkişafa nail olmaqla mexanizmlərin işlənməsində kömək edir. Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə 1946-cı ildən başlayaraq UNICEF bir sıra istiqamətlərdə uşaqların hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsini həyata keçirir. Məsələn, uşaq hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların hazırlanması məqsədilə bəyannamə, qətnamə və konvensiyaların işlənilməsi; uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində xüsusi nəzarət mexanizminin yaradılması; milli qanunvericiliklərin beynəlxalq öhdəliklərə uyğunlaşdırılması; beynəlxalq yardıma kömək edilməsi.

UNICEF-in yardımları əsasən üç formada həyata keçirilir: uşaqlara yardım proqram və planlarının hazırlanmasının dəstəklənməsi; bu proqramların həyata keçirilməsi üçün material və avadanlığın verilməsi; inkişaf etməkdə olan ölkələrin özündə Fond heyətinin təşkil edilməsi üçün lazımı vəsait və kadrların ayrılması. UNICEF tamamilə könüllü yardımlar hesabına fəaliyyət göstərir, bütün yardımların

30 faizdən çoxu uşaq sağlamlığının qorunmasına (vaksinlər, uşaq qidası və s. alınmasına) sərf olunur.

Uşaq hüquqlarının qorunmasında dünya dövlətləri praktikasında **milli təsisatlar – ixtisaslaşmış ombudsmanlar** da yaradılmışdır. İlk belə vəzifə 1981-ci ildə Norveçdə, daha sonra bir sıra Avropa ölkələrində, Latın Amerikasında, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və İsraildə yaradılmışdır. Rusiyada da uşaq ombudsmanları yaradılmışdır. Belə ki, 1998-ci ildən etibarən ölkənin 5 regionunda (Kaluqa, Novqorod, Volqoqrad, Yekaterinburq və Sankt-Peterburq) belə təsisatlar fəaliyyət göstərir.

Dövlətimizdə uşaq hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların milli qanunvericiliyə implementasiyasında **“Uşaq hüquqları haqqında” 19 may 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu** mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qanun 18 yaşına çatmayan və tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməyən şəxslərə münasibətdə hüquq və vəzifələri özündə əks etdirir. Qanunda uşaqların hüquq bərabərliyi (maddə 6), uşağın yaşamaq və inkişaf etmək hüququ (maddə 8), uşağın həyatı və sağlamlığının mühafizəsi hüququ (maddə 9), uşağın ad və vətəndaşlıq almaq hüququ (maddə 10), uşağın tərbiyə almaq hüququ (maddə 11), uşağın azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ (maddə 12), uşağın zəruri təminat hüququ (maddə 13), uşağın vicdan, fikir və söz azadlığı (maddə 14), uşağın məlumat azadlığı (maddə 15) göstərilmişdir. 16-cı maddədə isə uşaqların davranış qaydalarına əməl etmək, Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə bələd olmaq, biliklərə yiyələnmək, özünü müvafiq fəaliyyətə hazırlamaq, valideynlərə, digər vətəndaşların hüquq və mənafeələrinə, öz xalqının və başqa xalqların ənənələrinə və mədəni sərvətlərinə hörmətlə yanaşmaq, tarix və mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq kimi vəzifələri müəyyən edilir.

Qanunun II fəslə bilavasitə ailə və uşaq arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Həmin fəsildə uşağın ailədə yaşamaq hüququ (maddə 17), valideynlərindən ayrı yaşayan uşağın hüququ (maddə 18), valideynlərin hüquq və vəzifələri (maddə 19), uşağın mənzil hüququ (maddə 20), uşağın vərəsəlik və valideynlərinin əmlakı hesabına saxlanma hüququ (maddə 21) daha aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Belə ki, 19-cu maddəyə müvafiq olaraq valideynlərin (o cümlədən, övladlığa götürənlərin, qəyyumların və ya himayəçilərin) uşağın tərbiyəsində bərabər hüquq və vəzifələri mövcuddur.

Uşaq və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin nizama salınmasına istiqamətlənmiş normalar isə Qanunun III fəslinin əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Göstərilən normalarda uşağın təhsil almaq hüququ, dövlətin təhsil sisteminin uşağın şəxsiyyətinin inkişafına, zəruri bilik və bacarıqları tam həcmdə əldə etməsinə şərait yaratmasına, fitri istedadı malik uşaqların dövlət qayğısı ilə təmin edilməsinə, onların yaşına, səhhətinə, ümumtəhsil və peşə hazırlığı səviyyəsinə uyğun olaraq əmək hüququnun mövcud olmasına, dövlətin sosial, hüquqi, iqtisadi, tibbi və tərbiyəvi vasitələrlə uşaqların istismarının bütün növlərindən, ağır, zərərli və təhlükəli əmək və təsirlərdən mühafizə etməsinə, uşaqlara dövlət tərəfindən birdəfəlik ödəmələr, aylıq müavinətlər, kompensasiyalar formasında sosial yardımlar verilməsinə həsr edilmiş müddəalar da mövcuddur. Bundan əlavə, uşaqların istirahət hüququ (maddə 25),

uşaqların ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququ (maddə 26), uşağın şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi hüququ (maddə 27) da mövcud fəslin tərkib hissələrindən biridir.

Həmin Qanunun IV fəslİ əlverişsiz şəraitə düşmüş uşaqların müdafiəsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikasının hərbi münasıqışələrə cəlb edildiyi ərazilərdə uşaqların beynəlxalq hüquq normalarına uyğun müdafiəsini təmin etməsi, döyüş əməliyyatları zonasında olan uşaqların təhlükəsiz yerlərə köçürülməsi, onların həyat və sağlamlığının mühafizəsi üçün bütün mümkün imkanlardan istifadə etmək vəzifəsi, 15 yaşına çatmamış uşaqların hərbi əməliyyatlarda iştirakının birbaşa qadağan edilməsi, uşaqların hərbi-təhsil müəssisələrinə cəlb edilməsi ilə əlaqədar müddəalar 37-ci maddənin əsas tərkib hissəsidir. 38-ci maddə isə təbii fəlakətlər, bədbəxt hadisələr və qəzalar nəticəsində zərər çəkmiş uşaqların hüquqi müdafiəsinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. 39-cu maddəyə müvafiq olaraq qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarına müvafiq statusun verilməsi, onları müdafiə və humanitar yardımla təmin etmək üçün müvafiq təcili tədbirlərin görülməsi, belə kateqoriya uşaqların valideynlərinin axtarışının təşkil edilməsi mütləq həyata keçirilməlidir. Həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün isə dövlətin müvafiq fəaliyyətə malik beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməsi və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə zəruri köməklik göstərməsi müəyyən edilmişdir.

5.3. Gənclərin hüquqlarının müdafiəsi

Hüquqi və demokratik dövlətin qurulması problemləri arasında gəncləri yaradıcı fəaliyyətin subyektinə çevirmək istəyi ilə bağlı məsələ əsas yerlərdən birini tutur. Gəncliyin inkişafı dövlətin sosial siyasətinin vacib tərkib hissələrindən biri və gənclərin dinamik inkişafı üçün həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər kompleksidir. Milli səviyyədə gənclik siyasəti elə qurulmalıdır ki, cəmiyyətin həyatının hər bir sahəsində, yəni təhsil, səhiyyə, milli siyasət və s. kimi müxtəlif sahələrdə gənclərin yeri, rolu və fəaliyyəti hərtərəfli təmin edilmiş olsun. Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində gənc nəslin hüquqi tərbiyəsinin yüksək səviyyədə inkişafına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, cəmiyyətin və dövlətin gələcəkdə idarə olunması məhz gənclərin hüquq düşüncəsi səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Bir çox beynəlxalq hüquqi xarakterli sənədlərdə gənclərin hüquqi savadı, mədəniyyət səviyyəsi, eləcə də onların hüquqi davranışlarına diqqətin artırılmasının vacibliyi vurğulanmışdır. **“Gənc”** anlayışı dövlətdə həm müzakirə mövzusunun predmeti, həm də gənclər siyasətinin tənzimlənməsinin obyektidir. 1985-ci ildə BMT çərçivəsində “gənclik” termininə verilmiş anlayışda 15-24 yaş arası insanlar gənclər kimi tanınmışdır. Lakin bu tərif tövsiyə xarakterli olduğundan, “gənclik” anlayışının yuxarı yaş həddi hər bir dövlətin qanunvericiliyində milli, mədəni xüsusiyyətləri, əhalinin etnik qruplarının maraqları nəzərə alınmaqla müxtəlif cür müəyyənləşdirilir. Məsələn, Almaniyada bu anlayış 14-21 yaş, İspaniyada 14-30 yaş arası insanlara aid edilir. Azərbaycanda “Gənclər siyasəti haqqında” 9 aprel 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, “gənclər” anlayışına 14-29 yaş arası şəxslər daxildir.

Müasir dünyanın yeni şəraitində gənclər ictimai dəyərlərə və onların qorunmasına məsuliyyət münasibətlərini dəyişirlər. Bu səbəb bu yaş qrupunun yuxarı

həddinin müəyyənləşdirilməsi işini olduqca çətinləşdirir. Bu gün gənc dedikdə, təkcə 14 – 29 yaş arasında insanlar nəzərdə tutulmur. Ümumi mənada “gənc” anlayışı istifadə olunarkən daha çox yaş göstəricisi rəhbər tutulur, halbuki xronoloji və bioloji amillərlə yanaşı, “gənclik” anlayışına eyni zamanda sosial-psixoloji və hüquqi xüsusiyyətlər də daxildir.

Bundan başqa, əgər biz bu anlayışı yalnız gənclərin yaş çərçivəsi baxımından müəyyən etməyə çalışsaq, gənclik yaşının sərhədlərinin dəyişkən olması səbəbindən, bu halda da problemlə üzləşəcəyik. Çünki bu anlayış həm də bu və ya digər cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin rifah və mədəniyyət səviyyəsi, insanların yaşayış şəraiti, mentaliteti və ənənəsi kimi müxtəlif amillərdən asılıdır. Həmçinin bəşəriyyətin inkişafı və orta ömür həddinin artması da yaş baxımından “gənclik” anlayışına öz təsirini göstərmişdir. Ancaq yaş həddinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi məsələsi, bioloji, sosial və psixi inkişafın müddətlərinin uyğunsuzluğu, həmçinin fərdin inkişaf tempinin fiziki inkişaf, yetkinlik, intellektual və sosial inkişaf kimi müxtəlif xüsusiyyətlərinin uyğunsuzluğu səbəbindən problem olaraq qalır.

Müasir dövrdə bütün dünyada gənclər arasında əsas problemlər işsizlik, radikal-dini baxışlara meyl etmə, narkomaniya və s. global problemlərdir. 2015-ci ilin dekabr ayında BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən gənclər arasında radikal münasibətlərin artmasını sabitlik və inkişaf üçün təhlükə hesab edən qətnamə qəbul edilmişdir. Bu qətnaməyə görə, 18-29 yaş arası insanlar gənclik anlayışına aid edilir. Qətnamə müəlliflərinin qənaətinə, yaşadığımız dövrdə və problemlərin getdikcə artdığı dünyada gənclərə hərtərəfli dəstəyin artırılması kimi məsələlərə dünya ictimaiyyətinin diqqətini daim cəlb etmək lazımdır. Gənclərdən dağıdıcı fəaliyyət üçün bir alət kimi istifadə deyil, onların quruculuq işlərinə cəlb olunması üçün davamlı inkişafın təmin edilməsi istiqamətində səylərin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

8-12 avqust 1998-ci il tarixdə Lissabonda gənclərlə iş üzrə nazirlərin iştirakı ilə keçirilən beynəlxalq konfransda hər il avqustun 12-nin Beynəlxalq gənclər günü kimi qeyd olunması qərara alınmışdır. 17 dekabr 1999-cu ildə BMT Baş Məclisinin 54/120 sayılı qətnaməsi ilə bu qərar dəstəklənmişdir.

Beləliklə, gənclərin hüquqlarının müdafiəsi və cəmiyyətin inkişafında gənclərin rolunun artırılması beynəlxalq ictimaiyyətin gələcək planlarında prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. BMT Baş Məclisinin 25 sentyabr 2015-ci il tarixli qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş ***Bizim dünyamızın yenidən qurulması: 2030-cu ilədək Davamlı inkişaf sahəsində Gündəlikdə*** müəyyənləşdirilmiş başlıca məsələ dinc və açıq cəmiyyətlərin qurulmasının təşviq edilməsidir. Eyni zamanda, dünyada sülh və təhlükəsizlik təmin edilmədən dayanıqlı inkişafın reallaşdırılması mümkün hesab olunur.

Göründüyü kimi, gənclər anlayışına, gənclərin problemlərinə, cəmiyyətin inkişafında onların roluna dair müəyyən beynəlxalq təşəbbüslər mövcuddur. Gənclərlə bağlı hüquqlar sahəsində qayda və standartların hazırlanması və məcəlləşdirilməsi öz ilkin əksini hələ 1919-1942-ci illər arası Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən qəbul edilmiş sənədlərdə tapmışdır. Bu sahədə qəbul edilmiş ilkin normalar kimi Millətlər Cəmiyyətində (1923-1933-cü illər), Beynəlxalq Əmək Konfransında (1919-1937-ci illər) qəbul edilən sənədləri qeyd etmək olar. Həmçinin, 1965-1970-ci illərdə gənclərin həyat, iş, təhsil və başqa sahələrdəki hüquq və əsas

azadlıqları ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə bir sıra sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlara BMT Baş Məclisinin 2037 sayılı 1965-ci il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş ***Gənclər mühitində xalqlar arasında sülh, qarşılıqlı hörmət və qarşılıqlı anlama ideallarının yayılması haqqında 1965-ci il tarixli Bəyannaməni*** və s. beynəlxalq sənədləri, o cümlədən, Assosiasiyalar azadlığı hüququna əsaslanan gənclərə aid qeyri-hökumət təşkilatlarının və xüsusilə gənclərin statusunu müəyyənləşdirən BMT Baş Məclisinin 43/94 (1988) və 44/59 (1989) sayılı qətnamələrini qeyd etmək olar.

1990-cı illərdə də BMT-nin himayəsi altında gənclərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə dair normaların işlənib hazırlanması işi davam etdirilmişdir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş 2000-ci il və sonrakı dövr ərzində gənclərin maraqlarına dair BMT-nin Ümumdünya fəaliyyət proqramı: BMT-nin himayəsi altında Gənclik məsələləri ilə bağlı ümumdünya nazirlər konfransının müntəzəm keçirilməsinə çağırış, Gənclər siyasəti və proqramları üzrə 1998-ci il tarixli Lissabon Bəyannaməsi bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir.

2000-ci ildə qəbul edilmiş ***BMT-nin Minilliyk Bəyannaməsində*** gənclərin hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı – gənclərə hər sahədə layiqli və məhsuldar iş tapmaları üçün real imkanlar verən strategiyaları hazırlamaq və həyata keçirmək öhdəliyi kimi mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır.

BMT-nin ***“Gənclər institutunun inkişafının sonrakı planlaşdırması” adlı 1965-ci il tarixli qətnaməsi*** regional səviyyədə gənclərin hüquqları sisteminin inkişaf etdirilməsinin müxtəlif yollarını nəzərdə tutur.

UNESCO çərçivəsində 1948-ci ildə qəbul edilmiş ***Gənclərin təhsil Xartiyası*** da bu istiqamətdə mühüm sənədlərdən hesab edilir. Bundan başqa, 1974-1983-cü illərdə UNESCO tərəfindən çağırılmış beş beynəlxalq konfransın qərarları əhəmiyyətlidir. Bu beynəlxalq konfranslarda təhsil, diplom və ali təhsilin tanınması ilə bağlı konvensiyalar qəbul edilmişdir. Bu cür sənədlərin qəbulu Afrika, Asiya, Ərəb ölkələri, Sakit okeanı regionu ölkələri, Latin Amerikası və Avropada müəllimlərin, tələbələrin, tədqiqatçıların və oxşar peşə nümayəndələrinin yüksək səviyyədə hərəkətliyini təmin etmək məqsədi daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin hüquqları bu konvensiyalarda ayrıca nəzərdə tutulmamışdır, lakin təhsilini tamamlamaq mərhələsində olan tələbələrin diplom və ali təhsil əldə etmək, yerdəyişmə və karyera artımından faydalanma kimi hüquqlarının dövlətlər tərəfindən tanınmasına əhəmiyyətli dərəcədə köməklik etmişdir.

BƏT çərçivəsində də gənclərin hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində bir sıra beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. Məsələn, Şaxta və mədənlərdə yeraltı işlərə buraxılmanın minimum yaş həddi haqqında 1965-ci il tarixli BƏT Konvensiyası, İşə qəbul olunmaq üçün minimum yaş həddi haqqında 1973-cü il tarixli BƏT Konvensiyası və s.

Avropa Şurası çərçivəsində 2000-ci ildə qəbul edilmiş və yaxın on il müddəti üçün nəzərdə tutulmuş ***Gənclər siyasətinin inkişaf Proqramı*** gənclərin ictimai həyatda iştirakına yardım edilməsinə və daha da inkişafına yönəlmişdir. Bundan başqa, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş ***2003-cü il tarixli Gənclərin ictimai həyatın yerli və regional səviyyələrində iştirakı haqqında yenidən baxılmış Avropa Xartiyası*** da bu sahədə mühüm beynəlxalq sənədlərdən hesab edilir.

Azərbaycan gəncliyi öhdəsinə düşən vəzifələri həmişə layiqincə yerinə yetirmiş, ölkədə gedən proseslərin önündə olmuşdur. Gənc nəsil müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında fəal iştirak etmişdir. Minlərlə gənc beynəlxalq miqyaslı tədbirlərdə ölkəmizi uğurla təmsil etmiş, idmançılarımızın qələbələri sayəsində Azərbaycan bayrağı xarici dövlətlərdə yüksəlmişdir. Gənclər mədəniyyətlərarası dialoqun aparılmasında, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında fəal olmuşlar. Xarici ölkələrdə təhsil alan azərbaycanlı gənclər və məzunlar, orada çalışan gənc mütəxəssislər Azərbaycan diasporunun formalaşmasında və lobbicilik fəaliyyətində yaxından iştirak edirlər. Son illər ərzində gənclərin ictimai fəallığı yüksəlmiş, onların idarəetmədəki rolu artmışdır. Azərbaycan Respublikasında gənclərin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bir sıra normativ-hüquqi aktlar da qəbul edilmişdir. Məsələn, ***“Gənclər siyasəti haqqında” 6 may 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*** və s.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası”nın məqsədi isə 2015-2025-ci illəri əhatə edən dövrdə Azərbaycan gəncliyinin potensialını müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirmək, həmin potensialdan Azərbaycan Respublikasının mənafeləri naminə istifadə etmək, yeni nəsildə fəal vətəndaşlıq mövqeyi formalaşdırmaqdır.

5.4. Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi

Milli azlıqlar və onlara mənsub şəxslər, o cümlədən onların hüquqları ilə əlaqədar məsələləri təhlil edərkən bir sıra aspektlərin (məsələn, milli azlıqlara münasibətdə ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, onlara məxsus xüsusi hüquqların təsbit olunması və s.) təhlil olunması məqsədmüvafiqdir.

Milli azlıq – hər hansı dövlətin ərazisində kompakt halda yaşayan, onun vətəndaşları olan, üstünlük təşkil etməyən, müəyyən mədəni, etnik, dini və dil xüsusiyyətlərinə görə çoxluq əhalidən fərqlənən qrupdur. Azlıqların hüquqi statusundan danışarkən onlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması irqi, dini, dil əlamətlərinə, milli və ya sosial mənsubiyyətinə, doğulma və ya digər vəziyyətə münasibətdə tətbiq olunur. Belə mühüm hüquqlara əlavə qismində din azadlığı, söz və fikir azadlığı, azlıqların nümayəndələrinin hüquq subyektliliyinin tanınması hüququ, qanun qarşısında bərabərlik və qanunla bərabər müdafiə olunmaq hüququnu da göstərmək olar.

Bəzi tədqiqatçılar azlıqların xüsusi hüquqlarını ayrıca kateqoriya kimi ayırırlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi hüquqlar imtiyaz deyil, azlıqların öz mövcudluğunu, xüsusiyyətlərini və ənənələrini saxlaması üçün əsas vasitəsidir. Azlıqlarla, o cümlədən milli azlıqlarla bağlı hüquq və vəzifələrin normativ əsası həm beynəlxalq-hüquqi sənədlər, həm də milli qanunvericilikdə daha aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Milli və ya etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında 1992-ci il tarixli Bəyannamədə milli azlıqların bir çox hüquqları təsbit edilmişdir. Bəyannaməyə müvafiq olaraq, azlıqlara mənsub olan şəxslərin aşağıdakı

hüquqlarına təminat verilir: milli, etnik, mədəni, dini və dil mövcudluğunun dövlət tərəfindən qorunub saxlanması (maddə 1); öz mədəni sərvətlərindən istifadə etmək, dininə sitayiş etmək və dini ayinlərini icra etmək, həmçinin ictimai və şəxsi həyatda öz dilindən istifadə etmək hüququ (maddə 2.1); mədəni, dini, ictimai, iqtisadi və dövlət həyatında iştirak etmək hüququ (maddə 2.2); özlərinin birliklərini yaratmaq və onların fəaliyyətini təmin etmək hüququ (maddə 2.4); ölkə daxilində və xaricdə digər azlıqlara mənsub olan şəxslərlə və öz qruplarının digər üzvləri ilə dinc əlaqələr qurmaq və onu dəstəkləmək hüququ (maddə 2.5); hər hansı bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan təkbəşinə və ya qrupun digər üzvləri ilə birgə öz hüquqlarını həyata keçirmək azadlığı hüququ (maddə 3).

Bəyannamənin 4-cü maddəsi isə azlıqların bir sıra hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində dövlətlərin öhdəliklərini müəyyənləşdirir: öz mədəniyyətlərini, dillərini, dini, adət və ənənələrini inkişaf etdirmək və öz xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün onlara şərait yaratmaq (maddə 4.2); öz doğma dilini öyrənmək və doğma dilində təhsil almaq üçün lazımi imkanlar yaratmaq (maddə 4.3); ərazilərində yaşayan azlıqların tarixi, ənənələri, mədəniyyəti, dilinin öyrənilməsini stimullaşdırmaq və bütövlükdə, cəmiyyətdə zəruri biliklərin əldə edilməsi üçün imkanın təmin edilməsi (maddə 4.4); ölkələrinin iqtisadi inkişafında onların iştirakını təmin etmək (maddə 4.5); milli siyasət və proqramların işlənilib hazırlanmasında, o cümlədən əməkdaşlıq və yardım proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində azlıqların qanuni maraqlarının nəzərə alınması (maddə 5).

Bütün bunlarla yanaşı, dövlətlərə münasibətdə Bəyannamənin 6-cı maddəsində azlıqlara aid məsələlər, o cümlədən qarşılıqlı anlaşmanın və etimadın inkişaf etdirilməsi məqsədilə informasiya və təcrübə mübadiləsi ilə əlaqədar meydana çıxan münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində, 7-ci maddəsində müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə ifadə olunmuş hüquqlara hörmətin təşviq edilməsi məqsədilə əməkdaşlıq etmək öhdəlikləri müəyyən edilir. Bəyannamənin 8-ci maddəsi isə azlıqların hüquqları ilə bağlı digər aspektləri özündə təsbit edir. Burada müvafiq şəxslərə münasibətdə dövlətlərin öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə heç kim tərəfindən maneə törədilməməsi, onların üzərilərinə götürdükləri öhdəlik və vəzifələri vicdanla icra etməsi, Bəyannamədə göstərilən hüquqların həyata keçirilməsinin ümumtanınmış insan hüquq və əsas azadlıqlarına ziyan vurmaması, onların həyata keçirilməsi üçün iştirakçı-dövlətlər tərəfindən səmərəli tədbirlərin qəbul edilməsi, sənəddə əks olunmuş hər hansı bir halın dövlətlərin siyasi müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, suveren bərabərliyi prinsipinə hörmət də daxil olmaqla, BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd fəaliyyət kimi təfsir edilməməsi daha aydın formada əks olunmuşdur.

Azlıqlarla, xüsusilə milli azlıqlarla bu və ya digər dərəcədə bağlı məsələlərin tənzimlənməsində bir çox regional sənədlər də mühüm rol oynayır. Onlardan Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 1994-cü il tarixli Minsk Konvensiyası, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il tarixli Avropa Çərçivə Konvensiyası, Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il tarixli Avropa Xartiyası və s. sənədləri nümunə qismində göstərmək olar.

Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 1994-cü il tarixli Minsk Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, milli azlıqlar

dedikdə, razılığa gələn dövlətlərdən birinin ərazisində daimi yaşayan və onun vətəndaşlığına malik olan, öz etnik mənsubiyyətinə, dilinə, mədəniyyətinə, dininə və ya ənənəsinə görə həmin dövlətin əsas əhalisindən fərqlənən şəxslər başa düşülür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “milli azlıqlar” anlayışının geniş konsepsiyası əslində öz ifadəsini Minsk Konvensiyasında tapmışdır. Konvensiyanın 3-cü maddəsində üzv-dövlətlərin milli azlıqlara mənsub şəxslərin mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarının təmin edilməsinə zəmanət verməsini göstərməklə yanaşı, həmin kateqoriya şəxslərə münasibətdə irqi ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, onlara mənsub insan hüquqlarına hörmət edilməsi də təsbit edilir. Konvensiyada, həmçinin təkbəşinə və ya qrupun başqa üzvləri ilə birlikdə maneəsiz öz etnik, dil, mədəni və ya dini mövcudluğunu ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ (maddə 4.1), milli qanunvericiliyə uyğun şəkildə etnik, dil, mədəni və ya dini mövcudluğunun saxlanması və inkişafı məqsədilə müxtəlif təşkilatların yaradılması hüququ (maddə 5.2), yazılı və ya şifahi formada öz doğma dilindən istifadə etmək, həmin dildə kütləvi informasiya vasitələri yaratmaq, rəsmi sənədlərdə öz ad və soyadından istifadə etməyi tələb etmək hüququ (maddə 7.1), dini etiqad azadlığı və onunla bağlı digər xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmaq hüququ (maddə 8) ilə əlaqədar müddəalar əks etdirilmişdir.

Göstərilən hüquqların təmin edilməsi ilə bağlı Konvensiyada dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyulmuşdur. Bu öhdəliklər, ilk öncə, dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı milli azlıqların qanuni maraqlarının nəzərə alınması, onların etnik, dil, mədəni və dini mövcudluğunun qorunması və inkişafı üçün rifah halının yaxşılaşdırılması məqsədilə zəruri tədbirlərin görülməsi (maddə 4.2), milli azlıqlara mənsub şəxslərin ictimai və dövlət həyatında, xüsusilə yerli səviyyədə onların maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlərdə iştirak etmək hüququnun təmin edilməsi (maddə 5.1), öz ərazisində digər üzv-dövlətin informasiya-mədəni mərkəzlərinin fəaliyyətinin təşviq olunması (maddə 6.2), rəsmi hakimiyyət orqanları ilə əlaqələrin qurulması zamanı milli azlıqların öz dilindən istifadə etməsi üçün şəraitin yaradılması (maddə 7.2) ilə bağlıdır. Bundan əlavə, 10-cu maddədə milli azlıqların öz hüquqlarını həyata keçirməsi məqsədilə adekvat olaraq razılığa gələn tərəflərin vəzifələri göstərilmişdir. Məsələn, dövlət dilinin tədrisi və istifadəsi zamanı milli azlıqların doğma dillərindən istifadə etməsi və təhsil alması, müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilən və istənilən səviyyəli təhsil müəssisələrinin və ya onların bölmələrinin yaradılması üçün müvafiq şəraitin nəzərə alınması; milli azlıqların dilində proqramların, dərslərinin, elmi ədəbiyyatların hazırlanması və nəşr etdirilməsi, onların təhsil müəssisələri və ya bölmələrində çalışmaq üçün mütəxəssislərin hazırlanması və digər bu kimi məqsədlər üçün üzv-dövlətlərin orqanları arasında əməkdaşlığa yardım edilməsi; milli azlıqların mədəni irsinin qorunması və öyrənilməsi, o cümlədən onların tarixi mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi; təhsil müəssisələri və maarifləndirmə təşkilatlarında dövlətin tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi zamanı milli azlıqların tarixinin və mədəniyyətinin nəzərə alınması; milli sənətlərin (peşələrin) saxlanılması və inkişafına yardım göstərilməsi.

Konvensiyanın 11-ci maddəsi isə üzv-dövlətlərin milli azlıqların hüquqlarının ikitərəfli, regional və universal səviyyədə məcəllələşdirilməsi, BMT və ATƏT çərçivəsində bu istiqamətlərdə meydana çıxan cəhdlərin dəstəklənməsi, milli

azlıqların hüquqlarının müdafiəsi sferasında beynəlxalq təşkilatların normayaratma fəaliyyəti təcrübəsindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar müddəaları özündə birləşdirir.

32 maddədən ibarət olan və 1995-ci ildə Strasburqda Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş **Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası** milli azlıqlarla bağlı mühüm məsələləri özündə birləşdirir. Konvensiyanın preambulasında 1993-cü ilin oktyabrın 9-da Vyanada qəbul edilmiş Avropa Şurası üzv-dövlətlərin dövlət və hökumət başçılarının Bəyannaməsi, 1950-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası və ona Əlavə Protokollar, BMT-nin konvensiya və bəyannamələri, ATƏM-in (ATƏT) sənədlərinə istinad edilərək, milli azlıqların bir çox hüquqlarının tanınması və təmin edilməsi barədə mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Konvensiyanın məqsədləri kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir: ayrı-seçkiliklə mübarizə, tam və real bərabərliyin təmin edilməsi; milli azlıqların mədəniyyətinin qorunub saxlanması və inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılması; onlara birləşmək azadlığı, fikir azadlığı və vicdan azadlığının verilməsini təmin etmək; transsərhəd əlaqələrin genişləndirilməsi; ictimai həyatda iştirakın inkişafı; kütləvi informasiya vasitələrinə çıxışın genişləndirilməsi; milli azlıqların dillərinin istifadəsi və öyrənilməsi imkanlarının təmin edilməsi.

Konvensiyanın 1-ci maddəsində milli azlıqların və bu azlıqlara mənsub şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi insan hüquqlarının müdafiəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, onun beynəlxalq əməkdaşlığın bir sahəsi hesab edilməsi göstərilir. Konvensiyanın II hissəsi bilavasitə milli azlıqların və onların ayrı-ayrı üzvlərinin hüquq və azadlıqlarına həsr edilmişdir. İfadə olunma xüsusiyyətinə görə həmin hüquq və azadlıqlar, əsas etibarilə, digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə eynilik təşkil edir. Lakin burada əks olunan hüquq və vəzifələr adekvat olaraq dövlətlərin vəzifələri kontekstində müəyyən edilmişdir. Belə ki, burada qanun qarşısında bərabərlik və qanunla bərabər müdafiə olunmaq hüququ (maddə 4.1), öz mədəniyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək (maddə 5.1), dinc yığıncalar keçirmək azadlığı və assosiasiyalar azadlığı, fikir, vicdan və din azadlığı (maddə 7), öz əqidələrini azad şəkildə ifadə etmək və onunla bağlı digər məsələləri həyata keçirmək hüququ (maddə 8), milli azlıqların hər bir üzvünün öz şəxsi həyatında və ictimai yerlərdə ana dilindən sərbəst və maneəsiz istifadə etmək hüququ, milli azlığa mənsub şəxsin həbs edilməsi, ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın mahiyyəti barədə məlumat almaq, digər cinayət-prosessual hüquqlara malik olmaq hüququ (maddə 10), adının, soyadının və atasının adının müvafiq milli azlığın dilində ifadə edilməsi, yerli səviyyədə ənənəvi yer adları, küçə adları və digər topoqrafik məlumatların həmin dildə göstərilməsi hüququ (maddə 11), milli azlıqların tarixi, mədəniyyəti, dili və dini ilə bağlı tədqiqatların aparılması, milli kadrların hazırlanması, bu dildə kitab və digər çap vasitələrinin nəşr edilməsi hüququ (maddə 12), milli azlıqlara mənsub şəxslərin mədəni, ictimai və iqtisadi həyatda, habelə dövlət işlərinin idarə olunması, yerli səviyyədə onların mənafeyi ilə bağlı işlərin idarə edilməsində səmərəli iştirak etmək hüququ (maddə 15) ifadə edilmişdir.

Konvensiya onun müddələrinin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti də nəzərdə tutur. Bu nəzarəti Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi həyata keçirir. Hər il Konvensiyanın üzvləri Konvensiyanın müddələrinin icrası üzrə məruzələr təqdim edirlər. Nazirlər Komitəsi bu məqsədlə müstəqil ekspertlərdən ibarət xüsusi məşvərətçi

komitə təsis etmişdir. O, üzv-dövlətlər tərəfindən Çərçivə Konvensiyasının riayət edilməsi məsələləri üzrə qərarlar çıxarır. Sonra bu qərarlar Nazirlər Komitəsi tərəfindən təsdiqlənir. Nazirlər Komitəsi zəruri olduqda üzv-dövlətlərə öz məsləhətlərini verir. Çərçivə Konvensiyası üzrə nəzarət sistemi hökumət məruzələrinin üç növünü ehtiva edir: ilkin məruzələr; vaxtaşırı məruzələr; ad hoc məruzələr.

Öz təbiətinə görə Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası “adi” beynəlxalq müqavilədən fərqlənir. Konvensiyanın “qeyri-adiliyi” onun adında öz əksini tapmışdır: “Çərçivə” (“Framework”) sözünün əlavə olunması göstərir ki, bu aktda ehtiva olunmuş prinsiplər iştirakçı-dövlətlərin daxili hüquq sistemlərində birbaşa tətbiq olunmur, milli qanunvericilik və dövlətlərin müvafiq siyasəti vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Bu proqram müddəaları Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin milli səviyyədə zəruri qanunvericilik, təşkilati və digər tədbirlər görmək yolu ilə nail olmağa can atdığı müəyyən məqsədləri müəyyən edir.

Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il tarixli Avropa Xartiyası isə azlıqların konkret hüququ – doğma dildən istifadə etmək hüququ ilə bağlı müddəaları özündə birləşdirir ki, burada azlıqların ictimai həyatda, təhsil sferasında, məhkəmə hakimiyyətində, inzibati orqanlar və dövlət qulluğunda, kütləvi informasiya vasitələrində öz dilindən istifadə etmək hüququ əks olunur.

ATƏT çərçivəsində də Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsinin müvafiq mexanizmləri fəaliyyət göstərir. 1992-ci ildə yaradılan ***Milli azlıqların işləri üzrə ATƏT-in Ali komissar idarəçiliyi*** münacişlərin qarşısını almaq mexanizmi kimi azlıqların hüquqlarının müdafiəsinin konkret aspektləri üzrə tövsiyələrin işlənilib hazırlanması üçün müntəzəm olaraq ekspert qruplar yaradır. Bu tövsiyələr ATƏT-in üzv-dövlətləri üçün vacib təlimat kimi çıxış edir. Məsələn, milli azlıqların təhsil hüququna münasibətdə ***1996-cı il tarixli Haaqa təlimatlarında*** üzv-dövlətlər üçün nəzərdə tutulur: ana dillərində təhsil almaq hüququnun aktiv realizəsi (maddə 4); milli azlıqların təhsil siyasəti və proqramların formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirakına təkan vermək (maddə 5 və 6); həmçinin əhalinin əsas hissəsinin “dözümlülük və multimedəniliyinin”in yüksəldilməsi məqsədilə milli azlıqların dilinin öyrənilməsi (maddə 19).

Milli azlıqların dil hüquqlarına münasibətdə ***Osloda qəbul olunmuş 1998-ci il tarixli təlimatlar*** üzv-dövlətlərdən tələb edir ki, milli azlıqlar tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətlər üçün ədalətli dövlət vəsaitləri ayırsınlar (maddə 7); dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən radiostansiyalarda milli azlıqların dillərində yayımı təmin etsinlər ki, bu cür yayımın həcmi və keyfiyyəti milli azlıqların vəziyyət və tələbatlarına uyğun olsun (maddə 9 və 10); həmçinin müvafiq kadr və tədris siyasətini yeritsinlər ki, milli azlıqların dillərində kommunal və məişət xidməti imkanı mövcud olsun (maddə 14).

Milli azlıqların dövlətin həyatında səmərəli iştirakı haqqında ***Lund Universitetinin 1999-cu il tarixli təlimatlarına*** uyğun olaraq, ATƏT-in üzv-dövlətləri zəruri olduqda milli azlıqların mərkəzi, regional və yerli səviyyələrdə dövlət qərarlarının qəbulu prosesinə cəlb olunmasına imkan yaradan xüsusi qanunvericilik aktları qəbul edirlər (maddə 6 və 11).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə müvafiq olaraq, ***hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ*** vardır. Bundan əlavə,

burada heç kəsin milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilməməsi barədə imperativ norma da təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir. Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikası milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsinin təminatı üçün mövcud müvafiq konvensiyalara (məsələn, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il tarixli Avropa Çərçivə Konvensiyası, Regional dillər və ya azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il tarixli Avropa Xartiyası, Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 1994-cü il tarixli Minsk Konvensiyası) qoşulmuş və mühüm milli-hüquqi tədbirlər həyata keçirmişdir.

5.5. Əlillərin hüquqlarının müdafiəsi

Öz inkişafının bütün mərhələlərində insan cəmiyyəti fiziki və ya psixi inkişafın bu və ya digər pozuntuları olan insanlara laqeyd qalmamışdır. Bu kateqoriya insanlara münasibətdə adətən “məhdud fəaliyyət qabiliyyətli”, “əlil”, “sağlamlıq imkanları məhdud” və s. kimi terminlərdən istifadə olunur. Bu şəxslərə cəmiyyətin münasibətinin xarakteri bir çox amillərdən, o cümlədən cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, əxlaqi, dini və fəlsəfi baxışlarından, həmçinin təhsil, səhiyyə, elm və mədəniyyətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

BMT Baş Məclisinin qərarı ilə 1992-ci ildən başlayaraq 3 dekabr tarixi Beynəlxalq əlillər günü kimi qeyd olunur. Əlilliyi olan insanlar nəinki cəmiyyətin qaydalarına tam uyğunlaşa bilirlər, həmçinin tarix boyu onların arasında müxtəlif sferalarda (siyasət, elm, incəsənət və s.) dünyaca çox məşhur şəxslər də olmuşdur.

Hazırda dünyanın 1 milyard, yaxud 15 faiz əhalisi müxtəlif növ əlillikdən əziyyət çəkir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhali tərkibi içərisində əlillik səviyyəsi daha yüksəkdir. Onlar təhsil almaq, iş tapmaq, məlumat almaq, müvafiq tibbi yardım almaq, sərbəst hərəkət etmək, kollektivə qoşularaq cəmiyyətin həyatında tam və səmərəli iştirak etmək istəkləri ilə bağlı meydana gələn çoxlu fiziki və sosial maneələrlə üzləşməli olurlar.

Göründüyü kimi, dünyada əlillərin sayı və qarşılaşdıqları problemlərin dəf edilməsi əhalinin bu kateqoriyasına beynəlxalq səviyyədə diqqət və qayğı göstərilməsini şərtləndirir. Bu proseslərin nəticəsi kimi əlillərin hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq-hüquqi mexanizmlər formalaşmışdır. Yarandığı ilk gündən BMT əlilliyi olan insanların vəziyyətinə və onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət ayırır. BMT-nin hesabatlarında əlilliyi olan insanların həyatının və sosial təminatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı məsələlərin mütəmadi müzakirə edilməsinə baxmayaraq, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin hüquqları ilə bağlı konsepsiya beynəlxalq səviyyədə öz təsdiqini yalnız XX əsrin 70-ci illərində tapmışdır. 1975-ci ildə *Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamə* qəbul edilmişdir ki, bu sənəddə ayırı-seçkilik olmadan xidmətlərə eyni şərtlərin və bərabər imkanların təmin edilməsi ilə bağlı normalar əks olunmuşdur.

1981-ci ildə BMT tərəfindən *Əlilliyi olan şəxslərlə bağlı Beynəlxalq Proqram* qəbul edilmişdir ki, bunun əsas nəticəsi əlilliyi olan şəxslərə münasibətdə bərabər imkanların yaradılması ilə bağlı standart qaydaların tanınması oldu. Bu

Proqramın məqsədi bütün əlillərə münasibətdə insan hüquqları və əsas azadlıqlarının tam və bərabər səviyyədə həyata keçirilməsini həvəsləndirmək, müdafiə və təmin etməkdən, eləcə də onların ləyaqətinə hörmət edilməsini təşviq etməkdən ibarətdir.

13 dekabr 2006-cı il tarixdə BMT Baş Məclisi tərəfindən **Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiya** və **Fakultativ Protokol** qəbul edilmişdir. Bu Konvensiya 3 may 2008-ci il tarixdə qüvvəyə minmişdir ki, onun mahiyyəti özündə sosial inkişafı ehtiva edən insan hüquqlarının təmin edilməsindən ibarətdir. Ayrı-seçkiliyə yol verməmək, şəxsi azadlıq və insan ləyaqətinə hörmət etmək, əlillərin xüsusiyyətlərinə hörmət etmək, onları cəmiyyətə tam və səmərəli cəlb etmək, imkanların bərabərliyini qorumaq kimi ümumi prinsiplər bu Konvensiyanın əsasını təşkil edir. Konvensiyanın tələblərinə uyğun olaraq, dövlətlər tərəfindən Konvensiyanın müddəalarının həyata keçirilməsinə nəzarətin təmin edilməsi, həmçinin hökumət və qeyri-hökumət nümayəndələrinin iştirakı ilə koordinasiya mərkəzlərinin təsis edilməsi nəzərdə tutulur. Beynəlxalq səviyyədə monitorinq funksiyalarını **Əlillərin hüquqları üzrə Komitə** (bu barədə 8.3 - də ətraflı məlumat verilmişdir) və Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin Konfransı həyata keçirir. Əlillərin hüquqları üzrə Komitə yaradılana qədər imkanları məhdud insanların problemləri ilə bağlı məsələlərə BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası tərəfindən baxılırdı. Konvensiya qüvvəyə mindikdən sonra iştirakçı-dövlətlər iki ildə bir dəfə Konvensiyanın milli səviyyədə həyata keçirilməsindən əldə olunmuş irəliləyişlər barədə hesabat təqdim etməlidirlər. 2012-ci ilin oktyabr ayından etibarən 125 dövlət və Avropa İttifaqı Konvensiyanın iştirakçısı statusunu daşıyır, 75 dövlət isə həmin Konvensiya ilə bərabər Fakultativ Protokolun da iştirakçısıdır.

2001-ci ildə BƏT çərçivəsində **İş yerində sağlamlığı məhdud insanlarla davranış barədə təcrübə Məcəlləsi** qəbul edilmişdir. Bu Məcəllə əlillərin peşəkar təhsil sisteminin yaxşılaşması üzrə tövsiyələri özündə əks etdirir.

Əlillərin hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq əməkdaşlığın davam etdirilməsi gələcək perspektivlərdə də nəzərdə tutulur. Belə ki, BMT Baş Məclisinin 25 sentyabr 2015-ci il tarixli qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş **Bizim dünyamızın yenidən qurulması: 2030-cu ilədək Davamlı inkişaf sahəsində Gündəlikdə** aydın şəkildə göstərilir ki, əlillik insan hüquqlarının realizəsi və inkişaf proqramlarına giriş üçün maneə ola bilməz.

Əlillərin hüquqları ilə bağlı beynəlxalq sənədlərin məqsədi sağlamlıq imkanı məhdud şəxslər üçün bütün hüquqlardan bərabər səviyyədə istifadə imkanlarının tam qorunması, təmin və təşviq edilməsindən ibarətdir. Əlillərin hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq hüquqi aktlarda əlillərin fərdi hərəkət imkanı, sağlamlıq, təhsil, məşğulluq, reabilitasiya, siyasi iştirak, bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi kimi bir sıra əsas hüquq və təminatları əks olunur. Belə sənədlər əlilliyə münasibətdə sosial vəziyyətin dəyişdirilməsi və cəmiyyətin diqqətinin insan hüquqlarına hörmət edilməsi kimi məsələlərə yönəltməyə xidmət edir. Çünki cəmiyyətdə bu qrup insanlara qarşı mövcud mənfi rəy və sosial maneələr mahiyyət etibarı ilə ictimai fikir üçün çox zərərli hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında əlillərin hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir: **“Validəynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” 22 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu; “Sağlamlıq imkanları məhdud**

şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” 5 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu; “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” 31 may 2018-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu və s.

Sadalanan normativ-hüquqi aktlar əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud insanlar barəsində dövlət siyasətini müəyyən edir, əlilliyi doğuran səbəblərin aradan qaldırmasına, əlillərin reabilitasiyasına, ictimai həyatın bütün sahələrində iştirak etmək üçün əlillərin bütün başqa vətəndaşlarla bərabər imkanlar almasına, öz fərdi qabiliyyətlərinə və maraqlarına müvafiq surətdə dolğun həyat sürməsinə kömək göstərən lazımı şəraitin yaradılmasına təminat verir. “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” 31 may 2018-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsi ilə əlilliyi olan şəxs - müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntuları olan şəxs, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqdır.

Milli qanunvericiliyimizdə əlillərin hüquqlarının müdafiəsi, xüsusilə də onların sosial təminatı məsələlərinə geniş yer ayrılmışdır. Bütövlükdə, əlillərin sosial müdafiəsi – əlillərin həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasını, kompensasiya edilməsini, cəmiyyətin həyatında onlara digər vətəndaşlarla bərabər imkanlar yaradılmasını nəzərdə tutan iqtisadi, sosial və hüquqi dövlət təminatları sistemidir.

5.6. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində insan hüquqlarının müdafiəsi

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində insan hüquqlarının müdafiəsindən danışarkən ilk növbədə, bu istiqamətdə tarixi aspektlər qeyd edilməlidir. Hələ XVIII əsrdə penitensiar siyasət məsələləri üzrə dövlətlərarası münasibətlərdə əməkdaşlıq sahəsində fikirlərin mübadiləsi barədə ilkin yanaşmalara rast gəlmək olar. Artıq XIX əsrdən başlayaraq cəzaçəkmə müəssisələrinin beynəlxalq konqresləri keçirilməyə başladı. 1846-cı ildə Frankfurtada birinci, 1847-ci ildə Brüsseldə ikinci, 1857-ci ildə Frankurtda üçüncü konqres keçirilmişdir. 1872-ci ildən başlayaraq 1950-ci ilə qədər beynəlxalq penitensiar komissiyanın təşəbbüsü ilə 12 konqres keçirilmişdir: Londonda (1872), Stokholmda (1878), Romada (1885), Peterburqda (1890), Parisdə (1895), Brüsseldə (1900), Budapeştdə (1905), Vaşinqtonda (1910), Londonda (1925), Praqada (1930), Berlində (1936), Haaqada (1950). 1950-ci ildən başlayaraq komissiya ləğv edilərək bu istiqamətdə funksiyanı BMT öz üzərinə götürmüşdür.

Bu sahədə əsas münasibətlərin təhlil edilməsində ilk növbədə insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş normalar qeyd edilməlidir. Belə ki, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinə əsasən, heç kəs işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır.

Cinayətkarlığın qarşısının alınması və qanun pozucuları ilə rəftara dair BMT-nin 1955-ci ildə Cenevrədə keçirilmiş I Konqresində qəbul olunmuş ***Həbs edilmiş şəxslərlə rəftara dair Minimal Standart Qaydalar*** xüsusi qeyd edilməlidir. Qaydaların əsas prinsipinə görə, irqi əlamətinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidələrinə, milli və ya sosial mənşəyinə, əmlak vəziyyətinə, ailə mənsubiyyətinə və ya sosial mövqeyə görə ayrı-seçkilik yolverilməzdir.

Bu sahədə mühüm sənədlərdən biri BMT Baş Məclisinin 17 dekabr 1979-cu il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş **Hüquq mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin Davranış Məcəlləsi** hesab olunur. Məcəllədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, öz vəzifələrini yerinə yetirən hüquq mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxsləri bütün şəxslərə münasibətdə insan ləyaqətinə hörmət və onu müdafiə edir, insan hüquqlarına riayət edir və onları qoruyur. 6-cı maddənin tələblərinə əsasən, hüquq mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxsləri onlar tərəfindən saxlanılmış şəxslərin sağlamlığının tam qorunmasını təmin edir, xüsusən də lazım gələrsə, onlara tibbi yardım göstərilməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görürlər.

BMT İqtisadi və Sosial Şurasının 28 may 1984-cü il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş **Ölüm cəzasına məhkum edilənlərin hüquqlarının müdafiəsini təmin edən tədbirlər** adlı sənədin 5-ci maddəsinə görə, ölüm hökmü yalnız məhkəmə prosesi bitdikdən sonra səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən çıxarılan yekun məhkəmə qərarına uyğun olaraq icra edilə bilər və cinayət törətməkdə şübhə edilən və ya təqsirləndirilən, barəsində ölüm hökmü çıxarıla bilən hər bir şəxsin məhkəmə icraatının bütün mərhələlərində müvafiq yardıma olan hüququ da daxil olmaqla, həmin prosesin gedişində ədalətli məhkəmə araşdırmasının təmin olunmasına dair bütün mümkün təminatlar, ən azı Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsində nəzərdə tutulanlara uyğun olan təminatlar verilir.

BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1988-ci il tarixli qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş **Hər hansı formada tutulmağa və ya həbsə məruz qalmış bütün şəxslərin müdafiəsi prinsiplərinin Külliyyəti** mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Özündə 39 prinsipi birləşdirən Toplunun 1-ci prinsipində qeyd olunur ki, hər hansı formada tutulmağa və ya həbs edilməyə məruz qalan bütün şəxslər onlarla humanist rəftar edilməsi və insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətlərinə hörmət edilməsi hüququna malikdirlər. 10-cu prinsipin tələbinə görə, həbs edilən hər bir şəxsə həbs zamanı həbsin səbəbləri barədə və ona qarşı irəli sürülən ittiham barədə dərhal məlumat verilməlidir. 38-ci prinsip müəyyən edir ki, cinayət ittihamı üzrə tutulan şəxs əqləbatan müddətlərdə məhkəmə araşdırması hüququna yaxud məhkəməyə qədər azad edilmə hüququna malikdir.

Bu sahədə mühüm sənədlərdən biri kimi BMT-nin 27 avqust - 7 sentyabr 1990-cı il tarixdə Havanada keçirilən Cinayətkarlığa qarşı mübarizə üzrə VIII Konqresində qəbul edilmiş **Hüquqşünasların rolu haqqında Əsas müddəalar** adlı sənədin "Cinayət ədliyyəsində xüsusi təminatlar" adlı xüsusi bölməsində qeyd edilir ki, hökumətin vəzifəsi hər bir kəsin həbs edilən, tutulub saxlanılan və ya həbsxanaya yerləşdirilən və yaxud cinayət əməlinə ittiham edilən zaman seçdiyi vəkilin köməyindən istifadə etmək hüququ barədə səlahiyyətli orqanlardan məlumat almaq imkanını təmin etməkdir.

BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1990-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş **Həbs edilmiş şəxslərlə rəftarın əsas prinsiplərində** insan hüquqları sahəsində mühüm normalar əks olunmuşdur. Məsələn, 1-ci prinsipdə göstərilir ki, məhbuslara onların ləyaqəti ilə və bir insan kimi malik olduqları dəyərlə əlaqədar olaraq hörmətli münasibət göstərilir. 6-cı prinsipdə qeyd edilir ki, bütün məhbuslar insan şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına yönələn mədəniyyət və təhsil fəaliyyətində iştirak etmək hüququna malikdirlər. 9-cu prinsipin tələblərinə görə, məhbuslar hüquqi vəziyyətləri ilə əlaqədar ayrı-seçkilik qoyulmadan həmin ölkədə olan tibbi xidmətlərdən istifadə edirlər.

Bu sahədə BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1990-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş *Qeyri-həbs tədbirlərinə dair Minimal standart Qaydalar (Tokio Qaydaları)* haqqında da məlumat vermək yerinə düşərdi. Qaydaların “Ümumi prinsiplər” adlanan 1-ci bölməsinin 5-ci bəndində qeyd edilir ki, üzv-dövlətlər həbs etmənin tətbiqini azaltmaqla digər imkanları təmin etmək və insan hüquqlarına əməl edilməsinin, sosial ədalət tələblərinin və cəmiyyətdə normal həyata qayıtmaq baxımından hüquq pozucusunun tələbatlarının zəruriliyi nəzərə alınmaqla, cinayətlər üzrə ədalət mühakiməsi sahəsində siyasəti səmərəli etmək məqsədi ilə öz hüquq sistemləri çərçivəsində qeyri-həbs tədbirləri hazırlayırlar.

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə digər mühüm sənədlər kimi *Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında 20 aprel 1959-cu il tarixli Avropa Konvensiyası* və ona *17 mart 1978-ci il tarixli Əlavə Protokol*, *daha sonra isə Cinayətkarların verilməsi haqqında 13 dekabr 1957-ci il tarixli Avropa Konvensiyası* və ona *2 Əlavə Protokol* da qeyd edilə bilər.

Bu sahədə digər mühüm sənəd olan *Məhkum olunmuş şəxslərin verilməsi haqqında 21 mart 1983-cü il tarixli Avropa Konvensiyasının* 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, razılığa gələn tərəflərdən birinin ərazisində məhkum olunmuş şəxs bu Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq onun barəsində çıxarılmış hökmün icrası üçün digər razılığa gələn tərəfə verilə bilər.

Beynəlxalq mənbələr sırasında *Avropa Penitensiar Qaydaları* xüsusi qeyd olunmalıdır ki, bu Qaydalar Preambula, 5 hissə və 100 bənddən ibarətdir. Əsas prinsiplər adlanan I hissənin I bəndinə müvafiq olaraq, azadlıqdan məhrum etmə insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən, bu qaydalara uyğun saxlama şəraitində və əxlaqi mühitdə həyata keçirilməlidir. II hissədə penitensiar müəssisələrin idarə olunması, III hissədə penitensiar müəssisələrin işçi heyəti, IV hissədə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanmanın məqsədləri və rejimləri, V hissədə isə xüsusi kateqoriyalı məhbuslar üçün əlavə qaydalar müəyyən edilmişdir.

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində insan hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar *Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi* çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra tövsiyələr də xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, Həbs etmə haqqında (11(65) sayılı 9 aprel 1965-ci il), Şərti məhkum edilmiş və şərti azad edilmiş şəxslər üzərində nəzarət və onların sonrakı müşayiət edilmələri haqqında praktik tədbirlər (1(70) sayılı 26 yanvar 1970-ci il), Narkotik vasitələrin qeyri-qanuni əldə edilməsi ilə əlaqədar cəza məsələləri (6(73) sayılı 19 yanvar 1973-cü il), Yuvenal cinayətkarlıq və sosial dəyişikliklər haqqında (62(78) sayılı 29 noyabr 1978-ci il), Məhkəməyə qədər həbs haqqında (11(80) sayılı 27 iyun 1980-ci il), Cinayət ədalət mühakiməsinin sadələşdirilməsi haqqında (18(87) sayılı 17 sentyabr 1987-ci il), Həbs edilmişlərin seçki, mülki və siyasi hüquqlarına dair (2(62) sayılı 1 fevral 1962-ci il), Azadlıqdan məhrum etmə yerləri heyətinin statusu, yığılması və hazırlığı haqqında (26(66) sayılı 30 aprel 1966-cı il), Həbs edilmişlərin fərdi yanaşma nöqteyi-nəzərindən öyrənilməsi (5(67) sayılı 4 mart 1967-ci il), Həbs edilmişlərlə davranışın minimal standart Qaydaları (5(73) sayılı 19 yanvar 1973-cü il), Qısa müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş yaşlı cinayətkarla rəftar haqqında (17(73) sayılı 13 aprel 1973-cü il), Həbs edilmişlərin əməyi haqqında (25(75) sayılı 18 sentyabr 1975-ci il), Uzun müddətə həbs edilmiş şəxslərlə rəftara dair (2(76) sayılı 17 fevral 1976-cı il), Həbs edilmişlərə məzuniyyətlərin

verilməsi haqqında (16(82) sayılı 24 sentyabr 1982-ci il), Xüsusi təhlükəli cinayətkarlarla rəftara dair (17(82) sayılı 24 sentyabr 1982-ci il), Həbs edilmiş əcnəbilərlə rəftar haqqında (12(84) sayılı 21 iyun 1984-cü il), Ümumi sanksiyalar və tədbirlər haqqında Avropa Qaydaları (16(92) sayılı 19 oktyabr 1992-ci il) və s.

MDB çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra sənədlər də bu zaman qeyd edilə bilər. Məsələn, Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuşların cəzanın qalan hissəsini çəkmək üçün təhvil verilməsi haqqında 1998-ci il tarixli Konvensiya, Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 2002-ci il tarixli Kişinyov Konvensiyası.

Həmin sferada Azərbaycan Respublikasının *ikitarəfli müqavilə təcrübəsi* də əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Məhkumların cəza çəkmək üçün verilməsi haqqında 26 may 1994-cü il tarixli Müqavilə; Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında Məhkumların cəza çəkmək üçün verilməsi haqqında 24 mart 1997-ci il tarixli Müqavilə; Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında Azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların cəza çəkmək üçün verilməsi haqqında 10 iyun 1997-ci il tarixli Müqavilə; Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında Azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların cəza çəkmək üçün verilməsi haqqında 21 fevral 1998-ci il tarixli Müqavilə; Azərbaycan Respublikası ilə Litva Respublikası arasında Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmiş şəxslərin cəzanın qalan hissəsinin çəkilməsi üçün verilməsi haqqında 23 oktyabr 2001-ci il tarixli Müqavilə; Azərbaycan Respublikası ilə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri arasında Ekstradisiya haqqında 20 noyabr 2006-cı il tarixli Müqavilə və s.

Qeyd edilən istiqamətdə beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası üzrə Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra addımlar atılmışdır. Belə ki, 31 may 2007-ci il tarixdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə sosial adaptasiyası sahəsində yaranan və indiyə qədər qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənməyən münasibətlərin hüquqi tənzimini nəzərdə tutan ***“Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu*** qəbul olunmuşdur. Göstərilən Qanun bu qəbildən olan şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunması sahəsində irəliyə doğru atılmış addımdır. Qanun qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə sosial adaptasiyası sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir. Qanunun 3-cü maddəsi ilə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası qanunçuluq, humanizm, sosial ədalət, ünvanlılıq və könüllülük prinsiplərinə əsaslanır. Qanunun 6-cı maddəsində cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər kimi bunlar fərqləndirilir: cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxsləri qeydiyyatla almaq, onlarla hazırlıq işlərini aparmaq; sosial adaptasiya mərkəzləri yaratmaq; daimi yaşayış sahəsi olmayan şəxsləri bu Qanunla müəyyən olunmuş müddətdə müvəqqəti yaşayış yeri ilə təmin etmək; cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin peşə hazırlığı işinin təşkili, onların işlə, tibbi və sosial yardımla təmin edilməsi sahəsində müvafiq tədbirləri həyata keçirmək; təhsil almalarına şərait

yaratmaq; şəxsiyyətini təsdiq edən və digər lazımı sənədlərlə təmin etmək; cəza çəkməkdən azad edilmiş və sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan şəxslərə birdəfəlik pul müavinəti vermək; cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə hüquqi, psixoloji və informasiya yardımı göstərmək.

Qanunda bununla əlaqədar digər müddəalar da vardır. Məsələn, maddə 7 - sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan şəxslərin qeydiyyatı alınması və onlarla hazırlıq işlərinin aparılması; maddə 8 - sosial adaptasiya müddəti; maddə 9 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin hüquq və vəzifələri; maddə 10 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin yaşayış yeri ilə təmin olunması; maddə 11 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin məşgullüğünün təmin olunması; maddə 12 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə tibbi yardım; maddə 13 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin təhsilinin və peşə hazırlığının təşkili; maddə 14 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə sosial, hüquqi, psixoloji və informasiya yardımının göstərilməsi; maddə 15 - cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi.

14 iyul 2000-ci il tarixli *Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin* məqsədi məhkumları islah etmək, həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısını almaqdır. Məcəllənin vəzifəsi cəzaların icrası və çəkilməsi qaydalarını və şərtlərini tənzimləməkdən, məhkumların islah edilmə vasitələrini müəyyən etməkdən, məhkumların hüquq və azadlıqlarını, qanuni mənafelərini qorumaqdan ibarətdir. Cəzaların icrası qanunvericiliyi qanunçuluq, humanizm, demokratizm, məhkumların qanun qarşısında bərabərliyi, cəzaların icrasının fərdiləşdirilməsi, məcburetmə tədbirlərindən və məhkumların islah edilmə vasitələrindən məqsədəuyğun istifadə edilməsi, onlarda qanuna itaətin həvəsləndirilməsi və cəzanın islahedici təsirinin artırılması prinsiplərinə əsaslanır. Məcəllənin 8-ci maddəsində qeyd edilir ki, məhkumların islah edilməsi – onlarda qanuna itaətin həvəsləndirilməsi, insana, cəmiyyətə, əməyə, birgəyaşayış qayda və ənənələrinə hörmət və ehtiramın formalaşdırılmasıdır. 9-cu maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikası məhkumların hüquq və azadlıqlarına, qanuni mənafələrinə hörmət edir və qoruyur, məhkumların islah edilmə vasitələrinin tətbiq edilməsinin qanuniliyini, cəzaların icrası zamanı onların hüquqi müdafiəsini və şəxsi təhlükəsizliyini təmin edir. 10-cu maddədə qeyd edilir ki, cəzaların icrası və çəkilməsi zamanı məhkumların qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqları təmin olunur. Məhkumların hüquq və azadlıqları yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məhdudlaşdırıla bilər. Cəzaların icrası və çəkilməsi zamanı məhkumların aşağıdakı hüquqları vardır: cəzanı insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən şəraitdə çəkmək; ictimai faydalı əməklə məşğul olmaq; bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq; istirahət etmək; pensiya və ya sosial müavinət almaq; ilk tibbi yardım daxil olmaqla, tibbi rəydən asılı olaraq ambulator və ya stasionar şəraitdə tibbi yardım almaq; öz hüquq və vəzifələri barədə, o cümlədən məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş cəzanın icrası qaydası və şərtləri barəsində məlumat almaq; hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada təklif, ərizə və şikayətlə dövlət dilində və ya başqa dildə müraciət etmək, zəruri hallarda isə bu məqsədlər üçün cəzanı icra edən müəssisə və ya orqan tərəfindən təqdim edilən tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək; cəzanın icrası və çəkilməsi ilə əlaqədar barəsində qəbul edilən qərarlara dair öz rəyini bildirmək və ya onlardan

şikayət etmək; dini ayinlərin icra edilməsində iştirak etmək; hüquqi yardım almaq; psixoloji yardım almaq; təhsil almaq və peşə hazırlığı keçmək; əcnəbi, vətəndaşlığı olmayan və ya qaçqın statusuna malik olan məhkumların qısa müddətdə şəxsi məsələlər üzrə öz dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri ilə və ya onlara himayədarlığı öz üzərinə götürmüş milli, yaxud beynəlxalq təşkilatlarla əlaqəyə girmək; cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması və ya onun ləğv edilməsi, xəstəliyə görə cəzanı çəkməkdən azad edilməsi, ittiham hökmünün icrası müddəti ilə əlaqədar cəza çəkməkdən azad edilməsi, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi, cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi, cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün dəyişdirilməsi, amnistiyanın tətbiq edilməsi, müalicə müəssisəsində saxlanma vaxtının cəzaçəkmə müddətinə daxil edilməsi, məhkumluğun vaxtından əvvəl götürülməsi üçün ərizə ilə məhkəməyə, əfv edilmək üçün isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə bilavasitə və ya qanuni nümayəndələrinin vasitəsilə, habelə yetkinlik yaşına çatmayan və ya fiziki qüsurlardan, yaxud psixi xəstəlikdən əzab çəkən məhkumlar barəsində isə onların müdafiəçilərinin və qanuni nümayəndələrinin vasitəsilə müraciət etmək.

Azərbaycan Respublikasında aparılan islahatlar, həmçinin penitensiar xidmət sahəsini də əhatə etmişdir. Belə ki, son illər cəzaçəkmə müəssisələrinin və istintaq təcridxanalarının mühafizə-rejim qaydaları, təhlükəsizlik vasitə və sistemləri təkmilləşdirilmişdir. Eyni zamanda, cəza-icra qanunvericiliyi beynəlxalq standartlara uyğun olaraq tam humanistləşdirilmiş, həbsdə olanların və cəza çəkən məhkumların saxlanması şəraiti, onların islah olunması üçün mənəvi-psixoloji mühit xeyli yaxşılaşmış, cəzaçəkmə müəssisələrində və istintaq təcridxanalarında sosial-məişət və tibbi-sanitariya məsələlərinə diqqət artırılmış, imtiyazların dairəsi genişləndirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəzaçəkmə müəssisələrinin və istintaq təcridxanalarının işinin təkmilləşdirilməsi, saxlanılma şəraitinin və tibbi xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, cəzaçəkmə müəssisələri və istintaq təcridxanaları üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması, onların peşə hazırlığının və ixtisaslarının artırılması, adı çəkilən müəssisələrin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün qanunvericilik, təşkilati və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə çoxsaylı normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Bundan başqa, 2006-cı ildə Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən Ədliyyə Naziri yanında Məhkumların islah olunmasında ictimaiyyətin iştirakını təmin edən və penitensiar müəssisələrin fəaliyyətinə ictimai nəzarəti həyata keçirən və qeyri-hökumət təşkilatları nümayəndələrindən ibarət İctimai Komitə yaradılmışdır.

Bu istiqamətdə əsas məqsədlərdən biri də cinayət törətmiş şəxslərin cəmiyyətdən təcrid edilmədən islah edilməsini təmin etmək üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamı* ilə cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasına səmərəli nəzarətin təşkil edilməsi və bu sahədə idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə *Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Probasiya xidməti* yaradılmışdır. “Probasiya” termini latıncadan tərcümədən sınaq deməkdir və hüquq

nəzəriyyəsində bu anlayış şəxsin müəyyən şərtlərə riayət etməsi müqabilində cəzadan azad edilməsi mənasında istifadə edilir. Probasiya institutu dünyanın əksər dövlətlərində, məsələn, İsveç, ABŞ, Finlandiya, Latviya, Böyük Britaniya, Danimarka, Estoniya və digər ölkələrin cinayət mühakimə sistemlərində geniş tətbiq edilir. Xarici ölkələrdə mövcud probasiya xidmətləri fərqlənsə də, onları birləşdirən ümumi xarakterik xüsusiyyətlər vardır: bu xidmətlər şərti məhkum etmə zamanı məhkumun hökmə müəyyən edilmiş şərtlərə riayət etməsinə nəzarət edən, habelə azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasını təmin edən qurumlardır.

VI FƏSİL. AYRI-AYRI SAHƏLƏRDƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

6.1. İşgəncələrin qadağan edilməsi və insan hüquqlarının müdafiəsi

İşgəncələr və ona bərabər hərəkətlərin qadağan edilməsi, o cümlədən onların cəzalandırılması, bununla bağlı üzv-dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklərin qoyulması *İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiyada* daha dəqiq formada əks olunmuşdur. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, *“işgəncə”* – müvafiq hərəkətlə hər hansı şəxsdən və üçüncü şəxsdən məlumatlar və ya etiraflar alma, onun və ya üçüncü şəxsin etdiyi və ya etməkdə şübhəli bilindiği hərəkətə görə onu cəzalandırmaq, habelə onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək üçün yaxud istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı başqa səbəbə görə belə ağrı və ya əzab dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs qismində çıxış edən digər şəxs tərəfindən və ya onların təhriki ilə, yaxud xəbərdar olmaları və ya susmaqla razılaşmaları ilə verilməklə, hər hansı şəxsə qəsdən fiziki və ya mənəvi cəhətdən güclü ağrı və ya əzab verilməsini ifadə edir.

Konvensiya dövlətlərin üzərinə onların yurisdiksiyası çərçivəsində olan istənilən ərazidə işgəncə aktının qarşısının alınması üçün səmərəli qanunvericilik, inzibati, məhkəmə və digər tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Bütün bunlarla yanaşı, işgəncəyə yol verilməsi üçün hər hansı şəraitin, o cümlədən müharibə və müharibə təhlükəsinin, daxili siyasi qeyri-sabitliyin və ya istənilən digər fəvqəladə vəziyyətin mövcudluğu bəhanə edilə bilməz. Buraya, həmçinin ali rəis heyətinin və yuxarı dövlət orqanlarının əmri və ya sərəncamı da aid edilir (maddə 2). Dövlətlərin öz cinayət qanunvericiliklərində işgəncə əməlini cinayət kimi nəzərdə tutması və müvafiq əməlin ağırlıq dərəcəsinə görə cəza müəyyən etməsi ilə bağlı öhdəliklər isə 4-cü maddənin tərkib hissəsini təşkil edir. Konvensiyanın 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, heç bir iştirakçı-dövlət heç bir şəxsi ona işgəncə veriləcəyini ehtimal etməyə ciddi əsaslar mövcud olduğu başqa bir dövlətə sürgün etməməli, qaytarmamalı və ya ekstradisiya etməməlidir. 13-cü maddədə isə qeyd edilir ki, hər bir iştirakçı-dövlət bu dövlətin yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncələrə məruz qaldığını iddia edən hər bir şəxsin həmin dövlətin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına şikayət verməsi və belə şikayətlərə təcili və maneəsiz baxılması hüququnu təmin edir. İddiaçının və şahidlərin verdiyi şikayət və ya hər hansı şahid ifadələri ilə bağlı hər hansı pis davranış, yaxud hədə-qorxudan müdafiəsini təmin etmək üçün tədbirlər görülür. 14-cü maddədə isə müəyyən olunur ki, hər bir iştirakçı-dövlət işgəncə qurbanının əvəz almasını və hüquqi sanksiya ilə gücləndirilən ədalətli və adekvat kompensasiya hüququna, o cümlədən mümkün qədər tam reabilitasiya vasitələrinə malik olmasını öz hüquq sistemində təmin edir. İşgəncə qurbanı işgəncə nəticəsində ölərsə, kompensasiya almaq hüququ onun öhdəsində olanlara verilir.

Konvensiyada iştirakçı-dövlətlərin öhdəliklərinə riayət edilmələri üzərində nəzarətin dörd müxtəlif proseduru nəzərdə tutulmuşdur. Onların biri zəruri, üçü isə fakultativdir. **Həmin prosedurlar** aşağıdakılardır:

- *məruzələrin təqdim olunması proseduru (maddə 19) – bu prosedur üzv-dövlətlər üçün zəruridir;*
- *təhqiqatın aparılması proseduru (maddə 20 və 28);*
- *iştirakçı-dövlətlərin bir-birinə münasibətdə şikayət vermə proseduru (maddə 21);*
- *ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən fərdi şikayətlərin verilmə proseduru (maddə 22).*

Konvensiya ilə yaradılan eyniadlı **İşgəncələr aleyhinə Komitənin** fəaliyyəti barədə 8.3-də ətraflı məlumat verilmişdir.

İşgəncələrin qadağan olunması sahəsində 9 dekabr 1985-ci ildə qəbul edilmiş və 28 fevral 1987-ci ildə qüvvəyə minmiş **İşgəncələrin aradan qaldırılması və onların tətbiqinə görə cəza haqqında Amerika Konvensiyası** da regional beynəlxalq-hüquqi mənbələr sırasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyanın 2-ci maddəsində hər hansı şəxsə cinayət istintaqı məqsədilə qorxu vasitəsi, həmin şəxsin cəzalandırılması vasitəsi, preventiv tədbir, sanksiya və ya hər hansı başqa məqsədlə fiziki və ya psixi ağrı, yaxud əzab vermək vasitəsi kimi tətbiq olunan hər hansı qəsdən törədilən əməl işgəncə kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, hər hansı bir şəxslə onun ləyaqətinin alçaldılmasına və ya onun fiziki, yaxud əqli qabiliyyətin azaldılmasına yönələn təsir metodlarının tətbiq olunması, hətta belə metodlar fiziki ağrı və psixi əzab verməsə belə, işgəncə hesab edilmişdir.

Afrika regionu çərçivəsində işgəncənin qadağan edilməsinin normativ əsasını isə **İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyasının** 5-ci maddəsi təşkil edir.

İşgəncələrin qadağan olunması baxımından **İnsan hüquqlarının Ümumislam Bəyannaməsi** də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəyannamədə göstərilir ki, heç kəsə mənəvi iztirab, yaxud cismani işgəncə verilə bilməz, onun özünə, yaxud qohumlarının və yaxın adamlarına zərər vuran rəftar edilə bilməz, heç kəs cinayət törətməyini etiraf etməyə, yaxud onun mənafeyinə zərər vuran hərəkətlərə razılıq verməyə məcbur edilə bilməz.

İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 26 noyabr 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, nəzarət funksiyasını həyata keçirən orqan qismində **İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi** yaradılmışdır. Heç bir məhkəmə funksiyası həyata keçirməyən Komitənin vəzifəsi pozuntuya görə dövlətləri mühakimə etmək deyil, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsləri müdafiə etmək məqsədilə onlarla əməkdaşlıq etməkdən ibarətdir. Həmin Konvensiyanın 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir Tərəf öz yurisdiksiyası həddlərində dövlət hakimiyyəti tərəfindən azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanıldığı istənilən yerə bu Konvensiyaya uyğun olaraq baş çəkməsinə icazə verir.

İşgəncələrə qarşı mübarizənin həyata keçirilməsi və pozulmuş insan hüquqlarının bərpaasında bir sıra **beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları** da mühüm

fəaliyyət həyata keçirirlər. Həmin təşkilatlara Amnesty International, Human Rights Watch, İnsan Hüquqları Beynəlxalq Cəmiyyəti, İşgəncələrin qarşısının alınması üzrə Assosiasiya, İşgəncələr əleyhinə Beynəlxalq Təşkilat, İşgəncə qurbanlarının reabilitasiyası üzrə Beynəlxalq Şura, İşgəncə qurbanlarına könüllü Yardım Fondu və s. kimi qurumlar aiddir.

Azərbaycan Respublikasının *İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında Konstitusiyaya Qanununa* əsasən, insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halların araşdırılması zamanı Müvəkkilin maneəsiz və əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarına, hərbi hissələrə, cəzaçəkmə müəssisələrinə, istintaq təcridxanalarına, müvəqqəti saxlanılma yerlərinə daxil olmaq, cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslərlə görüşmək və təkbətək söhbət etmək, onların həmin yerlərdə saxlanılmasının qanuniliyini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq hüquqları vardır. Eyni zamanda, Konstitusiyaya Qanununun tələblərinə əsasən, cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslər tərəfindən ünvanlanmış şikayətlər senzurdan keçirilmədən 24 saat müddətində Müvəkkilə göndərməlidir.

Qanunda təsbit olunmuş səlahiyyətlərin daha səmərəli və operativ həyata keçirilməsi məqsədilə 2004-cü ilin iyun ayından etibarən təcridxanalarda, müvəqqəti saxlanılma yerlərində işgəncə hallarının qarşısının alınması, insan hüquqlarının pozulması hallarının araşdırılması və şikayətlərin sürətli cavablandırılması məqsədilə Ombudsman Aparatının əməkdaşlarından ibarət “Çevik araşdırma qrupu” yaradılmışdır ki, qrupun üzvləri tərəfindən polis idarələrinin müvəqqəti saxlanılma yerlərinə və müvəqqəti saxlama təcridxanalarına mütəmadi baxışlar həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) təsisatı İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza əleyhinə Konvensiyanın Fakultativ Protokolunda təsbit olunmuş məqsədlərin həyata keçirilməsində mühüm səlahiyyətlərə malikdir və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza əleyhinə Konvensiyanın Fakultativ Protokolunun icrasının təmin edilməsi barədə 13 yanvar 2009-cu il tarixli Sərəncamına əsasən, milli preventiv mexanizmin funksiyalarını yerinə yetirən təsisat qismində İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) müəyyən edilmişdir.

6.2. Köləlik və insan alveri ilə mübarizə

Dövlətin geri çəkilmədiyi mütləq hüquqlardan hesab edilən köləlikdə saxlanılmamaq və ya köləliyə məruz qalmamaq hüququ müasir dövrdə daha çox tənzimləmə və tədqiqat obyektinə çevrilən məsələlərdən biridir.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsində köləlik, köləlikdə saxlanılmamaq, kölə ticarətinin bütün formalarının qadağan edilməsi barədə müddəalar vardır. Bütün bunlarla yanaşı, sırf köləliklə bağlı münasibətləri tənzimləyən universal səviyyəli beynəlxalq-hüquqi aktlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, mövcud olan çatışmazlıqlarına baxmayaraq, *Köləlik haqqında 1926-cı il tarixli Konvensiyasında* köləliklə əlaqədar

bir sıra məsələlər təsbit edilmişdir. Belə ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, **köləlik** dedikdə, şəxs üzərində mülkiyyət hüququna xas olan səlahiyyətlərin tam və ya qismən həyata keçirilməsi başa düşülür. Daha sonra, Konvensiyanın 2-ci maddəsində dövlətlərin qul ticarətinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, küləliyin bütün formalarının təxirə salınmadan ləğv edilməsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar öhdəlikləri müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın 3-cü maddəsində isə müvafiq qul ticarətinin qarşısının alınması sahəsində ərazi yurisdiksiyası ilə bağlı məsələlər – ərazi sularında və onların bayraqları altında üzən gəmilərdə qulların yüklənməsinin, boşaldılmasının və ya daşınmasının qarşısını almaq və ləğv etmək məqsədilə tədbirlər görmək öhdəliyi təsbit edilmişdir.

1926-cı il Konvensiyasına dəyişikliklər edən 1953-cü il tarixli Protokol isə 1926-cı il Konvensiyasında mövcud olan bir sıra müddəaların dəyişdirilməsi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirir. Belə ki, əgər Konvensiyada əsas orqanlar kimi Millətlər Cəmiyyəti və Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsi Daimi Palatası göstərilmişdirsə, Protokolda onlar BMT və BMT Beynəlxalq Məhkəməsi ilə əvəz edilmişdir.

Köləliyin, qul ticarətinin və küləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğv olunması haqqında 1956-cı il tarixli Əlavə Konvensiyanın II bölməsində qul ticarəti və dövlətlərin onlara qarşı mübarizə tədbirləri qəbul etmə öhdəliyi göstərilmişdir. Həmin öhdəliklərə müvafiq cinayətdə təqsirli bilinən şəxslərin cəzalandırılması, dövlətlərin bayrağını istifadə edən gəmi və təyyarələrdə qulların daşınması, həmin dövlətin bayrağından məqsədli şəkildə istifadə etməkdə təqsirli bilinən şəxslərin cəzalandırılması üçün səmərəli tədbirlərin görülməsi, dövlətlərin limanları, aerodromlarının və sahillərinin qulların daşınması üçün istifadə edilməsinin qarşısının alınması sahəsində mövcud olan vəzifələr aiddir. Ümumiyyətlə, **kölə ticarəti** dedikdə, hər hansı şəxsi küləyə çevirmək məqsədilə, onu tutmaqla, əldə etməklə yaxud ona sərəncam verməklə bağlı bütün hərəkətlər; satmaq və ya dəyişdirmək məqsədilə küləni əldə etməklə bağlı bütün hərəkətlər; bu məqsədlə əldə edilmiş şəxsin satılması və ya dəyişdirilməsi üzrə bütün hərəkətlər və ümumiyyətlə qulların ticarəti və istənilən nəqliyyat vasitələri ilə daşınması üzrə istənilən hərəkət başa düşülür.

Köləliklə bağlı məsələlər, həmçinin bir sıra regional beynəlxalq-hüquqi aktların tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyanının 4-cü, İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il tarixli MDB Konvensiyanının 4-cü, İnsan hüquqları haqqında 1969-cu il tarixli Amerikaarası Konvensiyanının 6-cı, İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyasının 5-ci maddəsi müvafiq institutla əlaqədar normaları özündə təsbit edir.

Köləliklə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsində bu sahədə mövcud milli qanunvericilik də özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə məsələlər əksər hallarda dövlətlərin cinayət qanunvericiliyinin tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 106-cı maddəsi küləlik, külə ticarətini ictimai təhlükəli, qeyri-hüquqi əməl kimi tövsiif edərək, onların törədilməsinə görə müvafiq cəzalar müəyyən edir.

Son dövrlər müvafiq sahələrdə mövcud olan beynəlxalq münasibətlərin getdikcə genişlənməsi və dərinləşməsi, beynəlxalq hüquq qaydasının qorunması zərurətinin meydana çıxması insan hüquqları ilə bağlı bir sıra məsələlərə diqqəti

artırmağı tələb edir. Burada xüsusi yeri *insan alveri* tutur. Çox təəssüf ki, adına görə müasir dövrdə yolverilməz hesab edilən əməl hələ də davam etməkdədir. İnsan alveri ilə mübarizə aparmaq üçün müxtəlif beynəlxalq-hüquqi aktlar, eyni zamanda milli qanunvericilik normaları qəbul edilmişdir.

İnsan alverinə qarşı mübarizə ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində *İnsan alveri və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarı ilə mübarizə haqqında 1950-ci il tarixli Konvensiya* mühüm rol oynayır. Həmin beynəlxalq-hüquqi sənəddə göstərilən əməlin cəzalandırılmalı olması xüsusilə vurğulanır. 5-ci maddə Konvensiyada nəzərdə tutulmuş istənilən cinayətlərlə əlaqədar işlərdə iddiaçı qismində iştirak etmək hüququnu (bu hüquq həm vətəndaşlara, həm də əcnəbilərə verilir) özündə əks etdirir. Dövlətlərin fahişəliklə məşğul olmağa şərait yaradan qüvvədə olan qanun, qərar və inzibati sərəncamların ləğv edilməsi və ya qüvvəsinin dayandırılması ilə bağlı tədbirlər görmək öhdəliyi isə 6-cı maddənin əsas tərkib hissəsini təşkil edir.

İnsan alveri cinayətinin tərkibində qadın və uşaq ticarəti daha çox təzahür etməkdədir. Hətta bu sahədə mübarizə üzrə bir çox universal və regional aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn, Qadın ticarətinin qarşısının alınması haqqında 1970-ci il Konvensiyası aldatma, zorakılıq, hədə-qorxu yolu ilə fahişəliyə meyilləndirmə kimi əməllərə görə dövlətlərin cəzalandırma, maraqlı dövlətlərin sorğusu əsasında təqsirli şəxsləri cəzalandırma və təhvil vermə kimi öhdəliklərini müəyyən edir.

1999-cu ilin martından başlayaraq Cinayətkarlıq və ədalət mühakiməsi məsələləri üzrə BMT İnstitutu ilə birgə İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Qlobal Proqramı elmi-tədqiqatlar və texniki əməkdaşlıq sahəsində kompleks tədbirləri və insan alverinə qarşı mübarizənin beynəlxalq strategiyasını işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur. Onun məqsədi birgə strategiyanın, insan alveri ilə mübarizə üçün cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi sferasında səmərəli və təsirli tədbirlərin işlənib hazırlanmasında ixracatçı, tranzit və təyinat ölkələrinə kömək etməkdən ibarətdir. Bu Qlobal Proqramın normativ əsası və onun həyata keçirilməsinin təcrübə rəhbəri qismində *Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı BMT Konvensiyasının İnsan alverinin, xüsusilə qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, onlara görə cəzalar haqqında 2000-ci il tarixli Protokolu* təşkil edir. Protokol iştirakçı-dövlətlərin üzərinə bir sıra əməlləri cinayət kimi tanımaq öhdəliyi qoyur: *insan alveri; insan istismarı; uşaq alveri*.

Həmin Protokol insan alveri ilə əlaqədar insan hüquqlarının pozulması, cinayətin qurbanlarına yardım və onların müdafiəsi, müvafiq şəxslərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, insan alveri cinayətinin qarşısının alınması, yuxarıdakı məsələlərlə əlaqədar sərhəd nəzarətini müəyyən edir. 2-ci maddədə isə Protokolun məqsədləri müəyyən edilmişdir: insan alverinin qarşısının alınması, qadın və uşaqlara diqqətin artırılması ilə onun aradan qaldırılması; həmin şəxslərin insan hüquqlarına tam şəkildə hörmət etməklə, belə ticarətin qurbanlarının müdafiəsi və onlara yardım göstərilməsi; bütün bu məqsədlərə çatmaq üçün iştirakçı-dövlətlər arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi. 3-cü maddə isə cinayət hesab edilən və cəzalandırılmalı olan əməllərin siyahısını özündə əks etdirir. Buraya aşağıdakılar aiddir: Protokolun yurisdiksiyası altına düşən hər hansı cinayətin qəsdən törədilməsi;

həmin əməllərin törədilməsində iştirakçı qismində çıxış etməsi; bu cinayətlərin törədilməsi məqsədilə onların təşkili və onlara rəhbərliyin həyata keçirilməsi.

II fəsil isə insan alveri qurbanlarının müdafiəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləməklə pozulmuş hüquqların bərpasına yönəlmiş öhdəlikləri özündə təsbit edən normaları birləşdirir. Belə ki, burada dövlətlərin insan alverinin qurbanlarının fiziki, psixoloji və sosial reabilitasiyasının təmin edilməsi üzrə tədbirləri həyata keçirməsi, onlara lazımi sığınacaq, insan alverinin qurbanlarını onların başa düşdüyü dildə məşvəratçı yardım və informasiya, tibbi, psixoloji və maddi təminat, işə götürmə, təhsil və peşə hazırlığı sahəsində imkanlar təqdim edilməsi sahəsində öhdəlikləri öz əksini tapmışdır. Sənədin 8-ci maddəsində isə dövlətlərin insan alveri qurbanlarının repatriasiyasını⁶² həyata keçirmək hüququ göstərilmişdir.

Bunlarla yanaşı, iştirakçı-dövlətlərin insan alverinin qarşısının alınması və onlarla mübarizə, insan alveri qurbanlarının, xüsusilə qadın və uşaqların müdafiəsinin təşkil edilməsi ilə bağlı əsas kompleks siyasət, proqram və digər tədbirlərin işlənib hazırlanması sahəsində öhdəlikləri, həmçinin ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq formalarının təşviq edilməsi, bu sahədə kadr hazırlığı və informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlər də Protokolun tənzimləmə obyektinə daxildir.

Protokolun 11-ci maddəsi isə sərhəd nəzarəti ilə bağlı normaları özündə əks etdirir. Həmin normalara insan alverinin qarşısının alınması və aşkar edilməsi məqsədilə sərhəd nəzarəti tədbirləri, kommersiya daşımalarında istismar edilən nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi ilə bağlı qanunvericilik və digər tədbirlər, Protokolda nəzərdə tutulmuş cinayətlərə görə sanksiyaların nəzərdə tutulması ilə bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi kimi dövlətlərin fəaliyyət formaları daxildir.

İnsan alverinin bir hissəsini təşkil edən uşaq alveri, xüsusilə uşaq fahişəliyinə qarşı mübarizə Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 2000-ci ildə qəbul edilmiş ***Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakultativ Protokolunda*** öz əksini tapmışdır. Protokolun 1-ci maddəsində uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyasının qadağan edilməsi barədə müddəalar mövcuddur. 2-ci maddə isə hər üç termininin anlayışını izah edir. Müvafiq sənədin 3-cü maddəsi isə dövlətlərin üzərinə bir sıra vəzifələr qoyur ki, onlardan biri də uşağın cinsi istismar, uşaq orqanlarının mükafat müqabilində verilməsi, uşaqların məcburi işləri görmək üçün istifadə edilməsi məqsədilə təklif edilməsi, verilməsi və ya alınması, uşağın övladlığa verilməsinə qeyri-qanuni razılıq verilməsi ilə bağlı müddəaları özlərinin cinayət qanunvericiliyinə daxil etmələrindən ibarətdir. 5-ci maddə isə cinayət hesab edilən əməllərdə təqsirləndirilən şəxslərin ekstradisiyasının həyata keçirilməsini özündə əks etdirir.

Protokolun 10-cu maddəsi isə üzv-dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığına həsr edilmişdir. Həmin əməkdaşlığa uşaq alveri, uşaq fahişəliyi, uşaq pornoqrafiyası və uşaq seks-turizmi ilə əlaqədar əməllərin törədilməsinin qarşısının alınması, aşkar edilməsi, təhqiqat aparılması, cinayət təqibi və cəzalandırılması məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi, zərərçəkmiş uşaqların fiziki və psixoloji bərpasına,

⁶² **Repatriasiya** – hərbi əməliyyatlar, digər məcburi şərtlər nəticəsində xarici dövlətin ərazisinə düşmüş şəxsin vətəndaşı olduğu, daimi yaşadığı, yaxud doğulduğu ölkəyə qayıtmasıdır.

sosial integrasiya və repatriasiyasına kömək göstərməyə yönəlmiş beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, müvafiq imkanları olan üzv-dövlətlərin digər iştirakçı-dövlətlərə mövcud çəxtərəfli, regional, ikitərəfli və ya digər proqramlar çərçivəsində maliyyə, texniki yaxud başqa növ yardımlar göstərmək kimi növləri aid edilə bilər.

Protokola nəzarət mexanizmi funksiyasını Uşaq hüquqları Komitəsi həyata keçirir.

Mühüm nəzarət sistemləri kimi BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının müvafiq qətnamələri ilə təsis edilmiş İnsan alveri, xüsusən qadın və uşaq alveri üzrə Xüsusi məruzəçi, Qadınlara qarşı zorakılıq üzrə Xüsusi məruzəçi, Uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyası üzrə Xüsusi məruzəçi, Kələliyin müasir formaları üzrə Xüsusi məruzəçi və Mühacirlərin insan hüquqları üzrə Xüsusi məruzəçi institutları da qeyd edilə bilər.

Avropa Şurası çərçivəsində 2005-ci ildə qəbul edilmiş və 2008-ci ildə qüvvəyə minmiş ***İnsan alveri ilə mübarizə üzrə Konvensiya*** insan alveri ilə mübarizə sahəsində qəbul olunmuş beynəlxalq müqavilələrə - əsas etibarilə, İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, onlara görə cəzalar haqqında Protokola və digər sənədlərə əsaslanmaqla, mövcud beynəlxalq standartların gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Konvensiyada əsas diqqət insan alveri qurbanlarının müdafiəsinə və onların hüquqlarının qorunmasına yetirilmişdir. Konvensiya, eyni zamanda insan alverinin qarşısının alınmasına və bu əməli törədənlərin təqib olunmasına yönəlmişdir. Bundan əlavə, Konvensiyada onun müddələrinin həyata keçirilməsinə nəzarət etməli olan səmərəli və müstəqil monitorinq mexanizminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Konvensiya ilə iştirakçı-dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməli olan bu tədbirlərin sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: insan alverinin qarşısının alınmasına və onunla mübarizə aparılmasına görə cavabdeh olan müxtəlif dövlət orqanları arasında milli əməkdaşlığın qurulması və möhkəmləndirilməsi; insan alverinin qurbanları, eləcə də bu sahəyə aidiyyəti olan mütəxəssislər üçün maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi; ölkə ərazisinə miqrasiyanın qanuni surətdə həyata keçirilməsinə imkan yaratmaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi; insan alverinə daha asan məruz qalan uşaqlar üçün qoruyucu mühitin yaradılması; sərhəd nəzarəti tədbirlərinin gücləndirilməsi; şəxsiyyət sənədlərinin etibarlılığının dəqiq müəyyənəndirilməsi ilə bağlı zəruri addımların atılması və s.

Konvensiyada göstərilir ki, bu və ya digər şəxsin insan alverinin qurbanı olduğunu hesab etmək üçün əgəlabatan əsaslar varsa, dövlət onun göstərilən cinayətin qurbanı kimi müəyyənəndirilməsi prosesi bitməyincə həmin şəxsi öz ərazisindən çıxarmamalıdır və eyni zamanda, ona aşağıdakı yardımı göstərməlidir: təhlükəsiz yaşayış yeri ilə təmin etmək, psixoloji və maddi yardım göstərmək; təcili tibbi yardıma çıxışı təmin etmək; başa düşdüyü dildə hüquqları barədə məlumat vermək, lazım olduqda hüquqi yardım göstərmək və s.

Konvensiyanın IV fəslə çox mühüm məsələyə – cinayət-hüquqi tədbirlərə həsr olunmuşdur. İlk öncə, iştirakçı-dövlətlərin üzərinə bir sıra əməllərin kriminallaşdırılması öhdəliyi qoyulmuşdur. Bu əməllər aşağıdakılardır: insan alveri; bilə-bilə insan alveri qurbanının xidmətlərindən istifadə etmək; insan alverinə imkan

yaratmaq məqsədi ilə hər hansı fərdin şəxsiyyət vəsiqəsinin və ya digər müvafiq sənədinin saxtalaşdırılması və ya onun belə sənədlə təmin olunması.

Konvensiyanın xüsusi qeyd edilməli cəhətlərindən biri də onun müddəalarının iştirakçı-dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməsinə nəzarət etməli olan və aşağıdakı iki elementdən ibarət olan monitoring mexanizmi nəzərdə tutmasıdır: İnsan alverinə qarşı Ekspertlər qrupu və Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin nümayəndələrindən təşkil olunmuş İştirakçı-dövlətlərin Komitəsi.

1998-ci il tarixli MDB iştirakçı-dövlətlərinin cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığı haqqında Saziş də öz yurisdiksiyası çərçivəsində insan alveri və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarı ilə mübarizə tədbirləri və onunla bağlı digər məsələləri özündə əks etdirir. Bundan başqa, MDB çərçivəsində “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” 2008-ci il tarixli Model qanun qəbul olunmuşdur. Model qanunda insan alverinə qarşı mübarizənin hüquqi və təşkilati əsasları, insan alverinin qarşısının alınması, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, insan alverinə qarşı mübarizə üzərində nəzarət kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

İnsan alveri ilə mübarizə məsələlərinin tənzimlənməsində milli qanunvericilik də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ***“İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” 28 iyun 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*** insan alverinə qarşı mübarizənin məqsədləri, prinsipləri, onun təşkilati əsasları, insan alverinin profilaktikası, insan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyası və müdafiəsi, insan alveri ilə bağlı işlərə baxılmasının xüsusiyyətləri və insan alveri ilə bağlı məsuliyyəti, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və digər məsələlərlə bağlı münasibətləri nizama salır. Yeddi fəsil və otuz maddədən ibarət olan həmin Qanunun başlıca məqsədi ölkəmizdə insan alverinə qarşı mübarizənin hüquqi və təşkilati əsaslarını, habelə insan alveri qurbanlarının hüquqi vəziyyətini müəyyən etməkdən, insan alveri qurbanlarının müdafiəsini və onlara yardım göstərilməsi məsələlərini tənzimləməkdən ibarətdir.

Qeyd edilən Qanunun 3-cü maddəsində insan alverinə qarşı mübarizənin məqsədləri (şəxsiyyətin və cəmiyyətin insan alverinin istənilən formalarından müdafiəsi; insan alverinin aşkar edilməsi və qarşısının alınması, habelə nəticələrinin aradan qaldırılması), 4-cü maddədə isə onun prinsipləri göstərilmişdir (insan alveri qurbanlarının cəmiyyətdə ayrı-seçkiliyə məruz qalmasının qarşısının alınması; insan alveri qurbanlarının təhlükəsizliyinin və onlarla nəzakətli rəftarın təmin edilməsi; insan alverinə görə cəzanın labüdlüyü; hüquqi, siyasi, sosial-iqtisadi və təşkilati xarakterli profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi; insan alverinə qarşı mübarizəyə qeyri-hökumət təşkilatlarının cəlb edilməsi; insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi).

Qanunun II fəslə bütövlükdə insan alverinə qarşı mübarizə tədbirlərinin təşkilati əsaslarına həsr edilmişdir. Belə ki, İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı, İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Koordinator, xüsusi polis qurumları müvafiq səlahiyyətləri çərçivəsində müvafiq funksiyaların icra edilməsi, onlarla bağlı təlim və treninqlərin keçirilməsi və s. davranış formalarını özündə müəyyən edir.

III Fəsil isə insan alverinin profilaktikası üzrə tədbirlər sistemini müəyyən edir. Həmin tədbirlərə insan alverinin qarşısının alınması, insan alverinə şərait

yaradan sosial problemlərin həllinə yönəlmiş proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi, qadın və uşaqların hüquqi və sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, təhsildən yayınan uşaqların aşkar edilməsi, onların tərbiyə edilməsi və təhsil almaları üçün tədbirlərin görülməsi, insan alverinə qarşı mübarizəni həyata keçirən orqanların əməkdaşları üçün xüsusi tədris kurslarının təşkil edilməsi və s. daxildir.

İnsan alveri ilə bağlı məsuliyyət Qanunun 21-ci maddəsində nizama salınmışdır. İlk növbədə müəyyən edilmişdir ki, insan alverində iştirak edən şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər.

Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə “İnsan alveri” (maddə 144-1) və “Məcburi əmək” (maddə 144-2) adlı iki yeni maddə daxil edilmişdir. Bunlardan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində insan alveri ilə mübarizəyə bilavasitə aidiyyəti olan digər maddələr də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, 106-cı maddə (Köləlik), 108-ci maddə (Cinsi zorakılıq), 137-ci maddə (İnsan orqanlarının və ya toxumalarının alqı-satqısı), 151-ci maddə (Seksual hərəkətlərə məcbur etmə), 171-ci maddə (Yetkinlik yaşına çatmayanları fahişəliyə və ya əxlaqsız əməllərə cəlb etmə), 172-ci maddə (Özgənin uşağını dəyişdirmə), 174-cü maddə (Qanunsuz olaraq övladlığa götürmə), 243-cü maddə (Fahişəliyə cəlb etmə), 244-cü maddə (Əxlaqsızlıq yuvaları saxlama), 316-1-ci maddə (İnsan alverindən zərərçəkmiş şəxs haqqında konfidensial məlumatları yayma) kimi maddələr bu sahədə olan cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası insan alveri ilə mübarizə sahəsində demək olar ki, bütün beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuşdur. Bundan başqa, 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyində İnsan alverinə qarşı mübarizə İdarəsi təsis edilmişdir.

6.3. Fövqəladə vəziyyət və insan hüquqlarının müdafiəsi

Fövqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının müdafiəsi insan hüquqlarının müdafiəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Fövqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinin tənzimlənməsinin mühüm aspekti isə onun müvəqqəti xarakter kəsb etməsi ilə bərabər, həm də insan hüquqlarından məhdudlaşdırmaların müəyyən beynəlxalq-hüquqi standartlara tabe etdirilməsidir. Dövlətlərin təcrübəsində fəvqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması hallarından sui-istifadə hallarına və ya insan hüquqlarının daha çox məhdudlaşdırılmasına rast gəlinir ki, bu da qeyd olunan məsələ ilə bağlı müəyyən beynəlxalq-hüquqi normalara müraciət zərurətini yaradır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, fəvqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilməsi özü bütövlükdə insan hüquqlarının real təminatına yönəlməlidir. Məsələn, təbii fəlakətlər zamanı sərbəst hərəkət etmək azadlığının məhdudlaşdırılması yaşamaq hüququnun, şəxsi həyatın təhlükəsizliyinin və s. hüquqların təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Fövqəladə vəziyyətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas normaları İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsində, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsində və İnsan hüquqları haqqında 1969-cu il tarixli Amerikaarası

Konvensiyanın 27-ci maddəsində əks olunmuşdur. Hər üç beynəlxalq sənəddə insan hüquqları sahəsində *dövlətlərin özlərinin öhdəliklərindən geri çəkilmə vəziyyəti* – müharibə və ya millətin həyatına təhlükə yaradan digər fəvqəladə vəziyyət (İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası), millətin həyatına təhlükə yaradan ictimai fəvqəladə vəziyyət (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt), müharibə, ictimai təhlükə və ya iştirakçı-dövlətin müstəqilliyinə və ya təhlükəsizliyinə qorxu yaradan digər fəvqəladə vəziyyət (İnsan hüquqları haqqında 1969-cu il tarixli Amerikaarası Konvensiya) kimi xarakterizə edilmişdir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Lavless İrlandiyaya qarşı* işində fəvqəladə vəziyyət ifadəsi “bu – müstəsna böhran və ya fəvqəladə vəziyyət şəraitidir ki, bütün əhaliyə təsir edir və fəaliyyət göstərən dövlət orqanları üçün təhlükə yaradır” kimi müəyyən edilmişdir.

“Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində göstərilir ki, fəvqəladə vəziyyət müvəqqəti tədbirdir və fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsində məqsəd onun tətbiq edilməsinə səbəb olmuş şəraitin tezliklə aradan qaldırılması, qanunçuluğun bərpa edilməsi, vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradılması və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası quruluşunun müdafiəsidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 112-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təbii fəlakətlər, epidemiyalar, epizotiyalar, böyük ekoloji və başqa qəzalar baş verdikdə, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün pozulmasına, dövlətə qarşı qiyama və ya dövlət çevrilişinə yönəldilən hərəkətlər edildikdə, zorakılıqla müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlar yarandıqda, vətəndaşların həyatı və təhlükəsizliyi yaxud dövlət təsisatlarının normal fəaliyyəti üçün qorxu törədən digər münaqişələr meydana gəldikdə Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı yerlərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edir və bu barədə qəbul etdiyi fərmanı 24 saat müddətində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiqinə verir.

“Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində göstərilir ki, *fəvqəladə vəziyyət* – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və bu Qanuna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı yerlərində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin konstitusion hüquq və azadlıqlarının, habelə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin bu Qanun ilə müəyyən edilmiş qaydada məhdudlaşdırılmasına və onların üzərinə əlavə vəzifələr qoyulmasına yol verən, eləcə də müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi hüquqi rejimdir.

Hüquq ədəbiyyatında fəvqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının müdafiəsinin altı əsas təminatı göstərilir:

- müstəsna təhlükə prinsipi;
- mütənasiblik prinsipi;
- ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi;

- fəvqəladə vəziyyət zamanı məhdudlaşdırmaların dövlətin digər beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərinə zidd olmaması prinsipi;
- dövlətlərin bir sıra insan hüquqlarının təminindən geri çəkilməsinə yol verilməməsi prinsipi;
- müvəqqətilik prinsipi.⁶³

Mütənasiblik prinsipinin tətbiqi zamanı əsasən bu müddəalar nəzərdə tutulmalıdır: tətbiq olunan tədbirin ciddiliyi yaranmış təhlükənin ciddiliyinə mütənasib olmalıdır; normal vəziyyətlər üçün nəzərdə tutulmuş hüquq normaları məhdudlaşdırmalar yaranmış şəraiti aradan qaldırmaq üçün yetərli deyildir; hər bir geriçəkilmə tədbiri təhlükə ilə əlaqədar olmalıdır; hökumət tərəfindən tətbiq edilən geriçəkilmə tədbirləri potensial olaraq fəvqəladə vəziyyəti aradan qaldırmağa qabil olmalıdır; fəvqəladə vəziyyət tədbirləri müvəqqəti olduğu üçün bütün geriçəkilmə tədbirləri yalnız fəvqəladə vəziyyət mövcud olduğu qədər davam edə bilər; və s.

“Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, fəvqəladə vəziyyət şəraitində müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətlərinin, eləcə də mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin, vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan və tətbiq edilən tədbirlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, bu Qanun, digər qanunvericilik aktları və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr ilə müəyyən edilmiş qaydada, yaranmış vəziyyətin kəskinliyindən irəli gələn hədlər çərçivəsində həyata keçirilir.

Fəvqəladə vəziyyət şəraitində dövlətlərin geriçəkilmə hüququndan istifadə etməsinin əsas maddi təminatlarından biri də irqi, cinsi, dil, dini və ya sosial mənsubiyyətdən asılı olmayaraq ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipidir. “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, bu Qanunun 21-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilən tədbirlər Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları sahəsində tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərə uyğun gəlməli və irqinə, milliyyətinə, dilinə, cinsinə, mənşəyinə, əmlak vəziyyətinə, qulluq mövqeyinə, əqidəsinə, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətinə və s. səbəblərə görə ayrı-ayrı şəxslərin və əhalinin ayrı-ayrı qruplarının ayrı-seçkiliyinə səbəb olmamalıdır.

Fəvqəladə vəziyyət şəraitində dövlətlərin atdığı addımlar onun digər beynəlxalq öhdəliklərinə zidd olmamalıdır. Bu zaman aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməlidir: millətin həyatı üçün təhlükə yaranan fəvqəladə vəziyyət şəraiti mövcuddur; fəvqəladə vəziyyət rəsmən elan olunmalıdır; geriçəkilmə tədbirləri haqqında məlumat verilməlidir; geri çəkilməsinə yol verilməyən hüquqlara toxunulmamalıdır; həyata keçirilən tədbirlər yaranmış vəziyyətin kəskinliyinin tələb etdiyi dərəcədədir; ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir.

⁶³ Bayramova P.A. Fəvqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının müdafiəsi. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2004, s. 38-82.

Dövlətlərin bir sıra insan hüquqlarının təminatından geri çəkilməsinə yol verilməməsi prinsipinə müvafiq olaraq, hətta millətin həyatı üçün təhlükə yaradan fəvqəladə vəziyyət zamanı bir sıra hüquqların həyata keçirilməsinə maneçilik törədilə bilməz. Bu zaman aşağıdakı məqamlar xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir:

- ***yaşamaq hüququ*** (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 4-cü maddəsi);

- ***işgəncəyə yol verilməməsi*** (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsi, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 5-ci maddəsi);

- ***köləliyə yol verilməməsi*** (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 8-ci maddəsinin 1 və 2-ci bəndləri, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 4-cü maddəsinin 1-ci bəndi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 6-cı maddəsi);

- ***cinayət qanunlarının geriə qüvvəsinin yol verilməzliyi*** (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 7-ci maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 9-cu maddəsi);

- ***hüquq subyektliliyinin tanınması hüququ*** (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 16-cı maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 3-cü maddəsi);

- ***söz, vicdan və din azadlığı*** (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsi, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 12-ci maddəsi);

- ***müqavilə öhdəliyinin pozulmasına görə həbs etmənin qadağan olunması*** (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 11-ci maddəsi);

- ***ailə hüquqları*** (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 17-ci maddəsi);

- ***ad hüququ*** (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 18-ci maddəsi);

- ***uşaq hüquqları*** (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 19-cu maddəsi);

- ***vətəndaşlıq hüququ*** (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 20-ci maddəsi);

- ***hökumətdə iştirak etmək hüququ*** (İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 23-cü maddəsi).

Eyni zamanda, insan hüquqlarının təminatı və onun beynəlxalq-hüquqi standartlara uyğunluğu nöqteyi-nəzərindən fəvqəladə vəziyyət zamanı həyata keçirilən tədbirlər də daxili qanunvericiliklə dəqiqliklə müəyyən edilməlidir. Belə ki, “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsində fəvqəladə vəziyyətin tətbiqi zamanı həyata keçirilən tədbirlər və müvəqqəti məhdudiyyətlər göstərilmişdir. Bu zaman birbaşa insan hüquqları ilə əlaqədar bəzi müddəaları qeyd etmək zəruridir ki, bunlar da beynəlxalq

hüquq normalalarına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir: vətəndaşların hərəkət sərbəstliyinə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həmin əraziyə daxil olmalarına və orada yaşamalarına məhdudiyyət qoyulması, gediş-gəlişi nizama salan xüsusi rejimin müəyyən edilməsi, gündəlik tələbat mallarının və ərzağın əldə olunmasında, satışında və bölüşdürülməsində xüsusi rejimin müəyyən edilməsi; yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri və piketlər, eləcə də digər kütləvi tədbirlərin keçirilməsinə qadağan və ya məhdudiyyət qoyulması; nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin məhdudlaşdırılması və onların yoxlanılması; şərtləri və bu şərtlərin həyata keçirilməsi qaydası göstərilməklə ilkin senzuranın tətbiqi vasitəsilə mətbuatın və digər kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığının məhdudlaşdırılması, səsucaldan texniki vasitələrin və sürətçıxarma aparatlarının müvəqqəti götürülməsi, jurnalistlərin akkreditə olunmasının xüsusi qaydasının müəyyən edilməsi; fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinə səbəb olmuş şəraitin aradan qaldırılmasına maneçilik törədən siyasi partiyaların və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin dayandırılması; vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlərin, onların şəxsi əşyalarının və mənzillərinin yoxlanılması; fəvqəladə vəziyyət şəraitində vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların dövlət sirri ilə işləməyə buraxılması qaydasının dəyişdirilməsi və s. Eyni zamanda, Qanunun 9-cu maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisinin 25 faizindən çoxunda fəvqəladə vəziyyət elan edildikdə fəvqəladə vəziyyət zamanı, həmçinin fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsindən sonra 3 ay müddətində referendum və seçkilər keçirilə bilməz.

Fəvqəladə vəziyyət institutu təbiət etibarilə müvəqqəti olduğu üçün müvəqqətilik prinsipi irəli sürülür. Müvəqqətilik prinsipinə əsasən, yaranmış təhlükə bitdikdə tətbiq olunan geri çəkilmə tədbirləri də dayandırılmalıdır. Fəvqəladə vəziyyət yalnız müəyyən müddət üçün elan olunmalıdır. “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı yerlərində tətbiq edilən fəvqəladə vəziyyətin qüvvədə olma müddəti 60 gündən artıq ola bilməz. Göstərilən müddət bitdikdən sonra fəvqəladə vəziyyətin qüvvədə olma müddəti bitmiş hesab olunur.

Fəvqəladə vəziyyət zamanı insan hüquqlarının təminatında mühüm məsələlərdən biri də prosessual təminatlardır ki, bu zaman aşağıdakılar mühüm əhəmiyyət kəsb edir: fəvqəladə vəziyyətin rəsmi surətdə elan olunması; fəvqəladə vəziyyət haqqında məlumat verilməsi; fəvqəladə vəziyyət şəraitinə nəzarət. “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 8 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı yerlərində fəvqəladə vəziyyət müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qəbul edilən normativ-hüquqi aktla tətbiq edilir. Həmin maddənin 2-ci bəndində isə qeyd edilir ki, fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi barədə normativ-hüquqi akt dərhal kütləvi informasiya vasitələri ilə elan olunmalı, rəsmi qaydada dərc edilməlidir. Həmçinin Qanunun 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi barədə normativ-hüquqi akt qəbul edildikdən sonra 24 saat müddətində onu Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiqinə verir. Eyni zamanda, həmin Qanunun 30-cu maddəsinin 1-ci bəndinə görə, bu Qanuna əsasən fəvqəladə vəziyyət tətbiq edildiyi halda müvafiq

icra hakimiyyəti orqanı Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakta və İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasına müvafiq olaraq 3 gün müddətində BMT-nin Baş katibini və Avropa Şurasının Baş katibini vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılması haqqında, o cümlədən bu məhdudlaşdırmaların həcmi və belə qərarın qəbul olunmasının səbəbləri barədə məlumatlandırır.

Beləliklə, fəvqəladə vəziyyət institutu müvəqqəti xarakter daşmasına baxmayaraq burada insan hüquqlarının təminatı mühüm xarakter daşıyır. Həmin baza standartlarının da məhz beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyənləşdirilməsi bu cəhətdən önəmli xarakter daşıyır.

6.4. Hərbi konfliktlər və insan hüquqlarının müdafiəsi

Hərbi konfliktlər dövründə insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri əsasən beynəlxalq humanitar hüquqla tənzimlənir. *Beynəlxalq humanitar hüquq* isə silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunan, döyüş aparılmasının müəyyən üsul və metodlarının tətbiqini qadağan edən və ya məhdudlaşdıran və silahlı münaqişə dövründə fərdin hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq-hüquqi normaların məcmusudur.

Beynəlxalq humanitar hüquq münaqişənin mənşəyi və xarakterindən və ya tərəflərin göstərdiyi səbəblərdən və irəli sürdüyü şərtlərdən asılı olmayaraq bütün silahlı münaqişələrə tətbiq olunur. Beynəlxalq humanitar hüququn məqsədi müharibənin fəvqəladə şəraitində insan həyatını və insan ləyaqətini qorumaqdır. Beynəlxalq humanitar hüququn müddəaları həmişə insanın tələbatlarını ödəməyə yönəlmişdir. Beynəlxalq humanitar hüququn hərbi münaqişələrin törətdiyi izzətsizlik və bədbəxtliklərin hərbi əməliyyatların üsul və vasitələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə məhdudlaşdırılması, müharibə qurbanlarının və mülki əhəlinin müdafiəsinin təmin edilməsi, həmçinin humanitar hüququn “ciddi pozuntularına” görə cəzaların labüdlüyünün və lazımı məsuliyyətin müəyyən edilməsinə yönəldilmiş beynəlxalq hüquq sahəsi kimi təyin edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu sahədə aparıcı mütəxəssislərdən biri olan Jan Pikte beynəlxalq humanitar hüququ “insanpərvərlik ruhu ilə dərk edilən və müharibə dövründə fərdin müdafiəsinə yönələn beynəlxalq hüququn mühüm bölməsi” kimi müəyyən edir.

Beynəlxalq humanitar hüquq iki bölmədən ibarətdir: *“Haaqa hüququ”* və *“Cenevrə hüququ”*.

Döyüş əməliyyatlarının aparılması zamanı döyüşən tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən, artıq insan tələfatlarının və dağıntıların əsassız hərbi zəruriliyi kimi həddən çox izzətsizliklərdən uzaqlaşmaq məqsədilə düşməyə ziyan vurmağın üsul və vasitələrini məhdudlaşdıran *“Haaqa hüququ”* və ya *“Müharibə hüququ”* da insani dəyərləri müəyyən şəkildə əks etdirmişdir.

Əsasında insani ölçülmənin prinsip və normaları qoyulmuş beynəlxalq humanitar hüququn yeni inkişaf mərhələsi BMT Nizamnaməsinin qəbulundan sonra başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, Haaqa hüququ köklü dəyişikliyə məruz qaldı. Onun prinsip və normaları müharibə qurbanlarının müdafiəsinə yönələrək əhatə dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. *Müasir görkəmdə “Cenevrə hüququ” və ya*

“Əsl humanitar hüquq” 1949-cu ilin dörd Cenevrə konvensiyasından (Döyüşən silahlı qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya; Dəniz silahlı qüvvələrinin tərkibindən olan yaralıların, xəstələrin və gəmi qəzasına uğramış şəxslərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya; Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında Konvensiya; Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında Konvensiya) və onlara 1977-ci il tarixli iki Əlavə Protokoldan (Beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair I Protokol və Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair II Protokol) ibarətdir.

Beynəlxalq humanitar hüququn mənbələri qismində digər çoxsaylı beynəlxalq konvensiya və sazişlər də çıxış edir. Məsələn, Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il tarixli Konvensiya, Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin mühafizəsi haqqında 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyası, Bakterioloji (bioloji) və zəhərli (toksinli) silahların işlənib hazırlanması, istehsalı və ehtiyata toplanmasının qadağan olunması və onların məhv olunması haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiya, Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il tarixli Konvensiya, Hədsiz zərərli sayıla bilən və ya seçimsiz nəticələrə malik ola bilən müəyyən adi silah növlərinin istifadəsinə qoyulan qadağalar və ya məhdudiyyətlər haqqında 1980-ci il tarixli Konvensiya və ona əlavə protokollar və s.

Bütün bunlarla yanaşı, silahlı münaqişə zamanı insan hüquqlarının qorunmasında ***beynəlxalq humanitar hüququn sahəvi prinsipləri*** də mühüm rol oynayır. Onlara ümumi şəkildə aşağıdakıları aid etmək olar: hərbi zərurət və ictimai qaydanın qorunmasının həmişə insana hörmətlə uzlaşdırılması; sıradan çıxmış şəxslərin, həmçinin bilavasitə döyüşlərdə iştirak etməyənlərin hörmət, müdafiə və humanitar rəftar hüququna malik olmaları; işgəncənin, alçaldıcı və qeyri-insani cəzaların qadağan olunması; hər kəsin qanun qarşısında insan hüquqlarının tanınması hüququnun mövcudluğu; hər kəsin onun şərəfi, ailə hüquqları, inam və adətlərinə hörmət hüququ; kimsənin qanunsuz olaraq mülkiyyətdən məhrum edilməsinin yolverilməzliyi; kollektiv cəza, girov götürmək və deportasiyanın qadağan edilməsi; kimsənin xəstə və yaralıya kömək göstərilməsinə görə təqib edilməməsi və mühakimə olunmaması; təbii müdafiədən məhrum olan münaqişə qurbanlarının beynəlxalq müdafiə ilə təmin edilməsi; münaqişə edən tərəflərin mülki əhali və mülki obyektləri qorumaq üçün həmişə mülki əhali və kombatantları fərqləndirməsi; əsas məqsədi mülki əhalini qorxuya salmaq olan zorakılıq aktları ilə hədələmənin qadağan olunması; mülki əhalinin qorunması, o cümlədən mülki əhali arasında təsadüfi itkilər və təsadüfi zədələrə yol verilməməsi üçün bütün ehtiyat tədbirlərinin görülməsi; mülki əhalidən hərbi obyektlərə hücumlardan müdafiə vasitəsi kimi istifadə edilməməsi; mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan obyektlərin məhv edilməsi və ya başqa yerə köçürülməsinin qadağan edilməsi; müharibə aparma metodu kimi mülki əhali arasında aclıqdan istifadə edilməsinin qadağan olunması.

Beynəlxalq norma yaradıcılığı inkişaf etdikcə və insan hüquqları sahəsində yeni sənədlər qəbul edildikcə beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişələr zamanı fərdin əsas hüquq və azadlıqlarından istifadə etmək hüququnu təmin edərək, hərbi əmə-

liyyatlar zamanı baş verən fəlakətləri azaldaraq və insanı özbaşınalıq və zorakılıqdan müdafiə edərək insan hüquqlarını tənzimləyən prinsip və normalarla zənginləşir.

İnsan hüquqlarının və hər şeydən əvvəl, onun yaşamaq hüququnun müdafiəsi üçün beynəlxalq humanitar hüququn əsasını təşkil edən, münaqişənin kim tərəfindən başlanması və tərəflərdən hansının özünümüdafiə qaydasında hərəkət etməsindən asılı olmayaraq, onun bütün tərəflərinə tətbiq olunan prinsiplərin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Beynəlxalq hüquq elmində beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərini daha geniş şəkildə dörd qrupa bölürlər: şərtsiz və istənilən şəraitdə riayət olunmalı əsas prinsiplər; yaşamaq, fiziki və psixoloji toxunulmazlıq, insan hüquqlarının gözənilməsi və müdafiəsi ilə əlaqədar işgəncə, alçaldıcı və qeyri-insani rəftarı qadağan edən ümumi prinsiplər; silahlı münaqişə qurbanlarına aid prinsiplər; hərbi əməliyyatların aparılması haqqında xüsusi prinsiplər (J.Pikte).

Əsas prinsiplərə aid edilir:

- *humanistlik hüququ prinsipi* – hərbi zərurət və ictimai asayişin qorunması həmişə insana hörmətlə əlaqələndirilməlidir;
- *humanitar hüquq prinsipi və ya müharibə hüququ* – müharibə aparan tərəflər öz düşməninə onun hərbi gücünün məhv edilməsi və ya zəiflədilməsindən ibarət olan məqsədlərin hədəflərini aşan zərər verməməlidirlər;
- *Cenevrə hüququ prinsipi* – sıradan çıxarılmış şəxslər və hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməyənlər hörmət göstərilməsi, müdafiə edilmə və humanist rəftar hüququna malikdirlər;
- *Haaqa (müharibə) hüququ prinsipi* – münaqişədə olan tərəflərin hərbi əməliyyatları aparma metodları və vasitələrini seçmək hüququ qeyri-məhdud deyildir.

Ümumi prinsiplərə aiddir:

- *toxunulmazlıq prinsipi* – hər bir fərdin onun həyatına, həm fiziki, həm də psixi toxunulmazlığına və onun şəxsiyyətinin ayrılmaz hissəsi olan atributlara hörmət hüququ vardır. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: müharibə meydanında həlak olmuş insan toxunulmazdır; əsir düşənlərin sağ qalmaq hüququ vardır; işgəncələr, alçaldıcı və ya qeyri-insani cəzalar qadağandır; hər kəsin qanun qarşısında onun insan hüquqlarının tanınması hüququ vardır; hər kəsin onun şəxsi, ailə hüquqları, əqidə və adətlərinə hörmət edilməsi hüququ vardır; əzab çəkən hər kəsə sığınacaq verilməli və onun vəziyyətində zəruri olan qulluq təmin edilməlidir; hər kəsin öz ailəsi ilə xəbərləşmək və yardım almaq hüququ vardır; heç kim qanunsuz yolla mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz;

- *hüquqi ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi prinsipi* – bütün insanlar ilə irq, cins, milliyət, dil, ictimai mənşə, maddi rifah, siyasi, fəlsəfi və dini əqidə əlamətlərinə və ya hər hansı digər oxşar meyara əsaslanan heç bir fərq qoyulmadan rəftar edilməlidir. İnsanlar ilə rəftardakı fərqlər fərdlərin rifahı naminə onların fərdi xüsusiyyətlərindən, ehtiyaclarından və ya keçirdikləri müsibətlərdən irəli gələn fərqləri aradan qaldırmaqdan ötrü qoyulmalıdır;

- *təhlükəsizlik prinsipi* – hər kəsin şəxsi təhlükəsizlik hüququ vardır. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: heç kim etmədiyi hərəkət üçün cavabdeh sayıla bilməz; təzyiq tədbirləri, kollektiv cəzalar, girov götürmə və deportasiya qadağandır;

hər kəsin hamı tərəfindən qəbul edilmiş hüquqi təminatlardan istifadə etmək hüququ vardır; heç kim özünün humanitar konvensiyalarla ona verilmiş hüquqlarından imtina edə bilməz.

Silahlı münaqişə qurbanlarına (Cenevrə hüququ) aid prinsiplərə aiddir:

- *neytrallıq prinsipi* – humanitar yardım heç vaxt münaqişəyə müdaxilə deyildir. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: ona verilmiş toxunulmazlığa cavab olaraq, tibb heyəti hər hansı düşməncəsinə hərəkətdən çəkinməlidir; tibb işçilərinə, şəfa verən şəxslər kimi müdafiə təminatı verilmişdir; tibbi funksiyalar yerinə yetirən heç kəs onların himayəsi altında olmuş və olan yaralılar və xəstələr haqqında hər hansı məlumat verməyə, əgər belə məlumat, onun fikrincə, onların özlərinə və ailələrinə zərər gətirə bilərsə, məcbur edilə bilməz; heç kim yaralılara və ya xəstələrə qulluq etdiklərinə görə təqiblərə məruz qala və ya məhkum edilə bilməz;

- *normallıq prinsipi* – himayədə olan şəxslər mümkün qədər normal yaşamaq imkanına malik olmalıdırlar;

- *tətbiq edilmə prinsipi* – müharibə zamanı əsir tutma cəza deyil, yalnız düşməni zərər vurmaq imkanından məhrum etməkdir;

- *müdafiə prinsipi* – dövlət onun əlinə keçmiş şəxsin istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə hüququnu təmin etməlidir. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: əsir onu tutmuş qoşunların deyil, onların tabe olduqları dövlətin ixtiyarındadır; düşmən dövlət əsir götürdüyü şəxslərin şəraiti və saxlanılmasına görə, işğal etdiyi ərazidə isə ictimai asayişin və xidmət sahələrinin qorunmasına görə məsuliyyət daşıyır; münaqişələrin qurbanları təbii müdafiədən məhrum olduqları üçün beynəlxalq müdafiə ilə təmin edilməlidirlər.

Hərbi əməliyyatların aparılması haqqında xüsusi prinsiplərə (Haaqa və ya müharibə hüququna aid prinsiplərə) aiddir:

- *ratione personae (fərdlər prinsipi) və ya məhdudiyyət prinsipi* – mülki əhali və ayrı-ayrı mülki şəxslər hərbi əməliyyatlarla bağlı olaraq meydana çıxan təhlükələrdən ümumi müdafiə hüququna malikdirlər. Bu prinsipin əsas elementləri aşağıdakılardır: münaqişə edən tərəflər mülki əhali və mülki obyektləri qorumaq üçün həmişə mülki əhali və kombatantları fərqləndirməlidirlər; özlüyündə mülki olan əhali, eləcə də ayrı-ayrı mülki şəxslər (hətta) təzyiq tədbirləri yolu ilə belə, hücum obyekti ola bilməzlər; əsas məqsədi mülki əhalini qorxuya salmaq olan zorakılıq aktları və ya güc yolu ilə təhdid etmə qadağan edilir; münaqişə edən tərəflər mülki əhalini qorumaq və ya heç olmazsa, mülki əhali arasında təsadüfi itkilər və təsadüfi zərərdən imkan daxilində qaçmaq üçün mümkün olan bütün ehtiyat tədbirlərini görməlidir; yalnız silahlı qüvvələrin heyətinə daxil olan şəxslər düşmən üzərinə hücum edə və ona müqavimət göstərə bilərlər;

- *ratione loji (obyekt prinsipi) və ya obyektlərə görə məhdudiyyət prinsipi* – hücumlar yalnız hərbi obyektlərə edilməklə məhdudlaşmalıdır. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: müdafiə olunmayan yerlərə hücum etmək qadağandır; elmi tədqiqatlar aparılan və ya xeyriyyə təsisatları yerləşən binalar və xalqların mədəni və mənəvi irsini təşkil edən tarixi abidələr, incəsənət əsərləri və ya dini ibadət yerlərinə qarşı yönəlmiş hər hansı düşmən hərəkətiə yol verilməsi qadağandır; qurğu və tikililərə onlardan mülki əhali üçün təhlükəli qüvvələr yarana biləcəyi halda hücum etmək qadağandır; mülki əhali hərbi obyektlərin hücumlardan müdafiəsi üçün istifadə edilə

bilməz; mülki obyektlər hücum və ya təzyiq tədbirlərinin obyektinə ola bilməz; mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan obyektləri məhv etmək və ya başqa yerə köçürmək qadağandır; qarət qadağandır;

- *ratione jonditionis (şərait prinsipi) və ya hərbi əməliyyatlar aparılmasının vasitə və metodlarına görə məhdudiyyət prinsipi* – hərbi əməliyyatların kiməsə lüzumsuz zərər vura və ya həddən artıq əzab verə bilən silah və ya metodlardan istifadə etməklə aparılması qadağandır. Bu prinsipin elementlərinə daxildir: hədəflərə fərq qoymadan edilən hücumlar qadağandır; mülki əhali arasında itkilərə səbəb ola və mülki obyektlərə zərər vura biləcək, əldə edilməsi nəzərdə tutulan konkret və bilavasitə hərbi üstünlük baxımından həddən artıq ola biləcək hücumlar qadağandır; hərbi əməliyyatlar zamanı təbii mühitin qorunması üçün qayğı göstərilməlidir; mülki əhali arasında müharibə aparma metodu kimi açıqdan istifadə etmək qadağandır; xəyanətə əsaslanan hərbi əməliyyatlar qadağandır.

Əgər beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərinə diqqətlə nəzər yetirsək, əslində onun hər bir müddəasının insan meyarı, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi ilə sıx bağlı olduğu bir daha müəyyən edilir. Bu sahədə bütün beynəlxalq sənədlərin müddəaları da bilavasitə müdafiəsiz qalanlarla humanist rəftarı təmin etmək tələbi ilə başlanır.

6.5. Təhlükəsizlik və insan hüquqlarının müdafiəsi

Etimoloji baxımdan “təhlükəsizlik” özündə müxtəlif dəyərlər, xüsusiyyətlər təsbit edir. **“Təhlükəsizlik”** termini təhlükənin obyektindən asılı olaraq **“milli təhlükəsizlik”**, **“beynəlxalq təhlükəsizlik”**, **“insan təhlükəsizliyi”**, **“qlobal təhlükəsizlik”** və s. kimi kateqoriyalarla təzahür etməkdədir.

Müasir milli təhlükəsizlik konsepsiyaları üçün xarakterik amillərdən biri və daha əhəmiyyətli insan təhlükəsizliyidir. Dövlət o halda təhlükəsizliyə malikdir ki, yalnız təcavüz və hücum təhlükəsini deyil, həm də vətəndaşlarının normal həyat tərzini, sosial-iqtisadi əmin-amanlığını təmin etmiş olsun. Müasir **milli təhlükəsizlik** qarşılıqlı əlaqədə olan əsasən üç elementin: şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin təhlükəsizliyinin məcmusundan ibarət formalaşdırılır. Cəmiyyətin, dövlətin təhlükəsizlik səviyyəsi şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təminat ölçüsündən, hüquqi dəyərlərinin gözlənilməsindən asılıdır. İnsan təhlükəsizliyi onun firavanlığı və ailəsinin ləyaqətli yaşayış tərzidir.

Milli təhlükəsizlikdən fərqli olaraq əsasən qlobal təhlükəsizlik məzmununda ifadə edilməkdə olan müasir **beynəlxalq təhlükəsizlik** bir dövlətin suverenliyinin, həyatı maraqlarının əsaslarının təminatını deyil, bütövlükdə, beynəlxalq birliyin maraqlarının müdafiəsini şərtləndirir. Beynəlxalq təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin, dövlətlərin tam suverenliyinin, siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin normal fəaliyyət göstərdiyi bir şərait kimi xarakterizə edilməlidir. BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, BMT – sülhün pozulmasına gətirib çıxara biləcək beynəlxalq mübahisələrin və ya situasiyaların həllini, beynəlxalq hüququn və ədalətin prinsiplərinə uyğun təcavüz aktlarının üstələnməsi və sülhə təhlükəni səmərəli kollektiv tədbirlər qəbul etməklə aradan qaldırmaq üçün yaradılmışdır.

Müvafiq sənədlərdə **kollektiv təhlükəsizlik** adı altında BMT sistemi və müvafiq hüquq qaydası ilə təmin edilən beynəlxalq sülhün bölünməzliyi anlayışından meydana gələn beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti başa düşülür. Beynəlxalq hüququn inkişafı nəticəsində kollektiv təhlükəsizliyə daha geniş və dəqiq yanaşma diqqəti cəlb etməkdədir. Hesab edilir ki, kollektiv təhlükəsizlik özündə təcavüzə qarşı kollektiv tədbirlər və yardım, o cümlədən təcavüz qurbanına hərbi yardım ilə bağlı müəyyən bir sistemi nəzərdə tutmalıdır. Kollektiv təhlükəsizlik həm universal, həm də müəyyən region çərçivəsində bütün üzvlərin iştirakı ilə təmin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində daha səmərəli fəaliyyəti kollektiv təhlükəsizlik sistemi vasitəsilə mümkündür. Kollektiv təhlükəsizlik sisteminin səmərəliliyi üçün tərkisilahlı zəruri şərtlərdən biridir. Xüsusən də kütləvi qırğın silahlarının qadağan edilməsi, silah və silahlı qüvvələrin ixtisarı və s. qeyd edilməlidir. Kollektiv təhlükəsizlik üçün xarakterik xüsusiyyət onun məkan bağlantısında deyil, müəyyən tədbirlər sisteminə ifadə edilməsidir. Belə ki, müəyyən bir regionda yaranan təhlükəsizlik təşkilatının (məsələn, NATO, ATƏT və s.) fəaliyyəti həmin regionla məhdudlaşmayıb daha geniş miqyasda həyata keçirilə bilər. Bütün hallarda daha çox maraq kəsb edən məsələlərdən biri milli və beynəlxalq təhlükəsizlikdə ümumbəşəri, insan dəyərlərinin ön plana çıxarılması və qabardılmasıdır.

Müasir dövrün əsas problemlərindən biri də bildiyimiz kimi, insan hüquq və azadlıqlarının universal səviyyədə səmərəli müdafiəsinin təminatıdır. İnsan hüquq və əsas azadlıqları o qədər fenomenal bir məfhumdur ki, beynəlxalq aləmin heç bir sahəsini onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Beynəlxalq münasibətlərin elə bir sahəsini göstərmək olmaz ki, orada insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi həmin münasibətlərin əsas elementi olmasın.

Beynəlxalq təhlükəsizlik və insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsinə gəldikdə isə, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi məzmunca beynəlxalq təhlükəsizlikdən daha geniş anlayışdır. Onları müqayisə etmək və ya qarşı-qarşıya qoymaq olmaz. Çünki bu anlayışlar bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Beynəlxalq təhlükəsizlik universal, ümumbəşəri səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsi üçün zəmin yaradır, beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas məqsədi beynəlxalq sülhü təmin etməkdir. Yalnız sülh və təhlükəsizliyin təmini şəraitində ideal səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsindən söhbət açmaq olar. Digər tərəfdən isə bu və ya digər dövlət tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozulması artıq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin davamlılığı, qorunması və mövcudluğunu şübhə altına alır.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq təhlükəsizliyə aid bir çox konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Bu konsepsiyaların irəli sürülməsi mövcud reallıqlarla əlaqədardır və dövlətlər cəmiyyətində baş verən proseslərin məntiqi davamı kimi özünü büruzə verir.

Bu konsepsiyalardan biri **ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyası** hesab olunur. 5 dekabr 1986-cı il və 7 dekabr 1987-ci il tarixlərdə BMT Baş Məclisi tərəfindən **Ümuməhatəli beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik sisteminin yaradılması haqqında qətnamələr** qəbul edilmişdir. Burada BMT Nizamnaməsi əsasında beynəlxalq təhlükəsizliyə səmərəli və ümuməhatəli yanaşmanın işlənib hazırlanmasında bütün dövlətlərin ümumi marağı olduğu qeyd olunur, bütün üzv-dövlətlər tərkisilahlı, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli, iqtisadi inkişaf və

əməkdaşlıq, ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində öz səylərini birləşdirməyə dəvət edirlər.

Ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasına görə, təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrində təmin edilməlidir. Bu gün iqtisadi münasibətlərdə, ekologiya sahəsində, humanitar və digər sahələrdə təhlükəsizliyi təmin etmədən ümumi, etibarlı təhlükəsizlikdən danışmaq olmaz. İqtisadi təhlükəsizlik, ekoloji təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi və digər sahələrdə təhlükəsizlik siyasi və hərbi sahələrdəki təhlükəsizliklə yanaşı, ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissələridir. Bu gün terrorçuluğun qarşısını almadan ümumi təhlükəsizlik haqqında danışmaq mənasızdır.

Beləliklə, müasir dövrdə yalnız münasibətlərin bütün sahələrində təhlükəsizliyi təmin etməklə, ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik şəraiti yaradıla bilər. Bu baxımdan, ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyası müasir tələblərə cavab verən, reallığa uyğun bir konsepsiyadır. Bu konsepsiya yalnız beynəlxalq hüquq və insan hüquqları vasitəsilə reallaşa bilər. Bu sahədə əsas vəzifə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini və digər mövcud normaları daha da inkişaf etdirmək, adət şəklinə mövcud olan normaları müqavilə normalarına çevirmək, yeni müqavilələr işləyib hazırlamaq, müqavilələrin universallığını təmin etmək və s.-dir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində irəli sürülən digər bir konsepsiya ***əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik konsepsiyası*** adlanır. Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik anlayışı beynəlxalq münasibətlərə yeni yanaşmanı ifadə etmək üçün işlədilir. Müasir dövrdə bu terminə müraciət edilməsi stabil olmayan indiki zamanda və proqnozlaşdırıla bilməyən gələcəkdə təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yeni yanaşmanın nəticəsidir. Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik modelinə kollektiv təhlükəsizlik və kollektiv müdafiə ilə yanaşı, fərdin təhlükəsizliyi və sabilliyin genişləndirilməsi elementləri də daxil edilir. Bu model aşağıdakı ***dörd həlqədən*** ibarətdir: ***fərdin təhlükəsizliyi, kollektiv təhlükəsizlik, kollektiv müdafiə və sabitliyin təmin edilməsi***.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində bir sıra digər konsepsiyaları (qarşılıqlı təhlükəsizlik konsepsiyası və s.) də fərqləndirmək olar. İnsan hüquqları üzrə bilavasitə əlaqəli olan və beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya 90-cı illərin ikinci yarısında işlənib hazırlanmış ***insan təhlükəsizliyi konsepsiyasıdır***. Yeni vətəndaş münaqişələri, insan hüquqlarının kütləvi pozulması, zorakı cinayətlərin artması, terrorçuluğun və narkotiklərin yayılması və s. təhlükəsizlik sahəsində keyfiyyətə yeni strategiyaları şərtləndirir. Bu konsepsiyanın əsas ideyası fərdlərin təhlükəsizliyinin dövlətlərin təhlükəsizliyindən yaranması mülahizəsinə qarşıdır. Bu konsepsiyaya görə, insan təhlükəsizliyinin müdafiəsi naminə dövlətlərin daxili işinə qarışmaq, sanksiyalar və hərbi müdaxilə də daxil olmaqla güc tətbiq etmək olar və təhlükəsizlik siyasəti insan hüquqları, demokratiya və inkişaf strategiyası ilə sıx əlaqədə olmalıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün təmin edilməsinin hüquqi aspektlərini tənzimləyən əsas sənədlər kimi mühüm beynəlxalq təşkilatlar (BMT, NATO, ATƏT və s.) tərəfindən qəbul edilən universal, regional beynəlxalq sənədlər, o cümlədən dövlətlər arasında imzalanmış ikitərəfli müqavilələr çıxış edir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası qarşısında duran mühüm vəzifələrdən ən başlıcası beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində iştirak etməklə milli təhlükəsizliyin

təminatıdır. Bu zaman qəbul edilmiş milli normativ-hüquqi aktlar xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, *“**Milli təhlükəsizlik haqqında**” 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun* 1-ci maddəsinə əsasən, *Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi* dövlət müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafeələrinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir. *Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin obyektləri* aşağıdakılardır:

- *insan – onun hüquq və azadlıqları;*
- *cəmiyyət – onun maddi və mənəvi dəyərləri;*
- *dövlət – onun müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiya quruluşu və ərazi bütövlüyü (maddə 2).*

Həmin Qanunla *Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsipləri* kimi bunlar qeyd edilir: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi; Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin vahid dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin olunması istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və əlaqələndirilməsi; Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırması; Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizliyinin təminatı ilə əlaqədar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət; beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya; insan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanılması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti.

Bundan başqa, həmin Qanunla Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizliyinin təmin olunması *məqsədləri* aşağıdakılardır:

- *insanın təhlükəsizliyi – insanın hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şəraitin mövcudluğu, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ümumdövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi;*
- *cəmiyyətin təhlükəsizliyi – Azərbaycan xalqının həyatı əhəmiyyətli maraq və tələbatlarının, habelə ictimai dəyərlər sisteminin təhlükə və təhdidlərdən qorunması;*
- *dövlətin təhlükəsizliyi – Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun və həyatı əhəmiyyətli digər maraqlarının təhdidlərdən qorunması (maddə 8).*

Bu istiqamətdə bir sıra digər dövlətdaxili aktlar da qəbul edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası” dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avroatlantik məkana inteqrasiyasını, bununla yanaşı, tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxsaxəliliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur. Konsepsiyada Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri kimi təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi (Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, Avropa və Avroatlantik

strukturlara inteqrasiya, beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, regional əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlər); müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi; təhlükəsizliyin daxili siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi (demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması, elm, təhsil, mədəniyyət və mənəviyyatın qorunması, iqtisadi və sosial inkişaf, daxili təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, sərhəd təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, miqrasiya siyasəti, enerji təhlükəsizliyi siyasəti, nəqliyyat təhlükəsizliyi siyasəti, fəvqəladə idarəetmə, ətraf mühitin və əhalinin sağlamlığının mühafizəsi, informasiya təhlükəsizliyi siyasəti) fərqləndirilir. Konsepsiyada qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti onun suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, milli maraqları, davamlı inkişafı, əhalisinin rifah və dəyərlərinin qorunmasına təsir edən amillərin məcmusudur. Konsepsiyada, həmçinin qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olmaqla aşağıdakılardır: dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi; Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanılması, azərbaycançılıq ideyasının təşviqi; vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması; demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmini yolu ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması; beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, qlobal və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün dəyərlərini bölüşdüyü beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiyaya yönəlmiş əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi; təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, tədris, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi; dünya azərbaycanlılarının bölüşdüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluğun və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi; Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi; və s.

Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik sferasında milli qanunvericilik aktlarında təhlükəsizliyin təmin edilməsi anlayışına kompleks yanaşılmış, insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunması rəhbər müddəa qismində nəzərdən keçirilmiş və eyni zamanda, dövlətimizin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərinə sadıq qaldığı bir daha nümayiş etdirilmişdir.

6.6. Cinayətkarlıqla mübarizə və insan hüquqlarının müdafiəsi

Cinayətkarlıqla mübarizə beynəlxalq və milli hüququn mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Hər iki istiqamətdə mövcud tədbirlər dövlətlər tərəfindən əlaqəli və qarşılıqlı formada həyata keçirilir.

Bütövlükdə, beynəlxalq cinayətkarlığın artması cinayətkarlıqla mübarizəyə, xüsusilə onun qarşısının alınmasına yönəlmiş çoxsaylı beynəlxalq təşkilatların

yaranasına səbəb olmuşdur. Qeyd olunan təşkilatlar arasında öz rəsmi statusuna görə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əlaqələndirməsinin vahid universal mexanizm və mərkəzi sayılan BMT xüsusi yer tutur. BMT cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirən ümumtənzim mərkəz hesab edilməklə yanaşı, həm də müvafiq sferada əməkdaşlığın vahid standart və normalarının müəyyən olunması, konvensiyaların, nümunəvi müqavilələrin və digər beynəlxalq-hüquqi aktların qəbul edilməsi yolu ilə bu sahəyə öz töhfəsini bəxş etmişdir.

BMT Təhlükəsizlik Şurası sülh və təhlükəsizlik əleyhinə törədilən cinayətlər, məsələn, təcavüzlə əlaqədar dövlətlərdən daxil olan şikayətlərə baxır, eləcə də daha təhlükəli terror aktları ilə mübarizə məsələlərini müzakirə edir. Bununla yanaşı, BMT Katibliyində BMT Baş Katibinə və Katibliyə öz məsləhətlərini hazırlayan, cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət mühakiməsi üzrə xüsusi bölmə fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq hüquq Komissiyası isə yüzlərlə beynəlxalq sənədləri, xüsusilə daha təhlükəli beynəlxalq cinayətlərlə mübarizədə mühüm rol oynayan Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayət Məcəlləsinin Layihəsi, o cümlədən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunu hazırlamışdır.

BMT-nin əsas orqanlarından olan BMT Beynəlxalq Məhkəməsində dövlətlər konkret işə baxılması çərçivəsində həm də beynəlxalq cinayətlərlə mübarizə məsələlərini həll edirlər. Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə dövlətlərin əməkdaşlıq fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi BMT İqtisadi və Sosial Şurasına həvalə edilmişdir. BMT İqtisadi və Sosial Şurası çərçivəsində bu istiqamətdə bir neçə köməkçi orqan fəaliyyət göstərir. Məsələn, Narkotik vasitələr üzrə Komissiya, Beynəlxalq terrorçuluq üzrə Komissiya, Cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Komitə (hal-hazırda bu Komitə Cinayət mühakiməsi üzrə Komissiya ilə əvəz edilmişdir) və s.

Cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Komitənin əsas xidməti – cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla davranış üzrə BMT konqreslərinin keçirilməsidir. Burada cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının prinsiplərini əsas götürən məsələləri nəzərdən keçirilmiş və bu barədə mühüm tövsiyələr qəbul edilmişdir. Dövrü olaraq 5 ildə bir dəfə keçirilən həmin konqreslərdə cinayətkarlığın ayrı-ayrı növləri ilə mübarizə tədbirlərinin işlənilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsinin müxtəlif aspektləri (xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayanlar və qadınlarla əlaqədar) ilə bağlı məsələlərə də diqqət yetirilmişdir. Məsələn, 1955-ci ildə Cenevrədə keçirilmiş **I Konqresdə** Həbs edilmiş şəxslərlə rəftara dair Minimal Standart Qaydalar qəbul edilmişdir. 1960-cı ildə Londonda keçirilən **II Konqresdə** azadlığa buraxılmış şəxslərin cəmiyyət daxilində həyata hazırlanması ilə bağlı məsələlər geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, məhkum olunmuş şəxslərin azadlığa buraxıldıqdan sonra sosial reabilitasiyası cinayət qanunvericiliyin məqsədlərindən biri hesab edilməsinə baxmayaraq, bu həm də konkret şəxslərə münasibətdə hüquq və azadlıqların bərqərar edilməsi problemi ilə birbaşa olaraq əlaqədardır. Bundan əlavə, 1975-ci ildə Cenevrədə keçirilən **V Konqresdə** isə 1979-cu ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş Hüquq mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin Davranış Məcəlləsi işlənilib hazırlanmışdır.

1985-ci ildə Milanda keçirilən **VII Konqresdə** Yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin Minimal

Standart Qaydaları (Pekin Qaydaları), Azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə bağlı olmayan tədbirlərə münasibətdə BMT-nin Minimal Standart Qaydaları (Tokio Qaydaları), Məhkum olunmuş əcnəbilərin verilməsi haqqında Nümunəvi Saziş, eləcə də məhkum olunmuş əcnəbilərlə rəftarla bağlı çoxsaylı tövsiyələr və s. qəbul edilmişdir. Yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin Minimal Standart Qaydalarında (Pekin Qaydalarında) aşağıdakı müvafiq rəhbər başlanğıclar (prinsiplər) öz əksini tapmışdır: yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin azadlığının məhdudlaşdırılmasının minimum səviyyə nəzərə alınmaqla, həyata keçirilməsi; yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə bağlı işə baxılarkən müəyyən amillərin nəzərə alınması; müvafiq şəxslər tərəfindən törədilmiş hər hansı cinayətə görə ölüm hökmünün çıxarılmaması; və s.

1990-cı ildə Havanada keçirilən **IX Konqresdə** qəbul olunan sənədlər də cinayətkarlıqla mübarizə istiqamətində insan hüquqlarının qorunması meyarını özündə ifadə edir. Məsələn, Cinayətkarların verilməsi və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında Nümunəvi Müqavilə, Şerti məhkum olunmuş və ya şerti azadlığa buraxılmış hüquqpozucular üzərində nəzarət haqqında Nümunəvi Müqavilə, Ədalət mühakiməsinin həyata keçirən şəxslərin roluna dair Rəhbər Prinsiplər, Azadlıqdan məhrum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsinə dair BMT Qaydaları, Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması barədə BMT-nin Rəhbər Prinsipləri, Həbs edilmiş şəxslərlə rəftar edilməsi haqqında Əsas Prinsiplər, Hüquqşünasların roluna dair Əsas Prinsiplər və s.

2000-ci ildə Vyanada keçirilən **X Konqres** aşağıdakı məsələləri müzakirə etməklə beynəlxalq cinayət hüququnun ayrı-ayrı institutlarını inkişaf etdirdi, eləcə də cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizənin həyata keçirilməsi sahəsində insan hüquqlarının qorunması işinə öz dəyərli töhfəsini bəxş etdi: qanunçuluğun gücləndirilməsi və cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin möhkəmləndirilməsi; transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq; XXI əsrdə yeni çağırışlar; cinayətkarlığın qarşısının səmərəli şəkildə alınması; hüquqpozucular və cinayətin qurbanları: ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində dəqiqlik və ədalətlik.

2005-ci ildə Tailandda keçirilmiş **XI Konqresdə** isə müzakirə olunan məsələlər, habelə BMT Baş Katibinin məruzəsi bilavasitə hüququn aliliyi, demokratiya və insan hüquqlarının möhkəmləndirilməsi probleminin həllinə yönəlmişdir.

XII Konqres 2010-cu il aprel 12-19-da Braziliyanın Salvador şəhərində keçirilmişdir. Dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrindən olan 3 min nəfərə yaxın nümayəndənin, o cümlədən ədliyyə və daxili işlər nazirləri, baş prokurorlar, digər hökumət üzvləri, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəhbər vəzifəli şəxslərinin iştirak etdiyi bu mötəbər forumun yekununda Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə səylərin gücləndirilməsinə dair Salvador Bəyannaməsi qəbul olunmuşdur.

2015-ci il aprel 12-dən 19-dək isə Qəterin paytaxtı Doha şəhərində BMT-nin Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədliyyəsi üzrə **XIII Konqresi** keçirilmişdir. Dünyanın 190-dan çox ölkəsindən olan 3 min nümayəndənin, o cümlədən ədliyyə və daxili işlər nazirləri, baş prokurorlar, digər hökumət üzvləri, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəhbər vəzifəli şəxslərinin iştirak etdiyi bu mötəbər forumda Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə səylərin gücləndirilməsinə dair Doha Bəyannaməsi qəbul olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, BMT çərçivəsində cinayətkarlıqla mübarizəyə yönəlmiş bir sıra beynəlxalq sənədlər də qəbul edilmişdir. Buraya Bomba terrorçuluğu ilə mübarizə haqqında 15 dekabr 1997-ci il tarixli BMT Beynəlxalq Konvensiyası, Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında 9 dekabr 1999-cu il tarixli BMT Beynəlxalq Konvensiyası, Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında 15 noyabr 2000-ci il tarixli BMT Beynəlxalq Konvensiyası, o cümlədən BMT Baş Məclisi və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş çoxsaylı qətnamələr də aiddir.

BMT çərçivəsində cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar üzrə bir sıra elmi-tədqiqat institutları da yaradılmışdır. Məsələn, Romada BMT-nin sosial müdafiə üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Asiya və Uzaq Şərq ölkələri üçün cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar haqqında BMT-nin Tokio İnstitutu, Latin Amerikasına ölkələri üçün cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar haqqında BMT İnstitutu, Şimali və Mərkəzi Avropada cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə haqqında Helsinki və Milanda BMT institutları, BMT-nin Qahirədə Sosial və Kriminoloji Tədqiqatlar Mərkəzi və s.

Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizədə əhəmiyyətli rol oynayan təşkilatlar sırasında İnterpol da qeyd olunmalıdır. ***İnterpol (Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatı – International Criminal Police Organization)*** unikal strukturu, hüquqi bazası və texniki təchizatı sayəsində beynəlxalq polis əməkdaşlığını səmərəli surətdə əlaqələndirən beynəlxalq təşkilatdır. İnterpolun əsas sənədi 1956-cı ildə Beynəlxalq Cinayət Polisi Komissiyası (İnterpol 1956-cı ilədək bu cür adlanırdı) tərəfindən qəbul edilmiş Nizamnaməsidir. 1971-ci ildə İnterpol və BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası arasında əməkdaşlıq haqqında xüsusi sazişin bağlanmasından sonra İnterpolun hökumətlərarası təşkilat statusu BMT tərəfindən tanınmışdır. Milli mərkəzi bürolar İnterpolun struktur elementlərindən biri kimi ən vacib orqanlardır. Belə ki, hüquq mühafizə orqanları, o cümlədən, polis orqanlarının cinayətkarlıqla mübarizə xidmət sahələri, məhz həmin bürolar vasitəsilə İnterpol xidmətlərindən istifadə edir. İnterpolun Nizamnaməsinin 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığın təmin olunması üçün hər bir ölkə milli mərkəzi bürolar qismində fəaliyyət göstərəcək orqanı müəyyən etməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə İnterpolun fəaliyyətinin bir hissəsini həm də insan hüquqlarının qorunması təşkil edir. Hətta İnterpolun Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinə əsasən, müvafiq beynəlxalq təşkilatın məqsədlərindən biri qismində müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyi və Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi çərçivəsində bütün cinayət polis orqanlarının geniş qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin olunması və inkişaf etdirilməsi müddəası çıxış edir.

İnterpolun fəaliyyətinin regionlaşdırılması və ayrı-ayrı regionlarda beynəlxalq polis əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə İnterpolun subregional büroları yaradılmışdır. Subregional büroların vəzifəsi müvafiq regionlarda beynəlxalq polis əməkdaşlığını təkmilləşdirmək və möhkəmləndirmək, həmçinin İnterpolun müxtəlif orqanlarının işini asanlaşdırmaq, Baş Katibliyi müvafiq regionlarda təmsil etmək və milli mərkəzi bürolarla gündəlik fəaliyyətlərində yardım göstərməkdən ibarətdir.

Respublikamız Interpolun Baş Assambleyasının 1992-ci ildə keçirilmiş 61-ci sessiyasında müvafiq Təşkilata üzv qəbul olunmuşdur. Həmin vaxtdan etibarən Interpolun Milli Mərkəzi Bürosu Daxili İşlər Nazirliyinin struktur tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları da cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə kontekstində insan hüquqlarına riayət edilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, Beynəlxalq Cinayət Hüququ Assosiasiyası tərəfindən 1994-cü ildə Buenos-Ayresdə keçirilən XV Konqresində qəbul edilmiş Qətnamədə qeyd edilmişdir ki, beynəlxalq cinayət-hüquqi əməkdaşlıq sferasında fərdlərin hüquqlarının maksimum səviyyədə qorunması, eləcə də münaqişə zamanı cinayət işləri üzrə qarşılıqlı fəaliyyətin həyata keçirilməsi üzrə öhdəliklər və insan hüquqları üzrə öhdəliklər kontekstində üstünlük insan hüquqlarının müdafiəsinə məxsus olmalıdır.

Cinayətkarlıqla mübarizənin həyata keçirilməsində insan hüquqları meyarının nəzərə alınması terrorçuluğun qarşısının alınması və onun aradan qaldırılmasına münasibətdə də xüsusilə qeyd edilməlidir. Belə ki, terrorçuluqla mübarizə kontekstində insan hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi BMT-nin çoxsaylı sənədlərində özünü daha çox büruzə verməkdədir. Nümunə qismində BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş 20 dekabr 1993-cü il tarixli 48/122 sayılı “İnsan hüquqları və terrorçuluq haqqında” Qətnamə, 23 dekabr 1994-cü il tarixli 49/185 sayılı “İnsan hüquqları və terrorçuluq haqqında” Qətnamə, 22 dekabr 1995-ci il tarixli 50/186 sayılı “İnsan hüquqları və terrorçuluq haqqında” Qətnamə, 12 dekabr 1997-ci il tarixli 52/133 sayılı “İnsan hüquqları və terrorçuluq haqqında” Qətnaməni və s. göstərmək olar.

Qeyd olunan sənədlərin eyni şəkildə adlandırılmasına baxmayaraq, burada dövlətlərə yönəlmiş ayrı-ayrı fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, BMT Baş Məclisinin 48/122 sayılı Qətnaməsində insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, terrorçuluğun qarşısının alınması, aradan qaldırılması, eləcə də onunla mübarizə üçün bütün lazımı və səmərəli tədbirlərin görülməsi, 49/185 sayılı Qətnaməsində isə İnsan Hüquqları Komissiyasının xüsusi məruzəçiləri, xüsusi nümayəndələri və işçi qrupları, həmçinin müqavilə əsasında yaradılmış orqanları tərəfindən öz mandatları çərçivəsində terrorçuluq aktlarının nəticə və metodlarına, habelə terrorçu qruplaşmaların praktiki fəaliyyətinə diqqət yetirilməsi xüsusilə vurğulanmışdır. BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş 18 dekabr 2002-ci il tarixli 57/219 sayılı “Terrorçuluqla mübarizə şəraitində insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi” adlı Qətnaməsində terrorçuluqla mübarizə çərçivəsində insan hüquqlarının qorunmasına dair beynəlxalq sənədlərin müxtəlif aspektlərdən həyata keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyətin dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməsinin zəruriliyi ilə yanaşı, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarının yerinə yetirməli olduğu bir sıra məsələlərin siyahısı verilmişdir. Həmin müddəalar sırasına: bütün mənbələrdən əldə olunan etibarlı məlumatlara diqqət yetirməklə, terrorçuluqla mübarizə şəraitində insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi barədə məsələlərin nəzərdən keçirilməsi; terrorçuluqla mübarizəyə yönəlmiş tədbirlərin qəbulu zamanı dövlətlərin insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının təşviqi və qorunması öhdəliyinə dair ümumi tövsiyələrin formalaşdırılması; terrorçuluqla mübarizə üzrə tədbirlərin qəbulu zamanı insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı öz xahişlərinə əsasən dövlətlərə, həmçinin BMT-nin müvafiq orqanlarına yardım göstərilməsi və tövsiyələrin verilməsi aiddir.

BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarlığı tərəfindən 2003-cü ilin sentyabrında dərc edilmiş “Terrorçuluğa qarşı mübarizə zamanı insan hüquqlarının müdafiəsinə dair BMT-nin və regional təşkilatların icmalı” adlı sənəd BMT-nin və digər təşkilatların (xüsusilə Afrika, Amerika və Avropa regional təşkilatlarının) insan hüquqları üzrə orqanlarının hüquqi istiqamətdə çıxarışlar toplusunu təşkil edir.

“Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1994-cü il avqustun 9-da imzaladığı Fərman dövlətimizin bu sahədə fəaliyyətinin başlanğıcını qoymuşdur.

Sonradan cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətimiz tərəfindən kifayət qədər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Həmin normativ-hüquqi aktlarda cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində mühüm fəaliyyət nəzərdə tutulmaqla bərabər, insan hüquq və azadlıqlarının da təminatı xüsusi olaraq ön plana çəkilmişdir.

“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti qanunçuluq, humanistlik, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, konspirasiya, aşkar və gizli iş üsullarının uzlaşdırılması prinsiplərinə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, hər hansı şəxsin vətəndaşlığı, milliyyəti, cinsi, yaşayış yeri, sosial və əmlak vəziyyəti, qulluq mövqeyi, ictimai birliklərə mənsubiyyəti, dinə münasibəti və siyasi baxışları əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə mane ola bilməz. Eyni zamanda, həmin Qanunun 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərini pozmaq qadağandır. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqi ilə bağlı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına yalnız bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada cinayətlərin qarşısının alınması, onların açılması, məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran şəxslərin, itkin düşənlərin axtarışı zamanı yol verilə bilər.

“Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” 13 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmaların aşkar edilməsi, qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılmasına, sosial ədalətin, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiə olunmasına, iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanuniliyinin, şəffaflığının və səmərəliliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu Qanun, habelə dövlət orqanlarına əhalinin etimadının möhkəmləndirilməsi, peşəkar kadrların dövlət orqanlarında və yerli özünüidarəetmə orqanlarında qulluğa girməyə həvəsləndirilməsi, həmin şəxslərin korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozma törətməsini istisna edən şəraitin yaradılması məqsədini daşıyır.

“Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” 18 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında terrorçuluğa qarşı mübarizə aşağıdakı məqsədlərlə həyata keçirilir: insan hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; terrorçuluğun aşkar edilməsi, qarşısının alınması və terrorçuluq nəticəsində

gözlənilən zərərin minimuma endirilməsi; terrorçuluğun yaranması və həyata keçirilməsi səbəbinin və şəraitinin, habelə terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi və digər yardımlar edilməsi hallarının aşkar və ləğv edilməsi.

“Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə haqqında” 28 iyun 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı hüquq pozuntularının təhlükəsizliyini vurğulayaraq narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətkar fəaliyyətin qarşısının alınmasının, həmin əməlləri törədən şəxslərin aşkar edilməsinin və cəzalandırılmasının hüquqi əsaslarını və bununla əlaqədar dövlət orqanlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

“Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında” 15 may 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) üzrə mühüm fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilməklə bərabər, 3-cü maddədə insan hüquqları amili əsas tutularaq bir sıra hallar şəxsin verilməsindən imtina edilən və edilə bilən hallar kimi göstərilmişdir.

30 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 1-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanır. Məcəllənin 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində isə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin vəzifələri sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin etməkdən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyəti, iqtisadi fəaliyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunu cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan, habelə cinayətlərin qarşısını almaqdan ibarətdir.

6.7. Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsi

Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsinin qarşılıqlı əlaqəsi, ilk növbədə, ekoloji hüquqların təminatı məsələsini ön plana çəkir. Belə ki, BMT-nin İnsan hüquqları Komissiyası özünün 6 mart 1990-cı il tarixdə qəbul etdiyi “İnsan hüquqları və ətraf mühit” adlı Qətnaməsində ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsi arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Məhz həmin əlaqə nəticəsində müasir dövrdə ekoloji hüquqlar ideyası daha çox səslənməklə yanaşı, həm də müxtəlif elmi araşdırmaların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ekoloji hüquqlar qanunvericilik qaydasında tanınmış, təsbit olunmuş və təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə insanın müxtəlif tələbatlarının ödənilməsini təmin edən fərdi hüquqlardır. Ümumiyyətlə, ekoloji hüquqların səmərəli realizəsi şəxsiyyətin bütün digər hüquq və maraqlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtləri yaradır.

Əlverişli ətraf mühit hüququ beynəlxalq səviyyədə ilk dəfə olaraq 1972-ci ildə keçirilmiş *Ətraf mühit üzrə Stokholm Konfransında Ətraf mühit üzrə Stokholm Bəyannaməsinin* qəbulu zamanı geniş şəkildə müzakirə edilərək öz normativ təsdiqini tapmışdır. Qeyd edilən beynəlxalq sənəddə fərdlərin optimal təbii şəraitdə yaşamaq və işləmək hüququ, dövlətlərin isə ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına hərtərəfli kömək

etmək, həmçinin öz vətəndaşlarının və digər xalqların ekoloji maraqlarına hörmət etmək öhdəliyi ifadə edilir. BMT Baş Məclisi tərəfindən *1982-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyasının* I prinsipində göstərilmiş “insanlar təbiət ilə vəhdət təşkil edən sağlam və məhsuldar həyat tərzı hüququna malikdir” müddəası isə əlverişli ətraf mühit hüququnun normativ təfsir forması sayıla bilər. Əlverişli ətraf mühit hüququnun şərhı ilə bağlı müddəaya, həmçinin müvafiq sənədin 23-cü maddəsində də rast gəlmək olar.

Bundan əlavə, müvafiq hüquqla bağlı müddəalar həm də insan hüquqlarına dair bir sıra regional beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Məsələn, İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyaya 1988-ci il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sahəsində insan hüquqları haqqında Əlavə Protokolu (San-Salvador Protokolu) 11-ci maddəsi sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi, saxlanması və yaxşılaşdırılmasına kömək göstərilməsi sahəsində üzv-dövlətlərin öhdəlikləri ilə bağlı münasibətləri nizama salır. İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il Afrika Xartiyasının 24-cü maddəsində isə birbaşa olaraq göstərilir ki, bütün xalqlar onların inkişafına şərait yaradan ətraf mühitin ümumi qənaətbəxş səviyyəsi hüququna malikdir. ATƏM-in 1986-cı il Vyana Görüşünün Yekun Sənədində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquq və azadlıqların birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olması ilə yanaşı, onların bütün mümkün vasitələrlə tam şəkildə həyata keçirilməsi xüsusi olaraq vurğulanmışdır. 1992-ci ildə MDB çərçivəsində imzalanmış Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət haqqında Sazişin preambulasında hər bir insanın əlverişli təbii mühit və ekoloji təhlükəsizlik hüququ ilə bağlı müddəə mövcuddur.

Əlverişli ətraf mühit hüququ ilə bağlı məsələlər təkcə beynəlxalq-hüquqi sənədlərin konkret müddəaları qismində deyil, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarının tənzimləmə obyektı kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, dövlətlərin konstitusiyalarında müxtəlif formalarda ifadə olunmasına baxmayaraq, son nəticə insan üçün əlverişli ətraf mühitin qorunub saxlanması və bununla bağlı insan hüquqlarının təmin olunmasına yönəlmişdir. Məsələn, hər bir kəsin ekoloji baxımdan tarazlaşdırılmış ətraf mühit hüququna təminat verilməsi hüququ (Braziliya Federativ Respublikası, Portuqaliya və s.); hər bir kəsin əlverişli ətraf mühit hüququ və bu hüququn pozulması nəticəsində dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi hüququ (Rusiya Federasiyası, Azərbaycan Respublikası, Belarus Respublikası və s.); hər bir kəsin sağlamlığının müdafiəsi üçün qənaətbəxş ətraf mühitin dəstəklənməsi hüququ (Honduras və s.); sağlam və rahat ətraf mühit hüququ (Koreya Respublikası və s.); insanın sağlam, ekoloji baxımdan tarazlaşdırılmış və ətraf mühitin müvafiq inkişafı şəraitində yaşamaq hüququ (Peru və s.).

Bundan əlavə, bəzi hallarda dövlətlərin konstitusiyalarında əlverişli ətraf mühit hüququnun kollektiv insan hüquqları kateqoriyasına aid edilməsi (məsələn, 1991-ci il Kolumbiya Konstitusiyasında müvafiq hüquq “Kollektiv hüquqlar və ətraf mühit haqqında” adlı III fəsildə öz əksini tapmışdır) ilə yanaşı, qeyd olunan subyektiv imkanın məhkəmə presedenti vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi tendensiyasına da rast gəlmək mümkündür. Nümunə qismində İrlandıyanı göstərmək olar.

Əlverişli ətraf mühit hüququ təkcə beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təsbit edilməsi və elmi-nəzəri araşdırmaların obyektı olması baxımından deyil, həm də

məhkəmə təcrübəsi nöqteyi-nəzərindən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nümunə qismində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən baxılan işləri göstərmək olar. Məsələn, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin 9 dekabr 1994-cü il tarixli *Ostra İspaniyaya qarşı*, 21 fevral 1990-cı il tarixli *Pauell və Reyner Birləşmiş Krallığa qarşı*, 25 fevral 1993-cü il tarixli *Funke Fransaya qarşı*, 8 fevral 2002-ci il tarixli *Keslassi Fransaya qarşı*, 8 fevral 1978-ci il tarixli *Uitqins Birləşmiş Krallığa qarşı*, 1 dekabr 1986-cı il tarixli *Paramanaşan Almaniyaya qarşı*, 18 dekabr 1996-cı il tarixli *Loizidu Türkiyəyə qarşı* və s. işləri üzrə çıxarılmış qərarlarında birbaşa olaraq göstərmişdir ki, hüquqi təbiəti baxımından mənzil hüququ yaşayış yerində vətəndaşların əlverişli ətraf mühit hüququ ilə ayrılmaz əlaqəyə malikdir.

Əlverişli ətraf mühit hüququ sağlamlığın qorunması hüququ ilə sıx qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarına dair universal beynəlxalq sənədlərdə sağlamlığın qorunması hüququ fərdlərin həyat səviyyəsi hüququ (məsələn, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsi, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 11-12-ci maddələri və s.) ilə şərtlənir. Bu isə tibbi xidmətlə bağlı bütün subyektiv imkanların həyat səviyyəsi hüququnun tərkib elementi qismində çıxış etməsi ilə bağlıdır. Sağlamlığın qorunması hüququ həm də çoxsaylı regional beynəlxalq sənədlərdə öz normativ təsdiqini tapmışdır ki, bu da müvafiq subyektiv imkanın müxtəlif aspektlərinin müəyyənləşdirilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Xəstəxana xəstələrinin hüquqları üzrə 1979-cu il tarixli Xartiya, Xəstələrin hüquqları üzrə 1981-ci il tarixli Lissabon Bəyannaməsi, Avropada xəstələrin hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində siyasət haqqında 1994-cü il tarixli Amsterdam Bəyannaməsi, İlk tibbi yardım haqqında 1978-ci il tarixli Alma-Ata Bəyannaməsi və s.

1972-ci ildə BMT tərəfindən keçirilən *Ətraf mühit üzrə Stokholm Konfransında qəbul olunmuş Stokholm Bəyannaməsinin* 1-ci prinsipinə əsasən, hər bir insan azadlıq, bərabərlik və firavan həyat sürməyə imkan verən əlverişli ətraf mühit hüququna malikdir, həmçinin indiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması üçün məsuliyyət daşıyır. Ətraf mühitin mühafizəsi və əsas insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin ilk dəfə olaraq beynəlxalq səviyyədə əlverişli ətraf mühitə dair insan hüquqlarını müstəqil problem kimi özündə birləşdirən Bəyannamənin 1-ci prinsipi insanların əlverişli ətraf mühit hüququ, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması üzrə məsuliyyətini də özündə təsbit etmişdir. Qeyd edilən prinsip, həm də 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi ilə uyğunluq təşkil edir. Stokholm Bəyannaməsinin 2-5-ci prinsiplərində müxtəlif növ təbii ehtiyatların insan üçün əhəmiyyəti, həmçinin onlardan səmərəli istifadə və mühafizəsinin zəruriliyi qeyd edilir. Bəyannamənin 6-cı prinsipində zərərli və digər buna bənzər maddələrin ətraf mühitdə qadağan edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 7-ci prinsip isə dövlətləri dəniz mühitinin çirkəndirilməsinin qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə çağırır. 8-ci prinsipdə iqtisadi, sosial inkişafın ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi olması və həmin prosesin inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi göstərilir. 9-cu prinsip ətraf

mühit problemlərinin həll edilməsinin mühüm üsulu kimi maliyyə və texniki yardım hesabına inkişafın sürətləndirilməsindən bəhs edir. Bu prinsipi tamamlayan 12-ci prinsip inkişaf etmiş ölkələrin ətraf mühitin mühafizəsində iştirakı ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, onların xahişi ilə beynəlxalq maliyyə və texniki yardımın göstərilməsi zərurətini əlaqələndirir. Bəyannamənin 13-cü prinsipi təbii ehtiyatların səmərəli rejiminin təmin edilməsi və ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasının ekoloji faktorları nəzərə alan planlaşdırma əsasında mümkün olmasını müəyyən edir. Bəyannamənin 17-ci prinsipi dövlətlərin milli idarələrinin üzərinə ətraf mühitin vəziyyətini yüksəltmək məqsədilə müəyyən planlaşdırılmış idarəetmə və nəzarət vəzifələrini qoyur. Bəyannamənin 18 və 20-ci prinsiplərində göstərilir ki, elmi-texniki tərəqqi öz nailiyyətlərini ətraf mühitin problemlərinin həll edilməsinə yönəltməlidir. Bəyannamənin 24-cü prinsipinə əsasən, ətraf mühitə zərərli təsirlərin qarşısını almaq üçün onları mümkün qədər azaltmaq və qarşısını almaq, eləcə də səmərəli nəzarət təşkil etmək üçün müqavilə qaydasında əməkdaşlığa üstünlük verilməsi göstərilir. Belə əməkdaşlıq mütləq bütün suveren dövlətlərin maraqları əsasında həyata keçirilir və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti ilə fasiləsiz olaraq möhkəmləndirilir. Beynəlxalq təşkilatların ətraf mühitin mühafizəsində və təkmilləşdirilməsində səmərəli və dinamik rol oynaması 25-ci prinsipin əsas məzmunudur. 26-cı prinsip global problem olaraq kütləvi qırğın silahlarının ləğv edilməsi istiqamətində dövlətlərin əməkdaşlığına nail olmanı müəyyən edir və buna çağırır.

Stokholm Konfransının mühüm sənədlərindən biri də ətraf mühitin mühafizəsinin konkret cəhətləri ilə bağlı problemlərin həll edilməsi üçün əsas münasibətləri tənzimləyən ***Tədbirlər Planı*** hesab edilir. Bu sənəddə nəinki bu və ya digər tədbirlərin keçirilməsi zərurəti, hətta onların həyata keçirilmə formasını nəzərdə tutan 109 tövsiyə BMT-nin orqan və müəssisələrinə, beynəlxalq təşkilatlara və milli hökumətlərə şamil edilir.

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi prinsipləri BMT Baş Məclisi tərəfindən *28 oktyabr 1988-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyasında* daha da inkişaf etdirilmişdir. Həmin beynəlxalq sənəddə təbiətlə ahəngdar olan həyatın insanın yaradıcı fəaliyyəti, istirahəti və asudə vaxtının təşkilinin inkişafı üçün daha yaxşı imkanlar yaratması bildirilir. Hər bir insan öz ölkəsinin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, birbaşa ətraf mühitin mühafizəsinə aid qərarların işlənilib hazırlanması prosesində fərdi və ya kollektiv şəkildə iştirak etmək, ətraf mühitə ziyan vurularkən və ya pis vəziyyətə salınarkən onun bərpası üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdır (Xartiyanın 23-cü maddəsi).

1992-ci ilin iyununda Rio-de-Janeyroda keçirilmiş Ətraf mühit və inkişaf üzrə BMT Konfransında 179 dövlətin nümayəndəsi tərəfindən qəbul edilmiş ***“XXI əsrin Gündəliyi”***ndə isə torpaq, hava və suyun vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısının alınması, meşələrin və həyatın müxtəlif formalarının qorunub saxlanmasının çoxistiqamətli üsulları təsbit edilmişdir. Konfransda qəbul edilmiş ***Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf üzrə Bəyannamə*** isə ətraf mühitin mühafizəsinə dair rəhbər başlanğıcların formalaşdırılması ilə yanaşı, həm də ətraf mühitin mühafizəsi ilə insan hüquqlarının müdafiəsi arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Bəyannamədə təsbit olunmuş bir sıra müvafiq müddəalar təkcə ətraf mühitlə insan meyarının qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirmir, eyni zamanda bu sahədə

dövlətlərin üzərinə qoyulmuş öhdəlikləri özündə birləşdirir. Məsələn, insanlar davamlı inkişafın əsas bələdcisi və əsas qayğı predmetidir, onlar təbiət ilə vəhdət təşkil edən sağlam və məhsuldar həyat tərzini hüququna malikdirlər (prinsip 1); inkişaf hüququ indiki və gələcək nəslin inkişaf və ətraf mühit sahəsində ehtiyaclarının ədalətli təmin edilə biləcəyi şəkildə həyata keçirilməlidir (prinsip 3); bütün insanlar üçün daha yüksək səviyyəli həyat tərzinə və davamlı inkişafa nail olmaq məqsədilə dövlətlər istehsalın və istehlakın qeyri-rasional modellərini ixtisar və ləğv etməli, həmçinin zəruri demografik siyasət həyata keçirməlidir (prinsip 8); ekoloji məsələlər bütün maraqlı vətəndaşların müvafiq səviyyədə iştirakı zamanı daha yaxşı həll olunur (prinsip 10); qadınlar ətraf mühitin və inkişafın mənimsənilməsində vacib rol oynayır (prinsip 20); davamlı inkişafa nail olmaq və hər bir şəxs üçün daha yaxşı gələcəyin təmin olunması məqsədilə global tərəfdaşlığın müəyyənləşdirilməsi üçün dünya gənclərinin yaradıcı imkanları, idealları və cəsarətini səfərbərliyə almaq zəruridir (prinsip 21); bilikləri və ənənəvi təcrübələri sayəsində ətraf mühitin və inkişafın mənimsənilməsində yerli əhali və onların icmaları, eləcə də digər yerli icmalar həyati əhəmiyyətli rol oynayır (prinsip 22); əsarət, asılılıq və işğal şəraitində yaşayan xalqın ətraf mühiti və təbii ehtiyatları mühafizə olunmalıdır (prinsip 23).

Göstərilənlərlə yanaşı, ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi sahəsində çoxsaylı universal beynəlxalq sənədlər də mövcuddur ki, bunlar da ekoloji vəziyyətin sabit saxlanması və ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması ilə yanaşı, həm də müvafiq sferada insan sağlamlığı və maraqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Nümunə qismində Ozon qatının mühafizəsi haqqında 1985-ci il tarixli Vyana Konvensiyası və həmin Konvensiyaya əlavə olunmuş 1987-ci il Monreal Protokolu, Təhlükəli tullantıların transsərhəd daşınması və onların aradan qaldırılması üzərində nəzarət haqqında 1989-cu il tarixli Bazel Konvensiyası, Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il tarixli Konvensiya, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il tarixli BMT Konvensiyası, Bioloji müxtəlifliklər haqqında 1992-ci il tarixli Konvensiya, 1997-ci il tarixli Kioto Protokolu, İqlim dəyişikliyi haqqında 1999-cu il tarixli BMT Konvensiyasını və s. göstərmək olar. Müvafiq müddəanı regional beynəlxalq aktlara da şamil etmək olar. Məsələn, Havanın uzaq məsafədə transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Avropa Konvensiyası, Ekologiya və təbii ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı təsir haqqında 8 iyun 1992-ci il tarixli MDB Sazişi və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər sahəvi beynəlxalq-hüquqi sənədlər ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş beynəlxalq normaların səmərəli realizəsi kontekstində insan hüquq və azadlıqlarının təminatına istiqamətlənmişdir.

Beynəlxalq regional təşkilatlardan danışarkən *Avropa İttifaqı* çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qəbul edilmiş aktları, həmçinin bu istiqamətdə həyata keçirilən fəaliyyəti xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi. Bütövlükdə isə təşkilat çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsinə dair 250-dən artıq beynəlxalq sənəd qəbul edilmişdir. Avropa Birliyi haqqında 1957-ci il tarixli Müqavilənin 174-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, müvafiq qurumun ekoloji sferada fəaliyyətinin əsas məqsədləri qismində aşağıdakı istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir: ətraf mühitin qorunması, saxlanması və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; insanların sağlamlığının qorunmasına

töhfə bəxş etməsi; təbii ehtiyatlardan ağlabatan və rəşional şəkildə istifadə olunmasına cəhd göstərilməsi; ətraf mühitin mühafizəsinin ümumdünya və regional problemlərinə dair beynəlxalq səviyyədə yardım edilməsi.

Göstərilənlərlə yanaşı, Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul olunmuş digər sənədlərdə də ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində siyasətlə bağlı müəyyən istiqamətlər təsbit edilmişdir. Nümunə qismində müvafiq beynəlxalq qurum çərçivəsində işlənilib hazırlanmış və həyata keçirilən fəaliyyət proqramlarını göstərmək olar. Belə ki, 1973-cü ildə qəbul edilən **I Fəaliyyət Proqramında** (1973-1977) ekoloji siyasətin əsaslandığı rəhbər başlanğıcların siyahısı verilmişdir: ekoloji siyasətin çirkləndirilmənin qarşısının alınması, həmçinin onun nəticələri ilə mübarizəyə xidmət etməsi; ekoloji siyasətin iqtisadi və sosial siyasətlə uyğunlaşdırılması; istənilən proqram və qərarın ətraf mühitə təsir tendensiyasını nəzərə alması; elmi və texniki biliklərin təkmilləşdirilməsi naminə elmi tədqiqatlara kömək göstərilməsi zəruriliyi; ekoloji zərərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması ilə əlaqədar istənilən xərcin bu işdə məsuliyyət daşıyan şəxsin üzərinə qoyulması; Birliyin bütün vətəndaşlarının ətraf mühitin mühafizəsində maraqlı olması, həmçinin ictimaiyyətin mövcud problemə xüsusi həssaslıq nümayiş etdirməsi.

II Fəaliyyət Proqramı (1977-1982) yuxarıdakı prinsipləri inkişaf etdirməklə yanaşı, ekoloji siyasətlə bağlı yeni rəhbər başlanğıcın məzmununu özündə ehtiva etmişdir. Belə ki, həmin Proqrama uyğun olaraq, çirkləndirilmə üzərində nəzarətlə bağlı formalaşdırılmış yeni prinsip bilavasitə çirkləndirilmənin nəticəsinin aradan qaldırılmasından daha çox onun qarşısının alınması ideyasını özündə birləşdirmişdir.

Bundan əlavə, **III Fəaliyyət Proqramında** (1983-1987) ekoloji maraqların və ekoloji siyasətin uyğunlaşdırılması zərurəti, **IV Fəaliyyət Proqramında** (1988-1992) isə Birliyin ekoloji siyasəti ilə onun digər siyasət istiqamətlərinin inteqrasiyası, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsinin Birliyin bütün sahələrinin “daimi faktoru” rolunu oynaması kimi məsələlər tam şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. **V Fəaliyyət Proqramı** (1993-1999) ekoloji məsələlərin həllində sosial və iqtisadi sferanın müxtəlif istiqamətləri üzrə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin iştirakı, o cümlədən qarşılıqlı məsuliyyətlə bağlı yeni rəhbər başlanğıcın – subsidiarlıq prinsipinin formalaşması müddəasını təsbit etmişdir. Belə ki, əgər əvvəlki müvafiq sənədlərdə ətraf mühitin mühafizəsi qanunvericilik istiqamətindən (daha dəqiq ifadə etsək, “yuxarıdan aşağıya doğru”) qiymətləndirilirdisə, V Fəaliyyət Proqramı yeni strategiyayı (yəni “aşağıdan yuxarıya doğru” müddəanı) müəyyənləşdirmişdir.

2010-cu ilə qədər Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin ümumi məqsəd və istiqamətlərini müəyyənləşdirən **VI Fəaliyyət Proqramı** isə 4 prioritet fəaliyyət sahəsini özündə ifadə etmişdir: iqlimin dəyişməsi; təbiət və bioloji müxtəliflik; ətraf mühit və sağlamlıq; təbii ehtiyatlardan səmərəli şəkildə istifadə olunması və tullantıların idarə olunması.

Ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının qorunmasının qarşılıqlı əlaqəsi həm də milli qanunvericiliyin tənzimləmə obyektini təşkil edir. Belə ki, **Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının** 14-cü maddəsinə görə, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur. Konstitusiyanın 39-cu maddəsi isə hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna malik olması, ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş

zərərin əvəzini almaq hüququnu təsbit etmişdir. Müvafiq subyektiv imkanların realizəsi və digərlərinin hüquqlarının qorunmasının əsas vasitəsi qismində çıxış edən vətəndaşların adekvat vəzifələri də konstitusion tənzimləmənin bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 78-ci maddəsində ətraf mühitin qorunmasının hər bir vətəndaşın borcu olması birbaşa olaraq təsbit olunmuşdur.

Konstitusiya müddəalarından başqa, digər qanunvericilik aktları da mövcuddur ki, onlar Azərbaycan Respublikasında ətraf mühit sahəsində dövlətin, vətəndaşların və ictimai birliklərin fəaliyyətini tənzimləyir.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” 8 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsində ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların mühüm hüquq və vəzifələri ardıcılıqla qeyd edilmişdir. Məsələn, həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin olması, onun vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə tədbirlər haqqında dəqiq məlumat almaq; ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində onların sağlamlığına və əmlakına vurulan zərərə görə ödəniş almaq; sağlamlıq və həyat üçün əlverişli olan ətraf təbii mühitdə yaşamaq və s.

“Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” 8 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, ekoloji təhlükəsizlik insanın və cəmiyyətin həyatı vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təminatından ibarətdir. Həmin Qanunun 7-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ekoloji təhlükəsizliyi dövlət tərəfindən təmin edilir.

Bundan başqa, ***“Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” 27 mart 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa*** əsasən, atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: insan sağlamlığının qorunmasının üstünlüyü; insanın həyatı, əmək fəaliyyəti və istirahəti üçün əlverişli ekoloji şəraitin təmin edilməsi; atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının və zərərli fiziki təsirlərin dövlət tənzimlənməsi; atmosfer havasının vəziyyəti və onun çirklənməsi barədə məlumatların dolğunluğu, dəqiqliyi və aşkarlığı; atmosfer havasının mühafizəsinə elmi cəhətdən əsaslandırılmış, sistemli və kompleks yanaşma.

Azərbaycan Respublikası bu istiqamətdə qəbul edilmiş bir çox beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuşdur. Həmin beynəlxalq müqavilələrə misal olaraq, İqlim dəyişkənlikləri üzrə BMT-nin 1992-ci il tarixli Çərçivə Konvensiyasını, Ozon qatını məhv edən maddələr haqqında 1987-ci il tarixli Monreal Protokolu, həmçinin 1990-cı ildə Londonda və 1992-ci ildə Kopenhagendə Monreal Protokoluna edilmiş düzəlişləri, Tullantı qalıqları və digər maddələrlə dənizin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiyanı, Enerji Xartiyası haqqında 1994-cü il tarixli Müqaviləni, Məhv olmaq təhlükəsi olan vəhşi fauna və flora növləri ilə beynəlxalq ticarət haqqında 1973-cü il tarixli Konvensiyanı, Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında 1995-ci il tarixli Konvensiyanı, Bioloji müxtəlifliklər haqqında 1992-ci il tarixli Konvensiyanı, Transsərhəd sututarların və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında 1992-ci il tarixli Konvensiyanı və s. xüsusi qeyd etmək olar.

6.8. Miqrasiya problemi və insan hüquqlarının müdafiəsi

Miqrasiya XXI əsrin əsas, müəyyənədicisi hadisələrindən biridir. Hazırda miqrasiya bütün ölkələrin və regionların ictimai-iqtisadi həyatının ən əhəmiyyətli, qaçılmaz və potensial olaraq faydalı hissəsini təşkil edir. Bu gün artıq miqrasiyanın zəruriliyi haqqında sual qarşıya qoyulmur, əksinə miqrasiyanın səmərəli tənzimlənməsini necə təmin etmək, onun müsbət nəticələrini gücləndirmək və mənfi nəticələrini azaltmaq üçün hansı işlərin görülməsi aktuallıq kəsb edir.

Əhalinin miqrasiyası – insanların bəzi hallarda böyük qruplarla və böyük məsafələrə bir regiondan başqasına yerdəyişməsidir. Miqrasiya edən insanlar **miqrant** adlanır. Ölkənin hüdudları xaricinə köçmüş şəxslər **emiqrantlar**, bu ölkəyə köçmüş şəxslər isə **immigrantlardır**.

Bəşəriyyətin bütün tarixi boyunca miqrasiya fərdin iradəsinin cəsarətli təzahürü, bütün bədbəxtliklərin öhdəsindən gəlməyə və daha yaxşı həyata nail olmağa cəhdi kimi qiymətləndirilmişdir. Bu gün rabitə və nəqliyyat sahəsində qloballaşma və mühüm nailiyyətlər nəticəsində başqa yerlərə yerini dəyişməyə bacarıqlı və buna cəhd edən insanların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

“Əhalinin miqrasiyası” anlayışına dair müxtəlif tədqiqatlar, baxışlar və yanaşmalar mövcuddur. Britaniyalı coğrafiyaşünas-alim **Ernst Georg Ravenşteyn** (1834-1913) miqrasiya sahəsində ilk ətraflı nəzəri tədqiqatlardan birinin müəllifidir. Böyük Britaniyada və Şimali Amerikada miqrasiya proseslərini öyrənərək, müəllif on bir miqrasiya qanunu işləyib hazırlamışdır ki, məhz həmin qanunlar bazasında bir çox sonrakı nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. 1880-ci ildə E.Ravenşteyn indiyə qədər miqrasiyanın müasir nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən əhalinin miqrasiyası nəzəriyyəsini yaratmışdı.⁶⁴ Miqrasiyanın öyrənilməsinə dair növbəti elmi yanaşmalar daha geniş şəkildə yayılmışdır: demoqrafik, iqtisadi, hüquqi, sosioloji, tarixi, psixoloji, tarixi-bioloji yanaşma. Bunlar arasında iqtisadi yanaşma ən universal yanaşmadır ki, miqrasiyaya əmək fəaliyyətinə yararlı əhalinin sayının əhəmiyyətli tənzimləyicilərindən biri kimi baxır. Burada hesab olunur ki, miqrasiyaların növlərinin əksəriyyəti iqtisadi ehtiyacla şərtlənir, bu və ya digər dərəcədə əmək bazarı ilə bağlıdır və iş qüvvəsi bazarında sağlam rəqabəti stimullaşdırır. T.Maltus, K.Marks, D.Keyns kimi mütəfəkkirlər bu yanaşmanın tərəfdarlarıdır.

Hazırda beynəlxalq miqrasiyanın müasir tendensiyaları aşağıdakılardan ibarətdir: qeyri-leqal miqrasiyanın artması; məcburi miqrasiyanın artması (silahlı münaqişələr səbəbindən ən çox Afrikadan, Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən); beynəlxalq miqrasiyanın demoqrafik əhəmiyyətinin artımı; dünya miqrasiya axınlarının qloballaşması; miqrasiyanın axınında keyfiyyət dəyişiklikləri (ABŞ, Fransa, Kanada, İsveç kimi ölkələr yüksək peşəkarlıq, iş qabiliyyəti, təhsili olan insanların cəlb edilməsində maraqlıdır).

İşçi qüvvəsi səbəbindən Yaxın Şərqdə neft ixrac edən ölkələr böyük sayda miqrant qəbul edir, bu ölkələrdə işçi qüvvəsinin 70%-ni əcnəbilər təşkil edir. Bundan əlavə, Latın Amerikas (Argentina, Braziliya, Venesuela), Cənub-Şərqi Asiya (Sinqapur, Çin, Yaponiya) ölkələrinə böyük miqrasiya axını müşahidə olunur.

Elmi ədəbiyyatda əsasən **miqrasiyanın iki növü** fərqləndirilir:

⁶⁴ Digby Bob. Global Challenges. Student's Book. Per Le Scuole Superiori. Oxford, Heinemann, 2001, p. 14.

- *daxili miqrasiya* – ölkənin daxilində (regionlar, şəhərlər, kənd yeri və s. arasında) əhalinin yerdəyişməsidir. Daxili miqrasiyanın əsas səbəbləri iş axtarışı, yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, həyat tərzinin dəyişdirilməsidir. Daxili miqrasiya daha çox geniş əraziyə və müxtəlif iqlim şəraitinə, fərqli iqtisadi rayonlara malik ölkələrdə baş verir (Rusiya, Çin və Hindistanda daxili miqrasiya geniş yayılmışdır).
- *xarici miqrasiya* – qitələrarası, dövlətlərarası əhalinin yerdəyişməsidir. Ona görə də bu növ miqrasiya beynəlxalq miqrasiya kimi də adlandırılır və onun əsas səbəbi iqtisadi amillə bağlıdır. İşçi qüvvəsinin xarici miqrasiyaları üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin sayının artması xarakterikdir. Miqrasiyanın bu formasının başlanğıcı 1930-cu illərdə qoyulmuşdur ki, həmin vaxtlar ABŞ Almaniyadan alim-qaçqınların qəbul edilməsi imkanı əldə etmişdi. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin miqrasiyasının müasir dövrdə əsas istiqamətləri Şərqi Avropa və MDB ölkələrindən ABŞ, Kanada və bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinədir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq miqrasiya proseslərində artım müşahidə olunur. Bunu BMT çərçivəsində aparılan araşdırmaların nəticəsi olan statistik rəqəmlər də sübut edir. 2017-ci ildə beynəlxalq miqrantların sayı bütün dünyada demək olar ki, 258 milyon insan təşkil etmişdir, 2010-cu ildə bu rəqəm 220 milyon, 2000-ci ildə isə 173 milyon olmuşdur. Dünya əhalisinin təxminən 3,4%-ni beynəlxalq miqrantlar təşkil edir, halbuki 2000-ci ildə onlar 2,8% təşkil etmişdir. BMT-nin İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamentinin məlumatına əsasən, 2017-ci ildə bütün beynəlxalq miqrantların 67%-i 20 ölkədə məskunlaşmışdır. Beynəlxalq miqrantların ən böyük hissəsi (50 milyon) ABŞ-da yaşayır. Səudiyyə Ərəbistanı, Almaniya, Rusiyada təxminən 12 milyon beynəlxalq miqrant yaşayır. BMT məlumatlarına əsasən, 2014-cü ildə məcburi miqrasiyanın ən yüksək səviyyəsi qeydə alınmışdır. Belə ki, 59,5 milyon insan təqiblər, silahlı münaqişələr, zorakılıqlar və ya insan hüquqlarının pozulması səbəbindən məcburi şəkildə miqrasiya etmişdir.

Göründüyü kimi, miqrasiya prosesləri kifayət qədər mürəkkəb və ciddi hüquqi tənzimləmə tələb edən sferadır. Bu proseslərin hüquqi tənzimlənməsi zərurəti miqrasiya hüququnu formalaşdırır. ***Miqrasiya hüququ*** – miqrasiya proseslərini hüquqi müstəvidə nizamlamaqla yanaşı, miqrantların müxtəlif kateqoriyalarının hüquqi statusunu müəyyən edir, həmçinin bu sahədə hüquq normalarının və qanunvericilik aktlarının hazırlanmasına yönəldilmişdir.

Ümumiyyətlə, miqrasiya ilə bağlı məsələlər insan hüquqlarına dair fundamental beynəlxalq-hüquqi aktlarda da öz əksini tapmışdır. Belə ki, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi hər bir vətəndaşın öz ölkəsinə qayıtmağa maneəsiz hüququnu bəyan edir. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakta əsasən, müvafiq dövlətin ərazisində qanuni əsaslarla olan hər kəs bu dövlətin ərazisində azad şəkildə yerdəyişmək hüququna malikdir. Həmçinin hər bir insan öz ölkəsi də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək hüququna malikdir.

Bundan əlavə, sırf miqrasiya proseslərinə dair məsələləri beynəlxalq səviyyədə tənzimləyən mühüm beynəlxalq hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn, Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il tarixli Konvensiya və bu Konvensiyaya 1967-ci il tarixli

Protokol, Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiyaya 2000-ci il tarixli Miqrantların quru, dəniz və hava yolu ilə qeyri-qanuni daşınması əleyhinə Protokol, Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiyaya İnsan alverinin, xüsusilə qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, onlara görə cəzalar haqqında 2000-ci il tarixli Protokol, Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il tarixli Konvensiya və s.

6.9. Dövlətlərin məsuliyyəti problemi və insan hüquqlarının müdafiəsi

Beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusilə də müharibə adət və qanunlarının pozulması ilə bağlı dövlətlərin məsuliyyəti institutunun formalaşması insan hüquqları amili ilə sıx bağlıdır. Hələ XX əsrin əvvəllərində bununla əlaqədar normalar qəbul edilmişdir. Belə ki, Quru müharibələrinin adət və qanunları haqqında 1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyasında göstərilir ki, quruda aparılan müharibənin adət və qanunlarını pozan dövlət əgər ona əsas varsa, dəymiş zərərlərin əvəzini verməli olacaqdır. Həmin dövlət onun hərbi qüvvələrinin tərkibinə daxil olan şəxslər tərəfindən törədilən bütün hərəkətlər üçün məsuliyyət daşıyır.

XX əsrdə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı və onun nəticəsi kimi silahın və hərbi texnikanın yeni formalarının yaradılması, hərbi sənətin təkmilləşdirilməsi beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə məsuliyyət institutu daxil olmaqla beynəlxalq humanitar hüququn formalaşmasına həlledici təsir göstərmişdir. 1919-cu ildə isə müharibəyə aid məsuliyyət məsələlərinin öyrənilməsi məqsədilə 15 üzvdən ibarət Komissiya yaradılmışdı. Birinci Dünya müharibəsi illərində hərbi əməliyyatların amansızlıqla və qeyri-qanuni aparılması faktlarını araşdıran Komissiya belə bir tövsiyəni irəli sürdü ki, “düşmən dövlətlərinə aid olan bütün şəxslər yüksək vəzifə, dərəcə tutmasından asılı olmadan dövlət başçıları da daxil olmaqla, müharibənin adət və qanunlarını, humanizm qaydalarını pozmalarına görə təqsirli bilinərək məsuliyyətə cəlb edilməli və həmin şəxslərə qarşı cinayət təqibi həyata keçirilməlidir”.

Birinci dünya müharibəsinin yekunlarına dair Versal müqaviləsi ilə Almaniya və onun müttəfiqlərinin məsuliyyəti tanınmışdır. Bu sənədin təhlili onu göstərir ki, o, Almaniya barəsində siyasi xarakterli sanksiyaların tətbiqi haqqında müddəaları, vurulmuş maddi ziyanın kompensasiyası, müharibənin adət və qanunlarının pozulmasında təqsirli şəxslərin məhkəmə məsuliyyəti haqqında normaları özündə əks etdirir.

İkinci Dünya müharibəsinin gedişində və onun sonunda ittifaq dövlətləri tərəfindən Almaniyanın məsuliyyətini nəzərdə tutan və onu təcavüzkar dövlət kimi tanıyan bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Hitlerçilərin törədilən vəhşiliklər üçün məsuliyyəti haqqında 30 oktyabr 1943-cü il tarixli Moskva Bəyannaməsi, Almaniyanın məğlubiyyəti ilə ali hakimiyyətin Birləşmiş Krallıq, ABŞ, Fransa və SSRİ hökumətləri tərəfindən öz üzərilərinə götürülməsi barədə 5 iyun 1945-ci il tarixli Bəyannamə, Alman silahlı qüvvələrinin hərbi kapitulyasiyası haqqında 8 may 1945-ci il tarixli Akt, Krım və Potsdam konfranslarının yekun sənədləri, Avropa ölkələrinin əsas hərbi cinayətkarlarının mühakiməsi və cəzalandırılması haqqında 8 avqust 1945-ci il tarixli London Sazişi və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalın Nizamnaməsi kimi sənədlər xüsusilə qeyd edilməlidir.

Həmin beynəlxalq sənədlərin təhlili onu göstərir ki, onlar dövlətlərin məsuliyyətinin siyasi və maddi əsasını təşkil etməklə, müharibənin adət və qanunlarının pozulması, həmçinin beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə fərdlərin cinayət məsuliyyətlərini təsbit etmişlər. Sonrakı dövrdə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması üçün dövlətlərin məsuliyyəti haqqında müddəalar 1949-cu il tarixli Cenevrə konvensiyalarında və onlara 1977-ci il tarixli Əlavə protokollarda öz əksini tapmışdır.

BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının 31 may 2001-ci ildə 53-cü sessiyasında bəyənilmiş ***Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsində*** göstərilir ki, qeyri-qanuni akt beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq dövlətə aid edilir və bu dövlətin beynəlxalq öhdəliyinin pozulmasını özündə əks etdirir (maddə 2).⁶⁵ Müvafiq olaraq, dövlət tərəfindən beynəlxalq hüquq normasının pozulması olmalıdır ki, beynəlxalq məsuliyyət yaransın. Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinin 1 və 31-ci maddələrinə müvafiq olaraq, dövlətlərin istənilən beynəlxalq qeyri-qanuni əməlləri həmin dövlətlərin məsuliyyətinə səbəb olur ki, məsuliyyətli dövlət beynəlxalq qeyri-qanuni əməllə vurulmuş ziyanın tam kompensasiyasını verməyə borcludur.

Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinə əsasən, dövlətlərin məsuliyyəti ilə bağlı öhdəlikləri başqa dövlət barəsində, bir neçə dövlət barəsində və ya bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyət barəsində mövcud ola bilər.

Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsində “ziyanın əvəzinin ödənilməsi forması” adlı hüquqi kateqoriyadan istifadə edilir, lakin bu terminin anlayışı verilmir. Bu Sənədə müvafiq olaraq, ziyanın ödənilməsi dedikdə, dövlətlərin beynəlxalq hüquqazidd əməlləri nəticəsində meydana çıxan və vurulan ziyanın əvəzinin tam şəkildə ödənilməsində ehtiva olunan dövlətlərin məsuliyyəti başa düşülür (maddə 31).⁶⁶ Beləliklə, Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsində dövlətlərin fiziki şəxslər qarşısında beynəlxalq məsuliyyəti tanınır. Bu o deməkdir ki, fərd ona dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında tələblərini hüquq pozucusu olan dövlətə qarşı irəli sürə bilər.

Göründüyü kimi, dövlətlərin məsuliyyəti problemi beynəlxalq qanunçuluğun təminatına yönəlmişdir. Dövlətlərin məsuliyyətinin yaranmasının başlıca səbəbi beynəlxalq hüquq normalarına riayət edilməməsidir. Beynəlxalq hüquqda dövlətlərin məsuliyyətinin iki növü fərqləndirilir: ***siyasi və maddi məsuliyyət***.

Dövlətlərin siyasi məsuliyyəti də öz növbəsində aşağıdakı növlərə ayrılır:

- *satisfaksiya*;
- *sanksiya*;
- *repressali*.

Satisfaksiya zamanı hüquq pozan dövlət zərər çəkmiş dövlətə qarşı təqsirini etiraf edir. Məsələn, rəsmi üzr istənilməsi, təəssüf bildirilməsi və s. Satisfaksiya bir növ qeyri-maddi ziyanın ödənilməsini nəzərdə tutur. Qeyd edilir ki, satisfaksiya beynəlxalq hüquqazidd əməllə vurulmuş mənəvi ziyanın ödənilməsi formasını təşkil edir.⁶⁷ Satisfaksiya zərər çəkmiş dövlətə və ya istənilən şəxsə vurulan qeyri-maddi

⁶⁵ Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва, 2004, с. 395.

⁶⁶ Ciampi Annalisa. Reference Materials on International Law. Giuffrè Editore, 2011, p. 258.

⁶⁷ Rovine W. Arthur. Contemporary Issues in International Arbitration and Mediation: The Fordham Papers (2012). Martinus Nijhoff Publishers, 2013, p. 73.

ziyan barəsində tətbiq edilir. Satisfaksiyanın belə anlamı bütövlükdə Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsində də öz əksini tapmışdır. Adı çəkilən Sənədin 37-ci maddəsinə əsasən, məsuliyyətli dövlətin qeyri-qanuni əməlləri ilə vurulmuş ziyan restitusiya və kompensasiya ilə qarşılana bilmirsə, satisfaksiyanı verməyə məcburdur. Həmçinin bu maddədə satisfaksiyanın məhdudiyyətləri müəyyən edilir. Belə ki, o, vurulan ziyana qeyri-proporsional olmamalıdır və məsuliyyətli dövlət üçün alçaldıcı xarakter daşımamalıdır.⁶⁸

Sanksiyalar hərbi-siyasi xarakterli tədbirlər sistemidir.

Repressali isə dövlətlər və ya onun orqanları tərəfindən beynəlxalq hüququn normalarının pozulmasına cavab olaraq hüquqa uyğun məcburi tədbirlərdir. Repressaliyə aşağıdakı tədbirlərin tətbiqini aid etmək olar: silah satışı, hərbi, elm və texnologiyalar sahəsində əməkdaşlığın qadağası və ya məhdudiyyət qoyulması; hüquq pozuntusuna yol verən dövlətə ixracın qadağası və ya həmin dövlətə idxalın qadağası, kommersiya münasibətlərinin tam şəkildə dayandırılması; kapital qoyuluşlarının dayandırılması; kapitalın dondurulması; hava nəqliyyatı haqqında razılaşmaların qüvvəsinin dayandırılması və s.

Bütün bu və digər tədbirlər normal iqtisadi və maliyyə münasibətləri üçün çətinliklər yaratmağa yönəlmişdir ki, hüquq pozucusu olan dövləti beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməyə məcbur etsin.

Dövlətlərin maddi məsuliyyətinin iki əsas forması var:

- *reparasiya* – pul, mal və xidmətlər formasında maddi ziyanın kompensasiyasını özündə əks etdirir;
- *restitusiya* – hüquq pozucusu olan dövlətə qarşı tətbiq edilmiş maddi məsuliyyətin naturada ödənilməsi formasıdır.

İkinci Dünya müharibəsinin nəticəsində İtaliya, Rumıniya, Macarıstan, Bolqarıstan və Finlandiya hökumətlərinin üzərinə tamlıqda əmlakı qaytarmaq, maddi, nəqliyyat və işçi qüvvəsi üzrə bütün xərcləri öz üzərinə götürmək, oğurlanmış əmlakın axtarışı və qaytarılması üzrə zəruri köməyi göstərmək üçün bütün lazımi şərtlərin yerinə yetirilməsi öhdəliyi qoyulmuşdur. Əgər bəzi hallarda bədii, incəsənət, tarixi və ya arxeoloji dəyəri olan predmetlərin restitusiyasını həyata keçirmək qeyri-mümkün olurdusa, cavabdeh dövlət həmin əmlaka adekvat əşyanı verməyi öhdəsinə götürürdü. Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinə əsasən, restitusiya ziyanın əvəzinin ödənilməsinin ilkin formasıdır və hüquqazidd əməlin törədilməsinə qədər mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsini nəzərdə tutur (maddə 35).⁶⁹ Maddələr Layihəsinə şərhlərdə də qeyd edilir ki, cavabdeh dövlət ilk növbədə əvvəlki vəziyyətin bərpasını həyata keçirməlidir. Maddələr Layihəsində, həmçinin qeyd edilir ki, əgər bu maddi baxımdan mümkün deyilsə və kompensasiya ödənilməsi bundan çox fayda verərsə, o zaman restitusiya tətbiq edilmir. Maddi baxımdan qeyri-mümkünlük o zaman baş verir ki, bərpa olunası əmlak tamamilə itirilmiş və bərpası mümkün deyildir.

⁶⁸ Talmon Stefan. Essential Texts in International Law. Edward Elgar Publishing, 2016, p. 10.

⁶⁹ Pronto Arnold, Michael Wood. The International Law Commission 1999-2009: Volume IV: Treaties, Final Draft Articles, and Other Materials. Oxford University Press, 2010, p. 267.

VII FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MÜHÜM BEYNƏLXALQ NORMALAR

7.1. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi

Bu gün demək olar ki, bütün hüquqşünas-alimlər Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsini insan hüquqlarının universallaşdırılmasının əsası hesab edirlər. Çünki ilk dəfə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlar məhz bu sənəddə təsbit edilmişdir. Hazırda bu sənəd öz siyasi xarakterinə baxmayaraq, bütün beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən əhəmiyyətli və beynəlxalq-hüquqi öhdəliklər doğuran sənəd kimi tanınır. Bəyannamədən sonra qəbul edilən dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında bu sənəddə bəyan edilən insan hüquq və azadlıqlarına bilavasitə və ya dolayısı yolla istinad edilməklə geniş istifadə olunmuşdur. Bu sənədin qəbul edilməsi BMT-nin İnsan hüquqları haqqında Billin hazırlanması Proqramı çərçivəsində əsas hədəfi idi. Bəyannaməni Beynəlxalq hüquq komissiyası Anna Eleanora Ruzveltin rəhbərliyi altında hazırlayaraq, İqtisadi və Sosial Şura vasitəsilə BMT Baş Məclisinə təqdim etmiş və 1948-ci ilin 10 dekabr tarixində qəbul edilmişdir.

Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin mətni üzərində iş 2 il ərzində davam etmişdi, bu isə Komissiya üzvlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin göstəricisi idi. Komissiyanın fəaliyyəti diplomatik mübarizə şəraitində keçirdi, xüsusilə 58 üzv-dövlətin daxil olduğu BMT Baş Məclisinin III Komitəsində müxtəlif fəlsəfi, dini, ideoloji dünyagörüşə məxsus şəxslərin nümayəndələri təmsil olunduğundan insan hüquqlarının prinsiplial məsələlərinin müzakirəsi Bəyannamənin layihəsinin hər maddəsi üzrə fikir ayrılıqlarına səbəb olurdu.

Ən kəskin fikir ayrılıqları sosializm düşərgəsinin ölkələri və qərb dövlətlərinin nümayəndələri arasında insan hüquqlarının məzmunu haqqında məsələlər üzrə meydana çıxırdı. Müzakirələr zamanı dövlət suverenliyi məsələləri ilə insan hüquqlarının əlaqəsini əks etdirmək təklifi dəstəklənməmişdi. Qərb dövlətləri güman edirdi ki, bu təklif Sovet İttifaqında mövcud olan şəxsiyyətin dövlətə tabe edilməsi haqqında nəzəriyyəni əks etdirir, bu isə insan hüquqlarının mütləqliliyi prinsiplərinə ziddir. Həmçinin özünü müəyənetməyə millətlərin hüququ haqqında normanın Bəyannaməyə əlavə edilməsi haqqında sovet nümayəndələrinin təklifi də rədd edilmişdi. Eyni zamanda, sosializm dövlətlərinin mənfi mövqeyinə görə, Bəyannamənin mətninə dövlət orqanlarına və ya BMT-yə petisiya ilə müraciət hüququ daxil edilməmişdi. Fikir ayrılıqları, həmçinin mədəni və dini ənənələrin fərqləri ilə bağlı məsələlərdə də mövcud idi, xüsusilə də nikaha daxil olma ilə bağlı məsələdə bu öz əksini tapdı. Bəyannamədə göstərilir ki, kişi və qadın milli və ya dini əlamətlər üzrə məhdudiyyətlərsiz, qarşılıqlı razılıq üzrə nikaha daxil ola bilərlər. Göstərilən müddəa bəzi ölkələrin sabitləşmiş ənənələrinə ziddir, xüsusilə müsəlman

sistemi ölkələri narazılıq edirdi. Onların qənaətinə, bu müddəalar yalnız qərb adət və qaydaları üzərində qurulmuş, digər dinlərin tələbləri nəzərə alınmamışdır.⁷⁰

Beynəlxalq sənədlərdə qəbul edildiyi kimi, bu sənədin Preambulasında da onun müəlliflərinin istinad etdiyi fəlsəfə, motivlər və hədəflər əks olunmuşdur. Bəyannamənin Preambulası bir neçə səbəbə görə xüsusilə əhəmiyyətlidir. İlk öncə, qeyd edək ki, onun əsas mənası “bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas olan ləyaqətləri və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarını qəbul etməyin, azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün təməli” ifadəsində öz əksini tapır. Beləliklə, Preambulada insan ləyaqətinə, insan hüquqlarının ayrılmazlığına məxsus anlayışlara Bəyannamənin fəlsəfi mənbələri kimi qiymət verilir. Baxmayaraq ki, belə yanaşmanı adətən qərb liberalizminin təzahürü kimi xarakterizə edirlər, bu anlayışları dünyanın bütün xalqlarının mədəniyyətlərində tapmaq olar. Preambula birbaşa formada “üzv-ölkələr, BMT ilə əməkdaşlıq əsasında insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hamılıqlı hörmət və riayət edilməsinə yardım göstərməyi öz öhdələrinə götürürlər” çağırışını özündə əks etdirir.

Preambulada qeyd edilir ki, “qorxu və ehtiyaclardan azad olacaq bir dünyanın yaradılması insanların ən ali arzusu kimi bəyan edilməlidir”. Bu əhəmiyyətli bəyanatlar unikal fikirlə müşayiət olunur: “İnsanın son vasitə kimi istibdad və zülmə qarşı qiyama qalxmağa məcbur olmamasını təmin etmək üçün insan hüquqlarının qanunun hakimiyyəti ilə müdafiə olunmasının zəruriliyi nəzərə alınmalıdır”. Bəyannamədəki “hüquqların və azadlıqların tanınmasına bütün xalqlar və dövlətlər cəhd etməlidir” ifadəsi Preambulanın digər əhəmiyyətli elementidir. Bu “ümumi vəzifə” həm ümumi ideali müəyyən edir, həm də yeni beynəlxalq qayda üçün normativ dayaq rolunda çıxış edir. Bəyannamənin 1-ci maddəsi insan hüquqlarının fəlsəfi əsaslarını təsdiq edir: “Bütün insanlar öz ləyaqətləri və hüquqları etibarilə azad və bərabər doğulurlar. Onlara ağıl və vicdan bəxş edilib və onlar bir-birinə münasibətdə qardaşlıq ruhunda davranmalıdırlar”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bəyannamənin layihəsi tamamilə yeni, daha əvvəl presedentləri olmayan, insan hüquqları üzrə əməkdaşlığın ilk mərhələsi şəraitində işlənib-hazırlanırdı. Dövlətlər öz təkliflərini kifayət qədər abstrakt şəkildə bildirməklə öz öhdəliklərini ifadə etməkdə son dərəcə ehtiyatlı davranırdılar. Hətta insan hüquqları üzrə əməkdaşlığa uyğun olan “müdafiə” termini rədd edilirdi, çünki dövlətlər BMT və ya başqa dövlətlər tərəfindən onların daxili işlərinə müdaxiləni qəbul etmək istəmirdilər. Bununla belə, mövqelərin müxtəlifliyinə, hətta toqquşmasına baxmayaraq, münasib mətni xülasə etmək mümkün oldu ki, bu da dünya ictimaiyyəti tərəfindən bəyənilmişdi. Ona görə də Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi insan hüquqları kimi mürəkkəb məsələdə əməkdaşlıq imkanlarının və mövqelərin uyğunlaşdırılmasının aşkar nümunəsidir.

Bəyannamənin 3-27-ci maddələrində əsas mülki hüquq və azadlıqlar, həmçinin iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit edilmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının birinci nəslə praktiki olaraq bütün əsas mülki və siyasi hüquq və azadlıqları özündə əks etdirir. Onlara növbəti hüquq və azadlıqları aid etmək olar: yaşamaq hüququ; azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ; köləlikdən və asılı

⁷⁰ İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s. 479-484.

vəziyyətdən azadlıq hüququ; işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ; hüquq subyektliliyinin tanınması hüququ; özbaşına həbsə, saxlamaya və ya sürgünə məruz qalmamaq hüququ; qanunun bərabər müdafiəsinə hüquq; hüquqi müdafiənin səmərəli vasitəsinə hüquq; ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ; şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ; hərəkət və yaşayış yerinin seçimi azadlığı; vətəndaşlıq hüququ; fikir, vicdan və din azadlığı; ifadə və onların realizəsi azadlığı; yığıncaq və assosiasiyalar azadlığı; əmlaka malik olmaq hüququ; öz ölkəsini idarə etmədə iştirak etmək hüququ və başqa hüquqlar.

Bəyannamədə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların siyahısı (22-27-ci maddələr) daha azdır. Burada sosial təminat hüququ, əmək hüququ, istirahət hüququ və asudə vaxt hüquq, mədəni həyatda iştirak etmək hüququ, lazımı həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququ, təhsil hüququ daxildir. İqtisadi və sosial hüquqların bu cür qısa siyahısı onların hüquqi xarakteri haqqında kəskin mübahisələrin nəticəsi idi. Bununla belə, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların daxil edilməsi insan hüquqlarına aid olan müasir beynəlxalq hüquqda əhəmiyyətli yenilik oldu.

Bəyannaməni insan hüquq və azadlıqlarının universal siyahısı kimi qiymətləndirmək lazımdır ki, bu sənəd gələcəkdə daim genişlənməli, zəruri əlavələr olunmalı və həmçinin məhdudiyyətə məruz qalmamalıdır. Beləliklə, 1948-ci ildə dövlətlər insan hüquqları sahəsində əməkdaşlığın ilk nöqtəsi haqqında razılaşmağı bacardılar. Bəyannamədə birgə hərəkətlərin sərhədlərinin çevrəsi cızılmışdı və buna görə sənəd məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmayıb, tövsiyə kimi qəbul edilmişdi. Həmin dövrdə müxtəlif ölkələrin iqtisadi, mədəni, dini amillərində fərqləri nəzərə alaraq məhz bəyannamə formasında belə bir universal sənədi qəbul etmək lazım idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında müəlliflər arasında Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin məcburi hüquqi qüvvəsi ilə bağlı müzakirələr hələ də davam edir. Bəzi müəlliflər haqlı olaraq Bəyannamənin artıq adət normasına çevrildiyini israrla vurğulayırlar. Tədqiqatlarda hesab edilir ki, Bəyannaməyə qarşı dövlətlər heç vaxt öz bəyanat və ya konstitusiyalarında, qanunlarında mənfi rəy bildirməmiş, əksinə Bəyannamə müddəalarından istifadə etmişlər, bu amil 1948-ci il Bəyannaməsinin beynəlxalq adət normasına çevrilməsinə şərait yaradır.⁷¹

Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə qəbul etməklə BMT üzvü olan dövlətlər orada təsbit olunan hüquqların realizəsinə görə siyasi öhdəlik daşıyırlar. Hətta bəzi dövlətlərin konstitusiyalarında bu sənədə birbaşa istinad olunur. Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla əksər ölkələrin konstitusiyası və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericilik sistemi məhz bu Bəyannamənin müddəaları nəzərə alınmaqla formalaşdırılmışdır.

Beynəlxalq səviyyədə Bəyannamə “bütün dövlətlərin riayət etməli olduğu” insan hüquqlarının ən birinci beynəlxalq siyahısını təsbit etdi. Bu, iddia etməyə icazə verir ki, bu nümunəvi siyahı BMT Nizamnaməsində təsbit edilməyən insan hüquqlarının birinci universal təyini rolunu da oynayır. Bəyannamənin belə

⁷¹ Kiss Alexandre. The Role of the Universal Declaration of Human Rights in the Development of International Law”. Bulletin of Human Rights. Special Issue: Fortieth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights. New York, United Nations, 1988, p. 47-49.

funksiyasının hüquqi və siyasi qiyməti həm də ona görə artır ki, Bəyannamə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmişdir. Bəyannamənin ümumdünya əhəmiyyəti ona görə böyükdür ki, onun bəzi müddəaları hüququn ümumi prinsiplərini təşkil edir və ya insanlıq haqqında ilkin təsəvvürləri əks etdirir.

Bəyannamənin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onun mənəvi dəyərləri elan etmiş birinci sənəd olmasından ibarətdir, yəni bu universal mənbə “hər bir insan tərəfindən öz vəzifələrinin dərk edilməsi, hansılar ki, ona yüksək mənəvi prinsiplərə nail olmağa icazə verəcəkdir” kimi mənəvi normanı təsbit etmişdir. Bəyannamənin layihəsinin hazırlanması prosesində onun müəllifləri insanların sosial təbiətinin müzakirəsinə, hər bir fərdin bir-birinin qarşısında və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətləri problemlərinə kifayət qədər çox vaxt ayırırdılar.

İnsan hüquqları sahəsində sonrakı beynəlxalq qanunvericiliyin hazırlanması üçün əsasların təsdiqi Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin qəbulunda növbəti vacib aspektdir. Bu sənəd yalnız 1966-cı il beynəlxalq paktlarının qəbuluna yox, həm də BMT və bir sıra regional beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmiş insan hüquqları haqqında başqa sənədlərin hazırlanmasına da dərin təsir göstərmişdir. Bu təsir yalnız beynəlxalq-hüquqi aktların preambulalarında deyil, həmçinin konkret hüquq və azadlıqlar barədə normalarda da öz əksini tapmışdır. Bütövlükdə, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının progressiv inkişafı və məcəllələşdirilməsi üçün müəyyənəddi və əhəmiyyətli yol açdı.

Beləliklə, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin qəbulu və onun məzmunu böyük müvəffəqiyyət idi, belə ki, beynəlxalq səviyyədə birinci olaraq insan hüquqlarının ilkin siyahısı və beynəlxalq təyini verilmişdir. İnsan hüquqları haqqında fikirlərin normativ yetkinliyi nöqteyi-nəzərindən iddia etmək olar ki, Bəyannamə insan hüquqları haqqında ən mükəmməl və vacib sənədlərdən biridir. Bəyannamə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq normayaradıcılıq fəaliyyətinə müsbət təkan vermiş və ilk dəfə olaraq bu sahədə beynəlxalq adət hüququnu formalaşdırmışdır. Bəyannamə, həmçinin insan hüquqlarının realizəsi üçün beynəlxalq prosedurların və mexanizmlərin inkişafında yeni imkanlar yaratmışdır. Buna görə də Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi beynəlxalq və milli səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsi, təşviqi, dəstəklənməsinə şərait yaradan əsas mexanizm kimi qəbul edilməlidir.

7.2. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt

Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və ona iki Fakultativ protokol insan hüquqları sahəsində BMT hüququnun ana xəttini təşkil edir və adətən İnsan hüquqları haqqında Bill kimi də adlandırılır.

16 dekabr 1966-cı ildə *Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt* BMT Baş Məclisində müzakirə edildikdən sonra 106 dövlət tərəfindən qəbul edildi. Həmin tarixdə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta fərdi şikayətlər verilməsini nəzərdə tutan Fakultativ Protokol da qəbul edilmişdi. 15 dekabr 1989-cu ildə isə ölüm cəzasının ləğvinə nəzərdə tutan ikinci Fakultativ Protokol qəbul edildi.

23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə minmiş Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı 170-ə yaxın dövlət imzalamışdır. Struktur baxımdan Preambula və 6 hissədən ibarət Paktın I-III hissələri (maddə 1-27) bütün təbii hüquqları və bəzi ümumi məsələləri (ayrı-seçkiliyin və zorakılığın ləğvi, cinslərin bərabərliyi və s.) özündə əks etdirir. IV-VI hissələr (maddə 28-53) beynəlxalq nəzarət, təfsir və yekun müddəalardan ibarətdir.

14 maddədən ibarət **I Fakultativ Protokol** fərdi şikayətlərin verilməsi məsələlərini tənzimləyir. **II Fakultativ Protokolun** 11 maddəsi isə faktiki olaraq Paktın yaşamaq hüququ ilə bağlı 6-cı maddəsinə düzəlişi əks etdirir.

Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, bu Paktı sadalanan mülki və siyasi hüquqların siyahısı böyük hüquqi spesifikasike nəzərə alınmaqla tərtib olunaraq Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində təsbit edilən hüquqlardan çox hüquq və azadlıqları özündə əks etdirir.⁷²

Pakt yalnız III hissəsində sadalanmış fərdi hüquqlara zəmanət verir: yaşamaq hüququ (maddə 6), işğəncələrin və həbsxanalarda qeyri-insani saxlama şəraitinin qadağası (maddə 7, 10), köləliyin qadağan edilməsi (maddə 8), borca görə tutulmanın qadağan olunması da daxil olmaqla, şəxsi azadlıq və toxunulmazlıq hüququ (maddə 9, 11), hərəkət azadlığı və əcnəbilərin özbaşınalıqla ölkədən çıxarılmaqdan müdafiəsi hüququ (maddə 12, 13), cinayət və mülki proseslərdə prosesual zəmanətlər (maddə 14, 15), hüquq subyektivliyinin tanınması hüququ (maddə 16), şəxsi həyatın müdafiəsi hüququ (maddə 17), fikir, vicdan, din və ifadə azadlığı (maddə 18), informasiya azadlığı, müharibə və nifrətin təbliğatının qadağası (maddə 19, 20), yığıncaq, assosiasiyalar azadlığı və həmkarlar ittifaqlarının yaradılması hüququ (maddə 21, 22), nikaha daxil olmaq hüququ, ailə və uşaq hüquqları (maddə 23, 24), siyasi hüquqlar (maddə 25), bərabərlik hüququ (maddə 26) və azlıqlara aid olan şəxslərin hüquqları (maddə 27).

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi ilə müqayisədə yeni müddəalar vardır. Məsələn, hər kəsin ona qarşı irəli sürülən istənilən cinayət ittihamına baxılması gedişində malik olduğu konkret zəmanətlər təsbit edilmişdir ki, belə zəmanətlərə - özünə qarşı ifadə verməyə məcbur edilməmək və ya özünün təqsirli bilinməsini etiraf etməyə məcbur olmamaq, əgər dili bilmirsə, tərcüməçinin pulsuz köməyindən istifadə etmək və s. aiddir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair universal beynəlxalq müqavilə kimi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı təsbit olunan hüquqlar hər bir şəxsə tətbiq edilə bilər. Paktın 2.1-ci maddəsi isə həmin hüquqların realizəsi zamanı bütün növ ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Bununla yanaşı, Paktı təsbit edilən bəzi hüquqlar konkret kateqoriyadan olan şəxslərə münasibətdə tətbiq edilir. Məsələn, 27-ci maddə konkret etnik, dil və dini azlıqlara, 25-ci maddədəki siyasi hüquqlar vətəndaşlara, 12-ci maddədəki hərəkət etmək azadlığına yalnız iştirakçı-dövlətin ərazisində qanuni əsaslarla olan şəxslərə, 13-cü maddədə nəzərdə tutulan təminatı yalnız əcnəbilərə, 24-cü maddədəki ad və vətəndaşlıq hüququ yalnız uşaqlara münasibətdə tətbiq edilir.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı sərt tələblər müəyyən edilmişdir: iştirakçı-dövlətlər öz öhdəliklərindən yalnız rəsmi şəkildə elan edilmiş

⁷² Buergenthal T. International human rights in a nutshell. 4 th. Edition. West publishing, 2009, p. 48.

fövqəladə vəziyyət zamanı geri çəkilə bilirlər. Belə vəziyyətlərdə dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər fərdlərin müəyyən qrupları barəsində ayrı-seçkilik xarakterli olmamalıdır və onlar Paktda xüsusi olaraq müəyyənləşdirilən hüquqlara şamil edilməməlidir. Belə hüquqlara yaşamaq hüququ, işgəncələrin, köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması və s. aiddir. Paktda sadalanmış bəzi hüquqlar barəsində isə iştirakçı-dövlətlər müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq edə bilər. Belə məhdudiyyətlər qanunla nəzərdə tutulmalıdır, dövlət təhlükəsizliyinin və ictimai asayişin, sağlamlığın və ya əhəlinin hüquq və azadlıqlarının, əxlaqının mühafizəsi üçün zəruridir və Paktda tanınan başqa hüquqlara uyğun olmalıdır.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda dövlətlərin öhdəlikləri ilə bağlı vacib müddəalar təsbit edilmişdir. Paktın 2.1-ci maddəsinə əsasən, hər bir iştirakçı-dövlət onun ərazisi hüdudlarında və onun yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hazırkı Paktda qəbul edilən hüquqlarına irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dini, dili, siyasi və digər əqidələri, milli və sosial mənsəbiyyəti, əmlak vəziyyəti, doğulması və digər halları ilə bağlı əlamətlərinə heç bir fərq qoymadan hörmət etməyi, onların bu hüquqlarını təmin etməyi öhdəsinə götürür. Bu öhdəlik dərhal həyata keçiriləndir, yəni Paktın müvafiq iştirakçı-dövlətə münasibətdə qüvvəyə mindiyi gündən dərhal həyata keçirilməlidir.

İnsan hüquqları üzrə tədqiqatçı Manfred Novak qeyd edir ki, bu maddənin mətnindəki insan hüquqlarına “hörmət etmək” ifadəsi mülki və siyasi hüquqların inkaredici xarakterini göstərir.⁷³ Bu o deməkdir ki, iştirakçı-dövlətlər əgər bu birbaşa nəzərdə tutulmayıbsa, bu hüquqların məhdudlaşdırılmasından çəkinməlidirlər. Bu öhdəliyin mahiyyəti bu və ya digər hüququn konkret göstərişindən asılıdır.

Həmin maddədəki insan hüquqlarını “təmin etmək” ifadəsi mülki və siyasi hüquqların təsdiqedici xarakterini göstərir, yəni iştirakçı-dövlətlər Paktda təsbit edilən hüquqların realizəsi üçün konkret təşkilati və ya normativ tədbirlər həyata keçirməlidir. Paktın 2.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, hər bir iştirakçı-dövlət Paktın realizəsi üçün lazım olan qanunvericilik, icra, inzibati və s. tədbirləri həyata keçirməlidir.

Dövlətlərin öhdəliyi ilə bağlı Paktın 2-ci maddəsinin təyinatı göstərir ki, dövlətin pozitiv hərəkətləri vasitəsilə hüquqları təmin etmək öhdəliyi Paktda sadalanan bütün hüquqlara şamil olunur. Hətta klassik neqativ hüquq olan işgəncələrin qadağası da pozitiv öhdəliklər (maarifçilik, prosessual zamanətlər və s. vasitəsilə) yolu ilə işgəncələrə yol verilməməsi və belə halların araşdırılmasını nəzərdə tutur.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda təsbit edilən bütün mülki və siyasi hüquqlardan kişilər və qadınların bərabər istifadə etmək hüququ müəyyən edilir. Bütövlükdə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda təsbit edilmiş əksər hüquqların müddəalarının təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu hüquqlar şəxslə dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin nizamlanmasına yönəlmişdir. Pakt dövlətlərin üzərinə belə qarşılıqlı münasibət üçün ədalət mühakiməsinin səmərəli realizə sistemini yaratmaq öhdəliyi qoyur. Belə sistem müstəqil və qərəzsiz məhkəmədə işə baxılmanı, təqsirsizlik prezumpsiyasını, məhkəmə baxışının ədalətli prosedurlarını ehtiva etməlidir.

⁷³ Nowak M. U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary. Kehl: N.P.Engel, 1993, p. 36.

Paktda vacib əhəmiyyətli məsələlərdən biri də fəvqəladə vəziyyətlərdə hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlıdır. Fəvqəladə vəziyyətə gəlcə, Paktın 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, millətin həyatı təhlükə altında olduqda, dövlətlər Paktın bəzi müddəalarının dayandırılmasını elan edə bilər. Paktda iştirak edən istənilən dövlət, dayandırılmadan istifadə edərkən, onun müddəaları barədə və belə bir qərarı doğuran səbəblər barədə BMT Baş Katibi vasitəsilə hazırkı Paktda iştirak edən digər dövlətlərə dərhal məlumat verməlidir. Həmçinin dövlət bu geri çəkilməyə son qoyacağı tarix barədə də məlumat verməlidir.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın icrasına nəzarəti ***İnsan hüquqları Komitəsi*** həyata keçirir ki, Komitənin fəaliyyəti barədə 8.3-də ətraflı məlumat verilmişdir.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla dünyanın əksər dövlətlərinin insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə dair qanunvericiliyinin formalaşmasında müsbət rol oynamışdır. Azərbaycan Respublikası 21 iyul 1992-ci ildən Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın iştirakçısıdır. 11 dekabr 1998-ci ildə isə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın Ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmiş İkinci Fakultativ Protokoluna, 29 iyun 2001-ci il tarixdə isə birinci Fakultativ Protokola qoşulmuşdur. 1999-cu ildən etibarən Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın müddəalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər barədə dövrü olaraq hesabat hazırlayır və Azərbaycan Respublikasının Hökuməti adından İnsan hüquqları Komitəsinə təqdim edir.

7.3. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt 16 dekabr 1966-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş və 3 yanvar 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Hazırda 170-ə qədər dövlət Paktın iştirakçısıdır. Lakin bəzi böyük dövlətlər, məsələn ABŞ və Cənubi Afrika Respublikası bu sənədi imzalasa da, ratifikasiya etməmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı, Oman, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Botsvana, Qərbi Sahara, Myanma, Malayziya, Butan və s. dövlətlər Paktı imzalamamışdır. Bir sıra dövlətlər isə əmək hüquqlarına dair qeyd-şərtlərlə bu Pakta qoşulmuşlar. 10 dekabr 2008-ci ildə BMT Baş Məclisi Paktın pozulmalarına qarşı şikayətlərin verməsini nəzərdə tutan Fakultativ Protokol qəbul etdi. Protokol 2013-cü ilin martında qüvvəyə minmişdir.

Struktur baxımdan Preambula, 5 hissə və 31 maddədən ibarət olan İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda təsbit olunan hüquqların izah edilməsi üçün çərçivələr kimi xidmət etməyə yönəlmiş preambula, ümumilikdə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın Preambulasına analojidir və ifadələr üzrə Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə xatırladır. Paktda təsbit edilən hüquqların mənəvi əsaslarını (bəyan edilir ki, bu hüquqlar insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətdən yaranır) müəyyən etməklə, Preambula, həmçinin bir sıra vacib məqamları özündə saxlayır. Birincisi, Preambulada bəyan edilir ki, qorxu və

ehtiyacdən azad insan şəxsiyyəti idealının yalnız hər kəsin öz iqtisadi, sosial və mədəni, həmçinin, mülki və siyasi hüquqlarından istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradıldığı təqdirdə həyata keçirilə bilər. Preambula bütün insan hüquqlarının “bölünməzliyini” və “qarşılıqlı asılılığını” vurğulayır, hər iki Paktı “vahid tam” kimi qəbul etməyi təklif edir. Faktiki olaraq bu ideya ilə iştirakçı-dövlətlərin böyük əksəriyyəti razılaşmışdır. Preambula açıq-aydın şəkildə Paktı BMT Nizamnaməsi ilə əlaqələndirir. O, Nizamnamə üzrə dövlətlərin üzərinə qoyulmuş insan hüquqları sahəsində öhdəlikləri xatırladır və göstərir ki, onlar “azadlıqlar, ədalət və ümumi sülhün” əsasını təşkil edirlər.

Paktın 1-ci maddəsi özünü müəyyənətmə, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, təbii ehtiyatlardan sərbəst istifadə kimi hüquqları müəyyən edir. Burada özünü müəyyənətmə siyasi deyil, iqtisadi özünü müəyyənətməni, iqtisadi və sosial inkişaf yolunu sərbəst seçməni nəzərdə tutur.

Paktın III hissəsində (maddə 6-15) müdafiə olunan hüquqlar təsbit edilmişdir. Onların arasında əmək hüququ (maddə 6), əlverişli əmək şəraiti hüququ (maddə 7), peşəkar ittifaqlar yaratmaq və onlara üzv olmaq hüququ (maddə 8), sosial təminat hüququ (maddə 9), ailəni qorumaq hüququ (maddə 10), əlverişli həyat şəraiti hüququ (maddə 11), sağlamlığın qorunması hüququ (maddə 12), təhsil hüququ (maddə 13), mədəniyyət hüququ (maddə 15) qeyd edilməlidir. Qeyd edilən hüquqlar ayrıca beynəlxalq və regional konvensiya və sazişlərdə öz əksini tapsa da, universal və bütöv kompleks şəkildə məhz bu sənəddə ilk dəfə olaraq müəyyən olunmuşdur.

Pakta əsasən, iqtisadi hüquqların müdafiəsi genişdir, amma ümumidir. Hesab etmək olar ki, Paktın əsas faydası sosial və mədəni hüquqlar sahəsində daha qabarıqdır, çünki bu hüquqlar sahəsində beynəlxalq standartlar kifayət qədər hərtərəfli şəkildə formalaşmamışdır. Məsələn, qidalanma, yaşayış yeri, sağlamlığın qorunması və mədəni həyatda iştirak kimi hüquqlar heç bir məcburi hüquqi qüvvəyə malik beynəlxalq hüquqi sənəddə belə ardıcıl şəkildə təsbit edilməmişdir.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı şərh edən müasir beynəlxalq hüquq alimlərinin qənaətinə, Pakt insan hüquqlarına dair digər sənədlərdən fərqli olaraq, daha ətraflı izah və realizə üçün əlavə hüquqi vasitələr tələb edən normativ mexanizmdir. Məsələn, Paktda təsbit edilən bəzi hüquqlar yalnız konkret sahədə xüsusi normaların fonunda anlaşıla bilər. Əməklə bağlı müxtəlif hüquqlar (maddə 6, 9, 10), ailə, anaların və uşaqların bəzi hüquqları BƏT-in çoxsaylı konvensiyaları ilə sıx bağlıdır. Paktın bu sahədə müddəaları BƏT standartlarına istinad etmədən sadəcə qeyri-səmərəlidir.⁷⁴

Baxmayaraq ki, Pakt hüquqların geniş sferasını əhatə edir, onun zəifliyi çox ümumi xarakterli olmasındadır. Məsələn, Avropa Sosial Xartiyası sosial təminat hüququna dair üç maddəni özündə ehtiva etdiyi halda, Paktda bu hüquq maksimal dərəcədə qısa şəkildə ifadə edilmişdir. Qidalanma və yaşayış yeri hüquqları da analoji üsulla təsbit edilmişdir. Bu hüquqlar mürəkkəb və geniş izah tələb etsə də, çox ümumi şəkildə ifadə olunmuşdur. Paktın müddəalarının detallaşdırılması dərəcəsi onun layihəsinin hazırlığı vaxtı uzun mübahisələrin predmeti idi. Belə ki,

⁷⁴ Ben Saul, David Kinley, Jaqueline Mowbray. The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Cases, Materials, and Commentary. Oxford, Oxford University Press, 2014, p. 7.

Paktın müəllifləri, bir tərəfdən daha ümumi fikirlərin əks və subyektiv yanaşmalara gətirib çıxara biləcəyini vurğulayırdılarsa, digər tərəfdən isə BÖT standartları ilə kolliziyalara yol verməmək üçün ümumi müddəalardan istifadəyə üstünlük verirdilər.

Paktın konkret çatışmazlığı, xüsusilə Avropa Sosial Xartiyası ilə müqayisədə ondadır ki, Paktda xüsusi müdafiəyə ehtiyacı olan qruplar müəyyən edilməmişdir. Yalnız müəyyən maddələrdə (maddə 3, 10) qadınların və uşaqların vəziyyəti haqqında məsələlər təsbit olunur.

Paktın II hissəsi (2-5-ci maddələr) dövlətlərin öhdəlikləri ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Burada ümumi öhdəliklər (maddə 2.1), ayrı-seçkilik etməmək (maddə 2.2), qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi (maddə 3), mümkün məhdudiyyətlər (maddə 4), hüquqların pozulması (maddə 5) ilə bağlı məsələlər tənzimlənilir.

Əgər Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2.1-ci maddəsində dövlətlər öz üzərinə insan hüquqlarına hörmət və təmin etmək öhdəliyi götürürdüsə, bu Paktın 2.1-ci maddəsinə əsasən, iqtisadi sahədə inkişaf yolu ilə Paktda təsbit edilən hüquqların realizəsi öhdəliyi müəyyənləşdirilir. Dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial durumu eyni olmadığı üçün bu Paktda təsbit edilən hüquqların realizəsi də ardıcıl və tədricən baş verən proses olmalıdır. Dövlətlər Paktda nəzərdə tutulan hüquqların tam şəkildə həyata keçirilməsini bütün vasitələr, o cümlədən qanunvericilik tədbirlərinin görülməsi yolu ilə mümkün ehtiyatların maksimum səviyyəsində təmin etmək üçün addımlar atmalıdır. Bəzi şəraitlərdə dövlət ölçülərinin başqa növləri daha münasib olardı ki, belə ölçülərə cəmiyyətdə inzibati siyasətin təkmilləşdirilməsi və ya maarifçilik işini aid etmək olar. Məsələn, məşğulluq və ya evlə təminat sferalarında irqi ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması yalnız qanunvericiliyin tətbiqi ilə əldə edilmir.

İnsanların mənəvi problemləri ilə daha həssas vasitələrlə mübarizə aparmaq lazımdır (məsələn, məqsədli maarifçilik proqramları vasitəsilə). Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktdan fərqli olaraq, bu Paktda hüquqi müdafiənin məhkəmə vasitələrinin zərurəti vurğulanmır. Lakin bu o demək deyil ki, belə vasitələri heç vaxt istifadə etmək olmaz. Deməli, hüquqlar dövlətdən müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməyi tələb etdiyi təqdirdə hüquqi müdafiənin məhkəmə vasitələrinin tətbiqi daha məqsədəuyğun hesab olunur.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsində hüquqların məhdudlaşdırılması məsələsi müəyyən edilmişdir. Bu maddədə qeyd edilir ki, dövlətlər Pakta əsasən təmin etməyi öhdələrinə götürdükləri hüquqlardan istifadəni yalnız bu hüquqların təbiətinə uyğun olduğu qədər və yalnız demokratik cəmiyyətin ümumi rifahının yaxşılaşdırılması məqsədilə, qanunla müəyyənləşdirilən dərəcədə məhdudlaşdırma bilərlər.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt üçün hazırlanmış nəzarət sistemi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın nəzarət sistemindən müəyyən məqamlarda fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Paktın qəbul edilməsi zamanı onun müəllifləri belə bir qənaətdə gəldilər ki, Paktda təsbit olunan hüquqlar tədricən həyata keçirilə bildiyi üçün fərdi şikayətlərin verilməsi məqsədəuyğun deyil və bu səbəbdən uzun müddət Paktın fərdi şikayətlər proseduru olmamışdır. Beləcə, Paktın pozuntuları haqqında danışmaq mümkün deyil. Çünki onun mətnində yalnız qanunverici və inzibati proqramların yetərliliyindən söhbət

gedir. Müvafiq olaraq, Pakt üçün yalnız nəzarət vasitəsi kimi hesabat sistemi nəzərdə tutulmuşdur. Belə nəzarəti İnsan hüquqları Komitəsi yox, BMT-nin orqanlarından biri olan İqtisadi və Sosial Şura həyata keçirməli idi. Paktın 16 və 17-ci maddələrinə əsasən, dövlətlər görülməli tədbirlər və Paktın nəzərdə tutulan hüquqların həyata keçirilməsindəki tərəqqi haqqında hesabatlar verməyi öhdələrinə götürürlər. Bütün hesabatlar BMT Baş Katibinin adına ünvanlanır. BMT Baş Katibi isə hesabatın surətlərini bu Paktın müddəalarına uyğun olaraq İqtisadi və Sosial Şuraya göndərirdi.

Lakin sonradan qeyd olunan nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə zərurət yarandı. Belə ki, 1985-ci ildə İqtisadi və Sosial Şuranın 1984/4 sayılı Qətnaməsi əsasında ***İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə*** (bu barədə 8.3-də ətraflı məlumat verilmişdir) yaradıldı. Komitənin statusu haqqında İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın konkret müddəa olmasa da, Komitə həmin Paktın icrasına nəzarət funksiyasını yerinə yetirdiyi üçün müqavilə orqanı hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası 21 iyul 1992-ci il tarixdən İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın iştirakçısıdır. Bütövlükdə, bu beynəlxalq sənəd Respublikamızda əmək, sosial təminat, sağlamlığın qorunması, təhsil və mədəniyyət kimi sferalarda milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsində müsbət rol oynamışdır.

7.4. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası 4 noyabr 1950-ci ildə Avropa Şurası çərçivəsində Roma şəhərində imzalanmışdır. Konvensiyanın qüvvəyə minməsi üçün 10 üzv-dövlət tərəfindən onun ratifikasiyası tələb olunurdu. 1953-cü ilin sentyabrında Konvensiya qüvvəyə mindi. Hazırda Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin sayı 50-yə yaxındır. Konvensiyaya qoşulma üçün müvafiq dövlət Avropa Şurasının üzvü olmalıdır.

Konvensiya 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin inkişafı istiqamətində qəbul edilmişdir və onun əsas tezisini təkrarlayır: “İnsanların bərabər və bölünməz hüquq və azadlıqlarının tanınması ədalət və ümumi sülhün əsasıdır”. Konvensiyanın əsas məqsədi onun iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən riayət edilməli olan konkret beynəlxalq standartların müəyyənləşdirilməsidir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Şurasının bütün üzv-dövlətləri Konvensiyanın iştirakçılarıdır. Yeni üzv-dövlətlər Avropa Şurasına qəbul vaxtı bu Konvensiyanı imzalamağa və bir il ərzində ratifikasiya etməyə məcburdur. ***Konvensiyanın mətnini*** iki hissəyə ayırmaq olar:

- *müdafiə edilən hüquqların siyahısı;*
- *İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin fəaliyyətinin qaydaları.*

Konvensiyanın Preambulasında göstərilir ki, bu sənəd Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin məqsədinin, bəyan etdiyi hüquqların hamılıqla və səmərəli tanınmasının və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üçün qəbul edilmişdir.

1952-2017-ci illər arasında Konvensiyaya 16 əlavə protokol qəbul edilmişdir. 1, 4, 6, 7 sayılı protokollar qorunan hüquqların siyahısını, 12 və 13 saylı

protokollar isə mövcud hüquqların əhatə dairəsini və məzmununu genişləndirmişdir. 2, 3, 5, 8, 11, 14, 15 və 16 sayılı protokollar prosedur məsələlər və nəzarət mexanizmində dəyişikliklər və təkmilləşdirmələr etmişdir. 1 noyabr 1998-ci ildə 11 sayılı Protokolun qüvvəyə minməsindən etibarən 9 sayılı Protokol qüvvədən düşmüş və 10 sayılı Protokol öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Konvensiyanın birinci maddəsində qeyd edilir ki, razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiyanın I Bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər. Beləliklə, hər bir dövlət tərəfindən qəbul edilmiş öhdəlik həm öz vətəndaşları, həm də başqa razılaşan tərəflərin vətəndaşlarının hüquqlarının müdafiəsi məsələsi ilə məhdudlaşmır. Bu öhdəlik vətəndaşlığı və ya hüquqi statusundan asılı olmayaraq dövlətin yurisdiksiyası daxilində olan bütün şəxslərə şamil olunur.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası əlavə protokollarla tamamlanan mülki və siyasi hüquqların geniş kompleksini təsbit edir. Konvensiyanın 1-ci bölməsində yaşamaq hüququ (maddə 2), işgəncələrin qadağan olunması (maddə 3), köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması (maddə 4), azadlıq və toxunulmazlıq hüququ (maddə 5), ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ (maddə 6), qanunda nəzərdə tutulmamış cəzanın yolverilməzliyi (maddə 7), şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ (maddə 8), fikir, vicdan və din azadlığı (maddə 9), fikri ifadə etmək azadlığı (maddə 10), yığıncaqlar və birləşmək azadlığı (maddə 11), nikah hüququ (maddə 12), səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ (maddə 13), ayrı-seçkilərin qadağan olunması (maddə 14) kimi hüquq və azadlıqlar bəyan olunur.

Yuxarıda qeyd edilən hüquq və azadlıqlardan başqa, Konvensiyaya əlavə edilən protokollarla mülkiyyətin toxunulmazlığı, azad seçkilər hüququ (1 sayılı Protokol), hərəkət azadlığı və yaşayış yerinin seçilməsi azadlığı (4 sayılı Protokol), ölüm cəzasının ləğvi (6 və 13 sayılı protokollar) də müəyyən edilmişdir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin fikrincə, Konvensiya əsasən mülki və siyasi hüquqları müdafiə edir. Bu prioritetlər və taktika məsələsidir. Hərçənd iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların da daxil edilməsi barədə də fikirlər mövcud idi, lakin dövlətlər tərəfindən mübahisəsiz qaydada, tez və rahat qəbul edilə bilən mətnin hazırlanması üçün yalnız mülki və siyasi hüquqlar nəzərə alınmışdı.⁷⁵ Məsələnin digər tərəfi ondadır ki, Avropa ölkələrində, xüsusilə də Qərbi Avropada iqtisadi, sosial hüquqlar kompleksinə yanaşma fərqlidir. Əksər mütəxəssislər hesab edirlər ki, insan hüquqları dedikdə, əslində mülki və siyasi hüquqlar nəzərdə tutulmalıdır, həmçinin demokratik cəmiyyətdə məhz bu kateqoriya hüquqlar aparıcı olmalıdır. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar çox problematiktir və belə hüquqların realizəsi əlavə vəsaitlər, təşəbbüslər tələb edir.

Konvensiyanın daha çox müzakirə obyektinə çevrilən norması “Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ” adlı 6-cı maddəsidir. Bu maddə fərd üçün təşkilati təminatlar qismində bir sıra prosessual hüquqları müəyyən edir. Məsələn, qanuna əsasən yaradılan müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən qərar çıxarılması,

⁷⁵ David Harris, Michael O'Boyle, Ed Bates, Carla Buckley. Harris, O'Boyle & Warbrick: Law of the European Convention on Human Rights. Second edition. Oxford, Oxford University Press, 2009, p.3.

ağlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququ, məhkəməyə çıxış və s. Ümumiyyətlə, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi təcrübəsinə istinadən qeyd edək ki, bu maddə demokratik cəmiyyətdə ədalətli məhkəmə prosesinin realizəsində müstəsna rola malikdir (1984-cü il *De Kubber Belçikaya qarşı işi*). Bundan əlavə, Məhkəmənin mövqeyinə görə, bu maddənin dar mənada təfsiri üçün heç bir əsas yoxdur (1999-cu il *Moreyra de Azevedo Portuqaliyaya qarşı işi*). Belə ki, 6-cı maddə yalnız cinayət prosesinə yox, həm də intizam və digər prosedurlara da tətbiq edilir.

Konvensiya ilə bütün hüquq və azadlıqlar müvafiq anlayışlara malikdir, hətta bəzi hallarda kifayət qədər geniş anlayışlara da rast gəlinir. Bir çox maddələrdə birinci cümlə və ya bənd müvafiq hüququn ümumi təsdiqini özündə əks etdirir və növbəti bəndlər isə adətən həmin hüququn məhdudiyyətlərini nəzərdə tutur.

Bəzi hüquq və azadlıqlar, məsələn, fikri ifadə etmək azadlığı, yığıncaqlar və birləşmək azadlığı milli təhlükəsizlik, ictimai təhlükəsizlik, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi naminə məhdudlaşdırıla bilər. Ancaq məhdudiyyətlər diqqətlə xülasə edilmişdir və ümumi mənada yalnız onlar qanunla nəzərdə tutulmuşdursa və hər hansı ictimai maraqların mühafizəsi üçün demokratik cəmiyyətdə zəruridirsə, yolveriləndir.

Konvensiyanın 15-18-ci maddələri hüquq və azadlıqların realizə şərtlərinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. “Fövqəladə hallar zamanı öhdəliklərdən geri çəkilmə” adlı 15-ci maddəyə müvafiq olaraq, müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fövqəladə hallar zamanı razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərti ilə, yalnız vəziyyətin fövqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərinə uyğun olmayan tədbirlər görə bilər. Bu geri çəkilmə hüququndan istifadə edən razılığa gələn Yüksək Tərəf gördüyü tədbirlər və onların səbəbləri haqqında Avropa Şurasının Baş Katibini tam məlumatlandırmalıdır. O, həmçinin belə tədbirlərin dayandırılması və Konvensiyanın müddələrinin yenidən tam həyata keçirilməyə başlanması haqqında da Avropa Şurasının Baş Katibinə məlumat verməlidir.

Konvensiyada heç nə hər hansı dövlətin, qrupun və ya şəxsin burada təsbit olunan hüquq və azadlıqlarının ləğvinə və ya onların Konvensiyada nəzərdə tutulandan daha artıq məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı əməl törətmək hüququna malik olması kimi şərh oluna bilməz.

Konvensiyanın 19-cu maddəsinə müvafiq olaraq, tərəflərin bu Konvensiya və ona dair Protokollar ilə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayət etmələrini təmin etmək məqsədi ilə İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi təsis olunur. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi yurisdiksiyasının Konvensiya normalarının təfsir və tətbiq məsələləri üzrə məcburiyyətinin tanınması İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qərarlarının məcburi qüvvəsinin tanınması deməkdir. Bu, həmçinin Konvensiya normalarının İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təfsir etdiyi kimi tanınması və tətbiq edilməsi anlamına gəlir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qərarlarının Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin milli qanunvericiliklərinə birbaşa təsir imkanları Konvensiya mexanizminin unikal özəlliyinin təəcəssümüdür. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasını şərh edərək hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, Konvensiyanın ümumi yanaşması həmrəylik və subsidiarlıq prinsiplərinə əsaslanmışdır. Həmrəylik dedikdə,

Konvensiyaya uyğun olaraq qorunan hüquqların təminatı haqqında razılaşan tərəflərin öhdəlikləri nəzərdə tutulur ki, bu, həmin dövlətlərin milli hüququnda öz əksini tapır. Subsidiarlıq dedikdə isə burada söhbət İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin fəaliyyətindən gedir. Başqa sözlə desək, İnsan hüquqları üzrə Məhkəməsi milli hüquqa münasibətdə subsidiar, köməkçi rol oynayır.⁷⁶

Konvensiyanı ratifikasiya edən andan iştirakçı-dövlətlərin qanunverici və hüquq tətbiqi orqanları İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarını nəzərə almalı, riayət etməli və icra etməlidirlər. Lakin səmərəli icra üçün milli səviyyədə səmərəli və hərəkətli mexanizm zəruridir. “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyanın və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə” 25 dekabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə dövlətimiz bu Konvensiyaya qoşulmuşdur. Respublikamız 4 aprel 2006-cı il tarixdə Konvensiyanın nəzarət sisteminə düzəlişlər edilməsinə dair 14 sayılı Protokola, 2 may 2014-cü ildə isə Konvensiyada dəyişikliklər edən 15 sayılı Protokola da qoşulmuşdur.

Konvensiya normalarının və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi presedentlərinin milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi məsələsi bu istiqamətdə qəbul edilmiş milli normativ sənədlərdə öz təsbitini tapmışdır. Xüsusilə də “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanununu və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” 2006-cı il tarixli Qərarını qeyd etmək lazımdır.

⁷⁶ Ovey C., White R. Jacobs and White, The European Convention on Human Rights. Third edition. Oxford, Oxford University Press, 2002, p. 14.

VIII FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ UNİVERSAL TƏMİNAT SİSTEMLƏRİ

8.1. İnsan hüquqlarının müdafiəsində beynəlxalq təşkilatların rolu. Beynəlxalq nəzarət sisteminin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri

XX əsrin başlanğıcına kimi beynəlxalq təşkilatların yaradılması layihələri dövlət xadimləri, siyasətçilər və müxtəlif ölkələrin alimləri tərəfindən nəzəri planda irəli sürülmüş və müzakirə olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatda **“beynəlxalq təşkilat”**, o cümlədən bütövlükdə **“təşkilat”** termininə vahid yanaşma yoxdur. Belə ki, sosiologiya, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsindəki mütəxəssislər tərəfindən buna müxtəlif anlayış və təriflər verilmişdir. Məsələn, sosioloqlar təşkilatı məqsədli birlik, birgə məqsədlərə nail olmağı şərtləndirən elementlərin iyerarxiya qaydasında birləşməsi kimi izah edirlər. Bu, ayrı-ayrılıqda insanların nail ola bilmədikləri, lakin onların hər biri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqsədlər naminə birləşməsini göstərir. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi ilə məşğul olan mütəxəssis-alimlərin fikrincə isə, beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq həyatın nizama salınmasının daha inkişaf etmiş və fərqli mexanizmləri sırasına aiddir. Eyni zamanda, onlar hesab edirlər ki, beynəlxalq təşkilatlar ümumi problemlərin birgə həll edilməsi üçün könüllü əsaslarla üzvləri tərəfindən yaradılan və nizamnamə çərçivəsində öz fəaliyyətini həyata keçirən beynəlxalq əməkdaşlığın sabit, strukturu dəqiq müəyyən olunmuş formasıdır.

Bütövlükdə, beynəlxalq təşkilatlar təşkilatın məqsədi, prinsipləri, səlahiyyətləri, strukturu və əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edən müqaviləyə uyğun olaraq, beynəlxalq münasibətlərin bu və ya digər sahəsində əməkdaşlıq üçün daimi əsaslarla yaradılmış dövlətlərin birliyidir. Müasir dövrdə isə beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüquqda və insan hüquqlarının təminatında rolu, o cümlədən onların öz üzvlərinə təsiretmə mexanizmi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etməkdədir. Ədəbiyyatda beynəlxalq təşkilatların hüquq subyektivliyinin mühüm xüsusiyyətləri kimi aşağıdakı **alamətlərin** olması qeyd edilir:

- beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən beynəlxalq şəxsiyyət qismində tanınma;
- xüsusi hüquq və öhdəliklərin mövcudluğu;
- özünün funksiyalarının sərbəst yerinə yetirilməsi hüququnun olması;
- müqavilələr bağlamaq hüququ;
- beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak;
- immunitet və imtiyazlara malik olmaq hüququ;
- beynəlxalq hüquq normalarının icrasının təmini hüququ;
- beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət.⁷⁷

Beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakı **funksiyaları** həyata keçirir:

⁷⁷ Международное публичное право. Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. Отв. ред. К.А.Бекяшев. Москва, 2004, с. 255-263.

- *normayaradıcılıq funksiyası;*
- *məcəllələşdirmə funksiyası;*
- *informasiya funksiyası;*
- *nəzarət funksiyası;*
- *operativ funksiya.*

Beynəlxalq təşkilatların bilavasitə insan hüquqları sahəsindəki fəaliyyətinin ***əsas istiqamətləri*** kimi bir sıra hallar müəyyən edilə bilər.

Birincisi, bütün beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti insan hüquqları amili üzərində qurulmuşdur.

İkincisi, insan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq normalar bilavasitə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmişdir. Məsələn, bu zaman BMT, Avropa Şurası, BƏT, UNESCO və s. beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlər qeyd edilməlidir.

Üçüncüsü, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlər məhz təşkilati funksiyalara malikdir və beynəlxalq təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, insan hüquqları sahəsində yeni beynəlxalq təşkilati mexanizmlərin formalaşmasında beynəlxalq cəmiyyət daim ciddi maraqlıdır.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq təşkilatların rolundan danışarkən beynəlxalq nəzarət sisteminin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri qeyd edilməlidir. Bütövlükdə, nəzarət beynəlxalq hüququn təsir qüvvəsinin zəruri şərtidir. ***Nəzarət*** dedikdə, subyektlərin davranışlarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğunu müəyyən edən məlumatların yoxlanılması prosesi başa düşülür. Hazırkı dövrdə beynəlxalq nəzarət mexanizmlərinin inkişaf tendensiyası müşahidə olunur. Əgər nəzarətin birinci funksiyası hüquqpozma faktının aşkar olunmasıdırsa, onun ikinci funksiyası hüquq pozucusunu beynəlxalq hüquqi göstərişlərə riayət etməyə məcbur edən qüvvəyə malik olmasıdır. Nəzarətin hüquq normalarının təfsiri kimi üçüncü funksiyası da mövcuddur.

Nəzarətin iki növü fərqləndirilir: ***milli və beynəlxalq nəzarət***. Hər iki növ nəzarət son dövrlər ərzində kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bundan əlavə, informasiya vasitələrinin inkişafı ona gətirib çıxarmışdır ki, beynəlxalq hüquqpozma hallarının gizlədilməsi, demək olar ki, artıq mümkün deyildir.

Milli nəzarət bütün növ beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə münasibətdə həyata keçirilir və ümumilikdə əsas nəzarət hesab olunur. Bu nəzarət həm milli hüquqla, həm də beynəlxalq hüquqla müəyyən olunan qaydada həyata keçirilir.

Beynəlxalq nəzarət beynəlxalq orqan və təşkilatların köməyi ilə (təcrübi olaraq belə orqan və təşkilatların hamısı bu və ya digər dərəcədə müvafiq funksiyanı həyata keçirirlər) dövlətlərin kollektiv səyləri nəticəsində həyata keçirilir.

Beynəlxalq nəzarətin özünün də iki növü vardır: *xüsusi (və ya konvension)* və *ümumi*. *Xüsusi nəzarət* konkret konvensiya və ya oxşar sazişlər qrupuna münasibətdə xüsusi olaraq yaradılmış mexanizm əsasında həyata keçirilir. *Ümumi nəzarət* isə bu və ya digər sahədə dövlətlərarası əməkdaşlığı tənzimləyən beynəlxalq orqan və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Belə nəzarət beynəlxalq hüququn müvafiq normalarına riayət olunması sahəsində fəaliyyətlə əlaqədardır.

Dövlətlərin öz öhdəliklərinə əməl etməsinin yoxlanılmasının müvafiq forma və metodlarından istifadə edilməklə beynəlxalq nəzarətin aşağıdakı mərhələlərini fərqləndirmək olar:

- nəzarət fəaliyyəti subyektinin, nəzarət altında olan obyektin və onun beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərinin, nəzarətin aparılmasının forma və metodlarının da daxil olduğu təşkilatın hazırlıq mərhələsi;

- beynəlxalq hüququn ümümtanınmış prinsipləri və beynəlxalq nəzarətin xüsusi prinsiplərinə müvafiq olaraq, nəzarət altında olan obyektin özünün beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərinə əməl etməsinə dair məlumatların toplanması;

- nəzarət altında olan obyektin davranışına dair toplanmış faktiki məlumatlarla onun beynəlxalq-hüquqi öhdəlikləri arasında müqayisə aparılması yolu ilə qiymət verilməsi və nəticələrin əsaslandırılması, hüquqi normalardan kənara çıxmanın müəyyənəşdirilməsi;

- beynəlxalq nəzarəti həyata keçirən müvafiq orqan və təşkilatlar, eləcə də bu məqsədlə təsis edilmiş digər qurumlar tərəfindən nəzarət altında olan obyektin öz beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərinə əməl etməsinə nail olmaq məqsədilə qərarların, tövsiyələrin, təlimatların (göstərişlərin) qəbul edilməsi;

- beynəlxalq nəzarət subyektləri tərəfindən hüquq pozan dövlətə münasibətdə beynəlxalq hüquq normaları ilə kollektiv tədbirlər görülməsi.

8.2. İnsan hüquqları sahəsində BMT-nin əsas fəaliyyət istiqamətləri

BMT-nin insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində nəzarət sistemi onun əsas və köməkçi orqanlarının fəaliyyət dairəsindən ibarətdir. Faktiki olaraq BMT-nin bütün əsas və köməkçi orqanları insan hüquqları problemləri ilə bu və ya digər dərəcədə məşğuldurlar. BMT-nin əsas məqsədləri beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, beynəlxalq cinayətkarlığa və terrorçuluğa qarşı mübarizə aparmaq, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənətməsi prinsiplərini rəhbər tutaraq millətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, iqtisadi, sosial mədəni və humanitar xarakterli problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək kimi vacib məsələləri özündə birləşdirir. BMT-nin *altı əsas orqanı* vardır. Bunlardan beşi – **Baş Məclis**, **Təhlükəsizlik Şurası**, **İqtisadi və Sosial Şura**, **Qəyyumluq Şurası** və **Katiblik** Nyu-Yorkda (ABŞ), **Beynəlxalq Məhkəmə** isə Haaqada (Niderland) yerləşir.

Baş Məclis BMT-nin nümayəndəli orqanıdır. BMT-nin bütün üzvləri Baş Məclisdə təmsil olunmuşdur. Baş Məclisin səlahiyyətinə BMT Nizamnaməsinin tətbiq dairəsində olan istənilən məsələ aiddir. O, sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bağlı dövlətlərin əməkdaşlığının ümumi prinsiplərini, o cümlədən tərkislah məsələlərini nəzərdən keçirə bilər, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq məsələlərini, insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə dəstək verilməsi, beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı və onun məcəllələşdirilməsi məsələlərini müzakirə edə bilər, BMT üzvlərinə və ya Təhlükəsizlik Şurasına hər hansı bu cür məsələ və ya işlər üzrə tövsiyələr verə bilər.

Bu funksiyaların yerinə yetirilməsinə cavabdehliyi, əsasən, BMT Baş Məclisi və onun rəhbərliyi altında İqtisadi və Sosial Şura daşıyır (Nizamnamənin 60-cı maddəsi). Baş Məclisin insan hüquqları sahəsində əsas səlahiyyətləri Nizamnamənin 13-cü

maddəsində qeyd edilmişdir. Burada deyilir ki, Baş Məclis irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər bir kəsin insan hüquq və əsas azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərmək və iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa kömək məqsədilə tədqiqatlar təşkil edir və tövsiyələr verir.

Adətən insan hüquqları üzrə məsələlər Baş Məclis tərəfindən onun əvvəlki sessiyalarında qəbul etdiyi qərarlara və İqtisadi və Sosial Şuranın hesabatının müvafiq bölmələrinə əsasən gündəliyə salınır. Bu məsələlər müntəzəm olaraq BMT-nin digər baş orqanları, üzv-dövlətlər və Baş Katib tərəfindən müzakirə edilir.

BMT Nizamnaməsinə əsasən, Baş Məclisin insan hüquqları sahəsində qəbul etdiyi normalar üzv-dövlətlər üçün hüquqi baxımdan məcburi deyildir. Lakin Baş Məclisin qətnamələrinin qəbulunun üzv-dövlətlərin səs çoxluğu prinsipinə əsaslanması və üzv-dövlətlərin Nizamnamənin 55-ci və 56-cı maddələrinə müvafiq olaraq, özlərinə insan hüquqlarına ümumi hörmət və riayət edilməsinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə əməkdaşlıq etmək kimi öhdəlik götürməsi bu qətnamələrin bütün dövlətlər üçün məcburi olan müəyyən beynəlxalq-hüquqi prinsip və normaların mövcudluğunu sübut edir. Daha sonra, BMT Nizamnaməsinin 22-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Baş Məclis insan hüquqları sahəsində öz funksiyalarını həyata keçirmək məqsədilə zəruri hallarda müxtəlif köməkçi orqanlar yaradır.

Baş Məclisin **6 mühüm komitəsi** vardır. Bunlar hüquq ədəbiyyatında Baş Məclisin baş komitələri də adlanır. Bu komitələr aşağıdakılardır:

- *Birinci komitə – siyasi məsələlər və təhlükəsizlik məsələləri, o cümlədən perspektiv məsələlər;*
- *İkinci komitə – iqtisadi və maliyyə məsələləri;*
- *Üçüncü komitə – sosial və humanitar məsələlər, mədəniyyət məsələləri;*
- *Dördüncü komitə – xüsusi siyasi məsələlər və qəyyumluq və özü-özünü idarə etməyən ərazilərin məsələləri;*
- *Beşinci komitə – inzibati və büdcə məsələləri;*
- *Altıncı komitə – hüquq məsələləri.*

İnsan hüquqlarına aid olan əksər məsələlər Baş Məclisin Üçüncü komitəsi (sosial və humanitar məsələlər, mədəniyyət məsələləri) tərəfindən baxılır, lakin onlardan bəziləri həm də başqa komitələr tərəfindən müzakirə olunur. Onlar tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar Baş Məclisin plenar iclaslarında müzakirə olunur və təsdiqlənir.

Təhlükəsizlik Şurası BMT orqanları sistemində xüsusi yer tutur. Təhlükəsizlik Şurasının tərkibi 15 üzv-dövlətdən: 5 daimi üzv-dövlətdən və BMT Baş Məclisi tərəfindən iki il müddətinə seçilən 10 qeyri-daimi üzv-dövlətdən ibarətdir. 5 daimi üzv-dövlətlər bunlardır: Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, Çin, Fransa və Rusiya Federasiyası (1991-ci ilə qədər SSRİ). 10 qeyri-daimi üzv-dövlətlər coğrafiya prinsipi ilə bu qaydada seçilir: 5 dövlət – Afrika və Asiya dövlətlərindən; 1 dövlət – Şərqi Avropa dövlətlərindən; 2 dövlət – Latın Amerikasına dövlətlərindən; 2 dövlət – Qərbi Avropa dövlətlərindən və digər dövlətlərdən.

Təhlükəsizlik Şurasının qərarları əsasən minimum 9 səs çoxluğu ilə qəbul edilir ki, bu zaman daimi üzv-dövlətlərin tam səs verməsi tələb olunur (prosedur qərarlarından başqa). Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına münasibətdə daimi üzv-dövlətlərin veto hüququ vardır.

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında başlıca məsuliyyət məhz Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə qoyulmuşdur. Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq ixtilafa gətirib çıxara bilən və ya beynəlxalq mübahisəyə səbəb ola bilən istənilən mübahisəni və ya situasiyanı, həmin mübahisənin və ya situasiyanın davam etməsinin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcəyini müəyyən etmək məqsədilə tədqiq edə bilər. Təhlükəsizlik Şurasının təcrübədə geniş həyata keçirdiyi, lakin BMT Nizamnaməsinin özündə birbaşa göstərilməyən daha bir mühüm səlahiyyəti vardır: potensial və ya mövcud münaqişə rayonuna müvafiq dövlətin razılığı ilə sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi (sülhün bərpa edilməsi və ya qorunub saxlanması üzrə əməliyyatlar).

Nizamnamə ilə müəyyən olunan bu müddəalar, əsasən təcavüz aktları zamanı beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına yönəlməsinə baxmayaraq, BMT təcrübəsi göstərir ki, Təhlükəsizlik Şurası öz səlahiyyətlərindən ayrı-ayrı dövlətlərdə insan hüquqlarının kütləvi pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədilə də istifadə edə bilər. Nizamnamənin 39-cu maddəsində nəzərdə tutulan “sülhə təhlükə” anlayışı dəqiq müəyyən olunmadığına görə Nizamnamə Təhlükəsizlik Şurasına bu sahədə fəal tədbirlər görməyə imkan verir. İlk dəfə Təhlükəsizlik Şurası Nizamnamənin VII fəslə ilə nəzərdə tutulan səlahiyyətlərindən Rodeziyaya münasibətdə istifadə etdi. 1965-ci ildə Təhlükəsizlik Şurası belə hesab etdi ki, Rodeziyada mövcud olan irqçi rejim “sülhə təhlükə”dir və buna görə də bütün dövlətləri bu rejimlə bütün əlaqələri kəsməyə, neft və benzin ticarətinə embarqo qoymağa çağırırdı. 1966-cı ildə Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Rodeziyaya qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq olunması barədə qərar qəbul etdi. Belə sanksiyalar daha çox 1990-cı ildə İraqa, 1991-ci ildə Yuqoslaviyaya, 1992-ci ildə isə Liviya, Liberiya və Anqolaya qarşı tətbiq edilmişdir.

BMT Təhlükəsizlik Şurası BMT sistemində yeganə orqandır ki, öz səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlər üzrə məcburi qərarlar qəbul edə bilər.

İqtisadi və Sosial Şura BMT-nin və onun ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının iqtisadi və sosial sahələrdə fəaliyyətini əlaqələndirən orqandır. O, Baş Məclis tərəfindən üç il müddətinə seçilən 54 üzv-dövlətdən ibarətdir. İqtisadi və Sosial Şura beynəlxalq iqtisadi və sosial problemləri müzakirə etmək və müvafiq tövsiyələr işləyib hazırlamaq üçün mərkəzi forum rolunu oynayır. O, iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə ilə yanaşı, digər sahələrdə beynəlxalq məsələlərə dair tədqiqatlar aparır, məruzələr edir və ya istənilən belə məsələlərlə bağlı Baş Məclisə, BMT üzvlərinə və maraqlı ixtisaslaşdırılmış təsisatlara tövsiyələr verir, Baş Məclisə təqdim etmək üçün konvensiya layihələri hazırlayır. Təsədüfi deyildir ki, məhz İqtisadi və Sosial Şuranın iştirakı ilə Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, insan hüquqlarına dair 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktlar və s. beynəlxalq sənədlər hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

İqtisadi və Sosial Şura BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsinə müvafiq olaraq, irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsi və riayət edilməsinin dəstəklənməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir. İqtisadi və Sosial Şuranın ən mühüm səlahiyyətlərindən biri də BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının fəaliyyətini əlaqələndirməkdir. İqtisadi və Sosial Şura bu təşkilatlarla xüsusi sazişlərə

girir, onlarla məsləhətləşmələr aparır və tövsiyələr verir, onlardan müntəzəm məruzələr alır. BMT Nizamnaməsinin 68-ci maddəsində qeyd edilir ki, İqtisadi və Sosial Şura iqtisadi və sosial sahələrdə, o cümlədən insan hüquqlarına dəstək vermək üçün komissiyalar və habelə öz funksiyalarının icrası üçün tələb olunan digər bu cür komissiyalar təsis edir. Hazırda onun 9 funksional komissiyası vardır. Məsələn, İnsan hüquqları üzrə Komissiya (hal-hazırda İnsan hüquqları Şurası), Sosial inkişaf komissiyası, Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi üzrə komissiya, Statistika komissiyası, Qadınların vəziyyəti üzrə komissiya və s. Bundan əlavə, köməkçi orqan kimi İqtisadi və Sosial Şuranın 5 regional komissiyası vardır: Afrika üzrə İqtisadi komissiya, Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi və sosial komissiya, Avropa İqtisadi komissiyası, Latin Amerikası və Karib hövzəsi üzrə İqtisadi komissiya, Qərbi Asiya üzrə İqtisadi və sosial komissiya.

Beynəlxalq Məhkəmə BMT-nin əsas məhkəmə orqanıdır. O, BMT Nizamnaməsinə əlavə olunan və onun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən Statuta uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq Məhkəmə dövlətlər arasındakı mübahisələri həll edir və hüquqi məsələlər üzrə məsləhət xarakterli rəylər çıxarır. Hər bir dövlət tərəf kimi çıxış etdiyi Beynəlxalq Məhkəmənin qərarına əməl etməlidir. BMT-nin bütün üzvləri *ipso facto* Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun iştirakçılarıdır. O, dövlətlər arasındakı beynəlxalq mübahisələrin həllində mühüm bir institut olmaqla, həm də Baş Məclisin, Təhlükəsizlik Şurasının və digər orqanların hüquqi məsələlərdə sorğuları üzrə məsləhətçi rəylər verir.

BMT Katibliyinin başlıca vəzifəsi bütün Təşkilatın normal fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir. Katiblik Baş Katibdən və təşkilat üçün tələb olunan ştatdan ibarətdir. Baş Katib tərəfindən Baş Məclisin müəyyən etdiyi qaydalara əsasən təyin olunan Katibliyin işçiləri beynəlxalq vəzifəli şəxslər hesab olunurlar. BMT-nin hər bir üzvü Baş Katibin və Katiblik əməkdaşlarının vəzifələrinin sırf beynəlxalq xarakterinə hörmət etməli və onlara öz vəzifələrini yerinə yetirərkən heç bir təsir göstərməməlidir. Katibliyin tərkibinin düzgün seçilməsinin, BMT Nizamnaməsinin 101-ci maddəsində göstəriləyi kimi, vəzifələrin bölünməsində ədalətli coğrafi bölgü prinsipini gözləməyin, onun işinin hərtərəfli düzgün təşkil edilməsinin bütün təşkilatın müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. BMT-nin Baş Katibi Təşkilatın baş inzibati vəzifəli şəxsidir. O, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Məclis tərəfindən 5 il müddətinə təyin olunur. O, əsasən icra-sərəncam funksiyalarını yerinə yetirir. Baş Katibin mühüm səlahiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılmasına təhlükə törədə bilən istənilən məsələni Təhlükəsizlik Şurasının nəzərinə çatdırıb bilər. Baş Katib beynəlxalq mübahisələrin və situasiyaların nizamlanmasında mühüm rol oynayır.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində BMT çərçivəsində aparılan işlərdə BMT Baş Katibinin rolu da xüsusilə qeyd edilməlidir. Belə ki, 1966-cı il Paktlarında və digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təsbit olunmuş insan hüquqlarına əməl edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən dövlətdaxili tədbirlər barədə illik hesabatların qəbul edilməsi, insan hüquqları ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində tövsiyə və tapşırıqların verilməsi bunun bariz nümunəsidir. Bunlarla yanaşı, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm beynəlxalq mexanizmlərdən hesab edilən BMT-nin İnsan

hüquqları üzrə Ali Komissarlığı və BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı bu gün də BMT Baş Katibinin rəhbərliyi altında fəaliyyətlərini uğurla davam etdirirlər.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci il martın 2-dən BMT-nin bərabərhüquqlu üzvüdür. Beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi Azərbaycan Respublikasının BMT-dəki fəaliyyətinin əsas məqsədləri və onların beynəlxalq təşkilatın vəzifələri ilə uzlaşdırılması son dərəcə əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

İnsan hüquqları Komissiyası BMT orqanlarından ən əhəmiyyətlisi kimi 1946-cı ildə yaradılmış və öz işinə 1947-ci ildə Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin hazırlanması ilə başlamışdır. Komissiya BMT-nin insan hüquqları problemləri ilə məşğul olan mühüm orqanıdır. Onun səlahiyyət dairəsi olduqca genişdir. Belə ki, Komissiya insan hüquqları sahəsində istənilən məsələ ilə məşğul ola bilər. Komissiya insan hüquqları sahəsində tədqiqatlar aparır, sonrakı fəaliyyət üçün tövsiyələr verir və BMT-nin insan hüquqlarına dair sənədlərini hazırlayır. Komissiyanın iclaslarında sadalanan işlərlə yanaşı, həmçinin insan hüquqlarının pozulması faktları ilə bağlı verilmiş ərizələrə baxır və müvafiq məlumatları araşdırır. Bundan əlavə, İnsan hüquqları Komissiyası çərçivəsində ayrı-ayrı dövlətlər və qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqlarına aid məsələ qaldıra bilərlər.

Komissiyanın prosedur qaydalarına aşağıdakıların yaradılması daxildir: işçi qrupları, ölkələr üzrə mandatı olan xüsusi məruzəçilər, nümayəndələr, müstəqil ekspertlər və mövzular üzrə (tematik) xüsusi məruzəçilər, nümayəndələr, ekspertlər. Hazırda İnsan hüquqları Komissiyasının 20-dən çox xüsusi tematik proseduru mövcuddur. Məsələn, Özbəşinə həbsdə saxlamalar üzrə İşçi qrupu, İşgəncələr və digər qəddar və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri üzrə Xüsusi Məruzəçi, Din və ya etiqad azadlığı məsələləri üzrə Xüsusi Məruzəçi, Miqrantların hüquqları üzrə Xüsusi Məruzəçi və s.

Məruzəçilər institutu dövlətlə təmasda olan əsas mexanizmlərdən biridir və hərtərəfli təhlillərə, o cümlədən araşdırmalara əsaslanır. Məsələn, 26 fevral - 5 mart 2006-cı illərdə din və ya etiqad azadlığı üzrə xüsusi məruzəçi Asma Cahangir Azərbaycanda Respublikasındakı vəziyyəti qiymətləndirmək üçün bu ölkəyə səfər etmişdir. Öz hesabatında xüsusi məruzəçi Azərbaycan Respublikasında ümumilikdə dini tolerantlığın yüksək səviyyədə olduğunu və böyük əksəriyyətin müsəlmanlar təşkil etməsinə baxmayaraq, həqiqi dini harmoniyanın mövcud olduğunu vurğulamışdır.

Lakin İnsan hüquqları Komissiyasının fəaliyyətinin kifayət qədər səmərəli olmadığını və daimi əsasda fəaliyyət göstərmədiyini nəzərə alaraq, BMT Baş Məclisi İnsan hüquqları Komissiyasını BMT Baş Məclisinin köməkçi orqanı kimi ***İnsan hüquqları üzrə Şura*** ilə əvəz etmək barədə 15 mart 2006-cı il tarixli qətnamə qəbul etmişdir. 2006-cı ildə Şuranın birinci tərkibi seçilmişdir və Azərbaycan Respublikası 47 üzvdən biri kimi Avropanı təmsil etmişdir. İnsan hüquqları Şurası kobud və sistematik pozulma da daxil olmaqla insan hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar şəraitlərə baxmağa səlahiyyətliyədir. Şuranın vəzifələrinə daxildir: iştirakçı-dövlətlərə onların razılığı ilə insan hüquqları sahəsində tədris və məsləhət xarakterli fəaliyyətdə yardım göstərmək; insan hüquqları sahəsində tematik məsələlərin müzakirəsi üçün forum rolunu oynamaq; BMT Baş Məclisinə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüququn inkişafı ilə əlaqədar tövsiyələr vermək; dövlətlərin insan hüquqları sahəsində öz üzərilərinə götürdüləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə yardım etmək;

dövlətlərin öz üzərilərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirmələri üzrə obyektiv və etibarlı məlumat üçün ümumi dövrü məruzələr almaq; insan hüquqları sahəsində hökumətlərlə, regional təşkilatlarla, milli təsisatlar və mülki cəmiyyətlə sıx əməkdaşlıq etmək; insan hüquqlarının inkişafı və müdafiəsi üzrə tövsiyələr qəbul etmək; BMT Baş Məclisinə illik məruzələr təqdim etmək.

İnsan hüquqları üzrə Şura üzvləri ədalətli coğrafi bölgü prinsipi əsasında belə seçilir: Afrika dövlətləri qrupuna 13 yer, Asiya dövlətləri qrupuna 13 yer, Şərqi Avropa dövlətləri qrupuna 6 yer, Latin Amerikası və Karib hövzəsi dövlətləri qrupuna 8 yer, Qərbi Avropa dövlətləri qrupuna və digər dövlətlərə 7 yer. Şuranın ildə 3 dəfədən az olmayaraq sessiyalarının keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu sessiyaların isə 10 həftədən az olmayaraq keçirilməsi müəyyən edilmişdir.

1947-ci ildə İnsan hüquqları Komissiyası özünün ilk yığıncağında *Ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və azlıqların müdafiəsi üzrə Altkomissiya* təsis etmişdir. Altkomissiyanın yaradılmasının məqsədləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: ayrı-seçkiliyin bütün formaları, irqi, milli, dini və dil azlıqların insan hüquqları və azadlıqları üzrə Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə əsaslanaraq tədqiqatlar aparmaq və tövsiyələr vermək; İqtisadi və Sosial Şura və İnsan hüquqları Komissiyası tərəfindən onun üzərinə qoyulan istənilən vəzifəni yerinə yetirmək; və s.

1999-cu ildən Altkomissiya İnsan hüquqlarının müdafiəsi və təşviqi üzrə Altkomissiya adlandırıldı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Altkomissiya da öz növbəsində, İnsan hüquqları Komissiyası kimi müvafiq işçi qrupları təsis edir: Məlumatlar üzrə İşçi Qrupu, Köləlik və buna bənzər praktika, həmçinin uşaq əməyinin və fahişəliyin üçüncü tərəf vasitəsilə istismarı məsələləri üzrə İşçi Qrupu, Azlıqlar üzrə İşçi Qrupu, Transmilli korporasiyalar üzrə İşçi Qrupu. Altkomissiya bir çox məsələlər, o cümlədən öz fəaliyyətinə dair qətnamələr və qərarlar qəbul edir, digər məsələlər üzrə isə İnsan hüquqları Komissiyası və İqtisadi və Sosial Şura tərəfindən qəbul olunmaq üçün qətnamə layihələri hazırlayır.

İnsan hüquqları Şurası fəaliyyətə başlayandan sonra Altkomissiyanın əvəzində 18 ekspertdən ibarət *Məsləhətçi Komitə* yaradılmışdır ki, bu orqan da Şuranın analitik mərkəzi kimi çıxış edir və əsas funksiyası Şuraya ekspert bilikləri verməkdən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, respublikamız BMT-nin İnsan hüquqları Şurasına üzv qəbul olunarkən öz üzərinə bir sıra öhdəliklər götürmüş və bu öhdəliklərdən biri də Universal Dövrü İcmal mexanizmi ilə bağlıdır. Qeyd olunan icmal dövlətdə bütövlükdə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud vəziyyəti əks etdirməlidir. BMT üzvü olan hər bir dövlət 4 ildə bir dəfə İnsan Hüquqları Şurasına Universal Dövrü İcmal mexanizmi çərçivəsində ölkədə insan hüquqlarının vəziyyətinə dair məlumat təqdim edir. Məlumatlar, həmçinin insan hüquqları sahəsində maraqlı olan təsisatlardan, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarından da qəbul edilir. 2009-cu ildə insan hüquqları sahəsində vəziyyətin dəyərləndirilməsi baxımından tam yeni mexanizm olan Universal Dövrü İcmal üzrə Azərbaycan Respublikasının BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasında ilk hesabatı dinlənilmiş və bu sənədə böyük maraq göstərmiş dövlətlərin nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə

müzakirələr nəticəsində ölkəmizdə insan hüquqları sahəsində əldə edilmiş uğurlar, müsbət təcrübə dəyərləndirilmiş və bəzi tövsiyələr verilmişdir.

BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarlığı (The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights) BMT Baş Məclisinin 48/141 sayılı Qətnaməsinə müvafiq olaraq, 20 dekabr 1993-cü ildə təsis edilmişdir. İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar BMT-nin insan hüquqları sahəsində bütün fəaliyyətinə nəzarət edən ali vəzifəli şəxsdir. O, tutduğu vəzifəyə görə BMT Baş Katibinin müaviniidir. Ali Komissarın əsas vəzifəsi BMT-nin rəhbər orqanları tərəfindən qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsi yolu ilə insan hüquqlarına əməl olunmasına maksimum nail olmaqdan ibarətdir. Bundan başqa, Ali Komissar insan hüquqları sahəsində təbliğat və təhsil proqramlarını əlaqələndirir, dövlətlərə məşvərətçi xidmətlər təklif edir. Komissar öz vəzifələrinin səmərəli icrası üçün müəyyən aparata malik olur. Bu aparat 3 bölmədən ibarətdir: inkişaf hüququ və tədqiqat bölməsi; yardım xidməti bölməsi; proqram fəaliyyəti bölməsi.

Ali Komissarın vəzifələri 6 bölməni əhatə edir: bütün dünyada insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi; insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi; insan hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi məqsədilə hökumətlərlə dialoqun aparılması; BMT-nin müxtəlif orqanlarının insan hüquqları sahəsində söylərinin əlaqələndirilməsi; indiki və gələcək tələbatlara uyğun olaraq BMT mexanizmlərinin hərəkətə gətirilməsi; İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar İdarəsi üzərində nəzarət.

BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (BMT QAK) (The Office of the United Nations High Commissioner for Refugees) 14 dekabr 1950-ci ildə BMT Baş Məclisinin qərarı ilə yaradılmışdır. Bu İdarə öz mandatına müvafiq olaraq, bütün dünyada qaçqınların müdafiəsi və onların problemlərinin həlli istiqamətində BMT-nin fəaliyyətini əlaqələndirmək funksiyasını həyata keçirir. Komissarlıq Baş Məclisin və İqtisadi və Sosial Şuranın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Ali Komissar hər il Baş Məclisə, həmçinin İqtisadi və Sosial Şuraya illik hesabatlar təqdim edir. BMT QAK-ın əsas funksiyası maraqlı dövlətlərlə əməkdaşlıq etməklə qaçqınların beynəlxalq müdafiəsini təşkil etmək, qaçqınların və sığınacaq axtaran şəxslərin müdafiəsi üzrə dövlətlərin öz öhdəliklərini dərk və icra etməsinə nail olmaqdır. BMT QAK-ın Nizamnaməsinin 8-ci maddəsinə uyğun olaraq, İdarə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirir: qaçqınların hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması; qaçqınların müdafiəsinə dair beynəlxalq konvensiya və sazişlərin hazırlanması; köməyə ehtiyacı olan qaçqınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sayının azaldılması üçün tədbirlər həyata keçirən dövlətlərə yardım; qaçqın və məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə təhlükəsiz və könüllü repatriasiyası; müxtəlif dövlətlərin ərazilərinə qaçqınların buraxılması üçün sadələşdirilmiş rejimlərin tətbiqi; BMT-nin və ya dövlətlərin müvafiq müraciətləri əsasında qaçqınlara maddi, ərzaq, tibbi və sosial kömək göstərilməsi, onların üçüncü dövlətlərin ərazisində yerləşdirilməsi, repatriatsiya tədbirləri baş tutmadıqda isə qaçqınların sığınacaq dövlətinə integrasiyası; layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün lazımi vəsait və məlumatların yığılması; və s.

BMT QAK öz mandatına müvafiq olaraq, sığınacaq vermiş dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən qaçqınların müdafiəsinin təmin olunmasını tələb edir və zərurət olduqda bu məqsəd üçün onlara yardım edir.

8.3. İnsan hüquqları sahəsində komitələr

İnsan hüquqları sahəsində komitələr müqavilə mexanizmləri olaraq müvafiq beynəlxalq müqavilə müddəalarının yerinə yetirilməsi üzrə dövlətlərin həmin beynəlxalq sənədlərlə öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərə əməl edilməsi üzrə əsas nəzarət sistemləri kimi yaradılmışlar. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlətlər komitələrə ilkin və dövrü məruzələr təqdim edirlər. Komitələr həmin məruzələrə özlərinin iclaslarında baxır və yekun qeydlərini qəbul edirlər. Burada pozitiv aspektlərlə yanaşı, narahatlıq doğuran hallar da göstərilir. Buna görə də iştirakçı-dövlətlərə müvafiq tövsiyələr verilir. Özlərinin fəaliyyəti dövründə komitələr konvensiya normalarının tətbiqi və təfsiri üzrə yüksək standartlar işləyib hazırlamışlar ki, bunlar da Ümumi tövsiyələr adlanır.

Aşağıdakı universal müqavilə mexanizmləri fərqləndirilir: İnsan hüquqları Komitəsi, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə, İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, İşgəncələr əleyhinə Komitə, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Uşaq hüquqları Komitəsi, Əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə, Əlillərin hüquqları üzrə Komitə, Zorakı yoxa çıxarmalar üzrə Komitə.

İnsan hüquqları Komitəsi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 28-ci maddəsinə əsasən yaradılmışdır. Pakta əsasən İnsan hüquqları Komitəsinin üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: Paktda əks olunmuş müddəaların təfsirini verməklə üzv-dövlətlərə hüquq və azadlıqların təmin olunması istiqamətində köməklik göstərmək; Paktı ratifikasiya etmiş dövlətlərdən Paktda əks olunmuş hüquqların həyata keçirilməsi istiqamətində görülmüş tədbirlərə dair hesabatlar qəbul etmək, bu hesabatları dinləyərək üzv-dövlətlərə konkret tövsiyələr vermək; müəyyən tələblər çərçivəsində üzv-dövlətin hər hansı bir digər dövlətə qarşı Paktda əks olunmuş hər hansı bir hüququn pozulması ilə bağlı təqdim etdiyi məlumatlara baxmaq və öz səlahiyyətləri çərçivəsində tədbirlər görmək; Pakta birinci Fakultativ Protokola qoşulmuş dövlətlərdə yaşayan şəxslərdən fərdi şikayətlər qəbul etmək və onlara baxmaq.

Paktın 40-cı maddəsinə görə, Komitə iştirakçı-dövlətlərdən öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi barədə 5 ildən bir məruzələr alır, bu məruzələrlə bağlı öz qeyd və təkliflərini irəli sürür. Hər hansı bir dövlət Paktın iştirakçısı olduqdan bir il sonra Komitəyə ilkin məlumat təqdim etmək öhdəliyi daşıyır. Həmin ilkin məlumat insan hüquqları haqqında bu dövlətin qanunvericiliyinə giriş və bu hüquqların müdafiə mexanizmləri haqqında məlumatları əhatə edir. Komitə dövlətlərin məruzələrini qəbul etdikdən sonra həmin ölkədəki vəziyyətə baxılmasını öz gündəliyinə daxil edir.

Komitə on səkkiz ekspertdən ibarətdir. 41-ci maddəyə əsasən, İnsan hüquqları Komitəsinin bir iştirakçı-dövlətin digər iştirakçı-dövlətə qarşı verdiyi və həmin dövlətin Paktdan irəli gələn öhdəliklərini pozmasına iddia edən şikayətə baxmaq səlahiyyəti vardır. Lakin bu prosedurdan yalnız onu xüsusi formada qəbul edən, yəni 41-ci maddə əsasında bəyanat təqdim edən dövlətlər istifadə edə bilərlər. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Pakta əsasən, bu kimi şikayəti qəbul edən Komitə əvvəlcə vasitəçilik edir, bunun bir nəticəsi olmadıqda isə tərəflərin razılığı ilə məsələni ad hoc razılaşma komissiyasına göndərə bilər. Lakin bu Komitənin şikayət üzrə son mərhələdə çıxardığı qərar məcburi xarakter daşıyır.

İnsan hüquqları Komitəsinin daha bir səlahiyyəti Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakta ələ həmin tarixdə qəbul edilmiş Fakultativ Protokolla müəyyən olunmuşdur. Protokolun 1-ci maddəsinə görə, Komitə özünü Paktda təsbit olunmuş hər hansı bir hüququn pozulmasının qurbanı hesab edən şəxsdən müvafiq dövlətə qarşı şikayət qəbul edə və ona baxa bilər. Burada şəxslər dedikdə, yalnız Paktdan irəli gələn hüquqları pozulmuş fərdlər və ya onların rəsmi nümayəndələri başa düşülməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Komitə ictimai təşkilatların və korporasiyaların müraciətlərinə baxmır.

Komitə, həmçinin Paktın bu Protokolun iştirakçısı olmayan iştirakçı-dövlət barəsində heç bir məlumat qəbul etmir. Eyni zamanda, dövlətə münasibətdə onun Protokola qoşulma tarixindən əvvəl baş verən və həmin tarixdən sonra davam etməyən faktlar üzrə müraciətlərə də baxılmır. Şəxs Paktda sadalanan hüquqlardan hər hansı birinin pozulduğunu iddia etməli və bununla bağlı bütün dövlətdaxili müdafiə vasitələrindən istifadə etməlidir. Komitə ona təqdim olunan məlumatı Paktın hər hansı bir müddəasını pozduğu iddia edilən iştirakçı-dövlətin nəzərinə çatdırır. Bu barədə bildiriş alan dövlət 6 ay ərzində Komitəyə bu məsələni aydınlaşdıran və həmin dövlətin gördüyü və ya görə biləcəyi tədbirlər barəsində yazılı izahat və ya bəyanat təqdim edir. Bundan sonra Komitə hər iki tərəfdən aldığı məlumatları qapalı iclaslarda araşdırır və gəldiyi nəticəni müvafiq iştirakçı-dövlətə və şəxsə bildirir. Dövlət tərəfindən insan hüquqlarının pozulduğunu müəyyən etdiyi hallarda Komitə onun qarşısında aşağıdakı tələbləri qoya bilər: hüquqazidd əməlin dayandırılması; bu cür pozuntuları gələcəkdə təkrar etməmək barədə təminat verilməsi; əvvəlki vəziyyətin bərpası; şəxsə və ya şəxslərə dəyən zərərin ödənilməsi və s.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə bu istiqamətdə yeganə qurumdur ki, beynəlxalq sənədin (müqavilənin) konkret müddəalarına əsaslanaraq yaradılmamışdır. Bu Komitə İqtisadi və Sosial Şüaranın 1984/4 sayılı Qətnaməsi əsasında 1985-ci ildə yaradılmışdır. Komitə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktda əks olunmuş hüquqların iştirakçı-dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Komitə dövlətlərdən Paktın həyata keçirilməsi barədə dövrü məruzələr alır, həmçinin Paktın ayrı-ayrı müddəaları ilə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən Ümumi Şərhlər verir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitənin İnsan hüquqları Komitəsinə nisbətən işini çətinləşdirən başqa amillər də vardır. Belə ki, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda əks olunmuş hüquqların imperativ olması heç kimdə şübhə doğurmadiğı halda, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda əks olunmuş bəzi hüquqların imperativ olması mübahisə predmeti olmaqdadır. Məsələn, belə hesab edilir ki, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda əks olunmuş əmək hüququ iştirakçı-dövlətin ərazisində yaşayan hər bir şəxsin avtomatik olaraq işlə təmin olunması demək deyildir.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlətlərin məruzələrinə baxır və müvafiq qeydlər işləyib hazırlayır. Yekun qeydlər beş hissədən ibarət olur: giriş; pozitiv aspektlər; Paktın həyata keçirilməsinə mane olan amillər və çətinliklər; narahatlıq yaradan əsas məsələlər; təklif və tövsiyələr.

1988-ci ildə Komitə məruzələrin təqdim edilməsi və Paktın həyata keçirilməsi üzrə dövlətlərə öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində yardım göstərilməsi məqsədilə Paktın təsbit olunmuş hüquqlar barədə “ümumi qeydlər”in hazırlanmasına başlamağı qərara aldı. 1996-cı ilə qədər Komitə 6 ümumi qeyd qəbul etmişdir. Məsələn, İştirakçı-dövlətlər tərəfindən məruzələrin təqdim edilməsi barədə 1 sayılı Ümumi Qeyd (1989); Texniki yardım göstərilməsi sahəsində beynəlxalq tədbirlər barədə 2 sayılı Ümumi Qeyd (1990); Dövlətlərin öhdəliklərinin təbiəti barədə 3 sayılı Ümumi Qeyd (1990); Əlverişli yaşayış hüququ barədə 4 sayılı Ümumi Qeyd (1991); Hər hansı bir əlillik dərəcəsinə malik şəxslər barədə 5 sayılı Ümumi Qeyd (1994); Yaşlıların iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları barədə 6 sayılı Ümumi Qeyd (1995).

Komitə on səkkiz ekspertdən ibarətdir. Hazırda İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitəyə fərdi şikayətlərin verilməsi proseduru mövcuddur. Belə ki, 2013-cü il tarixdə qüvvəyə minmiş Fakultativ Protokoldan sonra Komitə fərdi şikayətləri qəbul etmək və baxmaq səlahiyyəti əldə etmişdir.

İşgəncələr əleyhinə Komitə 1984-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə Konvensiyanın 17-ci maddəsinə əsasən 1988-ci ildə təsis edilmişdir. Konvensiyanın 19-cu maddəsinə görə, hər bir iştirakçı-dövlət Konvensiya üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə gördüyü tədbirlər barədə məruzələri BMT-nin Baş Katibi vasitəsilə Komitəyə təqdim edir. Komitə hər bir iştirakçı-dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin vəziyyəti barədə tam təsəvvürə malik olmaq üçün ümumi rəhbər prinsiplər hazırlamışdır. Burada məruzələrin forma və məzmunu barədə dəqiq göstərişlər əks olunmuşdur. Komitə on ekspertdən ibarətdir.

Komitənin malik olduğu səlahiyyətlərdən biri də fərdi şikayətlərə baxmaqdır. 1984-cü il Konvensiyanın 22-ci maddəsinə görə, ayrı-ayrı şəxslər Konvensiyada nəzərdə tutulan müddəaların onlara münasibətdə pozulması ilə əlaqədar fərdi şikayətlə Komitəyə müraciət edə bilər. Lakin Komitənin iştirakçı-dövlətlər barəsində ayrı-ayrı şəxslərdən məlumatlar qəbul etməsi və onlara baxması üçün müvafiq dövlət onun bu səlahiyyətini aydın surətdə tanımalıdır.

Komitə dövlətlərin dövrü məruzələrini qəbul etmək və insan hüquqlarının pozulması halları ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla yanaşı, hər hansı bir dövlətin ərazisində sistematik işgəncə tətbiq olunması barədə əsaslı məlumatlar daxil olduqda, öz üzvlərindən birini və ya bir neçəsini məxfi (konfidensial) təhqiqat aparmaq üçün təyin edə bilər və bu təhqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq dövlətlərə müvafiq tövsiyələr verə bilər. Komitə hər hansı bir iştirakçı-dövlətin ərazisində müntəzəm olaraq işgəncə tətbiq edildiyinə dair, onun fikrincə, tam əsaslandırılmış məlumatlar olan mötəbər informasiya alarsa, həmin iştirakçı-dövlətə bu informasiyaya baxılmasında əməkdaşlıq etməyi və bu məqsədlə həmin informasiyaya dair qeydlərini təqdim etməyi təklif edir.

İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvinə dair 1965-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiyanın 8-ci maddəsi əsasında 1970-ci ildə yaradılmışdır. Konvensiyanın 1-ci maddəsində irqi ayrı-seçkilik məqsədi və ya nəticəsi siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ictimai həyatın hər hansı digər sahəsində insanın hüquq və azadlıqlarının bərabər əsasda tanınmasını, istifadə olunmasını, yaxud həyata keçirilməsini ləğv etmək və ya pisləşdirmək olan, irqi,

dərinin rəngi, nəsil, milli, yaxud etnik mənşə əlamətlərinə əsaslanan hər hansı fərqləndirmə, istisna, məhdudiyyət və ya üstün tutulma kimi müəyyən edilir. Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri Komitəyə dörd ildən bir ətraflı məruzələr, iki ildən bir isə yeni məlumatları əks etdirən qısa məruzələr təqdim etməlidirlər. Komitə on səkkiz ekspertdən ibarətdir.

Bu Komitənin səlahiyyətləri İnsan hüquqları Komitəsinin səlahiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Lakin burada mühüm fərq ondan ibarətdir ki, bu Komitədə dövlətlərarası şikayət proseduru məcburi xarakter daşıyır. Yəni Komitənin müvafiq səlahiyyətini tanımaq barədə heç bir ilkin bəyanat vermədən iştirakçı-dövlət öz ərazisində irqi ayrı-seçkiliyə yol verən başqa bir iştirakçı-dövlətə qarşı ərizə ilə müraciət edə bilər.

Komitə dövlətlərarası şikayətlərdən əlavə, Konvensiyanın 14-cü maddəsində nəzərdə tutulan Konvensiyada ifadə olunmuş hüquqlardan hər hansı birinin pozulmasının qurbanı olduqlarını və mümkün yerli hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndiyini iddia edən ayrı-ayrı şəxslərdən və ya şəxslər qrupundan fərdi şikayətlər qəbul edə bilər. Lakin bu, yalnız o halda mümkün ola bilər ki, adı çəkilən dövlət Konvensiyanın iştirakçısı olsun və müvafiq olaraq Komitənin fəaliyyətinin ona şamil olunmasını tanısin.

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında BMT Baş Məclisi tərəfindən 1979-cu ildə qəbul edilən Konvensiyanın 17-ci maddəsi əsasında 1982-ci ildə yaradılmışdır. Bu Komitə qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün məsələlərini nəzərdən keçirir, müxtəlif təşkilatlardan daxil olan şikayətlərə baxır və bu problemlərin həllində dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq edir.

1999-cu il oktyabrın 6-da qəbul olunmuş Fakultativ Protokola əsasən, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə Konvensiyanın müddəalarının pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlərə də baxa bilər. Protokolun 2-ci maddəsinə görə, fərdi şikayət bu və ya digər iştirakçı-dövlətin yurisdiksiyası altında olan və həmin iştirakçı-dövlət tərəfindən Konvensiyada nəzərdə tutulan hər hansı hüquq pozuntusunun qurbanı olduqlarını iddia edən şəxslər və ya şəxslər qrupu tərəfindən göndərilə bilər. Komitə müvafiq məlumatlara qapalı iclaslarında baxır. Məlumatı öyrəndikdən sonra Komitə müvafiq tərəflərə tövsiyə (əgər verilərsə) ilə birlikdə öz rəyini bildirir. İştirakçı-dövlət isə öz növbəsində altı ay ərzində Komitənin rəy və tövsiyələrini nəzərə alaraq həyata keçirdiyi tədbirlər barədə yazılı hesabat təqdim etməlidir.

Komitənin tərkibinə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə və Konvensiyanın əhatə etdiyi məsələlərdə səriştəyə malik iyirmi üç ekspert daxildir. Bu ekspertlər iştirakçı-dövlətlər tərəfindən onların öz vətəndaşları sırasından seçilir və bu zaman ədalətli coğrafi bölgü, müxtəlif sivilizasiya formalarının, həmçinin əsas hüquq sistemlərinin təmsil olunması nəzərə alınır. Ən maraqlısı budur ki, Komitə bir qayda olaraq qadınlardan ibarətdir (istisna hallara da yol verilir).

1979-cu il Konvensiyasına əsasən, iştirakçı-dövlətlər BMT Baş Katibinə Konvensiyanın müddəalarının yerinə yetirilməsi üçün gördükləri qanunvericilik və məhkəmə tədbirləri, inzibati və digər tədbirlər və bununla bağlı əldə edilmiş irəliləyişlər barəsində həmin dövlət üçün bu Konvensiya qüvvəyə mindiyi gündən sonra 1 il ərzində, ondan sonra isə, ən azı, dörd ildə bir dəfə və ya Komitənin tələbi ilə məruzələr təqdim etmək öhdəliyini götürürlər. Komitə isə öz növbəsində müvafiq

məruzələrə baxmaq üçün adətən iki həftədən çox davam etməyən iclaslar keçirir. Yekunda Komitə məruzə və informasiyaların öyrənilməsi əsasında ümumi xarakterli təklif və tövsiyələr verə bilər.

Uşaq hüquqları Komitəsi Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiyanın 43-cü maddəsi əsasında 1990-cı ildə təsis olunmuşdur. Belə ki, Konvensiyanın 43-cü maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, bu Konvensiyaya müvafiq surətdə qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsində iştirakçı-dövlətlər tərəfindən əldə olunmuş tərəqqini nəzərdən keçirmək məqsədilə Uşaq hüquqları Komitəsi təsis edilir.

Hal-hazırda Komitə Cenevrədə ildə 3 dəfə yığışır və hər sessiya 4 həftə davam edir (yanvar, may-iyun, sentyabr-oktyabr). Komitə yüksək mənəvi keyfiyyətləri olan və bu Konvensiyanın əhatə etdiyi sahədə sərəfəsi təsdiq edilmiş on ekspertdən ibarətdir. Bu zaman ədalətli coğrafi bölgüyə, habelə əsas hüquq sistemlərinə diqqət yetirilir. İlkin və dövrü hesabatlar müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. İlkin hesabatlar bu və ya digər dövlətdə uşaq hüquqları sahəsində vəziyyətə dair ilkin informasiya, ümumi görünüş yaradır və sonrakı məruzələr üçün əsas yaradır.

Hesabatın təqdim edilməsi iştirakçı-dövlətlərlə Komitə arasında konstruktiv dialoqun müəyyən edilməsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. 1991-ci ilin oktyabrında qəbul edilmiş İlkin məruzələrin hazırlanması və tərtib edilməsində iştirakçı-dövlətlər üçün Rəhbər Prinsiplərə uyğun olaraq, hökumətlərə öz məruzələrini hazırlamaq tövsiyə olunur və bu prinsiplərdə qeyd edilir ki, dövlətin Konvensiya üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmə dərəcəsinə təsir göstərən amillər və çətinliklər hesabatda göstərilməlidir. Başqa sözlə desək, bu məruzə mövcud problemlər barədə məlumatların təqdim edilməsi istiqamətində olmalı və özünütənqid xarakteri daşmalıdır. Dövlətlərə təklif olunur ki, Konvensiyanın həyata keçirilməsi sahəsində prioritetlər haqqında və gələcək üçün konkret vəzifələr barədə ətraflı informasiya təqdim etsinlər.

Bununla yanaşı, Uşaq hüquqları Komitəsi konkret ölkələrdə insan hüquqları sahəsində problemləri öyrənmək məqsədilə İnsan hüquqları komissiyasının (2006-cı ildə İnsan hüquqları Şurasının) yaratdığı mexanizmlərdən, yaxud da konkret mövzulara baxmaqla məşğul olan mexanizmlərdən daxil olan informasiyanı qəbul edir. Uşaq hüquqları Komitəsi hesabatların təqdim edilməsi üzrə dövlətlər üçün nəzərdə tutulan rəhbər prinsipləri hazırlayarkən Konvensiyanın prinsip və müddəalarının həyata keçirilməsi üzrə konkret tədbirlərə xüsusi diqqət yetirir.

Uşaq hüquqları Komitəsinin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri də qəbul etdiyi qeyd-şərtlərdir. Məsələn, 2002-ci ildə qəbul olunmuş “İnsan hüquqlarının müdafiəsi və inkişafında milli hüquqi müdafiə təsisatlarının rolu” adlı 2 saylı ümumi qeyd-şərt, 2003-cü ildə qəbul edilmiş “QİÇS və uşaqların hüquqları” adlı 3 saylı ümumi qeyd-şərt, 2003-cü ildə qəbul edilmiş “Yeniyetmələrin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya kontekstində sağlamlığı və inkişafı” adlı 4 saylı ümumi qeyd-şərt və s.

Komitənin sessiya iclaslarının birində Konvensiyanın hər hansı bir müddəasının və ya məsələnin daha dərinədən başa düşülməsi məqsədilə ümumi müzakirələrin keçirilməsi nəzərdə tutula bilər. Komitə tərəfindən bu istiqamətdə bir neçə müzakirələr keçirilmişdir. Məsələn, 20 yanvar 1993-cü ildə “Uşaqlar və hərbi konfliktlər”, 4 oktyabr 1993-cü ildə “Uşaqların iqtisadi istismarı”, 10 oktyabr 1994-cü

ildə “Uşaqların hüquqlarının həyata keçirilməsində ailənin rolu”, 23 yanvar 1995-ci ildə “Qızların vəziyyəti”, 9 oktyabr 1995-ci ildə “Yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi”, 7 oktyabr 1997-ci ildə “Uşaqlar və kütləvi informasiya vasitələri” və s.

1993-cü ilin yanvar ayında Komitə öyrənilmə üçün ehtiyacı olan müxtəlif məsələlərə baxmışdır, ümumi məlumat da daxil olmaqla məsələlərin qeyri-rəsmi siyahısını işləyib hazırlamışdır: uşaqların daha yaxşı maraqlarının təmin edilməsi; uşaq hüquqlarının transmilli aspektləri; uşaqların fiziki toxunulmazlığı; uşaqlar və siyasi azadlıqlar; ailə əhatəsi və alternativ qulluq; uşaq-qaçqınlar; uşaq əməyi; uşaqlar və son ehtiyac; milli azlıqlara məxsus uşaqlar; qayıtma və reintegrasiya; konvensiyaya qeyd-şərtlərin hüquqi təhlili; və s.

Əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında BMT Baş Məclisi tərəfindən 1990-cı ildə qəbul olunmuş Beynəlxalq Konvensiyanın 72-ci maddəsinə əsasən yaradılmışdır. Bu Komitənin əsas funksiyaları Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin üzərinə qoyulmuş öhdəliklərin yerinə yetirilməsini həyata keçirmək və Konvensiyanın tətbiqinə nəzarət etməkdir. Komitənin tərkibinə on ekspert daxildir.

Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri bu Konvensiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı görülən tədbirlərə dair Komitəyə məruzə təqdim etməyi bir vəzifə olaraq öz öhdələrinə götürürlər. Məruzələrdə Konvensiyanın tətbiqi ilə bağlı yaranan problemlər, həmçinin miqrasiya axınları barədə məlumatlar əks olunmalıdır. Məruzələrə baxıldıqdan sonra Komitə məqsədəuyğun bildiyi iradları maraqlı dövlətlərə göndərir. Konvensiyada Komitənin beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən BƏT ilə geniş əməkdaşlığı nəzərdə tutulur. Konvensiyanın 76-cı maddəsinə əsasən, iştirakçı-dövlət Komitənin başqa dövlətlərdən həmin dövlətdə Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi barədə bəyanatına baxmasına dair səlahiyyətini qəbul edə bilər. Buna yalnız o halda yol verilə bilər ki, iştirakçı-dövlət Komitənin bu bəyanata baxa bilməsinə dair müvafiq səlahiyyətini tanımış olsun. Komitə belə müraciətlərə yalnız ölkə daxilində mövcud olan müdafiə mexanizmlərindən tam istifadə olunduqdan sonra baxa bilər.

77-ci maddəyə görə, istənilən iştirakçı-dövlət Komitənin həmin dövlətin yurisdiksiyasında olan şəxslər tərəfindən daxil olan məlumatlara baxmaq səlahiyyətini də tanıya bilər. Fərdi şikayətlərə yalnız o zaman baxıla bilər ki, iştirakçı-dövlət bununla bağlı Komitənin səlahiyyətini tanımış olsun. Əgər, Komitə daxil olan şikayətə başqa beynəlxalq orqanda baxılmamasına və bütün ölkədaxili müdafiə mexanizmlərindən istifadə edilməsinə əmin olarsa, o, istənilən iştirakçı-dövlətdən məlumat tələb edə və müəyyən mülahizə irəli sürə bilər.

Digər komitə **Zorakı yoxa çıxarmalardan müdafiə üzrə Komitədir**. Həmin Komitənin fəaliyyətinin hüquqi əsası BMT-nin Bütün şəxslərin zorakı yoxa çıxarmalardan müdafiəsi üzrə 2006-cı il tarixli Beynəlxalq Konvensiyasının qəbul edilməsi olmuşdur. Konvensiya ilə on ekspertdən ibarət olan Zorakı yoxa çıxarmalardan müdafiə üzrə Komitənin yaranması nəzərdə tutulur (maddə 28). Hər bir iştirakçı-dövlət Komitəyə (həmin dövlət üçün Konvensiyanın qüvvəyə minmə anından başlayaraq iki il müddətində) öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə qəbul

etdiyi tədbirlər haqqında məruzə təqdim etməlidir. Nəzərdən keçirilmiş məruzələrə əsasən, Komitə ümumi, o cümlədən dövlətlərin ünvanlarına konkret tövsiyələr çıxara və lazım olarsa, onlardan əlavə informasiya tələb edə bilər (maddə 29). Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq, Komitə həm də dövlətlərarası şikayətlərin baxılmasına (əgər müvafiq dövlətlər Komitənin bu səlahiyyətinin tanınması haqqında xüsusi bəyanat verərlərsə) səlahiyyətlidir (maddə 32). Nəhayət, Komitə bir və ya bir neçə üzvlərinə iştirakçı-dövlətin ərazisinə baş çəkmək (əgər Komitə həmin dövlətin Konvensiyanın müddəalarına “ciddi zərər” vuran hərəkətlər etməsi haqqında “etibarlı mənbələrdən informasiya almışsa”) tapşırığı verə bilər. Lakin həmin əraziyə baş çəkmə yalnız müvafiq dövlətin razılığı əsasında mümkündür.

Konvensiyanın spesifikasiyi ondan ibarətdir ki, Zorakı yoxa çıxarmalardan müdafiə üzrə Komitə digər konvension nəzarət orqanlarının malik olmadığı müəyyən əlavə səlahiyyətlərə malikdir. Belə ki, Konvensiyanın 30-cu maddəsinə müvafiq olaraq, itkin düşən şəxsin qohumları, onların qanuni nümayəndələri, vəkilləri və ya onlar tərəfindən müvəkkil edilmiş istənilən “qanuni maraqlı” şəxs Komitəyə təcili qaydada itən şəxsin olduğu yerinin müəyyən olunması və tapılması haqqında xahişlə müraciət edə bilər. Təcili tədbirlərin görülməsi haqqında xahiş Konvensiya tərəfindən müəyyən olunmuş aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir: açıq-aydın, qeyri-əsaslı olmamalıdır; özündə belə xahişlərin təqdim olunması hüququnun sui-istifadə olunmasını ehtiva etməməlidir; buna kimi müvafiq iştirakçı-dövlətin səlahiyyətli orqanlarına təqdim olunmalıdır; Konvensiyanın müddəaları ilə uyğunsuzluq təşkil etməməlidir; digər oxşar olan beynəlxalq tədqiqat və ya tənzimlənmə proseduru çərçivəsində nəzərdən keçirilməməlidir.

Komitə axtarılan şəxsin tapılması və müdafiəsi üzrə bütün zəruri tədbirlərin görülməsi haqqında müvafiq iştirakçı-dövlətə konkret tövsiyələr göndərə bilər. Komitənin belə fəaliyyəti axtarılan şəxsin taleyi aydınlaşdırılana kimi davam edir. Konvensiyanın spesifikasiyi ilə müəyyən olunan Komitənin xüsusi səlahiyyətləri müvafiq Konvensiyanın 34-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, Komitə iştirakçı-dövlətin yurisdiksiyası altında olan ərazilərdə geniş və ya mütəmadi zorakı yoxolma hallarının baş verməsi barədə kifayət qədər əsaslandırılmış sübutlara malik olarsa, bu zaman o, həmin dövlətdən bütün müvafiq məlumatları aldıqdan sonra təcili surətdə bu məsələni BMT-nin Baş Katibi vasitəsilə Baş Məclisə çatdırı bilər.

Əlillərin hüquqları üzrə Komitə BMT Baş Məclisinin 13 dekabr 2006-cı il tarixli Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiya və ona Fakultativ Protokolun qəbul edilməsi ilə yaradılmışdır.

Konvensiyanın 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Bu Konvensiyanın əsas məqsədi bütün əlillər tərəfindən bütün insan hüquqları və əsas azadlıqlarının tam və bərabər səviyyədə həyata keçirilməsini həvəsləndirməkdən, müdafiə və təmin etməkdən, eləcə də onların ləyaqətinə hörmət edilməsini həvəsləndirməkdən ibarətdir. Konvensiyanın əsas prinspləri aşağıdakılardır: şəxsi seçim etmək azadlığı və müstəqilliyi də daxil olmaqla, insan ləyaqətinə, onun şəxsi sərbəstliyinə hörmət olunması; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi; cəmiyyətə tam və səmərəli cəlb olunma və daxil olma; əlillərin xüsusiyyətlərinə hörmət olunması və onların insan müxtəlifliyinin komponenti və bəşəriyyətin bir hissəsi kimi qəbul olunması; imkanların bərabərliyi; əldə etmə imkanlarının mövcudluğu; kişi və qadınların

bərabərliyi; əlil uşaqların inkişaf edən qabiliyyətinə hörmət və onların öz fərdiliyini saxlamaq hüquqlarına hörmət.

Konvensiya ilə nəzərdə tutulan funksiyaları yerinə yetirən Əlillərin hüquqları üzrə Komitə təsis olunmuşdur. Bu Konvensiyanın qüvvəyə minməsi anında Komitə on iki ekspertdən ibarət olur. Konvensiyanın altmış dəfə ratifikasiyası və ya birləşdirilməldən sonra Komitənin üzvlük heyətinin tərkibi altı nəfər artaraq on səkkiz nəfərdən ibarət maksimuma çatır. Komitənin üzvləri yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərə malik olub Konvensiyanın əhatə etdiyi sahədə yüksək səriştəyə və təcrübəyə malik olurlar. İştirakçı-dövlətlər namizədlərinin təqdimatı zamanı Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 3-cü bəndində göstərilmiş müddəanı lazımi qaydada nəzərə almalıdırlar. Komitənin üzvləri coğrafi bölgü prinsipinə, sivilizasiyanın müxtəlif formalarının və əsas hüquq sistemlərinin, cinslərin tarazlı qaydada təmsil olunmasına və ekspert əlillərin iştirakına diqqət ayrılmaqla iştirakçı-dövlətlər tərəfindən seçilir. Komitənin üzvləri dörd illik müddətə seçilir. Onlar yalnız bir dəfə təkrarən seçilə bilərlər.

Hər bir iştirakçı-dövlət BMT Baş Katibi vasitəsilə Komitəyə bu Konvensiyaya əsasən öhdəliklərinin həyata keçirilməsi üçün görülən tədbirlər, bu Konvensiyanın müvafiq iştirakçı-dövlət üçün qüvvəyə minməsindən sonra iki il ərzində əldə olunan inkişaf haqqında ətraflı məruzə təqdim edir. Bununla yanaşı, iştirakçı-dövlətlər Komitəyə dörd ildə bir dəfədən az olmamaqla növbəti məruzələri təqdim edirlər. Komitə məruzələrin məzmununda rəhbər tutulan əsas prinsipləri müəyyən edir. Hər bir məruzə Komitə tərəfindən nəzərdən keçirilərək lazımi qərar və tövsiyələr ilə əhatə olunur və müvafiq iştirakçı-dövlətə göndərilir. İştirakçı-dövlət Komitəyə cavab şəklində seçiminə əsasən istənilən informasiyanı göndərə bilər. Komitə iştirakçı-dövlətlərdən bu Konvensiyanın həyata keçirilməsinə aidiyyəti olan əlavə informasiyanı tələb edə bilər.

İştirakçı-dövlət məruzənin təqdimatını gecikdirdikdə Komitə müvafiq iştirakçı-dövlətə bu barədə xəbərdarlıq edir. Hər bir iştirakçı-dövlət Komitə ilə əməkdaşlıq edərək onun üzvlərinə mandatlarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı kömək göstərir. Komitə iki ildə bir dəfə Baş Məclisə və İqtisadi və Sosial Şuraya öz fəaliyyəti haqqında məruzə təqdim edir və iştirakçı-dövlətlərdən alınmış məruzə və məlumatların baxılmasına əsaslanan təkliflər və ümumi məsləhətlər irəli sürə bilər. Belə təkliflər və ümumi məsləhətlər iştirakçı-dövlətlərin şərhləri ilə bərabər (əgər belələri varsa) Komitənin məruzəsinə daxil edilir.

Həmin Konvensiyaya Fakultativ Protokolla iştirakçı-dövlət Əlillərin hüquqlarına dair Komitənin Konvensiyanın müddəalarının həmin dövlət tərəfindən pozulmasının qurbanları sayıldıqlarını bildirən və onun yurisdiksiyası altında olan şəxslərdən və ya şəxslər qrupundan və ya onların adından məlumatları qəbul etmək və baxmaq səlahiyyətlərini tanıyır. Komitə aşağıdakı hallarda məlumatı yolverilməz hesab edir: məlumat anonimdirsə; məlumat belə məlumatların verilməsi hüququndan sui-istifadə sayılırsa və ya Konvensiyanın müddəaları ilə uyğun deyildirsə; eyni məsələ Komitə tərəfindən artıq baxılmışdırsa, yaxud digər beynəlxalq araşdırma və ya tənzimləmə proseduru çərçivəsində baxılmışdırsa və ya baxılırsa; mövcud olan bütün daxili müdafiə vasitələri tükənməmişdirsə.

Əgər Komitə Konvensiyada müəyyən edilmiş hüquqların iştirakçı-dövlət tərəfindən ciddi surətdə və sistemli şəkildə pozulmasını bildirən dürüst məlumat əldə

edərsə, o, həmin iştirakçı-dövlətə bu məlumatın öyrənilməsində əməkdaşlıq etməyi və bu məqsədlə, müvafiq məlumatla bağlı qeydlərini təqdim etməyi təklif edəcəkdir. Müvafiq iştirakçı-dövlət tərəfindən təqdim oluna bilən istənilən qeydləri, həmçinin onda olan istənilən digər dürüst məlumatı nəzərə almaqla, Komitə özünün bir və ya bir neçə üzvünə araşdırma aparmağı və Komitəyə təcili məruzə təqdim etməyi tapşırı bilər. Özünü doğrultduğu hallarda və iştirakçı-dövlətin razılığı ilə araşdırmaya onun ərazisinə səfərlər də daxil edilə bilər. Belə araşdırmanın nəticələri öyrənildikdən sonra Komitə bu nəticələri istənilən şərhlər və tövsiyələr ilə birlikdə müvafiq iştirakçı-dövlətə göndərir. Komitə tərəfindən göndərilmiş nəticələr və tövsiyələr alındığı andan altı ay ərzində iştirakçı-dövlət ona öz qeydlərini təqdim edir.

8.4. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları və insan hüquqlarının müdafiəsi

BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının yaradılması, fəaliyyəti və onların BMT ilə əlaqələrinin ümumi hüquqi mexanizmi BMT Nizamnaməsinin bir sıra maddələrində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Nizamnamənin 57-ci maddəsində ixtisaslaşmış qurumların *əsas səciyyəvi cəhətləri* qeyd olunur:

- *belə təşkilatların yaranması haqqında sazişlərin dövlətlərarası mahiyyət daşıması;*
- *onların öz təsis aktları çərçivəsində geniş beynəlxalq məsuliyyət daşıması;*
- *BMT ilə bağlı olması;*
- *müəyyən sahələrdə (iqtisadi, sosial, elmi-texniki, mədəni, humanitar və s.) fəaliyyət göstərməsi, yəni ixtisaslaşması.*

Hazırda BMT strukturunda geniş ixtisaslaşmış təsisatlar fəaliyyət göstərir ki, bunların da əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə və formalarda insan hüquqları məsələləri ilə məşğul olur. Məsələn, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatı (UNESCO), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) və s.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (The International Labour Organization) tam məşğulluğa nail olmaq və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə proqramların həyata keçirilməsinə yardım göstərməyə istiqamətlənmiş müstəqil təsisat kimi Birinci Dünya müharibəsindən sonra 1919-cu ildə keçirilən Sülh Konfransının Yekun Sənədinə əsasən yaradılmış və 1946-cı ildən BMT-nin ilk ixtisaslaşmış təsisatıdır. Onun əsas məqsədi əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə əməyin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirməkdir. BƏT-in fəaliyyəti həm iqtisadi, həm də sosial hüquqların (məsələn, əmək hüququ, ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququ, həmkarlar ittifaqları yaratmaq və şəxsi seçimə əsasən onlara daxil olmaq hüququ, sosial təminat hüququ, əlverişli həyat şəraiti hüququ) müdafiəsi ilə bağlıdır. O, həmçinin söz azadlığı, birləşmək azadlığı və s. bu kimi mülki və siyasi hüquqların təmin olunması üzərində də nəzarət həyata keçirir.

Bu Təşkilatın əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun işində nəinki üzv-dövlətlərin nümayəndələri, həmçinin bərabər əsaslarda bu ölkələrin işçilərinin və sahibkarlarının (işəgötürənlərinin) də nümayəndələri iştirak edir. BƏT-in ali orqanı

olan Beynəlxalq Əmək Konfransında hər bir üzv-dövlətdən 4 nümayəndə iştirak edir. Bunlardan ikisi dövlətlərin nümayəndələri, digər ikisi isə müvafiq olaraq işçiləri və sahibkarları təmsil edən şəxslər olur. Bununla belə, hər bir nümayəndə səsvermələrdə sərbəst iştirak edir. Belə nümayəndəlik konvensiya və tövsiyələrin qəbul olunmasında müxtəlif maraqlara malik bu qrupların bərabər əsaslarda fəaliyyətlərini təmin etmiş olur. Beləliklə, işçilər və sahibkarlar da öz nümayəndələri vasitəsilə BƏT-in konvensiya və tövsiyələrinin qəbul edilməsində iştirak edirlər.

Öz Nizamnaməsində əks olunan prinsiplərin həyata keçirilməsi məqsədilə Beynəlxalq Əmək Konfransı müvafiq beynəlxalq standartlar hazırlayır, onların tətbiqi üzərində nəzarət həyata keçirir və bu məqsədlərə nail olmaqda hökumətlərə zəruri yardımlar göstərir. Belə ki, Beynəlxalq Əmək Konfransı sosial və iqtisadi hüquqların müxtəlif aspektləri üzrə konvensiya və tövsiyələr qəbul edir. İndiyədək BƏT tərəfindən 200-dək belə konvensiya və o qədər də tövsiyə qəbul edilmişdir. Məsələn, Konfrans tərəfindən 1964-cü ildə qəbul olunmuş Məşğulluq siyasəti haqqında Konvensiya təşkilatın bütün üzvləri üçün əsas məqsəd kimi tam, səmərəli və azad peşə seçiminin təmin olunmasına istiqamətlənmiş fəal siyasət həyata keçirməyi öhdəlik kimi qarşıya qoyur. Belə siyasət işləyə biləcək və iş axtaran hər bir kəsin işlə təmin olunmasına yardım etməlidir. Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında 1958-ci il tarixli Konvensiya, Kişi və qadınların eyni dəyərli işlərdə bərabər mükafatlandırılması haqqında 1951-ci il tarixli Konvensiya irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dininə, siyasi baxışlarına, milli mənşəyinə və sosial mənsubiyyətinə görə əmək və əmək haqqına münasibətdə ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Bir sıra konvensiyalarda insanların birləşmək azadlığı təsbit olunmuşdur (məsələn, Birləşmək azadlığı və təşkilatlanma hüququnun müdafiəsi barədə 1948-ci il tarixli Konvensiya, Təşkilatlanma hüququ və dövlət xidmətində məşğulluğun müəyyən edilməsi prosedurları barədə 1978-ci il tarixli Konvensiya və s.). Bir sıra konvensiyalar isə məcburi əməyin qadağan olunması məqsədilə qəbul olunmuşdur (Məcburi əmək haqqında 1930-cu il tarixli Konvensiya, Məcburi əməyin ləğv olunması haqqında 1957-ci il tarixli Konvensiya).

BƏT-in insan hüquqlarının əks olunduğu digər mühüm konvensiyalarının sırasına aşağıdakıları da aid etmək olar: Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında 1964-cü il tarixli Konvensiya, İşə qəbul olunma üçün minimal yaş həddi haqqında 1973-cü il tarixli Konvensiya, Kənd təsərrüfatı əməkçilərinin təşkilatları haqqında 1975-ci il tarixli Konvensiya, Əməkçi-miqrantlar haqqında 1975-ci il tarixli Konvensiya, Ailəli əməkçilər haqqında 1981-ci il tarixli Konvensiya və s.

Öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün BƏT bir-birini tamamlayan **üç metoddan** istifadə edir:

- *BƏT tərəfindən həyata keçirilən siyasətin əsas rolunu oynayan konvensiya və tövsiyələr formasında minimum beynəlxalq əmək standartlarının hazırlanması və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət;*
- *hökumətlərə yardım göstərmək məqsədilə texniki əməkdaşlıq siyasətinin həyata keçirilməsi;*
- *tədqiqatlar, sənədlərin hazırlanması, həmçinin idarə və elmi nəşrlərdə dərc etmək yolu ilə informasiyanın yayılması.*

Ümumiyyətlə, BÖT-in yarandığı gündən beynəlxalq münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər və beynəlxalq hüququn inkişafı ilə əlaqədar olaraq əmək sahəsində insan hüquqlarının müdafiəsinə dair fəaliyyətini ***bir neçə mərhələyə*** bölmək olar:

Birinci mərhələ (1919-1939-cu illər) – BÖT səlahiyyətlərinin təşəkkülü, BÖT orqanlarının təşkili, BÖT-də az sayda, xüsusən də Avropa dövlətlərinin üzvlüyünün olması ilə xarakterizə olunur;

İkinci mərhələ (1939-1944-cü illər) – mənzil qərargahının Monrealə köçürüldüyü, Təşkilatın fəaliyyətinin dayandığı müharibə dövrü ilə səciyyələnilir;

Üçüncü mərhələ (1944-1980-ci illər) – İkinci Dünya müharibəsinin qurtarması, dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq münasibətlərdə müharibədən sonrakı dəyişikliklərlə başlayır. Müasir şərtlərə uyğunlaşmaq üçün BÖT yeni fəaliyyətin məqsəd və prinsiplərini müəyyən etdi ki, bu da öz əksini sonradan BÖT Nizamnaməsinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən 1944-cü il Filadelfiya Bəyənnaməsində tapdı;

Dördüncü mərhələ (XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən indiyə qədər) – BÖT-in fəaliyyətinin müasir mərhələsi hesab olunur. Hazırda BÖT-in üzvlərinin sayı 200-ə yaxındır ki, bu da BÖT-in universal təşkilat kimi statusunu möhkəmləndirir.

BÖT çərçivəsində texniki əməkdaşlıq ***üç formada*** həyata keçirilir:

- *birbaşa əlaqələr missiyasının göndərilməsi;*
- *informasiya maarifləndirmə fəaliyyəti;*
- *çoxtərəfli məsləhətçi qrupların yaradılması.*

BÖT-in əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu təşkilat çərçivəsində açıq beynəlxalq nəzarət sistemi yaradılmışdır. Bu nəzarətin əsas xüsusiyyəti onun təşkilatın bütün üzvlərinə şamil olunmasıdır. Belə nəzarət dövlətin bu və ya digər konvensiyanı ratifikasiya edib-etməməyi ilə deyil, onun müvafiq təşkilatın üzvü olması faktı ilə müəyyən olunur.

BÖT-in ***əsas funksiyalarına*** daxildir: *normayaradıcılıq funksiyası; nəzarət funksiyası; texniki əməkdaşlıq funksiyası; elmi-tədqiqat funksiyası.*

BÖT fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili göstərir ki, BÖT tərəfindən qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq standartlar bütöv bir sistem təşkil etməklə, digər beynəlxalq təşkilatların normayaradıcılıq fəaliyyətindən fərqli olaraq beynəlxalq hüququn yeni bir sahəsinin – beynəlxalq əmək hüququnun formalaşmasına ciddi təsir etmişdir. Beynəlxalq əmək hüququ isə özündə beynəlxalq ümumi hüquq münasibətlərini birləşdirən beynəlxalq ümumi əmək hüququndan və beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərini formalaşdıran beynəlxalq xüsusi əmək hüququndan ibarətdir.

BÖT konvensiya və tövsiyələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, həmçinin bir-birini tamamlamaqla müəyyən bir sistem yaradır. BÖT fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili göstərir ki, insan hüquqları amili yarandığı gündən hazırkı dövrə qədər BÖT-in əsas məqsədi olmuş və bununla da insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin mühüm mənbələri kimi BÖT standartları əsas kimi çıxış edir. BÖT tərəfindən beynəlxalq əmək hüquq normalarına riayət edilməsinə nəzarətin ***iki əsas proseduru*** mövcuddur: ***BÖT-ə təqdim edilən məruzələr proseduru*** və ***BÖT-ə verilən şikayətlər proseduru.***

BÖT çərçivəsində fəaliyyət göstərən məruzələr proseduru BÖT-in üzv-dövlətlərdən məruzələr tələb etmək hüququ və üzv-dövlətlərin isə həmin məruzələri

müvafiq vaxt və formada təqdim etmək öhdəliyinə əsaslanır. Bu prosedur müntəzəm prosedur adlanır. BÖT Nizamnaməsinə əsasən, üzv-dövlətlər ratifikasiya olunmuş konvensiyalar, ratifikasiya olunmamış konvensiyalar və tövsiyələr üzrə məruzələr təqdim etməlidirlər.

BÖT-in fəaliyyətinin mühüm və təcrübi cəhətdən əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri də üzv-dövlətlərə, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan üzv-dövlətlərə kadrların peşə hazırlığında və yenidən hazırlığında yardım göstərməkdir. Bu fəaliyyət sferası BÖT-in fəaliyyətinin xərclərinə görə daha həcmli və mühüm əhəmiyyətə malik hissəsidir. 1960-cı ildən etibarən BÖT üzv-dövlətlərə idarəetmə kadrlarının, təlimatçıların və məsləhətçilərin hazırlanmasında yardım göstərmişdir. İdarəetmə kadrlarının hazırlanmasında Turində (İtaliya) fəaliyyət göstərən BÖT tərəfindən yaradılmış Peşə və texniki ixtisasın artırılması üzrə Beynəlxalq Tədris Mərkəzi əhəmiyyətli rola malikdir.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilin may ayının 19-da BÖT-ə üzv qəbul edilmişdir. Respublikamız BÖT-in qəbul etdiyi konvensiyaların ratifikasiya göstəricisinə görə digər ölkələrə nisbətən qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Belə ki, BÖT-in 70-ə qədər Konvensiyası Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. 1999-cu il iyulun 1-dən qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin preambulasında qeyd edilir ki, bu Məcəllədə Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, BÖT-in konvensiyalarına və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq əmək münasibətlərini tənzim edən normalar təsbit edilir.

BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatı (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) 1945-ci ildə London Konfransında təsis olunmuş və Nizamnaməsi 4 noyabr 1946-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Mərkəzi qərargahı Fransanın paytaxtı Parisdə yerləşir. Təşkilatın tərkibinə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən 67 büro və alt bölmələr daxildir. Bu qurum 1946-cı ilin dekabrından BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatıdır. Onun əsas vəzifəsi maarifçilik, elm və mədəniyyət, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə, xalq təhsilinin, elmin və mədəniyyətin inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi yolu ilə dünyada sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasına nail olmaqdır. Hazırda 200-ə yaxın dövlət bu təşkilatın üzvüdür. UNESCO-nun əsas məqsədi irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq təhsil, elm və mədəniyyət sahələri üzrə xalqların əməkdaşlığını genişləndirmək yolu ilə sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək etməkdir. Təşkilatın Nizamnaməsi 9 hissə, 57 maddədən ibarətdir. UNESCO-nun məqsədi onun Nizamnaməsinin birinci maddəsində belə açıqlanır: “UNESCO beynəlxalq əməkdaşlığa söykənən, elm, mədəniyyət və təhsil yolu ilə dünyamızın sülh və təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə qurulmuşdur”. Təşkilat millətlərarası qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirərək anlaşma yaratmaq, insanları bir-birinə yaxınlaşdırmaq, habelə dünyanın geridə qalmış ölkələrində kütləvi savadsızlığın aradan qaldırılması kimi prioritet istiqamətləri özünün əsas fəaliyyəti hesab edir. UNESCO-nun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri tarixi mədəniyyət abidələrinin mühafizə edilməsidir.

1966-cı ildə UNESCO-nun Baş Konfransı dövlətlər, hökumətlər, təşkilatlar, assosiasiyalar və qurumların rəhbər tutmalı olduqları ***Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın***

prinsipləri barədə Bəyannaməni qəbul etmişdir. Bəyannamədə nəzərdə tutulan prinsiplər aşağıdakılardır: hər bir mədəniyyət hörmət edilməli və qorunmalı olan dəyərlərə malikdir; öz mədəniyyətini inkişaf etdirmək hər bir xalqın hüququ və vəzifəsidir; xalqlar bəşəriyyətin texniki və mənəvi-intellektual inkişafının harmonik bərabərliyini təmin etmək üçün mədəniyyətin bütün sahələrini paralel və bərabər inkişaf etdirməkdə davam etməlidirlər; beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində bütün növ əqli və yaradıcılıq fəaliyyətlərini əhatə etməlidir; mədəni əməkdaşlıq bütün xalqların hüququ və vəzifəsi olduğundan onlar bir-biri ilə bilik və bacarıqlarını bölüşməlidirlər; bütün mədəniyyətlərə müsbət təsir göstərən və onların qarşılıqlı zənginləşdirilməsinə şərait yaradan beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın həyata keçirilməsi zamanı bu mədəniyyətlərin hər birinin orijinallığı nəzərə alınmalıdır.

UNESCO-nun fəaliyyətinin əsas istiqaməti təhsil sahəsində savadsızlıqla mübarizə üzrə proqramların həyata keçirilməsi, savadsızlığın əsas səbəblərini aradan qaldırmağa yönələn belə proqramların elementlərindən biri kimi ümumi icbari ibtidai təhsil prinsipinin realizə edilməsidir. Təşkilat, həmçinin müəllimlərin təminatı, yerlərdə məktəblərin tikintisi və onların lazımı ləvazimatlarla təchiz olunması məqsədilə təhsilin planlaşdırılması və inkişafı üzrə məsul şəxslərin hazırlanması ilə məşğul olur.

UNESCO Dünya İrsi Mərkəzi dünya mədəniyyəti irslərinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Mədəni və təbii irsin qorunması haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiyaya uyğun olaraq, Mərkəz abidələrin qorunması üçün regional sistemlərin yaradılması üzərində ciddi iş aparır. UNESCO-nun əsas əlaqə saxladığı təşkilatlar içərisində qeyri-hökumət qurumları xüsusi yer tutur. Belə ki, UNESCO hazırda 600-dən yuxarı qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir, bunların içərisində 14 ixtisaslaşmış elmi ittifaq və müxtəlif komitələr fəaliyyət göstərir.

UNESCO ilə sıx əməkdaşlıq etmək siyasəti həyata keçirən dövlətimiz 1992-ci ilin iyulun 3-də həmin təşkilata daxil olmuşdur. Azərbaycan Respublikası və UNESCO arasında əməkdaşlığa dair 1996-cı ilin noyabrında imzalanmış Saziş isə təhsil, elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın yeni mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur. Təsadüfi deyil ki, məhz bundan sonra Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin TESIS və TEMPUS proqramlarına uyğun şəkildə yenidən qurulmasına dair layihələr reallaşdırılmağa başlanmışdır. Bundan başqa, 2000-ci il UNESCO tərəfindən Böyük İpək Yolu-TRASEKA ili elan olunmuşdu.

UNESCO-nun Nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə görə, üzv-dövlət təhsil, elm və mədəniyyətlə məşğul olan qurumların fəaliyyətini onun işi ilə əlaqələndirmək üçün ilk növbədə milli komissiya yaratmaq yolu ilə müvafiq tədbirlər həyata keçirməlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 fevral 1994-cü il tarixli Sərəncamına əsasən UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində yaradılmışdır.

Hər bir dövlətin müəyyən bir beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığının əsasında həmin beynəlxalq təşkilat tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq sazişlərdə dövlətin iştirakı durur. Təqdirəlayiq haldır ki, dövlətimiz qısa müddət ərzində UNESCO-nun əksər beynəlxalq sənədlərinə qoşulmuşdur. Bunlara aiddir: Silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında 14 may 1954-cü il tarixli Konvensiya; Ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında 16 noyabr 1972-ci il tarixli Konvensiya; Avropa regionu dövlətlərində tədris kurslarının, ali təhsil haqqında

diplomların və elmi dərəcələrin tanınması haqqında 21 dekabr 1979-cu il tarixli Konvensiya; Asiya və Sakit okean dövlətlərində tədris kurslarının, ali təhsil haqqında diplomların və elmi dərəcələrin tanınması haqqında 16 dekabr 1983-cü il tarixli Konvensiya; Müəlliflik hüququ haqqında 6 sentyabr 1952-ci il tarixli Ümumdünya Konvensiyası; Avropa regionunda ali təhsil sahəsində ixtisasların tanınması haqqında 1997-ci il tarixli Konvensiya; Mədəni dəyərlərin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz olaraq başqasına verilməsinin qadağan edilməsi və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında 14 noyabr 1970-ci il tarixli Konvensiya; Başlıca olaraq su quşlarının məskəni kimi beynəlxalq əhəmiyyətə malik su-bataqlıq yerləri haqqında 2 fevral 1971-ci il tarixli Konvensiya; Fonoqram istehsalçılarının mənafehlərinin onların fonoqramlarının qanunsuz istehsalında mühafizəsi haqqında 29 oktyabr 1971-ci il tarixli Konvensiya; Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında 17 oktyabr 2003-cü il tarixli Konvensiya; İdmanda dopinqə qarşı mübarizə haqqında 19 oktyabr 2005-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiya; Mədəni özüünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında 20 oktyabr 2005-ci il tarixli Konvensiya və s.

Azərbaycan Respublikası UNESCO-ya üzv olduqdan bu günə qədər təşkilat hər zaman ölkəmizin mədəniyyət, ədəbiyyat, elm, təhsil, səhiyyə sahəsində xidmətləri olan şəxsiyyətlərin yubileylərinin və əlamətdar hadisələrin qeyd olunması üzrə bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Buna *Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyi, 2000-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi, 2001-ci ildə Nəsrəddin Tusinin anadan olmasının 800 illik yubileyi, 2002-ci ildə azərbaycanlı alim, şərqsünas Mirzə Kazımbəyin 200 illik yubileyi, 2005-ci ildə akademik Yusif Məmmədəliyevin 100 illik yubileyi, 2006-cı ildə məşhur rəssam, xalça ustası Lətif Kərimovun 100 illik yubileyi, 2008-ci ildə “Leyli və Məcnun” operasının ilk tamaşasının 100 illik yubileyi, 2008-ci ildə yazıçı Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyi, 2009-cu ildə akademik Musa Əliyevin 100 illik yubileyi, 2009-cu ildə dahi rəssam Səttar Bəhlulzadənin 100 illik yubileyi; 2019-cu ilin iyun ayının 12-də Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyi* misal ola bilər.

UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş ilk tarixi abidəmiz Bakı şəhərinin füsunkar məkanı olan İçərişəhər memarlıq kompleksidir. Kompleks 2000-ci ilin dekabr ayında həmin siyahıya daxil edilmişdir. Bundan başqa, həmin siyahıya Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğu da salınmışdır. Qoruq UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 2007-ci ildə Yeni Zelandiyada keçirilmiş 30-cu sessiyasında qəbul edilmiş qərara əsasən Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. 2003-cü il noyabr ayının 7-də Azərbaycan muğamı UNESCO-da bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin şah əsəri elan olunmuşdur. 2009-cu il 28 sentyabr - 2 oktyabr tarixlərində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Abu-Dabi şəhərində keçirilən təşkilatın Qeyri-maddi Mədəni İrsin Qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 4-cü sessiyasında komitənin yekun qərarına əsasən, Azərbaycanın aşiq sənəti, beynəlmiləl qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi kimi Novruz bayramı UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

2005-ci il avqustun 24-də Bakı şəhərində “UNESCO-Azərbaycan: gələcəyə körpü” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda təşkilatla Azərbaycan Respublikası arasında Təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair Qarşılıqlı Anlaşma

Memorandumu imzalanmışdır. Memorandumda təhsildə bərabər imkanların yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, təhsilin bütün pillələri üzrə kurikulumun yeniləşdirilməsi və müəllimlərin ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə keyfiyyətin artırılması, beynəlxalq əməkdaşlıq şəbəkəsinin təşkili və digər əsas prioritetlər əks olunmuşdur. 2010-cu il iyunun 22-24-də UNESCO-nun baş qərargahında Qeyri-maddi Mədəni İrsin Qorunması üzrə Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin Baş Assambleyasının növbəti 3-cü sessiyasında Qeyri-maddi Mədəni İrsin Qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəyə keçirilən seçkilərdə Azərbaycan Respublikası bu quruma üzv qəbul edilmişdir. 2013-cü il iyul ayının 18-də isə UNESCO və Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında Təhsil, elm, mədəniyyət və kommunikasiya sahəsində əməkdaşlığa dair Çərçivə Sazişi imzalanmışdır.

2019-cu il 30 iyun-10 iyul tarixlərində UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 43-cü sessiyası Bakı şəhərində keçirilmiş və Şəki şəhərinin tarixi mərkəzi ilə birləşən Şəki Xan Sarayı Dünya İrs Siyahısına salınmışdır.

2015-ci ildə Bakı Dövlət Universiteti və UNESCO arasında imzalanmış Sazişlə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının təsis edilməsi, 2019-cu ildə isə bu əməkdaşlığın yeni müddətə uzadılması UNESCO ilə Azərbaycan Respublikası arasında sıx əlaqələrin daha bir bariz nümunəsidir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (The World Health Organization) 1946-cı ildə Nyu-Yorkda keçirilən Ümumdünya Səhiyyə Konfransında yaradılmış və Nizamnaməsi 7 aprel 1948-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Təşkilatın əsas məqsədi bütün xalqların yüksək sağlamlıq və rifah səviyyəsinə nail olmaqdır. ÜST-nin ali orqanı bütün üzvlərin iştirak etdiyi Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasıdır. Assambleya həmin Təşkilatın ümumi siyasətini və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir, səhiyyə sahəsində proqramlar hazırlayır, İcraiyyə Şurasının və Baş Direktorun, o cümlədən üzv-dövlətlərin hesabatlarını dinləyir.

ÜST Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd olunan sağlam həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququnun həyata keçirilməsi məsələsində BMT sisteminin digər səlahiyyətli orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edir. ÜST-nin Nizamnaməsinə əsasən, sağlamlığın daha yüksək səviyyəsinə çatmaq irqindən, dinindən, siyasi baxışlarından, iqtisadi və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq hər bir insanın əsas hüquqlarından biridir. Göstərilən məqsədlərə nail olmaq məqsədilə Təşkilat tərəfindən daimi olaraq müəyyən tədbirlər görülür, müvafiq proqramlar həyata keçirilir. Məsələn, infeksiya xəstəliklərlə mübarizə üzrə mühüm tədbirlər həyata keçirmək məqsədilə ÜST inkişaf etməkdə olan ölkələrdə səhiyyənin bütün sahələrini əhatə edən geniş texniki yardım proqramları həyata keçirir. 1987-ci ilin fevralından etibarən ÜST QİÇS-in qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə qlobal strategiyası çərçivəsində immun çatışmazlığı əlamətlərinin qarşısının alınması və onunla mübarizə sahəsində genişmiqyaslı proqram həyata keçirir.

ÜST-ün bütün dünyada sağlamlığın qorunması və səhiyyənin inkişafı sahəsində fəaliyyəti ildən-ilə genişlənir. Planetdə uşaq ölümünün səviyyəsinin xüsusilə yüksək olması ÜST-UNICEF birləşən əməkdaşlıq proqramının meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Həmin proqramın uğurları nəticəsində hər il 3 milyon uşaq difteriya, vərəm və s. kimi altı öldürücü xəstəliyin dəhşətlərindən xilas edilir.

Dövlətimizin fəaliyyətində yaxından iştirak etdiyi ixtisaslaşdırılmış BMT qurumlarından biri də ÜST-dür. Azərbaycan Respublikası bu təşkilata 1992-ci il oktyabr ayının 2-də üzv qəbul olunmuşdur. Sonrakı illər Azərbaycan Respublikası ÜST əlaqələrinin genişlənməsi və dərinləşməsi dövrü kimi xarakterizə olunur. Son onillik isə Azərbaycan Respublikasının ÜST ilə əlaqələrinin daha da inkişafı və təşkilatın işində yaxından iştirakı mərhələsi sayılmalıdır. Belə ki, ölkəmiz Avropa regionundan 2005-2008-ci illər üçün ÜST-in İcraiyyə Şurasına, 2009-2012-ci illər üçün ÜST-in Daimi Komitəsinə seçilmiş, 2010-cu ildən isə müvafiq beynəlxalq təşkilat çərçivəsində yaradılmış Avropa Ətraf Mühit və Səhiyyə Nazirləri Şurasının ətraf mühit üzrə bölməsində təmsil olunmağa başlamışdır. Bundan əlavə, 2009-cu il mayın 18-22-də ÜST-in Cenevrədə keçirilmiş 62-ci Assambleyası çərçivəsində qurumun Avropa Regional Ofisi ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında iki illik Əməkdaşlıq haqqında Memorandum imzalanmışdır. Həmçinin, sözügedən beynəlxalq təşkilat çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında müəyyən layihələr həyata keçirilmişdir. Həmin layihələrdən DOTs (Directly Observed Treatment-short course/vərəm xəstəliyinin birbaşa həkim nəzarəti altında qısamüddətli müalicə kurslarının keçirilməsi) layihəsi, habelə MECACAR (poliomiellitin ləğv edilməsi üzrə proqram), CARAK (uşaq və ananın qorunması üzrə proqram), difteriyaya nəzarət üzrə proqram, ailə planlaşdırılması üzrə proqram, ruhi sağlamlıq üzrə proqram, Cənubi Qafqaz Səhiyyə İnformasiya Sistemini (layihənin məqsədi Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinə özünün Səhiyyə İnformasiya Sisteminin yenidən qurulmasında və inkişafında kömək göstərməkdir) qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının ÜST ilə əməkdaşlığı respublikada immunlaşdırmanın yüksək səviyyədə keçirilməsinə, respublika tibbi işçilərinin bu sahədəki təcrübəsinin artmasına, bir sıra yoluxucu xəstəliklərlə xəstələnmə hallarının, uşaq ölümünün sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, dövlətimizin ÜST ilə əməkdaşlığı respublika alimlərinin təbabətin müxtəlif sferalarına aid beynəlxalq elmi konfrans, simpozium və seminarlarda iştirakına şərait yaratmış, belə toplantıların Azərbaycan Respublikasında təşkil olunmasını ənənə halına salmış, elmi biliklərin mübadiləsi üçün geniş imkanlar açmışdır.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (Food and Agricultural Organization of the United Nations) 1945-ci ildə Kanada Konfransında yaradılmışdır. Bu Təşkilatın əsas missiyası qidanın yaxşılaşdırılması və insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Adı çəkilən qurum BMT ilə birləşə Dünya Ərzaq Proqramına rəhbərlik edir.

FAO-nun digər əsas məqsədi kənd əhalisinin rifah halının və həyat şəraitinin yüksəldilməsi, həmçinin dünya iqtisadiyyatının inkişafının dəstəklənməsi və açıqla mübarizəyə yardım göstərilməsidir. Bu məqsədlə FAO son dövrlər dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən silahlı münaqişələr nəticəsində meydana çıxan milyonlarla qaçqın və məcburi köçkünlərin ərzaq problemini həll etməyə çalışaraq onlara dövrü olaraq ərzaq məhsullarının paylanmasını həyata keçirir. Bundan başqa, 1960-cı ildə BMT çərçivəsində Ümumdünya açıqla mübarizə Proqramı qəbul edilmiş və onun həyata keçirilməsi FAO-ya tapşırılmışdır. Proqram beş illik dövr üçün nəzərdə tutulsa da, sonrakı dövrlərdə növbəti beşilliklər üçün uzadıldı və hazırda da fəaliyyət göstərir. BMT-nin Açıqla mübarizə Proqramına uyğun olaraq,

FAO Xüsusi ərzaq təhlükəsizliyi Proqramını qəbul etmişdir. Bütövlükdə, FAO-nun ***başlıca məqsədləri*** aşağıdakılardır:

- *planet xalqlarının qidalanması və həyat şəraitinin yüksəldilməsi;*
- *kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının yüksəldilməsi, ərzağın bölüşdürülməsi sisteminin və kənd təsərrüfatı məhsullarının yaxşılaşdırılması;*
- *kənd əhalisinin rifah halının və həyat şəraitinin yüksəldilməsi;*
- *dünya iqtisadiyyatının inkişafının dəstəklənməsi və aclıqla mübarizəyə yardım göstərilməsi.*

Hazırda təşkilatın üzvləri 170-dən çox dövlət və Avropa İttifaqından ibarətdir, mənzil qərargahı isə 1949-cu ildən etibarən Romada (İtaliya) yerləşir. FAO-nun özünəməxsus prioriteti ondan ibarətdir ki, bu təşkilat təbii resursları gələcək nəsillərə saxlamaqla kənd təsərrüfatını təşviq və inkişaf etdirir, ərzaq istehsalının və təhlükəsizliyinin təminatına yönəlir. FAO-nun əsas fəaliyyət məqsədi kimi qəbul olunmuş ümuməhatəli ərzaq təhlükəsizliyi bütün insanların fəal və sağlam həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan daim ərzaq əldə etmək hüququ kimi müəyyənləşdirilir.

1996-cı ildə Romada keçirilən Ümumdünya Ərzaq Sammitində 100-dən çox üzv-dövlətin dövlət və hökumət başçıları Ümumdünya Ərzaq Təhlükəsizliyinə dair Roma Bəyannaməsini qəbul etdilər. Sammitdə üzv-dövlətlər, həmçinin 2015-ci il üçün ərzaq ehtiyatlarına çıxış hüququnun təmin olunması yolu ilə dünya üzrə aclıq və yoxsulluq şəraitində yaşayan insanların sayının 50 faizə qədər azaldılması barədə razılığa gəldilər və əldə olunmuş bu razılığın əsas məqsədləri Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində yer aldı.

Tədqiq olunan problemin həlli istiqamətində dövlətimiz tərəfindən də kifayət qədər mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 may 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” bunu bir daha sübut edir.

Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinə nəzarət sistemini təkmilləşdirmək, bu sahədə şəffaflığı daha da artırmaq, pərakəndəliyi və təkrarlanmaları aradan qaldırmaq, habelə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi yaradılmışdır. Yeni yaradılan Agentlik fəaliyyətə 2018-ci il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycan Respublikasında qida məhsullarının təhlükəsizliyinə dair normativ tənzimləməni (sanitariya normaları və qaydalarının, habelə gigiyena normativlərinin hazırlanmasını və təsdiqini), risklərin təhlilini, qanunla müəyyən edilmiş qaydada gigiyenik sertifikatlaşdırma işinin aparılmasını, o cümlədən xarici ölkələrə ixrac edilən qida məhsullarına keyfiyyət sertifikatının verilməsini, habelə qida məhsulları istehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi sahəsində və “tarladan süfrəyədək” prinsipi əsasında məhsulun daşdığı risk səviyyəsinə uyğun olaraq qida məhsulları istehsalının bütün mərhələlərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (The World Intellectual Property Organization) BMT strukturunda mühüm ixtisaslaşmış təsisatlardan biri olaraq

fəaliyyət göstərir. Belə ki, insan beyninin məhsullarının qorunması, əqli mülkiyyətin mühafizəsi daim BMT-nin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə hüquqların qorunması hələ XIX əsrin sonlarından beynəlmiləlləşmiş və bir sıra beynəlxalq konvensiyaların qəbulu ilə nəticələnmişdir. Məsələn, Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında 1883-cü il tarixli Paris Konvensiyası, Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsinə dair 1886-cı il tarixli Bern Konvensiyası və s.

1893-cü ildə isə bu iki konvensiyaya əsaslanan Əqli mülkiyyətin qorunması üzrə Beynəlxalq Büro yaradılmışdır. 1970-ci ildən isə bu təşkilatın adı dəyişdirilərək Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı adlandırılmışdır. 1974-cü ildən isə bu Təşkilat BMT-nin ixtisaslaşmış qurumuna çevrilmişdir. Təşkilatın əsas məqsədlərinə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq yolu ilə bütün dünyada əqli mülkiyyət hüququnun qorunması və bu sahədə əməkdaşlığın təmin olunması daxildir.

8.5. Beynəlxalq cinayət tribunalları və insan hüquqlarının müdafiəsi

Yalnız dövlətlərin yox, həmçinin fiziki şəxslərin də beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti beynəlxalq hüququn prinsipi kimi tanınmışdır. Bu prinsip beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları haqqında işlərə bunun üçün xüsusi olaraq təsis edilmiş beynəlxalq tribunallar tərəfindən baxılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə təşəbbüslər XX əsrin əvvəllərindən aktivləşmişdir. Xüsusilə də İkinci Dünya müharibəsi gedişində müttəfiqlər müharibə cinayətlərini araşdırmağa, belə cinayətləri törədənləri məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməyə və cəzalandırmağa dair birgə fikirlər ortaya qoydular. 1943-cü ilin oktyabrında qəbul edilmiş Moskva Bəyannaməsi 1945-ci il London Sazişi üçün əsas rolunda çıxış etdi ki, bu da sonradan Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsinə çevrilmişdir. ***Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı*** Almaniya və onun müttəfiqlərinin törətdikləri cinayətlərə görə təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılmasını nəzərdə tuturdu. Analoji hədəflər üçün Yaponiyada yeni komandanlıq tərəfindən ***Uzaq Şərq (Tokio) Beynəlxalq Hərbi Tribunalı*** təsis edilmişdi.

Beləliklə, beynəlxalq hüquqa əsasən konkret əməllər müharibə cinayətləri kimi təsnifləşdirildi və onların törədilməsində ittiham edilən şəxslər məhkəmə təqibi və cinayət məsuliyyətinə cəlb edildilər. Beynəlxalq hüquq alimlərinin qənaətinə, Nürnberq və Tokio beynəlxalq hərbi tribunallarının Nizamnamələrinin qəbulu beynəlxalq humanitar hüququn məcəllələşdirilməsinə güclü təkan verdi: “İlk dəfə olaraq müqavilə norması ilə fərdi qaydada məsuliyyətə cəlb edilməsini nəzərdə tutan cinayətkar əməllərin dairəsi müəyyən edildi və eyni zamanda, bir sıra təcrübi qərarlar qəbul edən, ümumtani olmuş prinsiplər işləyib hazırlayan məhkəmələr təsis edildi”.⁷⁸

Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı və onun qərarları müharibədən sonrakı dövrdə dünya ictimaiyyətinin həyatının çox aspektlərinə böyük təsir göstərmişdir. Dövlətlər yalnız Hitler Almaniyasının rəhbərlərini cəzalandırmadı, həmçinin müharibə cinayətləri törədən şəxsləri beynəlxalq hüquq normaları əsasında mühakimə etdi. Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı şəxsin rəsmi statusundan,

⁷⁸ George A. Finch. The Nuremberg Trial and International Law. American Journal of International Law, Vol. 41, 1947, p. 20.

tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq, onun törədilən cinayətə görə məsuliyyətə cəlb edilməsinin mümkünlüyünü təsbit edir. Nizamnamədə, həmçinin qeyd edilir ki, fiziki şəxslərin belə yüksək vəzifə sahibi olması, onların törətdikləri cinayətlər üzrə yüngülləşdirici hal kimi qəbul edilməsinə heç bir halda əsas vermir.

Nürnberg Beynəlxalq Hərbi Tribunalı beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Onun Nizamnaməsində sülh əleyhinə, insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətləri kimi beynəlxalq cinayətlərin tərkibi haqqında vacib müddəalar təsbit edilmişdir. Nürnberg Beynəlxalq Hərbi Tribunalı sayəsində tarixdə ilk dəfə beynəlxalq hüquq normaları əsasında genişmiqyaslı və bütöv məhkəmə prosesi baş tutmuşdur.

XX əsrin sonunda beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları, dünyada baş verən hadisələrlə bağlı siyasi və faktiki zərurət nəticəsində beynəlxalq ictimaiyyət beynəlxalq cinayət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə *iki orqanın* təsis edilməsi qərarına gəlmişdir:

- *Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalı* – keçmiş Yuqoslaviya ərazisində beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının törədilməsi üçün məsuliyyət daşıyan şəxslərin məhkəmə təqibi üzrə beynəlxalq cinayət tribunalı;
- *Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı* – 1994-cü il 1 yanvardan 31 dekabrədək olan dövrdə Ruanda ərazisində törədilmiş soyqırımı və beynəlxalq humanitar hüququn başqa ciddi pozuntuları və qonşu dövlətlərin ərazisində Ruanda vətəndaşları tərəfindən törədilən soyqırımı və başqa belə pozuntular üçün məsuliyyətli şəxslərin məhkəmə təqibi üçün beynəlxalq cinayət tribunalı.

BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Yuqoslaviya tribunalına verilmiş predmet səlahiyyəti bu tribunalın yaradılması ərəfəsində mövcud olan həm adət, həm də müqavilə hüququ normalarına şamil olunur. Yuqoslaviya tribunalının fəaliyyəti göstərdi ki, müharibə cinayəti anlayışına yalnız silahlı münaqişə gedişində yox, həmçinin silahlı münaqişə ilə bağlı törədilən hüquq pozuntuları da aiddir. Belə bir yanaşmanın səmərəliliyi həmçinin ondadır ki, artıq müharibə cinayətləri bir ölkənin ərazisində təşkil olunmuş silahlı qruplar arasındakı mübarizəyə də aid edilir. Bildiyimiz kimi, qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr kifayət qədər geniş yayılmış və insan hüquqlarının kütləvi, sisteməlik şəkildə pozulmasına səbəb olmuşdur.

Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsinin 21-ci maddəsində təqsirləndirilən şəxslərin bir sıra hüquqları (hər kəsin Beynəlxalq Tribunal qarşısında bərabərliyi; təqsiri sübuta yetirilməyincə şəxsin günahsız sayılması; ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın əsasları və xarakteri barədə başa düşdüyü dildə təxirəsalınmadan və müfəssəl şəkildə məlumatlandırılmaq; müdafiəsinin hazırlığı üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq, özünün seçdiyi müdafiəçi ilə əlaqə yaratmaq; yalnız özü iştirak etdiyi, özünü şəxsən və ya müdafiəçisi vasitəsilə müdafiə etmək imkanlarına malik olduğu halda mühakimə edilmək; əleyhinə ifadə vermiş şahidləri həmin ifadə əsasında sorğu-suala tutmaq; Beynəlxalq Tribunalda istifadə edilən dili başa düşmədiyi və ya həmin dildə danışa bilmədiyi təqdirdə, tərcüməçinin köməyindən pulsuz yararlanmaq; əleyhinə və ya özünün təqsirli bilinməsinə görə ifadə verməyə məcbur edilməmək və s.) əks

olunmuşdur. Bundan əlavə, Tribunalın Nizamnaməsində zərər çəkmiş şəxslərin və şahidlərin müdafiəsi (maddə 22), təkrar müraciət hüququ (maddə 25) ilə bağlı müddəalar da təsbit olunmuşdur.

Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalı keçmiş Yuqoslaviyanın ərazisində törədilən müharibə cinayətləri və soyqırımı cinayəti ilə bağlı işlərə baxmışdır. Tribunalın fəaliyyəti zaman və məkan çərçivələri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Tribunal 2009-cu ilə bütün mövcud işlərin baxılmasını bitirməyi (2010-cu ildə isə bütün apellyasiyaları) planlaşdırırdı. Ancaq 2014-cü ilin dekabrında Yuqoslaviya Tribunalının baxışında *Qoran Xadiç, Ratko Mladiç, Radovan Qaraciç, Voislav Şeşelya, Yadranko Prliça və başqaların işi* üzrə məhkəmə işləri qalırdı. Yuqoslaviya Tribunalı 2009-cu ildə müharibə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə Milan Lukiçə ömürlük, Sredo Lukiçə isə 30 il azadlıqdan məhrumetmə cəzası vermişdir. Qeyd edək ki, bu şəxslər Bosniyanın müsəlman əhalisinə qarşı xüsusi qəddarlığı ilə seçilmişlər.

BMT-nin köməkçi orqanı statusu ilə 1994-2015-ci illərdə mövcud olmuş Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı BMT Təhlükəsizlik Şurasının 8 noyabr 1994-cü il 955 sayılı Qətnaməsi əsasında təsis edilmişdir. Fəaliyyəti dövründə Ruanda Tribunalı ümumilikdə 93 şəxsi ittiham etmişdir. Ruanda Tribunalı üç kateqoriya beynəlxalq cinayətləri təqib edir: soyqırımı, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri. Ümumiyyətlə, Ruandada baş vermiş münəqişə qeyri-beynəlxalq xarakterli daxili silahlı münəqişədir. Tribunalın Nizamnaməsinə görə, Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddə və 1977-ci il II Əlavə protokolun pozuntuları ilə bağlı məsələlər onun yurisdiksiyası altına düşür (maddə 4). Ruanda üzrə tribunal daha geniş ərazi yurisdiksiyasına malikdir, hansı ki, Ruandanın ərazisi ilə məhdudlaşdırılmamış və Ruanda vətəndaşları tərəfindən törədilən beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları barəsində qonşu dövlətlərin ərazisinə də şamil edilmişdir. Ərazi yurisdiksiyası şəxsi yurisdiksiya prinsipinin tətbiqi yolu ilə genişləndirilmişdir.

Keçmiş Yuqoslaviyada və Ruandada törədilən cinayətlər üzrə tribunalların fəaliyyətindən sonra Syerra Leone, Burundidə, Konqoda, Kambocada və Şərqi Timorda xüsusi məhkəmə orqanlarının yaradılması təşəbbüsləri aktivləşməyə başladı. İndiyədək növbəti hibrid məhkəmələr yaradılmışdır: Syerra Leone xüsusi Məhkəməsi (2000); Şərqi Timorda törədilmiş ağır cinayətlər üzrə xüsusi məhkəmə palataları (2000-2006); Kosovoda qarışıq məhkəmə kollegiyaları (2000); Bosniya və Hersoqovinada beynəlxalq cinayətlərin araşdırılması üzrə məhkəmə palatası (2005); Kambocada fəvqəladə məhkəmə palataları (2006); Livan üzrə xüsusi Tribunal (2009); Afrika üzrə Xüsusi Tribunal (2013).

Hibrid məhkəmələrin spesifik xüsusiyyəti ondadır ki, onlar sülhün saxlanılması üzrə missiyalar tərəfindən təsis edirlər və bu missiyalara BMT-nin inzibati mandatı verilmişdir. Hibrid məhkəmələrin fəaliyyəti və yurisdiksiyası həm beynəlxalq, həm də milli hüquq normaları əsasında müəyyən edilir.

Beləliklə, beynəlxalq tribunalların fəaliyyəti əminliklə qeyd etməyə əsas verir ki, belə təsisatlar həm insan hüquqlarının qorunmasında, pozulmuş ədalətin bərpasında, həmçinin beynəlxalq hüquq normalarına riayət edilməsində mühüm işlər görmüşlər. Xüsusilə də bu orqanların fəaliyyəti nəticəsində məsuliyyətə cəlb edilən cinayətkarların arasında soyqırımı, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə və s.

beynəlxalq cinayətləri törədən şəxslərin olması insan hüquqlarını kütləvi şəkildə pozanların cəzasız qalmadığını göstərir və gələcəkdə belə dəhşətli halların baş verməməsində əhəmiyyətli amil kimi qəbul olunur.

8.6. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və insan hüquqlarının müdafiəsi

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi beynəlxalq hüquq sistemində vacib rola malik institusional mexanizmdir. Hüquq tətbiqi mexanizmi kimi fərdi məsuliyyətin təyin edilməsi ilə məşğul olan Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi formalaşmayana qədər soyqırımı, müharibə cinayətləri, insan hüquqlarının kobud pozuntularına görə cinayətkarlar adətən cəzasız qalırdı. Keçmiş 50 il ərzində bir çox insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətləri baş vermişdir ki, onları törədənlərin demək olar ki əksəriyyəti heç biri məsuliyyətə cəlb edilməmişdir. XX əsrdə bəşəriyyətin bütün tarixi boyu ən amansız zorakılıq aktları törədilmişdi, dünyada keçmiş 50 il ərzində 250-dən çox silahlı münaqişə baş vermiş, həmin münaqişələrdə 100 milyona yaxın mülki şəxs həlak olmuşdur. Mülki şəxslərin kütləvi qətləri müasir dövrdə Mərkəzi və Qərbi Afrikada, Yaxın Şərqdə də baş vermişdir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi cəzasızlıq hallarına son qoyulması, münaqişələrin dayandırılmasına kömək göstərilməsi, zaman və məkanla bağlı xüsusi tribunalların fəaliyyətindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması, gələcək hərbi cinayətkarların saxlanması məqsədilə yaradılmışdır. Beynəlxalq hüquq üzrə cinayət törətmiş şəxslərin cinayət təqibini həyata keçirən daimi məhkəmə orqanının mövcudluğu vasitəsilə beynəlxalq ədalət mühakiməsinin real olaraq həyata keçirilməsi mümkündür. Adətən milli məhkəmə sistemi soyqırımı, insanlıq əleyhinə, təcavüz və müharibə cinayətlərinə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsində istənilən nəticəni vermir və ya qeyri-səmərəli olur və s.

1998-ci ilin iyul ayında Romada BMT-nin 120 üzv-dövləti tarixdə ilk dəfə daimi yurisdiksiyalı beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanının yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar. Bu müqavilə 1 iyul 2002-ci ildə 60 dövlət tərəfindən ratifikasiya edilərək qüvvəyə minmişdir. 2017-cı ilin məlumatına görə, 124 dövlət Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi haqqında Roma Statutunun iştirakçısıdır. 2003-cü ilin fevralında Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin birinci 18 hakimi 9 illik müddətə seçilmişlər, onlar isə öz aralarından Kanadalı hakim Filip Kirşi Məhkəmənin Prezidenti seçmişlər. 2003-cü ilin aprelində Argentinalı Luis Okampo Məhkəmənin birinci Prokuroru seçilmişdir. Bu tarixdən etibarən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi real olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin fəaliyyətinin əsas məqsədləri insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, sülhə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərin törədilməsində təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılmasının təmin edilməsi və gələcəkdə belə cinayətlərin qarşısının alınmasıdır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi onun tərkibinə daxil olan dövlətlərdən ibarət müstəqil fəvqəlmilli institutdur. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınmış, ciddi cinayətləri törətmiş şəxslər barəsində yurisdiksiyanı həyata keçirir. Onun yurisdiksiyasına beynəlxalq humanitar hüququn pozulmasında təqsirləndirilən dövlət, siyasi, hərbi rəhbərlər də daxil olmaqla beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi aiddir. Bu yeni beynəlxalq

məhkəmə orqanının funksional hüquq subyektliliyinin məzmunu və xüsusiyyətləri Roma Statutu ilə müəyyən edilir. Roma Statutunun 4-cü maddəsinə görə, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi beynəlxalq hüquq subyektliliyinə malikdir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalılarından əsas fərqi ondan ibarətdir ki, həmin tribunalı ağır cinayətlərin törədilməsindən sonra yaranmış konkret vəziyyətlərin araşdırılması üçün BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən yaradılmışdılar. Bu tribunalıların yurisdiksiyası vaxtla və konkret ərazilərlə məhdudlaşdırılmışdı. Cinayət tribunalı başqa ərazilərdə və ya gələcəkdə baş verəcək cinayətlərlə mübarizəyə yönəlməmişdir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı müxtəlif müddəalar təsbit edilmişdir. Həmin normalara istinad gedişində şəxsin hüquqları (maddə 55), təqsirsizlik prezumpsiyası (maddə 66), təqsirləndirilən şəxslərin hüquqları (maddə 67), zərər çəkmiş şəxslərin və şahidlərin müdafiəsi, həmçinin onların məhkəmə baxışında iştirakının təmin olunması (maddə 68), zərər çəkmiş şəxslərə dəymiş ziyanın ödənilməsi (maddə 75), bəraət haqqında və ya təqsirli tanınma haqqında qərardan və hökmdən şikayət verilməsi (maddə 81), həbs olunmuş və ya təqsirli hesab edilən şəxsə kompensasiyanın ödənilməsi (maddə 85) və s. aid edilə bilər.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılması insan hüquqlarının müdafiəsinin və beynəlxalq hüquqa riayət etmənin təminatı işində irəliyə doğru atılmış tarixi bir addımdır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi fiziki şəxslər tərəfindən törədilmiş ən ciddi cinayətlərin mühakiməsi ilə məşğul olur: soyqırımı, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və təcavüz cinayətləri. Bu cinayətlər Roma Statutunda ayrıca göstərilmişdir və qeyri-müəyyənlik olmasın deyərək, ətraflı şəkildə xülasə edilmişdir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onun yurisdiksiya səlahiyyəti (ratione temporis) yalnız Roma statutunun qüvvədə minməsindən sonra törədilən cinayətlərə şamil edilir. Dövlətlərin əksəriyyəti qarşısında Roma Statutunun ratifikasiyası zamanı Statut üzrə onların öhdəliklərinin konstitusiyaya normalarına uyğunluğu ilə bağlı problemlər yaranmışdı. Yalnız Roma Statutuna qoşulma Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi ilə əməkdaşlıq problemlərini həll etmir, bunun üçün milli hüquq sistemində uyğun olan düzəlişlərin aparılması zəruridir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi törədilən anda onun yurisdiksiyası altına düşən cinayətlər üçün məsuliyyətli fiziki şəxsləri təqib etməyə səlahiyyətli. Vəzifə tutma məsuliyyətdən azad olma üçün əsas deyildir. Komandirlərin və başqa rəislərin məsuliyyətini təyin etməklə Roma Statutu nəzərdə tutur ki, prinsip etibarilə cinayətin dövlət və ya hökumətin vəzifəli şəxsinin əmrinə görə törədilməsi faktı şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad etmir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi pozulmuş insan hüquqlarının bərpası istiqamətində də mühüm fəaliyyət həyata keçirir. Roma Statutu Keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq cinayət tribunalıların nizamnamələrindən fərqli olaraq, zərər çəkmiş şəxslərə zərərin əvəzinin ödənilməsinə aid prinsipləri təsbit edir: restitusiya, kompensasiya və rehabilitasiya (maddə 75.1). Qurbanların müdafiəsi, həmçinin Statutun 79-cu maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddədə qeyd edilir ki, Məhkəmənin yurisdiksiyası altında düşən cinayətlərdən zərər çəkmiş şəxslərin və onların ailələrinin maraqları naminə İştirakçı-dövlətlərin Assambleyasının qərarı ilə Məqsədli fond yaradılması nəzərdə tutulur.

2005-ci ildən başlayaraq, Məhkəmə müxtəlif cinayətlərin törədilməsinə görə bir sıra təhlükəli cinayətkarlara ittiham elan etmişdir. Uqanda hadisələri ilə bağlı insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətlərinə görə Cozef Konu (33 ittiham) və Vinsent Ottini (32 ittiham) xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Oxşar hadisələr Darfur hadisələri vaxtı törədilən cinayətlərə görə Əhməd Haruna (42 ittiham), Əli Kuşayba (50 ittiham) elan edilən ittihamlarla bağlıdır. Məhkəmə müharibə və insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsində təqsirləndirilən Tomas Lubanqo Dilyonu 14 il (2014), Jermen Katanqanı 12 il (2014), Jan Pyer Bembanı 18 il (2016), Əhməd əl-Faqini 9 il (2016) azadlıqdan məhrum etmişdir .

Beləliklə, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılmasından artıq 20 ildən çox vaxt keçmişdir. Bu müddət ərzində Məhkəmənin həbs etdiyi cinayətkarların sayının az olmasına baxmayaraq, onun fəaliyyətini ümumilikdə müsbət qiymətləndirmək olar. Belə bir vəziyyətin bir çox səbəbləri vardır. Hesab edirik ki, dövlətlər öz maddi və texniki imkanlarını bu sferada əsirgəməməlidir. Əksinə bəşəriyyətə təhlükə yaradan belə cinayətkarları vaxtında məsuliyyətə cəlb edərək cəzalandırmaq lazımdır ki, gələcəkdə belə hallar təkrarlanmasın. Dövlətlər həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə cinayətkarlıqla mübarizədə real əməkdaşlıq etməli, qarşılıqlı məlumat mübadiləsi həyata keçirməli, təhlükəli, axtarışda olan cinayətkarları təhvil verməlidirlər. Əks təqdirdə cinayətkarlıqla mübarizə, həmçinin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində işlərə baxılması illərlə davam edən bir prosesə çevriləcəkdir.

8.7. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları və insan hüquqlarının müdafiəsi

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları qlobal mülki cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır və milli qeyri-hökumət sektorları arasında əsas beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmidir.

Bu tendensiya Azərbaycan Respublikası üçün də xarakterikdir. Belə ki, respublikamızda müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən kifayət qədər qeyri-hökumət təşkilatları mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 iyul 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasının Qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi Konsepsiyasına uyğun olaraq, ***Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası*** fəaliyyət göstərir. Şura yerli, xarici və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı tərəfdaşlıq əsasında fəaliyyət göstərir.

Son dövrlərin təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif sferalarda – iqtisadi, ekoloji, siyasi və s. beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətləri müsbət nəticələr verir, dövlətlər bu təşkilatların xidmətlərindən yararlanmaq istiqamətində onlarla əməkdaşlıq etməkdə daha çox maraqlıdırlar. Müvafiq beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının digər xarakterik xüsusiyyəti onların, eyni zamanda beynəlxalq nəzarət orqanları ilə sıx əməkdaşlıq və məsləhətləşmə təcrübələrinin mövcudluğudur ki, bu da fəaliyyətlərin birgə əlaqələndirilməsində və inkişafında mühüm rola malikdir.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ***iki istiqamətdə*** fəaliyyət göstərirlər:

- *dünya ictimaiyyətinin təkidli tələbinə ilkin reaksiya kimi yeni beynəlxalq hüquq normalarının qeyri-rəsmi olaraq formalaşdırılması və təbliği;*

- *dövlətlərin beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün hökumətlərə ən müxtəlif formalarda təzyiq göstərilməsi.*

Ümumiyyətlə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqları sferasında ən müxtəlif aspektlərin işlənilib hazırlanmasında tam olaraq yaxından iştirak etmişdir. Bütövlükdə isə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini şərti olaraq aşağıdakı **sahələrdə** ifadə etmək olar:

- *əhali ilə iş aparılması, insan hüquqlarının pozulmasının üzə çıxarılması və həmin halın ciddi tənqid olunması üçün ictimai fikrin səfərbər edilməsi;*
- *insan hüquqlarının pozulması qurbanlarına beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən bilavasitə hüquqi yardım göstərilməsi;*
- *insan hüquqlarının pozulması məlumatlarının İnsan hüquqları Şurası, BMT Baş Katibi, BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarının diqqətinə çatdırılması, insan hüquqlarının pozulmasına yol verən dövlətlərdə insan hüquqları sahəsində vəziyyətin dəyişməsinə yönəlmiş əsas üsullar barədə təkliflərin təqdim edilməsi;*
- *beynəlxalq təşkilatlarda insan hüquqları sahəsində yeni normaların qəbulunun lobbiləşdirilməsi;*
- *hüquqi və texniki yardımların göstərilməsi, insan hüquqları barədə biliklərin yayılması.*

Hüquq-müdafiə fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının iş istiqamətlərinin bir hissəsini də uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsi, qeyri-qanuni övladlığa götürmə, sənaye müəssisələrində çalışmaq üçün 9-12 yaşlı uşaqların muzzdlu əməyə cəlb edilməsi kimi hərəkətləri özündə birləşdirən uşaq köləliyi ilə mübarizə təşkil edir. Məhz bu baxımdan, bir çox beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti qənaətbəxş hesab olunmalıdır. Həmin qurumlara nümunə qismində ***İnsan hüquqlarının müdafiəsində köləliyə qarşı Cəmiyyəti*** göstərmək olar. Cəmiyyətin əsas məqsədləri sırasına bütün formalarda köləliyin, məcburi əməyin bütün formalarının, həmçinin köləliklə oxşarlıq təşkil edən hərəkətlərin aradan qaldırılması, yerli xalqların müdafiəsi və onların inkişafına yardım göstərilməsi, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi daxildir. Bundan əlavə, insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması faktına BMT-nin və ictimai təşkilatların diqqətini cəlb edərək, Cəmiyyət 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin prinsiplərinin realizəsinə öz töhfəsini bəxş etmişdir. İngilis və fransız dillərində “Aborigines' Friend” (“Aborijenlərin dostu”) adlı illiyi nəşr edən qurum müasir dünyada köləliyin təzahür formaları, onlarla mübarizəyə dair məlumatları mütəmadi olaraq dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırır.

1987-ci ildə xüsusi məşvərətçi status əldə edən ***İşgəncələr əleyhinə Beynəlxalq Assosiasiya*** isə işgəncələr, xüsusilə XX əsrin 70-80-ci illərində diktator rejimlərinin idarəçiliyi dövründə Latın Amerikası ölkələrində tətbiq olunan işgəncələrə qarşı mübarizə məqsədilə yaradılmışdır. O, təkcə işgəncə kontekstində insan hüquqlarının pozulması problemini deyil, həm də araşdırma və informasiya-təbliğat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi funksiyasını həyata keçirir. Beynəlxalq Assosiasiya 1995-1998-ci illərdə İnsan hüquqları Komissiyasında bir sıra məsələlər

(işgəncə və həbsdə saxlama; məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi; ölüm cəzası; bütün dünyada insan hüquqlarının pozulması problemi; inkişaf hüququ, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar; milli azlıqların vəziyyəti; qadın hüquqlarının nəzərə alınması, kişi və qadın bərabər hüquqluluğunun təmini; dünyanın istənilən nöqtəsində insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulması və hüquq-müdafiə mexanizmlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi) üzrə şifahi bəyanatlarla çıxış etmişdir.

Beynəlxalq sosial xidmətlər haqqında Konqresin gedişində 1929-cu ildə Parisdə yaradılan və təsis edildiyi ilk müddətlərdə həmin Konqresə məsləhətçi qisminə dəvət olunmuş 5 qadın-hüquqşünası birləşdirən ***Hüquq təhsilli qadınların Beynəlxalq Federasiyasının*** məqsədi isə insan hüquqlarının, xüsusilə qadın hüquqlarının müdafiəsinin təmini məqsədilə hüquqi vasitələrin axtarışı, bütün dünyada sülhün möhkəmləndirilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi kimi məsələlərdir. Müntəzəm şəkildə illik görüşlər keçirən Beynəlxalq Federasiya əsas ictimai problemlərin öyrənilməsi və inkişafa nail olmaq üçün hüquqi təklifləri nəzərdən keçirir.

Bununla yanaşı, qadın hüquqlarının qorunması istiqamətində bir sıra beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının mövcudluğu tendensiyasını da xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Məsələn, ***Qadınların Ümumdünya Sammiti Forumu*** kommersiya və humanitar xarakterli beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı olmaqla, qadın və uşaqların maraqları nəminə iştirak zamanı yeni inkişaf modeli üzərində işləyən qeyri-hökumət təşkilatı və fərdlərin beynəlxalq koalisiyası sayılır. Bu Forum, həmçinin İnsan Hüquqları Komissiyası ilə birgə “Sülhün planlaşdırılması” (1999-cu il) Layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində də bir sıra tədbirlər görmüşdür. Həmin Layihə 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin məqsədlərinin dərk edilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə kampaniyaya tələbə və müəllimlərin cəlb edilməsinə yönəlmişdir. Qadınların Ümumdünya Sammiti Forumu iki ildə bir dəfə dörd dildə “Qadın və uşaqların hüquq və imkanlarının genişləndirilməsi” adlı qlobal bülleten nəşr etdirməklə, BMT ilə iş barədə onun hesabatlarının geniş müstəvidə yayılmasına şərait yaradır.

Bundan başqa, uşaqların seksual istismarına son qoymaq və xalqları belə təcrübənin aradan qaldırılmasına çağırmaq məqsədilə Forum 1996-cı ildə ***Ümumdünya Uşaqların Ləyaqətinin Müdafiəsi Fondunu*** təsis etmişdir. Həmin ildən etibarən Fond uşaqlara münasibətdə seksual qəsdlərin qarşısının alınması və onların reabilitasiyası ilə əlaqədar dünyanın müxtəlif ölkələrində 11 proqram və layihəni maliyyələşdirmişdir. Göstərilən qurum uşaqların ləyaqət hüququnun xüsusilə vurğulanması, onun ictimai təşkilatlar tərəfindən dərk edilməsinə yardım göstərilməsi, bu ciddi sosial çatışmazlıq barədə vərəqə və nəşrlərdən istifadə etmək yolu ilə yeni üzlərin cəlb edilməsində də əsaslı rol oynamışdır.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyət göstərən, müstəqil qeyri-siyasi beynəlxalq təşkilat olan ***Beynəlxalq Amnistiyanın*** fəaliyyət istiqamətləri bir sıra məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Məsələn, zorakılığa əl atmadan və ya çağırmadan bütün vicdan dustaqlarının, əqidəsinə və ya etnik mənşəyi, cinsi, dərisinin rəngi, dilinə görə həbs olunmuş şəxslərin azadlığa buraxılması; siyasi məhbuslar üçün ədalətli və təxirəsalınmadan məhkəmənin təmin edilməsi; ölüm cəzasının ləğvi, işgəncənin və məhbuslarla qəddar rəftarın dayandırılması; məhkəmədən kənar cəzaların və insanların yoxa çıxarılmasının aradan qaldırılması və s. 40 ölkədə filiala, o cümlədən xırda qruplara malik olan müvafiq qurumun siyasətinin

işlənib hazırlanması üzrə qərarı bütün filialların nümayəndələrinin daxil olduğu Beynəlxalq Şura qəbul edir. Beynəlxalq Şuranın nümayəndələri isə qərarları həyata keçirmək səlahiyyətini özündə daşıyan Beynəlxalq İcraiyyə Komitəsini və inzibati funksiyaları həyata keçirən Baş Katibi seçir. Bütövlükdə, 180-ə yaxın dövləti əhatə edən Beynəlxalq Amnistiya BMT-nin insan hüquqları üzrə rəsmi məsləhətçi statusunu almış və 1977-ci ildə Nobel Sülh Mükafatına layiq görülmüşdür.

Müasir dövrdə insan hüquqlarının təxirəsalınmadan və daha etibarlı şəkildə müdafiəsi və təşviqi, o cümlədən müvafiq sferada yeni beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması üçün ən vacib şərtlərdən biri də ümuməhatəli və vaxtında verilən informasiyadır. 1976-cı ildə təsis edilən və xüsusi məşvərətçi statusa malik olan qeyri-hökumət təşkilatı kimi fəaliyyət göstərən ***İnsan hüquqları üzrə Şəbəkə*** məhz bu aspektdən çıxış edir. Belə ki, Şəbəkə fəal üzvlərə və təşkilatlara insan hüquqları sahəsində müvafiq imkanların verilməsi, insan hüquqları və vətəndaş cəmiyyətinin rolu barədə hökumət və hökumətlərarası təsisatların, vəzifəli şəxslərin, dövlət və özəl sektorun digər iştirakçılarının maarifləndirilməsi ilə məşğul olur. Bundan başqa, o, BMT-nin insan hüquqları sahəsində işinə də xüsusi şəkildə yardım göstərir. Adı çəkilən qurum İqtisadi və Sosial Şura və onun köməkçi orqanlarının işində, BMT-nin müşavirələrində fəal şəkildə iştirak etmişdir.

Beləliklə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqlarının müdafiəsində xüsusi rola malikdirlər. 1993-cü ilin iyun ayının 14-15-də Vyanada keçirilən İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransında beynəlxalq hüquq normalarının hazırlanmasına görə əsas məsuliyyətin dövlətlərin üzərinə qoyulmasına baxmayaraq, mövcud prosesə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının böyük töhfə bəxş etdikləri xüsusilə vurğulanmışdır.

8.8. Transmilli korporasiyalar və insan hüquqlarının müdafiəsi

Ticarət və İnkişaf üzrə BMT Konfransının (United Nations Conference for Trading and Development - UNCTAD) müəyyən etdiyi tərifə görə, **transmilli korporasiyalar** bu subyektin ana şirkətindən və xaricdə yerləşdirilmiş filiallarından ibarət olan birliyini təşkil edir. Transmilli korporasiyalar geniş maliyyə vasitələrinə malik olaraq, dünyanın müxtəlif regionlarında ictimaiyyətlə əlaqələr, siyasi lobbilər və s. məsələlər üzrə böyük təsir gücünə malikdir. İqtisadi güc transmilli korporasiyalara imkan verir ki, bir tərəfdən dövlətlərin daxili və xarici siyasətini diktə etsin, digər tərəfdən isə dövlətin nəzarətindən kənarda qalsın.

UNCTAD-ın məlumatlarına əsasən, 1960-cı illərdə transmilli korporasiyaların sayı 10000-ə çatırdı. 1990-cı ildən 2008-ci ilədək onların sayı iki dəfə, yəni 35000-dən 82000-ə qədər artmışdır. Həmçinin filialların və qız müəssisələrin sayı da davamlı şəkildə artmışdır. Onu da qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrin ərazisində transmilli korporasiyaların sayı azalmağa doğru gedir, əksinə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu say intensiv şəkildə artır. Hazırda dünyanın ən iri transmilli korporasiyaları Volmart, Steyt Grid, Sinopek Qrup, Toyota, Volksvagen-dir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Volmart şirkəti bu göstərici ilə Avstriya, Norveç, İsrail, Cənubi Afrika Respublikası, Danimarka, Portuqaliya, Yunanıstan, Çexiya kimi inkişaf etmiş ölkələrin ümumi daxili məhsulunu keçir.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, transmilli korporasiyaların nüfuzunun və təsir dairəsinin get-gedə artması belə korporasiyaların fəaliyyətinin insan hüquqlarına riayət edilməsinə uyğunlaşdırılması haqqında məsələni gündəmə gətirir.⁷⁹ Transmilli korporasiyaların fəaliyyətini tənzimləyən konkret, həmcins və əsasən də məcburi hüquqi qüvvəyə malik beynəlxalq-hüquqi aktların yoxluğu şəraitində son 40 ildə bir sıra tövsiyə xarakterli beynəlxalq-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. BƏT çərçivəsində 1977-ci ildə qəbul edilmiş **“Çoxmillətli korporasiyalara dair prinsiplər və sosial siyasət haqqında üçtərəfli bəyannamə”** BƏT üzv-dövlətlərinin ərazisində fəaliyyət göstərən çoxmillətli korporasiyalarda işləyən işçilərin bütün əsas hüquqlarını tənzimləyən rəhbər prinsipləri özündə ehtiva edir. Bəyannamədə sadalanan hüquqlar və minimal standartlar məşğulluq, işsizlərə kömək, işçilərə bərabər şəraitin yaradılması, məşğulluğun zamanətləri, əmək təhlükəsizliyi, assosiasiya azadlığı, kollektiv danışıqlar hüququ, məsləhətləşmələr, şikayətlərin müzakirəsi, əmək mübahisələrinin həlli kimi məsələləri əhatə edir.

Çoxmillətli müəssisələr üçün İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 1976-cı il tarixli **Rəhbər prinsiplərinə** 2000-ci ildə əlavə və dəyişikliklər edilmiş və 36 ölkə tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu sənəd çoxtərəfli əsasda qəbul edilmiş prinsiplərin əhəmiyyətli bir toplusunu təşkil edir. Bu sənədin əhatə dairəsinə əmək münasibətləri, ətraf mühitin qorunması, korrupsiyanın qarşısının alınması, istehlakçıların maraqları və s. məsələlər daxildir. Prinsiplər transmilli korporasiyaların ünvanına dövlətlər tərəfindən yönəldilən tövsiyədir. Öz tövsiyə xarakterinə baxmayaraq, Rəhbər prinsiplər biznes strukturları tərəfindən fəaliyyət göstərdikləri ölkədə sosial və iqtisadi maraqların təmin edilməsi, insan hüquqlarına riayət edilməsi üzrə dövlətlərin narahatlığını aşkar şəkildə təsdiq edir.

13 avqust 2003-cü ildə BMT İnsan hüquqları Komissiyasının İnsan hüquqlarının müdafiəsi və təşviqi üzrə Altkomissiyasının 22-ci sessiyasında **“İnsan hüquqları sahəsində millətlərarası korporasiyaların və başqa müəssisələrin vəzifələrinə aid Normalar”** adlı sənəd qəbul edilmişdir. Sənəddə göstərilir ki, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi insanlarla yanaşı, ictimai orqanlara və hökumətlərə də ünvanlanmışdır. Tanınmış tədqiqatçıların fikrincə, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin kontekstində korporasiyalara “ictimai orqanlar” kimi baxmaq lazımdır.⁸⁰ Burada daha sonra qeyd edilir ki, öz fəaliyyət və təsir sferası çərçivəsində transmilli korporasiyalar və başqa müəssisələr həm beynəlxalq, həm də daxili hüquqda tanınan yerli xalqların və başqa azsaylı qrupların maraqları da daxil olmaqla insan hüquqlarına riayət, hörmət və müdafiə etməlidir.

2005-ci ildən isə BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarlığında İnsan hüquqları və transmilli korporasiyalar və digər müəssisələr məsələsinə dair xüsusi nümayəndənin təyin edilməsi ətrafında müzakirələr aparılmış və həmin ilin aprel ayında bu vəzifə təsis edilmişdir. Bundan əlavə, İnsan Hüquqları Şurası transmilli

⁷⁹ Henry J.Steiner., Philip Alston, Ryan Goodman. International Human rights. Law, Politics, Morals. Text and materials. Third edition. Oxford, Oxford university Press, 2007, p. 1388.

⁸⁰ Robinson M. The business case for human rights // Visions of Ethical Business, Financial Times Management. London, 1998, p.9.

korporasiyalar və insan hüquqlarının müdafiəsi sferasında 8/7 sayılı (18 iyun 2008), 17/4 sayılı (6 iyul 2011) və 21/5 sayılı (27 sentyabr 2012) qətnamələr qəbul etmişdir.

Transmilli korporasiyalar öz kompleks korporativ strukturu, geniş imkanları və iqtisadi maraqları səbəbindən çox zaman öz fəaliyyətində əmək, sağlamlıq və s. insan hüquqlarını, ekoloji standartları, təhlükəsizlik qaydalarını pozur, bəzi hallarda qəbul edən dövlətdə iqtisadi və maddi gücündən istifadə edərək həmin ölkənin sosial həyatına mənfi baxımdan müdaxilələr edirlər. Bundan başqa, transmilli korporasiyaların transmilli xarakteri onların fəaliyyətinə nəzarət işində də az problemlər yaratmır. Bu məsələni, həmçinin mənşə və qəbul edən dövlətlərin maraqlarındakı fərqlər də mürəkkəbləşdirir. Adətən mənşə dövləti ana şirkətin gəlirlərinin artımında, qəbul edən dövlət isə onun ərazisində daha çox müəssisələrin açılmasında maraqlı olur.

Qeyd edilənlər transmilli korporasiyaların fəaliyyətində insan hüquqları amilinin çox ciddi gücləndirilməsini zəruri edir ki, bu da müvafiq sahədə mühüm beynəlxalq normaların qəbul edilməsi yolu ilə dövlətlərin daha sıx əməkdaşlığını tələb edir.

IX FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ REGIONAL MEXANİZMLƏR

9.1. İnsan hüquqlarının müdafiəsində Avropa Şurasının əsas fəaliyyət istiqamətləri

Avropa Şurası Avropa qitəsində ən böyük regional təşkilat sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəşər tarixində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının regional sisteminin əsası məhz Avropa Şurası çərçivəsində qoyulmuşdur. Avropa Şurasının normayaradıcılıq fəaliyyəti Avropa qanunvericiliyi və hüquqtəbqiqetmə təcrübəsinin unifikasiyasında önəmli rola malikdir. Əsası 5 may 1949-cu ildə qoyulmuş bu qurumun əsas məqsədləri demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunun aliliyinin təmin edilməsi, Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin sosial, mədəni və hüquqi sahələrdəki problemlərinin həllinə birgə səylərlə yardım göstərilməsidir. Avropa Şurası Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Avropa Şurasının başlıca məqsədi Təşkilatın üzvləri arasında onların ümumi sərvəti olan ideal və prinsiplərin müdafiəsi naminə daha sıx birliyin əldə edilməsinə nail olmaqdan, onların iqtisadi və sosial tərəqqisinə dəstək verməkdən ibarətdir. Məhz bu məqsədlə öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Təşkilat insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratiyanın genişləndirilməsi, hüquq, mədəniyyət, təhsil, informasiya, ətraf mühitin mühafizəsi və səhiyyə sahələrində əməkdaşlıq kimi vəzifələri həyata keçirir.

Nizamnaməyə görə, Avropa Şurasının hər bir üzvü qanunun aliliyi, onun yurisdiksiyası çərçivəsində insan hüquqları və əsas azadlıqlarından bütün şəxslərin bəhrələnməsi prinsiplərini qəbul etməli, Şuranın məqsədinin səmimi və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq etməlidir. Avropa Şurası çərçivəsində yaradılmış və fəaliyyət göstərən insan hüquqlarının müdafiəsinin regional sisteminin əsasını *İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası* təşkil edir. Gələcəkdə Avropa Şurasına daxil olan hər hansı bir dövlət nəinki İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasına qoşulmalıdır, həmçinin İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə yaradılan presedent hüququndan irəli gələn mühüm dəyişiklikləri öz qanunvericiliyinə daxil etməlidir.

Əgər tarixə nəzər yetirsək, onilliklər ərzində Avropa Şurası çərçivəsində insan hüquqları ilə bağlı iki əsas orqan – *İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyası* və *İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi* fəaliyyət göstərmişdir. Komissiya da Məhkəmədə olduğu kimi iştirakçı-dövlətlərin sayına bərabər üzvlərə malik idi. 1 noyabr 1998-ci il tarixdə 11 sayılı Protokol qüvvəyə mindikdən sonra İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyası və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi birləşdirildi. Beləliklə, həmin andan etibarən daimi və vahid orqan kimi İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi fəaliyyət göstərməyə başladı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Avropa Şurası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq proqramının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər haqqında” 8 iyul 1996-cı il tarixli Sərəncamı Azərbaycan Respublikası ilə Avropa

Şurası arasında əməkdaşlığın inkişafında yeni mərhələ açdı. Sərəncam Avropa Şurasına münasibətdə ölkəmizin 1996-1997-ci illərdə fəaliyyət planı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Daha sonra, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 yanvar 1998-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” və 14 may 1999-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Avropada mənafeələrinin müdafiə edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” sərəncamları ölkəmizin Avropa Şurasına qəbul edilməsi üçün səylərin artırılmasına və məqsədyönlü fəaliyyətə zəmin yaratmışdır. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 28 iyun 2000-ci il tarixdə keçirilən sessiyasında Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv qəbul edilməsi barədə qərar çıxarıldı. 17 yanvar 2001-ci il tarixdə Nazirlər Komitəsinin növbəti iclasında Azərbaycan Respublikasının bu təşkilata tamhüquqlu üzv qəbul olunması rəsmi surətdə təsdiq edildi və tarixi hadisə ilə əlaqədar təntənəli mərasim 25 yanvar 2001-ci il tarixdə Strasburqda keçirildi.

Nazirlər Komitəsi və Parlament Assambleyası Avropa Şurasının əsas orqanları hesab edilir.

Nazirlər Komitəsi formal olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi institutu sayılmasa da, bu sahədə faktiki olaraq böyük həcmli iş görür. Belə ki, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi konvensiyaların və yaxud sazişlərin bağlanması və konkret məsələlərlə bağlı üzv-dövlətlər tərəfindən ümumi siyasətin aparılması daxil olmaqla, Avropa Şurasının məqsədlərini həyata keçirmək üçün zəruri olan tədbirləri nəzərdən keçirir. Avropa Şurası çərçivəsində Nazirlər Komitəsi bir neçə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Hər şeydən əvvəl o, üzv-dövlətlərin öz başlıca öhdəliyini – “qanunun aliliyi prinsipini və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarından istifadə edə bilməsi prinsipini” (Nizamnamənin 3-cü maddəsi) tanımaq və əməl etmək öhdəliyini yerinə yetirmələrinə nəzarət edir. Nazirlər Komitəsinə Konvensiya ilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin çıxardığı qərarların icrası üzərində nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyəti verilmişdir.

Avropa Şurası Parlament Assambleyası – Avropa Şurası üzv dövlətlərinin parlamentlərinin nümayəndələrindən ibarətdir. Milli nümayəndələr parlamentdə təmsil olunan bütün partiyalardan təmsil olunmalıdır. Avropa Şurası Parlament Assambleyasında nümayəndələr tərəfindən hazırlanan hesabatlar əsasında müvafiq qətnamələr və tövsiyələr qəbul edilir.

Avropa Şurasının Baş Katibi Təşkilat çərçivəsində mühüm inzibati funksiyaları yerinə yetirir. Avropa Şurasındakı ümumi inzibati funksiyaları ilə yanaşı, Baş Katibə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində də, daha dəqiq desək, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının nəzarət mexanizmi çərçivəsində müəyyən səlahiyyətlər verilmişdir. O, Avropa Şurasının Nizamnaməsindən irəli gələn inzibati-texniki funksiyaları yerinə yetirməklə və Konvensiyanın 52-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş xüsusi nəzarət vəzifəsini həyata keçirməklə bu funksiyaları yerinə yetirir. Avropa Şurasının Baş Katibi üzv-dövlətlərdən onların milli qanunvericiliyinin Avropa Konvensiyanın müddəalarını hansı dərəcədə təmin etmələri barədə izahat tələb edə bilər. Dövlətlər belə izahatı təqdim etməli və milli qanunvericiliklərinin Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş konvensiyalara (xüsusilə

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasına) uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə ərazisində Avropa Şurası orqanlarının monitoring keçirməsinə şərait yaratmalıdırlar.

Mühüm nəzarət sistemlərindən biri də Avropa Sosial Xartiyasına əməl olunması üzərində nəzarətin formalaşmasıdır. 1961-ci il oktyabr ayının 18-də **Avropa Sosial Xartiyası** İtaliyanın Turin şəhərində imzalanmaq üçün açıq elan edilmiş və 1965-ci il fevral ayının 26-da qüvvəyə minmişdir. 1991-ci ilin oktyabr ayının 21-də Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən Avropa Sosial Xartiyasına dəyişiklik edən Protokol imzalanmışdır. Bu Protokol Xartiyanın nəzarət mexanizminin səmərəli fəaliyyətinin inkişafına təminat vermək məqsədilə qəbul edilmişdir. 1995-ci il noyabr ayının 9-da Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi Avropa Sosial Xartiyasına Kollektiv şikayətlər sistemini nəzərdə tutan yeni Əlavə Protokol qəbul etmişdir. Bu Protokol Xartiyanın müddəalarının pozulmasına görə kollektiv şikayətlərə baxılması prosedurunu özündə əks etdirir ki, bu da Xartiyanın nəzarət mexanizminin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmişdir.

1996-cı ilin aprel ayında Nazirlər Komitəsi Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasını qəbul etmiş və may ayının 3-də onu imzalanmaq üçün açıq elan etmişdir. Preambula və altı hissədən ibarət olan Yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası 1999-cu il iyul ayının 1-də qüvvəyə minmişdir.

Avropa Sosial Xartiyası üzərində nəzarət prosedurunu həyata keçirən bir sıra orqanlar yaradılmışdır. Belə ki, **Sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsi** (Müstəqil ekspertlər komitəsi) Nazirlər Komitəsi tərəfindən seçilən müstəqil ekspertlərdən ibarətdir. Komitə iştirakçı-dövlətlər tərəfindən təqdim olunmuş məruzələrə baxır və götürülmüş öhdəliklərin dövlətlər tərəfindən hansı səviyyədə həyata keçirilməsini müəyyən edir. Xartiyanın həyata keçirilməsi üzərində nəzarət bütövlükdə razılığa gələn tərəflərin milli məruzələrinə əsaslanır. Avropa Sosial Xartiyasına 1995-ci il noyabrın 9-da qəbul olunmuş Kollektiv şikayət sistemini nəzərdə tutan Əlavə Protokol Xartiya çərçivəsində fəaliyyət göstərən nəzarət mexanizminin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa yönəlmişdir. Protokol Sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsinə kvaziməhkəmə səlahiyyətləri vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyası 2001-ci ilin oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikası adından imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Avropa Sosial Xartiyasında nəzərdə tutulmuş normaların tətbiqi üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi barədə” 7 aprel 2003-cü il tarixli Sərəncamında Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi ilə bağlı bir sıra istiqamət və vəzifələr müəyyən edilmişdir: milli qanunvericilik bazasının Avropa Sosial Xartiyası normalarına uyğunlaşdırılması; Avropa Sosial Xartiyasının ratifikasiyasına hazırlıqla bağlı və qəbul olunmuş öhdəliklərin həyata keçirilməsinə dair iqtisadi əsasların müəyyən edilməsi; ölkə əhalisinin Avropa Sosial Xartiyasının müddəaları və ölkənin sosial müdafiə sisteminin inkişafı ilə bağlı məlumatlandırılma imkanlarının genişləndirilməsi; Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar təşkilati-texniki istiqamət.

İşgəncənin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi 26 iyun 1987-ci il tarixli İşgəncənin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasına uyğun olaraq yaradılmışdır. İşgəncənin və qeyri-

insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasının preambulasında göstərilir ki, onun məqsədi ölkələrə səfərlərə əsaslanan preventiv xarakterli mexanizmin təsis edilməsidir. Nəzərdən keçirilən sistemin preventiv təbiəti öz təzahürünü, o cümlədən, əvvəlcədən danışılmamış və müntəzəm səfərlərin həyata keçirilməsində tapır. Lakin preventiv xarakterli mühüm məqam bu səfərlərin məqsədi ilə bağlıdır. Komitə işgəncələr haqqında şikayətlərin ardınca faktları müəyyən etmək üçün səfərlər həyata keçirmir, o, bunu bu cür hüquqazidd aktların qarşısını almaq məqsədi ilə edir. Dövlət öz ərazisinə buraxılışı və azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin yerləşdiyi istənilən yerə buraxılış daxil olmaqla, məhdudiyyətsiz hərəkət hüququnu Komitəyə təmin etməlidir və o, Komitəyə öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün bütün lazımi məlumatı təqdim etməlidir. Dövlətlər isə beynəlxalq orqan tərəfindən öz penitensiar və digər müəssisələrinin yoxlanılmasına yalnız o şərtlə razılıq verirlər ki, bütün prosedur konfidensial olsun.

Komitənin üzvlərinin sayı Konvensiyanın iştirakçılarının sayına bərabərdir. Komitənin üzvləri ikinci müddətə yenidən seçilə bilərlər. Konvensiyaya görə, Komitənin üzvləri yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, insan hüquqları sahəsində yüksək biliklərə və ya bu Konvensiyanın əhatə etdiyi sahələrdə peşəkar təcrübəyə malik olan şəxslərin sırasından seçilirlər. Komitə ildə üç dəfə plenar sessiyalara yığılır. Komitə iki cür başçəkmələr həyata keçirir: “vaxtaşırı başçəkmələr” və “şəraitdən irəli gələrək zəruri sayılan başçəkmələr” (ad hoc başçəkmələr). Komitə azadlıqdan məhrum edilmiş bütün yerlərə istənilən vaxt baş çəkmək məqsədilə Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin ərazisinə sərbəst daxil ola bilər. Eyni zamanda, “müstəsna hallarda” (məsələn, milli müdafiə; ictimai təhlükəsizlik; azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanılma yerlərində ciddi iğtişaşlar; həbsdə saxlanılan şəxsin səhhəti və ağır cinayətlə bağlı təxirəsalınmaz dindirmənin aparılması) dövlət Komitənin səfər üçün təklif etdiyi konkret vaxta və ya konkret yerə qarşı etirazı əks etdirən təqdimatla Komitəyə müraciət edə bilər. Dövlətlər Komitəyə insanların həbsdə saxlanıldığı yerlər haqqında tam və daim yeniləşən məlumat verməlidirlər. Komitənin tövsiyələri dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olmasa da, dövlətlər bu tövsiyələrə ciddi yanaşmalı və mümkün dərəcədə onları yerinə yetirmək istiqamətində çalışmalıdırlar.

İrqiçilik və dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyasının yaradılması barədə qərar 1993-cü il oktyabrın 9-da qəbul olunmuş Vyana Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır. Komissiyanın 2002-ci il iyun ayının 14-dən qüvvədə olan yeni Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən, bu orqanın üzərinə vahid Avropa məkanında insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası və onun əlavə protokolları, habelə müvafiq presedent hüququ əsasında irqçiliyə, irqi ayrı-seçkiliyə, ksenofobiya, antisemitizm və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyulmuşdur. Komissiya üzvləri hər üzv-dövlətdən bir nəfər olmaqla hökumətləri tərəfindən təyin olunurlar. Komissiya çərçivəsində bir sıra ümumi xarakterli tövsiyələr qəbul etmişdir.

Növbəti mexanizm ***Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasıdır*** ki, bu da 5.4-də ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir.

Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə Komissarı 7 may 1999-cu ildə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Budapeştdə keçirilən sessiyasında yaradılmışdır. İnsan hüquqları üzrə Komissar məhkəmə instansiyası deyildir və insan

hüquqlarının pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlər qəbul edə bilməz. Komissarın vəzifəsinə daxildir: Avropa Şurasının üzv-dövlətlərində insan hüquqları sahəsində təhsilin və maarifləndirmənin təşviqi; insan hüquqlarına əməl olunması ilə bağlı üzv-dövlətlərin qanunvericiliyində və praktikasında mümkün nöqsanların aşkara çıxarılması; Avropa Şurasının sənədlərində təsbit olunmuş insan hüquqlarının səmərəli həyata keçirilməsinin və bu hüquqlardan tam istifadə edilməsinin təşviqinə kömək göstərilməsi; insan hüquqlarının müdafiəsi və insan hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınması üzrə məsləhətçi xidmətlərin və məlumatların təqdim edilməsi.

Komissar Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Parlament Assambleyasına təqdim etdiyi və 3 namizədin daxil olduğu siyahıdan Parlament Assambleyası tərəfindən sadə səs çoxluğu ilə 6 il müddətinə seçilir. Komissar dövlətlərlə birbaşa əlaqəyə girir, insan hüquqları sahəsində ümumi vəziyyətlə tanış olmaq və ya hər hansı konkret bir məsələni öyrənmək məqsədi ilə öz təşəbbüsü və ya dövlətin dəvəti ilə dövlətlərə səfərlər edir.

Hüquq vasitəsilə demokratiya uğrunda Avropa Komissiyası (Venesiya Komissiyası – Venice Commission) Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 1990-cı ildə təsis edilmişdir. Onun işində Şuranın üzv-dövlətləri, həmçinin müşahidəçi statusuna malik dövlətlərin nümayəndələri iştirak edir. Komissiya beynəlxalq nüfuza, demokratik institutlarda iş təcrübəsinə malik və ya hüquq yaxud siyasət sferasına töhfələr bəxş edən nümayəndələri özündə birləşdirir. Adı çəkilən Komissiya konstitusiya layihələrinin işlənilib hazırlanması və onlara baxılması üzrə ixtisaslaşmışdır. Belə ki, həmin qurum postsovet məkanında yaranan müstəqil dövlətlərin, o cümlədən Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin konstitusiyalarının hazırlanması və ya onlara demokratiyanın tələblərinə uyğun əlavə və dəyişikliklərin daxil edilməsi kimi funksiyaları özündə birləşdirir. Lakin onun fəaliyyətini konstitusiyalarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Digər tərəfdən, adı çəkilən orqan konstitusiya məhkəmələri, seçkilər, milli azlıqlar haqqında müddəaların və demokratik dövlətlərin ayrı-ayrı institutlarının işini tənzimləyən bütün normaların işlənilib hazırlanması işində də fəal iştirak edir.

Korrupsiyaya qarşı Dövlətlər Qrupu (Group of States Against Corruption – GRECO) 1999-cu ildə təsis edilmişdir. Həmin Qrup antikorrupsiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair müəyyən rəhbər prinsiplərə əməl olunmasını təmin edir və korrupsiya ilə mübarizə üzrə fəaliyyət proqramlarının icrasına dair beynəlxalq-hüquqi sənədlərə riayət edilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Qrup milli antikorrupsiya qanunvericiliyində boşluqlar və çatışmazlıqların üzə çıxarılması, həmçinin korrupsiyanın daha səmərəli şəkildə qarşısının alınması və onunla mübarizə üçün zəruri olan qanunvericilik, təşkilati və təcrübi islahatların başlanmasına kömək edir.

9.2. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi

Avropa Şurasının hüquq müdafiə sisteminin əsasını insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud olan beynəlxalq mexanizmlərin ən səmərəlisi olan ***İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi (European Court of Human Rights)*** təşkil edir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 19-cu maddəsinə görə, razılığa gəlmiş Yüksək Tərəflər bu Konvensiya və ona dair Protokollar ilə öz üzərlərinə götürdükləri

öhdəliklərə riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təsis etmişlər.

Məhkəmə daimi əsasda fəaliyyət göstərir. Məhkəmədə hakimlərin sayı iştirakçı-dövlətlərin sayına bərabərdir. Hakimlər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməli və ya tanınmış hüquqşünas olmalıdırlar. Hakimlər hər bir üzv-dövlətin təqdim etdiyi namizədlər siyahısından Parlament Assambleyasının səs çoxluğu ilə "hər bir iştirakçı-dövlətdən bir hakim" prinsipi əsasında seçilir. Əvvəllər hakimlər yenidən seçilə bilməklə altı il müddətinə seçilirdilər. Hakimlər 70 yaşa çatdıqdan sonra onların səlahiyyət müddəti bitir. 13 may 2004-cü ildən imzalanmağa açıq elan edilən və Konvensiyanın təminat mexanizmində bir sıra dəyişikliklər nəzərdə tutan 14 sayılı Protokola əsasən, hakimlər doqquz il müddətinə seçilməlidirlər. Onlar yenidən seçilə bilməzlər.

Hakimin istefası və vəzifəsindən azad olunması nəticəsində vaxtından əvvəl də onun səlahiyyətlərinə xitam verilə bilər. Hakimin istefası dedikdə, onun öz istəyi ilə istefaya getməsi başa düşülməlidir. Reqlamentin 6-cı maddəsinə müvafiq olaraq, bu haqda ərizə Məhkəmənin Sədrinə verilir, o isə öz növbəsində bunu Avropa Şurasının Baş Katibinə çatdırır. Hakimin vəzifəsindən azad olunması Konvensiyanın 24-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Hakim, yalnız onun hakimlər üçün irəli sürülən tələblərə cavab verməməsi haqqında digər hakimlərin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş qərarı əsasında vəzifəsindən azad edilə bilər. Bu qərar Məhkəmənin plenar iclasında qəbul edilir.

İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi həm dövlətlərarası, həm də fiziki şəxslərin şikayətlərinə baxır. 33-cü maddəyə əsasən, Konvensiyanın bir iştirakçı-dövləti digər iştirakçı-dövlətin Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının hər hansı birini pozması ehtimalı ilə bağlı Məhkəməyə müraciət edə bilər. Bundan başqa, Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, qeyri-hökumət təşkilatından və ya ayrı-ayrı şəxslər qrupundan, razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin onun bu Konvensiyanın və ya ona əlavə Protokolların müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş hüquqlarının pozmasının qurbanı olduğunu iddia edən şəxslərdən şikayətlər qəbul edə bilər. Dövlətlər öz üzərinə bu hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə heç bir yolla mane olmamaq öhdəliyini götürürlər.

Bundan əlavə, Məhkəmə Nazirlər Komitəsinin sorğusu ilə Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının şərhinə dair hüquqi məsələlər üzrə məsləhət rəyləri verə bilər.

Məhkəmə şikayətləri yalnız müəyyən şərtlər daxilində öz icraatına qəbul edə bilər. Bu şərtlərə aiddir: İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə yalnız İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında və ya onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarında təsbit olunmuş hüquq və ya azadlıqların pozulması ilə bağlı müraciət edilməsi; Məhkəməyə yalnız hüquqları pozulmuş şəxsin özünün müraciət etməsi; bütün milli-hüquqi müdafiə vasitələrinin tükənməsi. Burada çox mühüm bir məqamı vurğulamaq lazımdır: əgər ərizəçi sübut edə bilsə ki, dövlətdə mövcud olan hüquq müdafiə vasitələri səmərəli deyildir və onlardan istifadənin ərizəçinin işi üçün heç bir perspektivi yoxdur, onda İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi şikayətləri öz icraatına qəbul edə bilər ki, praktikada da belə hallar az olmamışdır; şikayətin qəbul olunması üçün o, anonim olmamalıdır; əvvəllər İnsan

hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən baxılmamış olan və ya başqa bir beynəlxalq orqana təqdim olunmayan şikayət olmalıdır; milli məhkəmənin son qərarının çıxarıldığı müddətdən altı aydan gec olmayaraq verilməlidir; əsaslandırılmış olmalıdır və ərizəçi şikayət vermək hüququndan sui-istifadə etməməlidir.

İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası Avropa Konvensiyası ilə müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın “Məhkəmənin yurisdiksiyası” adlanan 32-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, Məhkəmənin yurisdiksiyası bu Konvensiyanın və onun Protokollarının təfsiri və tətbiqi ilə bağlı 33, 34 və 47-ci maddələr əsasında ona verilən bütün məsələlərə şamil olunur. Həmin maddənin 2-ci bəndində isə deyilir ki, konkret iş üzrə Məhkəmənin yurisdiksiyası ilə bağlı mübahisəni Məhkəmə özü həll edir.

Məhkəmənin predmet yurisdiksiyası. Konvensiyanın 1-ci maddəsində deyilir: “Razılığa gələn Yüksək Tərəflər öz yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsin bu Konvensiyanın 1-ci bölməsində müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlarını təmin edirlər”. Qeyd etmək lazımdır ki, buraya əlavə Protokollarla nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlar da aid edilir. Konvensiyanın 1-ci maddəsindən göründüyü kimi, Məhkəmə yalnız Konvensiya və əlavə Protokollarda nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı işlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Beləliklə, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə verilən şikayətin qəbul edilməsi üçün zəruri şərtlərdən biri şikayətin Konvensiyada və əlavə Protokollarda təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların pozulması ilə əlaqədar olmasıdır.

Məhkəmənin məkana görə yurisdiksiyası. Dövlətin yurisdiksiyası ilk əvvəl onun ərazisinə şamil edilir və buna müvafiq olaraq, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası Konvensiyanın bütün iştirakçı-dövlətlərinin ərazilərini əhatə edir. Bir sözlə, Məhkəmənin ərazi yurisdiksiyası Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin ərazi yurisdiksiyalarının cəmini təşkil edir. Konvensiyanın 56-cı maddəsi “Ərazi tətbiqi” adlanır və həmin maddəyə əsasən, istənilən dövlət ratifikasiya zamanı və yaxud sonradan istənilən vaxt Avropa Şurasının Baş Katibinə ünvanlanmış bildiriş vasitəsilə bəyan edə bilər ki, Konvensiya, bu maddənin IV bəndinə uyğun olaraq, beynəlxalq münasibətlərinə görə məsuliyyət daşıdığı bütün ərazilərə və ya onlardan hər hansı birinə şamil olunur. Konvensiyanın qüvvəsi bildirişdə göstərilmiş əraziyə və ya ərazilərə Avropa Şurasının Baş Katibi bu bildirişi aldıqdan sonra otuzuncu gündən etibarən şamil olunur. Konvensiyanın müddəaları belə ərazilərdə yerli şəraitin lazımı qaydada nəzərə alınması ilə tətbiq edilir. Bu maddəyə müvafiq olaraq, bəyanat vermiş hər hansı dövlət sonradan istənilən vaxt həmin bəyanatda göstərilmiş bir və ya bir neçə ərazinin adından Konvensiyanın 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Məhkəmənin fiziki şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ya fərdlər qrupundan şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini tanıdığını bəyan edə bilər. 56-cı maddəyə əsasən, dövlətlər öz yurisdiksiya hüddurlarını genişləndirirlər və buna müvafiq olaraq Məhkəmənin də ərazi yurisdiksiyası genişlənir. Elə hallar da olur ki, fərdin hüquqlarının müdafiəsinin təmini üçün dövlətin yurisdiksiyası onun ərazi hüddurları ilə məhdudlaşmır. Avropa Komissiyası və Məhkəməsi dəfələrlə qeyd etmişdir ki, “yurisdiksiya” termini iştirakçı-dövlətlərin milli ərazisi ilə məhdudlaşmır. Dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti nəticəsində onun ərazi hüddurlarından kənarda baş vermiş nəticələrə görə də dövlətin məsuliyyəti yarana bilər.

Məhkəmənin zamana görə yurisdiksiyası. Beynəlxalq hüququn ümumtənzimlənmiş prinsiplərinə müvafiq olaraq, Avropa Konvensiyası onun qüvvəyə minməsinə qədər baş verən hadisə və faktlara şamil edilmir. Bu da “Konvensiyanın geriye qüvvəsi yoxdur” prinsipindən irəli gəlir. Bu prinsipə əsasən, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi müvafiq cavabdeh-dövlətin Konvensiyanı ratifikasiya etməsinə qədər, həmçinin əgər şikayətə bu tarixə qədər müvafiq dövlətdaxili orqanlarda baxılıb və qərar çıxarılıbsa, baş verən hadisələrlə bağlı şikayətlərə baxa bilməz. Bir sözlə, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın normalarını geriye tətbiq edə bilməz.

Məhkəmənin şəxslərə görə yurisdiksiyası. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin yurisdiksiyası altında olan istənilən fiziki şəxs, qeyri-hökumət təşkilatı və ya ayrı-ayrı şəxslər qrupu müraciət edə bilər. Məhkəməyə eyni zamanda iştirakçı-dövlətlərin özləri də digər iştirakçı-dövlətə qarşı şikayətlə müraciət edə bilər.

Məhkəmənin məsləhət rəyləri verməklə bağlı yurisdiksiyası. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında Məhkəmənin daha bir mühüm səlahiyyəti göstərilmişdir. Konvensiyaya görə, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Nazirlər Komitəsinin xahişi ilə yalnız Konvensiyanın və onun Protokollarının (Avropa Şurasının digər aktları Məhkəmənin bu səlahiyyəti ilə əhatə olunmur) təfsirinə aid olan hüquqi məsələlərlə bağlı məsləhət xarakterli rəylər verə bilər. Təəssüf ki, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi bu səlahiyyətindən geniş istifadə etmir.

İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin bütün qərarları müvafiq dövlətlər üçün məcburidir və bu qərarların icrası üzərində nəzarəti Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi həyata keçirir. Qeyd edək ki, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi dövlətə müəyyən qanunu dəyişmək və ya onu ləğv etmək, habelə hər hansı məhkəmə qərarını ləğv etmək göstərişi verə bilməz. Eyni zamanda, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi özü şikayətçinin xahişi ilə dövlətdaxili qanunları və digər aktları, habelə məhkəmə qərarlarını və hökmlərini ləğv edə bilməz. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi milli məhkəmə sisteminə münasibətdə yuxarı instansiya kimi çıxış etmir. Lakin təcrübədə dövlətlər gələcəkdə analoji pozuntulara yol verməmək üçün özləri bu cür qanun və ya qərarları dəyişdirir, yaxud ləğv edirlər. Üzərinə birbaşa tələb qoyulmasa da, dövlətlər bu halda hüququn ümumi prinsiplərindən irəli gələn addımlar atmalı olurlar: hər şeydən əvvəl dövlətlər hüquq pozuntusunun bütün neqativ nəticələrini aradan qaldırmalı, həmin pozuntudan əvvəl mövcud olan vəziyyəti, yəni status-quo-nu bərpa etməlidirlər.

9.3. ATƏT və insan hüquqlarının müdafiəsi

Konkret beynəlxalq müqavilə formasında müvafiq təsis aktının olmamasına baxmayaraq, *Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Təşkilat (ATƏT) (Organization for Security and Cooperation in Europe - OSCE)* beynəlxalq təşkilatlara xas olan bütün xüsusiyyətlərə malikdir. Öz fəaliyyətinə 1972-ci ildə dialoq və danışıqlar üçün çoxtərəfli forum kimi başlayan və tərkibinə 60-a yaxın dövlətin daxil olduğu ATƏT özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan beynəlxalq regional

təşkilatdır. 1975-ci ildə Helsinkidə qəbul edilmiş Yekun Aktı, 1990-cı ildə Parisdə qəbul edilmiş Yeni Avropa üçün Xartiya və ona Əlavə Sənəd, 1992-ci ildə Helsinkidə qəbul edilmiş Dəyişikliklər dövrünün çağırışı Bəyannaməsi, ATƏT-in quruluşu və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə qərarlar Paketi, habelə 1994-cü il Budapeşt Müşavirəsi ATƏT-in təsis sənədləri sayılır. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM) bu qərarlara uyğun olaraq ATƏT-ə çevrilmiş, onun məqsədləri dəqiqləşdirilmiş və quruluşu təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, 1994-cü il Budapeşt Sammitindən sonra 1 yanvar 1995-ci ildən ATƏM ATƏT adlanmağa başlanmışdır.

ATƏT-in *əsas məqsədləri* kimi uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üzrə müvafiq şəraitin yaradılması, təhlükəsizlik şəraitində əməkdaşlıq, tərkisilahlıq, münafiqlik vəziyyətlərin qarşısının alınması, iqtisadiyyat, mədəniyyət, insan hüquqları və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində əməkdaşlıq və s. məsələləri qeyd etmək olar. ATƏT-in regional təşkilat kimi fəaliyyətinin əsas qayəsi təhlükəsizlik məsələləri olsa da, onu digər təhlükəsizlik təşkilatlarından fərqləndirən əsas cəhət onun təhlükəsizliyə hərtərəfli və genişmiqyaslı aspektdən yanaşmasıdır. Belə ki, sözün əsl mənasında təhlükəsizlik, demokratiya və sülh məhz insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət və riayət edilməsi şəraitində mümkün ola bilər. Bundan başqa, ATƏT-i digər beynəlxalq regional təşkilatlardan fərqləndirən əsas cəhət onun bu və ya digər məsələyə dair çıxardığı qərarların hüquqi qüvvəsinin siyasi xarakterə malik olmasıdır.

ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş başqa öhdəliklər kimi, insan meyarı sahəsində öhdəliklər də öz mənbəyini 1975-ci il *Helsinki Yekun Aktından* götürür. Helsinki Yekun Aktı, eyni zamanda insanlar arasında əlaqə, məlumat, mədəniyyət, təhsil də daxil olmaqla, insan hüquqlarına aid olan müxtəlif sahələrdə dövlətlərin konkret əməkdaşlıq forma və istiqamətlərini müəyyən edir. Helsinki Yekun Aktı öz təbiətinə görə mürəkkəb beynəlxalq sənəd olmaqla özündə iştirakçı-dövlətlər arasında beynəlxalq münasibətlərin ümumi prinsiplərini, Avropada təhlükəsizliyin təmin edilməsi və etimadın möhkəmləndirilməsi, eləcə də iqtisadiyyat, elm, texnika, ətraf mühit, humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq üzrə razılaşmalar kompleksini əks etdirir. Helsinki Yekun Aktının əsas hissəsi 5 bölmədən ibarətdir:

- *“Avropada təhlükəsizliyə dair məsələlər”;*
- *“İqtisadiyyat, elm və texnika və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq”;*
- *“Aralıq dənizi regionunda təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair məsələlər”;*
- *“Humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq”;*
- *“Müşavirədən sonra görülməli tədbirlər”.*

Yekun Aktının tərkibinə daxil olan ilk sənəd kimi “İştirakçı-dövlətlər arasında münasibətlərdə rəhbər tutulan prinsiplər haqqında Bəyannamə”nin “Fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı da daxil olmaqla insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət” adlı bölməsində qeyd olunur: “İştirakçı-dövlətlər irqinə, cinsinə, dilinə və ya dininə görə fərq qoyulmadan hamının fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı da daxil olmaqla insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edəcəklər”.

ATƏM-in iştirakçı-dövlətlərinin nümayəndələrinin 1980-1983-cü illərdə keçirilmiş Madrid görüşünün yekun sənədinin “Avropada təhlükəsizliyə dair məsələlər” bölməsinin prinsiplərə dair hissəsində iştirakçı-dövlətlər tərəfindən Helsinki Yekun Aktında ehtiva edilmiş prinsiplərə, o cümlədən insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinə tam əməl edilməsi və sözügedən prinsiplərin tətbiq

edilməsi istiqamətində tədbirlərdən biri kimi həmin prinsiplərin hər bir ölkənin təcrübəsi və prosedurlarına müvafiq olaraq milli qanunvericiliklərdə təsbit edilməsi qeyd olunmuşdur.

ATƏM iştirakçı-dövlətlərinin nümayəndələrinin 1986-cı ildə Vyanada keçirilmiş görüşü nəticəsində qəbul edilmiş yekun sənədinə “ATƏM-in insan meyarı” adlı bölmə əlavə edilmişdir ki, bu da ATƏM çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində çox əhəmiyyətli yenilik kimi qiymətləndirilə bilər. İnsan meyarı üzrə 1989-cu ildə Paris şəhərində keçirilmiş görüşdə humanitar sahədə yeni yanaşmalar və Helsinki prosesinin iştirakçılarının həmin sahədə götürdükləri öhdəlikləri icra etməyə hazırlıqları ciddi şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. 5-29 iyun 1990-cı il tarixlərində Kopenhagen şəhərində keçirilmiş insan meyarı üzrə müşavirə nəticəsində qəbul edilmiş sənəddə təsbit edilmiş öhdəliklərin xarakterində keyfiyyət baxımından dəyişiklik müşahidə olunur. Belə ki, burada ayrı-ayrı insan hüquqları və azadlıqları üzrə öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdur (məsələn, səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ, sərbəst toplaşmaq azadlığı və s.) və insan meyarı sahəsində öhdəliklərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi qeyd edilmişdir. 10 sentyabr - 4 oktyabr 1991-ci il tarixlərində keçirilmiş ATƏM-in insan meyarı üzrə Moskva görüşünün sənədinə əsasən, iştirakçı-dövlətlər Avropada dərin dəyişikliklərlə xarakterizə olunan bir dövrdə onların ərazilərində baş verən insan hüquqları problemlərinə münasibətdə ATƏM-in səmərəliliyinin artırılmasının zəruriliyini qeyd etmişlər. 19-21 noyabr 1990-cı il tarixlərində ATƏM-in iştirakçı-dövlətlərinin dövlət və hökumət başçılarının Paris şəhərində keçirilmiş görüşünün əsas sənədi olan ***Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında*** iştirakçı-dövlətlərin Helsinki Yekun Aktında təsbit edilmiş prinsiplərə tam sadıq olduqları və həmin prinsipləri “təcrübədə həyata keçirmək” qətiyyətləri ifadə olunmuşdur. Sənəd struktur baxımından “Demokratiya, sülh və həmrəyliyin yeni əsri”, “Gələcək üçün istiqamətlər” və “ATƏM prosesinin yeni strukturları və təsisatları” adlanan üç bölmədən ibarətdir.

ATƏT-in insan meyarı sahəsində öhdəliklərinin unikallığı onların insan hüquq və əsas azadlıqlarının ənənəvi müdafiəsi çərçivəsindən kənara çıxır, özündə qanunun aliliyi və demokratik institutların təsis edilməsinə yardımı birləşdirir. ATƏT normaları bütün iştirakçı-dövlətlərə münasibətdə qüvvədədir. ATƏT çərçivəsində qəbul edilən qərarlar konsensus əsasında qəbul olunduğu üçün heç bir iştirakçı-dövlət bu və ya digər öhdəliyin ona aid olmadığını iddia edə bilməz. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ATƏT-in strategiyasının unikallığını şərtləndirən digər amil təhlükəsizliyin təmin edilməsində əməkdaşlığa əsaslanan yanaşması dövlətlərin təcridinə deyil, onlara kömək edilməsinə əsaslanır.

ATƏT insan meyarı sahəsində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün ***daimi təsisatlar*** yaratmışdır ki, onlara aşağıdakılar daxildir:

- *Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Büro;*
- *Milli azlıqlar üzrə Ali Komissar;*
- *Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndənin Bürosu.*

Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Büronun vəzifələri aşağıdakılardır: seçki prosesinə nəzarət yolu ilə demokratik seçkilərin keçirilməsinə kömək göstərilməsi; demokratik institut və insan hüquqlarının təsbitinə, vətəndaş

cəmiyyətinin və qanunun aliliyinin möhkəmləndirilməsinə təcrübi yardım; xüsusilə insan meyarı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət vasitəsilə münafişələrin ilkin xəbərdarlıq və qarşısının alınmasında iştirak; insan hüquqları sahəsindəki vəziyyəti və seçkilərin keçirilməsini izləyən jurnalist və müşahidəçilərin prosesə cəlb edilməsi və s.

Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Büronun mənzil-qərargahı Varşavada yerləşir. İlkin olaraq Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasına uyğun olaraq 1990-cı ildə Azad seçkilər üzrə Büro kimi yaradılmış Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə Büro ATƏT-in insan meyarı sahəsində işi üçün əsas təsisat hesab edilir. Büro ATƏT-in seçkilər, insan hüquqları və demokratikləşdirmə ilə məşğul olan ixtisaslaşmış qurumudur. Büro hər il Varşava şəhərində ATƏT-in insan meyarı üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini nəzərdən keçirmək üçün insan meyarının implementasiyası görüşünü təşkil edir. ATƏT iştirakçı-dövlətləri, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin iştirak etdiyi belə görüşlər 10 gün davam edir. Büro hər il üç əlavə insan meyarı görüşü təşkil edir, vətəndaş cəmiyyətinin və demokratik institutların inkişafı məqsədilə müxtəlif proqramlar həyata keçirir. Belə layihələrə aiddir: hüququn aliliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş kadrların hazırlığı və texniki yardım proqramları; ombudsmanların - milli hüquq müdafiə təsisatlarının tədrisi, hazırlığı və onlara texniki yardım göstərilməsi; insan meyarı məsələləri üzrə maarifləndirmə işləri və məlumatın yayılması; insan alverinə qarşı mübarizə; qeyri-hökumət təşkilatları arasında, eləcə də onlarla hökumətlər arasında əlaqələrin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə töhfə verilməsi; kişi və qadınların hüquq bərabərliyi; işgəncələrin tətbiqinə qarşı mübarizə və din azadlığının təminatı üzrə fəaliyyət.

Milli Azlıqların işləri üzrə Ali Komissar preventiv diplomatik funksiyaları həyata keçirir. Onun əsas vəzifəsi sülh və sabilliyi, o cümlədən ATƏT-in iştirakçı-dövlətləri arasında münasibətləri təhlükə altında qoyan etnik gərginliyin aşkar edilməsi və onun sürətlə aradan qaldırılmasıdır. Ali Komissar milli azlıqlarla əlaqədar yaranan vəziyyətləri təhlil edir və gərgin vəziyyətlərin daha ilkin mərhələdə həll edilməsi üçün tədbirlər görür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT mandatı çərçivəsində Ali Komissar işi gizli apara bilər və gərgin vəziyyətin tərəfi də daxil olmaqla, bütün tərəflərdən asılı olmayaraq, müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərə bilər. O, sərbəst olaraq bu və ya digər vəziyyətə məhz harada və hansı anda müdaxilə etməyin mümkünlüyü haqqında qərar vermək hüququna malikdir. Onun vasitəçilik fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün o, qərəzsiz olmalı və heç bir tərəfə üstünlük verməməlidir. Milli Azlıqların işləri üzrə Ali Komissarlığın mənzil-qərargahı Haaqada yerləşir. Ali Komissarın işinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: erkən xəbərdarlıq və erkən fəaliyyət; uzunmüddətlilik; müstəqillik; bitərəflik; konfidensiallıq. Ali Komissarın vəzifəsi ATƏT regionunda potensial olaraq münaqişəyə çevrilə biləcək etnik qruplar arasında gərginliyin yaranmasına erkən mərhələdə reaksiya verilməsindən ibarətdir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndənin Bürosu isə iştirakçı-dövlətlərdə kütləvi informasiya vasitələri sahəsində işlərin ümumi vəziyyətinə nəzarət etmək, öz fikrini azad ifadə etmək və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına aid ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş prinsip və öhdəliklərin ciddi pozulmasına operativ cavab vermək məqsədilə yaradılmışdır. Nümayəndənin əsas vəzifəsi müstəqil və plüralist kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafının təmin

edilməsində iştirakçı-dövlətlərlə əməkdaşlıq edilməsi və onlara yardım göstərilməsindən ibarətdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndənin Bürosu Vyana şəhərində yerləşir. Nümayəndə bütün iştirakçı-dövlətlərdə kütləvi informasiya sahəsində baş verən hadisələrin müşahidə edilməsi, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinə maneə və jurnalistlərin fəaliyyəti üçün əlverişli olmayan şəraitin yaradılması kimi amillərlə səciyyələnən problemlərə xüsusi diqqət ayırmaqla sərbəst ifadə azadlığı və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına dair ATƏT çərçivəsindəki prinsip və öhdəliklərin dəstəklənməsi və təşviq edilməsi səlahiyyətlərinə malikdir. Bununla yanaşı, Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndə ATƏT iştirakçı-dövlətləri tərəfindən ATƏT çərçivəsində fikir və ifadə azadlığı və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına dair prinsip və öhdəliklərə ciddi şəkildə riayət edilməməsi hallarına operativ şəkildə reaksiya vermək məsuliyyətini daşıyır.

2-3 dekabr 1996-cı il tarixlərində ATƏT iştirakçı-dövlətlərinin dövlət və hökumət başçılarından Lissabon şəhərində keçirilmiş görüşündə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və Fəaliyyətdə olan sədri tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi üçün əsas olacaq prinsiplər tövsiyə edilmişdir. Lakin təcavüzkar Ermənistan ATƏT-in tövsiyə edilən prinsiplərini qəbul etməyən yeganə iştirakçı-dövləti olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, ATƏT-in Fəaliyyətdə olan sədri sözügedən prinsiplərin öz əksini tapdığı Bəyanat vermişdir. Bəyanatda münaqişənin həll edilməsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün birmənalı tanınması əks olunmuşdur.

ATƏT çərçivəsində 1999-cu ildə İstanbulda qəbul edilmiş *Avropa Təhlükəsizlik Xartiyasında* təhlükəsizlik məsələləri ilə yanaşı, insan meyarına da toxunulmuşdur. Xartiyada ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş ümuməhatəli təhlükəsizlik konsepsiyasında insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi, demokratiya və qanunun aliliyi mərkəzi yer tutur. Burada xüsusilə milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi və onların həyata keçirilməsinə yardım, vətəndaşlıq məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir, işgəncə, eləcə də qəddar və qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar, etnik təmizləmə və kütləvi sürgün qadağan olunur. Sənəddə qadın və kişi bərabərliyinin həm Təşkilat səviyyəsində, həm də dövlət səviyyəsində siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi olması qeyd olunur, qadın və uşaqlara münasibətdə bütün növ ayrı-seçkilik formalarının aradan qaldırılması, onların hüquqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin (18 yaşdan aşağı olan şəxslər) hərbi münaqişələrdə iştirakının qadağan olunması üçün görülməli olan tədbirlər əks olunur.

9.4. Avropa İttifaqı və insan hüquqlarının müdafiəsi

Avropa İttifaqı (European Union) unikal siyasi-hüquqi keyfiyyətə malik dövlətlər birliyidir. Avropa İttifaqı mürəkkəb regional inteqrasiya qurumu olmaqla beynəlxalq təşkilatların müasir anlayışının həddlərindən kənara çıxır. Avropa İttifaqının hüquqi təbiətinin unikallığı onun dövlətüstü xarakter daşımadaşıdır. Bu isə özünü Avropa İttifaqı hüququ adlanan hüquqi norma və qaydalar kompleksində göstərir. Avropa İttifaqı hüququ üzv-dövlətlərin ərazisində birbaşa qüvvəyə və milli qanunvericilik üzərində üstünlüyə malikdir.

Avropa İttifaqı ideyası ilə bağlı orta əsrlərdən etibarən müxtəlif fikirlər səslənmişdir. 1306-cı ildə fransız hüquqşünası Pyer Dyubua tərəfindən irəli sürülən “Avropada xristian respublikası”nın yaradılması təklifi üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Bundan əlavə, kral Bohemiya İrci Podebrad tərəfindən təklif olunan proqramda isə Avropanın təkcə birləşdirilməsi deyil, həm də konkret istiqamətdə Avropa Çar Evinin təşviq edilməsi ilə bağlı müddəa mövcud olmuşdur. İ.Kant hesab edirdi ki, müharibə və münaqişələr şəraitinin aradan qaldırılması üçün əsasən, Avropanın milli dövlətlərinin qitədə sülh və təhlükəsizliyi təmin edən Avropa Federasiyasının bütövlüyü formasında yenidən təşkili məqsədmüvafiq olardı. 1693-cü ildə U.Penn Avropa Parlamentinin çağırılması təklifi, XVIII əsrdə isə C.Bentam vahid Avropa Parlamenti, yəni Avropa Assambleyası ilə yanaşı, Avropa Ordusunun yaradılması ideyası ilə çıxış etmişdir. XIX əsrdə fransız sosialist-utopisti A.Sen-Simon isə hesab edirdi ki, Avromonarx vəzifəsinin yaradılması, Avropa hökumətinin və ordusunun təsis edilməsi məqsədmüvafiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

XX əsrin əvvəllərində isə ABŞ nümunəsi əsasında təşkil edilən və Avropa dövlətlərini özündə birləşdirən Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaradılması ideyası daha çox üstünlüyə malik olmuşdur. Belə ki, 1924-cü ildə Avstriya siyasətçisi qraf R.Kudexove-Kalerqinin rəhbərliyi altında 1923-cü ildə Fransa Hökumətinin fəal iştirak etdiyi Panavropa İttifaqı yaradılmış, 1924-cü il tarixli Panavropa Manifestində isə Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaradılması ilə bağlı müddəa təsbit edilmişdir. Panavropa İttifaqının banilərindən biri, görkəmli fransız dövlət xadimi Aristid Brian 1929-cu ildə Avropa Birləşmiş Ştatlarının qurulmasının planını irəli sürərək göstərmişdir ki, Avropa Birliyinin əsasını təkcə ümumi düşmənlərə qarşı mübarizə aparmaq və ya daxili münaqişələrin istisna edilməsi deyil, həm də iqtisadi bazis kimi federativ əlaqələr və ümumi bazar kimi meyarlar təşkil etməlidir. Nəhayət, XX əsrin 40-cı illərinin sonlarında belə bir fikir formalaşmağa başlamışdır ki, Avropada real integrasiyanın həyata keçirilməsi yalnız beynəlxalq və milli-hüquqi vasitələrin uyğunlaşdırılması şəraitində mümkün ola bilər. Bu isə öz növbəsində iştirakçı-dövlətlərin suverenliyinin könüllü şəkildə məhdudlaşdırılması, onların funksiyalarının birləşdirilməsi və ümumi maraqlar naminə fəaliyyət göstərən dövlətlərin orqana verilməsi müddəasına əsaslanmalıdır.

Avropa İttifaqının əsası **üç müqavilə** ilə qoyulmuşdur:

- *Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında 1951-ci il tarixli Paris Müqaviləsi*;
- *Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci il tarixli Roma Müqaviləsi*;
- *Avropa İqtisadi Birliyinin təsis olunması haqqında 1957-ci il tarixli Roma Müqaviləsi*.

Təsis müqavilələri ilə yanaşı, **Avropa İttifaqının təşkili və fəaliyyəti əsasən aşağıdakı hüquqi sənədlərə** əsaslanır:

- *1965-ci il tarixli Brüssel Müqaviləsi*. Bu Müqaviləyə əsasən, üç birliyin vahid orqanları yaradılmışdır.

- *1971-ci il tarixli Lüksemburq Müqaviləsi*. Bu Müqaviləyə əsasən ən mühüm məsələlər üzrə qərarların yalnız ümumi razılıq əsasında qəbul olunması barədə razılıq əldə olunmuşdur.

- *1986-cı il tarixli Vahid Avropa Aktı*. Bu Akta əsasən İttifaq çərçivəsində 1993-cü ilə qədər vahid daxili bazarın yaradılması və siyasi əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

- *1990-cı il tarixli Şengen Sazişi*. Bu Sazişdə 1993-cü ildən etibarən Avropa İttifaqı ərazisində vahid viza rejimi, yük, kapital və şəxslərin sərhədlərdən maneəsiz olaraq keçməsi barədə müddəalar əks olunmuşdur.

- *1992-ci il tarixli Maastrixt Müqaviləsi*. Bu Müqaviləyə əsasən ümumi müdafiə, valyuta-iqtisadi ittifaqı da daxil olmaqla, siyasi ittifaqın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

- *1997-ci il tarixli Amsterdam Sazişi*. Bu Sazişdə əsasən sosial sahədə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, əhalinin miqrasiyasının liberallaşdırılması və ümumi pul vahidinə (avro) keçidlə bağlı müddəalar əks olunmuşdur.

- *2001-ci il tarixli Nitsa Sazişi*. Bu Saziş müvafiq qurumun orqan və institutlarının formalaşdırılması məqsədilə Avropa İttifaqı təsis aktlarına əsaslı dəyişikliklər etmişdir və s.

Avropa İttifaqının ümumi məqsədi İttifaqa daxil olan ölkələrin vətəndaşlarına sülh və tərəqqi gətirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə daim möhkəmləndirilən əməkdaşlıq əsasında nail olunur. Həmin əməkdaşlıq iqtisadi, siyasi və sosial sahələri əhatə edir. İttifaqın iqtisadi və sosial tərəqqini təmin etmək, beynəlxalq miqyasda Avropa İttifaqının vahidliyini möhkəmləndirmək, Avropa vətəndaşlığını tətbiq etmək, azadlığın, təhlükəsizliyin və ədalətin əhatə dairəsini inkişaf etdirmək, Avropa İttifaqı hüququ əsasında Avropa cəmiyyəti qurmaq kimi vəzifələri vardır.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Avropa İttifaqı ilk əvvəllər sırf iqtisadi məqsədlərlə yaradılmasına baxmayaraq, hazırda siyasi-iqtisadi quruma çevrilmişdir. Belə ki, 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi əslində Avropa İttifaqının təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi bir qurum olaraq fəaliyyətə başlamasına əsas verdi. Bu baxımdan Avropa İttifaqı müəyyən strukturlar və təsisatlar formalaşdırmağa başladı. Vahid Avropa İttifaqı vətəndaşlığı məsələsinin ortaya çıxması isə bu İttifaq çərçivəsində insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması ilə əlaqədar problemi gündəmə gətirdi.

Maastrixt Müqaviləsində Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunan ayrıca insan hüquq və azadlıqlarının siyahısı sadalanmır. Belə bir siyahının hazırlanmasının çətinliyini nəzərə alaraq müqaviləni hazırlayarkən İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası iştirakçı-dövlətlərindən konstitusion ənənələrindən irəli gələn və həmin ölkələrdə tətbiq olunan hüquq və azadlıqlar və ya ümumi hüquqi prinsiplərdən irəli gələn hüquq və azadlıqlar nəzərə alınmışdır.

2000-ci ilin dekabr ayının 11-də qəbul edilən (bir məsələni də xüsusilə göstərmək lazımdır ki, onun yekun variantda imzalanması 2001-ci ilin fevral ayının 26-da Brüssel şəhərində həyata keçirilməsinə baxmayaraq, rəsmi adı Nitsa Müqaviləsi kimi səslənir) və 2003-cü ilin fevralında qüvvəyə minən Nitsa Müqaviləsi Amsterdam Müqaviləsinin sələfi olmaqla, yeni təşkilatın yaradılmasından daha çox Avropa İttifaqının təsis sənədlərinə özünün dəyişikliklər kompleksini bəxş etmiş, həmçinin İttifaq çərçivəsində integrasiyanın dərinləşməsi və onun hüquqi əsasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atmışdır.

Avropa İttifaqı çərçivəsində 2000-ci ilin dekabr ayının 7-də Nitsada qəbul edilən **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasını** xüsusi qeyd etmək lazımdır. Avropa İttifaqı vətəndaşları üçün daha əvvəllər tanınmış əsas hüquqları, həmçinin şəxsiyyətin hüquqi statusunun prinsiplərini bir araya gətirmək, təsdiq etmək və sistemləşdirmək Xartiyanın əsas məqsədidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xartiyada öz təsdiqini tapmış əksər hüquqlar Avropa İttifaqı ərazisində olan istənilən şəxsə münasibətdə tanınan hüquqlardır. Bununla belə, Xartiyada ilk dəfə əsas qismində tanınan şəxsiyyətin bütövlüyü (maddə 3), yaxşı idarəetmə (maddə 41) kimi hüquqlar da öz təsbitini tapmışdır. Xartiyanın əsas fərqli xüsusiyyəti onun əsas insan hüquqları və azadlıqlarının unikal təsnifatını aparmasındadır. Belə ki, 7 bölmə, 54 maddədən ibarət olan Xartiya əsas insan hüquq və azadlıqlarını özünəməxsus şəkildə sistemləşdirmişdir. Təsnifatın əsası kimi subyektiv hüquqlar (şəxsi, siyasi, iqtisadi və s.) deyil, onların müdafiəsinə yönələn dəyərlər çıxış edir: insan ləyaqəti; azadlıq; bərabərlik; həmrəylik.

I Bölmə “Ləyaqət” adlanır və 1-5-ci maddələri əhatə edir. Burada insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, ona hörmət edilməsi və müdafiə olunması, yaşamaq hüququ və heç bir şəxsin ölüm cəzasına məhkum və ya edam oluna bilməməsi kimi müddəalar öz əksini tapmışdır. Xartiyada keyfiyyətə yeni müddəa – şəxsiyyətin bütövlüyü hüququ bəyan edilmişdir.

II Bölmə “Azadlıq” adlanır və 6-19-cu maddələri əhatə edir. Burada azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şəxsi ailə həyatına hörmət, şəxsi xarakterli məlumatların müdafiəsi, nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququ, fikir, vicdan və etiqad azadlığı bəyan olunur və dini motivlərə görə hərbi xidmətdən imtina hüququnun həyata keçirilməsi milli qanunvericiliyə uyğun olaraq tanınır. Bundan başqa, özünüifadə və məlumat azadlığı, yığıncaqlar və birləşmə azadlığı, keyfiyyətə yeni olan incəsənət və elm azadlığı, təhsil hüququ, peşə fəaliyyəti azadlığı və əmək hüququ, sahibkarlıq azadlığı, mülkiyyət hüququ, sığınacaq hüququ kimi əsas hüquq və azadlıqlar təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, burada kollektiv sürgünün qadağan olunması və şəxsin ölüm cəzasına məhkum olunması, işgəncələrə, digər qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya məruz qalmasına ciddi təhlükə olarsa, onun həmin dövlətin ərazisinə göndərilə, çıxarılma və verilə bilməməsi haqqında müddəa da qeyd olunur.

III Bölmə “Bərabərlik” adlanır və 20-26-cı maddələri əhatə edir. Burada bütün insanların qanun qarşısında bərabərliyi təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, uşaq hüququ, yaşlıların hüququ, əlillərin integrasiyası kimi ayrı-ayrı sosial təbiətə malik və hər biri ayrılıqda özünəməxsus beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə obyektinə olan institutların Xartiyada öz konkret ifadəsini tapması əslində çox müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bu, Xartiyanın aktuallığını vurğulamaqla yanaşı, onun əsl insan meyarından çıxış etməsinin və ona xidmət etməsinin bariz sübutudur.

IV Bölmə “Həmrəylik” adlanır və 27-38-ci maddələri əhatə edir. Burada aşağıdakı hüquqlar təsbit olunmuşdur: müəssisə işçilərinin informasiya və məsləhət hüququ; kollektiv müqavilələr və kollektiv fəaliyyət hüququ; məşğulluq xidmətinə müraciət etmək hüququ; hər bir işçinin onun sağlamlığına, təhlükəsizliyinə və ləyaqətinə hörmət edən əmək şəraiti hüququ; hər bir işçinin iş vaxtının maksimum müddətinin məhdudlaşdırılması hüququ; həftəlik istirahət hüququ; illik ödənişli məzuniyyət hüququ; səhiyyə sisteminin profilaktik tədbirlər sisteminə daxil olmaq və tibbi köməkdən istifadə etmək hüququ və s. Bundan başqa, burada uşaq əməyinin qadağan edilməsi və iş

yerlərində gənclərin müdafiəsi, ailə və peşə həyatı ilə əlaqədar ailə və peşə həyatının qarşılıqlı uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə hər kəsin analıqla əlaqədar motivlərlə işdən çıxarılmadan müdafiə hüququ, həmçinin hamiləliyə və doğuşa görə haqqı ödənilən məzuniyyət və uşağın doğulması və ya övladlığa götürülməsi ilə əlaqədar ona xidmət göstərmək üçün məzuniyyət hüququ, sosial təminat və sosial müdafiə hüququ, sağlamlığın müdafiəsi, ümumiqtisadi əhəmiyyətli xidmətlərə daxil olma, ətraf mühitin mühafizəsi, istehlakçıların müdafiəsi kimi məsələlər tənzim olunur.

V Bölmə “Vətəndaşlıq” adlanır və 39-46-cı maddələri əhatə edir. Burada İttifaqın hər bir vətəndaşının yaşadığı üzv-dövlətdə, bu dövlətin vətəndaşı üçün nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Avropa Parlamentinə seçkilərdə namizəd kimi iştirak etmək və səs vermək hüququ, bələdiyyə seçkilərində namizəd kimi iştirak etmək və səs vermək hüququ, müraciət hüququ, yaşayış yeri seçmək azadlığı və s. kimi hüquq və azadlıqlar öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, 41-ci maddədə yeni müddəa sayıla biləcək yaxşı idarəetmə hüququ təsbit olunmuşdur. Belə ki, orada göstərilir ki, hər bir şəxsin öz işinin İttifaq institutları və orqanları tərəfindən qərəzsiz, ədalətli və lazımi müddətə baxılması hüququ vardır. Bu hüquq hər bir şəxsin, onun barəsində əlverişsiz nəticələrə səbəb olan fərdi xarakterli tədbirlər qəbul olunana qədər dinlənilmək hüququ və konfidensiallıq, peşə və kommersiya sirlərinin qanuni maraqlarına əməl olunmaqla hər bir şəxsin onunla bağlı olan informasiya məlumatına daxil olmaq hüququnu əhatə edir.

Xartiyanın *VI bölməsi “Ədalət mühakiməsi”* adlanır və 47-50-ci maddələri əhatə edir. Bu bölmədə təqsirsizlik prezumpsiyası və müdafiə hüququ, səmərəli və qərəzsiz məhkəməyə müraciət hüququ, cinayət və cəzanı müəyyənləşdirərkən qanunçuluq və proporsionallıq prinsipi, eyni bir cinayətə görə iki dəfə məhkəmə təqibi və cinayət cəzasına məruz qalmamaq hüququ kimi hüquqlar əks olunmuşdur.⁸¹

Xartiyanın sonuncu – *VII bölməsi* isə “Ümumi qaydalar” adlanır və 51-54-cü maddələri əhatə edir. Bu bölmədə Xartiya ilə bağlı ümumi müddəalar, onun tətbiqi sferası və qaydası əks olunmuşdur.

Xartiyada, eyni zamanda, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayan ombudsman institutuna da həsr olunmuş müddəaya rast gəlmək olar. 43-cü maddəyə əsasən, İttifaqın üzv-dövlətdə yaşayan və ya hüquqi ünvanı olan hər bir vətəndaşının, yaxud hər bir fiziki və ya hüquqi şəxsinin öz hüquq-mühafizə funksiyasını həyata keçirən məhkəmə və birinci instansiya tribunalı istisna olmaqla, İttifaqın institutunun və orqanlarının hərəkətlərində idarəçilik qaydalarının pozulmasından İttifaqın Ombudsmanına müraciət etmək hüququ vardır.

Hazırda hesab edilir ki, Avropa İttifaqı üzvü olan dövlətlərdə insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması yüksək səviyyədədir. Bununla belə, yaxın gələcəkdə ona daxil olan yeni ölkələr hesabına insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı problemlər ortaya çıxa bilər. Odur ki, Avropa İttifaqı ona yeni üzvlərin qəbulu zamanı insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı ciddi tələblər tətbiq etmək məcburiyyətindədir.

2004-cü ilin oktyabr ayının 29-da Romada imzalanan *Avropa İttifaqı Konstitusiyası* preambula və 4 hissədən ibarətdir.

⁸¹ Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под ред. Р.М.Валеева. М., Статут, 2011, с. 710-712.

Birinci hissə 59 maddədən ibarətdir və Avropa İttifaqının məqsəd və vəzifələrini, onun idarə olunma qaydasını, İttifaqa mənsub səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi xarakteri və qaydası, Təşkilatın institusional strukturu, qabaqlayıcı əməkdaşlığın həyata keçirilməsi qaydası, Avropa İttifaqının maliyyə sistemi, İttifaqla onun yaxın dairəsində dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin prinsipləri, həmçinin Avropa İttifaqına üzvlüyün şərtlərini özündə birləşdirir.

54 maddədən ibarət olan *ikinci hissə* isə Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa Xartiyasını ehtiva edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xartiyanın Konstitusiyanın mətninə daxil edilməsi ona məcburi qüvvə verməsinə gətirib çıxarır. Konstitusiyada göstərilir ki, burada təsbit olunmuş əsas hüquqlar, eyni zamanda, Avropa Konvensiyaları ilə təmin olunmalı, onların mahiyyət və məzmunu isə müvafiq Konvensiyalarda göstərilənlərlə tam uyğunluq təşkil etməlidir. Həmçinin qeyd edilir ki, Konstitusiyada göstərilən hüquq və azadlıqlar Konvensiyalarda təsbit olunanlardan daha geniş sferanı əhatə edə bilər.

Konstitusiyanın *üçüncü hissəsi* “İttifaqın siyasəti və fəaliyyəti” adlanır ki, buraya əsas etibarilə vətəndaşlığa dair müddəalar, ümumi bazarın quruluşu, rəqabət şərtləri və rejimini tənzimləyən normalar, bank, iqtisadi və valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi, məşğulluq sahəsində siyasətin müəyyənləşdirilməsi, ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti, ətraf mühitin mühafizəsi, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, nəqliyyat, elmi araşdırmalar, texnologiya, kosmik məkanın tədqiqi və energetika sahəsində ümumi siyasətlə bağlı müddəalar daxildir. Bundan əlavə, mədəniyyət, təhsil və peşə hazırlığı, o cümlədən gənclər və idmanla bağlı Avropa İttifaqının siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin xarici ərazilərin assosiasiyası ilə qarşılıqlı münasibətlərin nizama salınması da Konstitusiyanın tərkib hissəsinə daxildir.

Dördüncü hissə isə bilavasitə ümumi və yekun müddəaların müəyyənləşdirilməsi aspektlərini özündə birləşdirir.

9.5. MDB və insan hüquqlarının müdafiəsi

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) Nizamnaməsində Təşkilatın əsas məqsədlərindən biri kimi beynəlxalq hüququn ümumtənzimlənmiş prinsip və normalarına, həmçinin ATƏT-in sənədlərinə uyğun olaraq insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin edilməsi də müəyyən edilmişdir. Təşkilat çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı həm müqavilə mexanizmləri, həm də təşkilati mexanizmlər mövcuddur. Doğrudur, həmin mexanizmlərin təsir qüvvəsi digər qurumlar səviyyəsində olmasa da, bununla belə burada da mühüm müddəalar təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində region çərçivəsində qəbul edilmiş ən mühüm beynəlxalq sənədlərdən biri *İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il tarixli MDB Konvensiyasıdır*. Konvensiyanın preambulasında insan hüquqları və əsas azadlıqları üzrə öhdəliklərin səmərəli icrası, qanunun aliliyi və azadlıq ideali sahəsində hər bir razılığa gələn tərəfin səylərinin artırılması, sülhün möhkəmləndirilməsi, insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulmasının qarşısının alınması xüsusilə vurğulanır. 39 maddədən ibarət olan bu beynəlxalq-hüquqi sənəd özündə bir sıra mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqları birləşdirir. Həmin hüquq və azadlıqlara işgəncə, digər qəddar, qeyri-insani və insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya məruz

qalmamaq hüququ (maddə 3), şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ (maddə 5), məhkəmə qarşısında bərabərlik hüququ (maddə 6), fikir, vicdan və etiqad azadlığı (maddə 10), nikah hüququ (maddə 13), əmək hüququ (maddə 14), sosial təminat hüququ (maddə 16) və s. aiddir. Bütün bunlarla yanaşı, Konvensiyanın 2-ci maddəsi xüsusilə diqqəti çəkən müddəaları özündə təsbit edir. Belə ki, həmin normada ölüm hökmünün tətbiq oluna bilmədiyi şəxslərin dairəsi göstərilmişdir. Onlara hökmün çıxarılması və ya icrası zamanı hamilə olan qadınlar, cinayətin törədilməsinə qədər yaşı 18-ə qədər olan şəxslər aid edilə bilər. Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin öz etnik, dil, mədəni və ya dini xüsusiyyətlərini fərdi, birgə və maneəsiz şəkildə ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ kimi imperativ norma 21-ci maddənin əsas tələbidir. Konvensiyanın 24-cü maddəsi isə birbaşa olaraq vətəndaşlıqla bağlıdır. Hər bir insanın vətəndaşlıq hüququ, kimsənin vətəndaşlıqdan və ya öz vətəndaşlığını dəyişmək hüququndan əsassız olaraq məhrum edilməməsi isə həmin maddənin əsas hissəsini təşkil edir.

İnsan hüquq və azadlıqları ilə bağlı bu Konvensiya ilə yanaşı, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuş sənədlər də mövcuddur. Buna nümunə qismində regionda qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqi statusu ilə əlaqədar məsələləri tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi akt - 24 sentyabr 1993-cü ildə MDB üzv-dövlətlərinin Dövlət Başçıları Şurasının Moskvada keçirilən görüşündə qəbul edilmiş ***Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə yardım haqqında Saziş*** qeyd edilməlidir. Sazişin preambulasında iştirakçı-dövlətlərin beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsiplərinə hörmət etməsi, insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərə əməl etməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həllində üzv-dövlətlərin həmrəyliyi kimi ideyalar əks olunmuşdur.

Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 1994-cü il tarixli Minsk Konvensiyası isə regionda müvafiq kateqoriya şəxslərlə bağlı meydana çıxan münasibətləri nizama salır. Sazişdə milli azlıqlara mənsub şəxslərin fərdi və ya birgə əsaslarla etnik, dil, mədəniyyət, dini xüsusiyyətlərini maneəsiz ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ, yaşadıqları dövlətin isə ictimai və dövlət həyatında, yerli səviyyədə onların maraqlarının müdafiəsinə aid olan məsələlərin həllində iştirak etmək hüququnu təmin etmək öhdəliyini müəyyən edir.

Birlik çərçivəsində insan hüquqlarının daha bir aspektinin – əmək miqrasiyası və sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlığın tənzimlənməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1994-cü il tarixli ***Əməkçi-miqrantların əmək miqrasiyası və sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişin*** preambulasında deyilir ki, iştirakçı-dövlətlərin hökumətləri onun işlənilib hazırlanmasında BMT-nin insan hüquqları üzrə sənədlərində təsbit olunmuş prinsip və normalara, BƏT-in hüquqi aktlarına, həmçinin İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında 1993-cü il Müqaviləsinə əsaslanmışlar. Sazişə müvafiq olaraq, əməkçi-miqrantlara işə düzəltdiyi dövlətdə qanuni əsaslarla ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan və getdiyi dövlətdə daimi yaşayan şəxslər aid edirlər. Əməkçilərin əmək fəaliyyəti işə düzəltdiyi dövlətin əmək qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, işəgötürənlə bağlanmış əmək müqavilələri ilə rəsmiləşdirilir. Sazişin 10-cu maddəsi isə əməkçi-miqrantların sosial təminat və sosial sığorta, həmçinin tibbi xidmətdən istifadə etməsi ilə bağlı müddəaları müəyyənləşdirir.

MDB çərçivəsində sosial hüquqların təmin edilməsi ilə bağlı digər müqavilə qismində 13 mart 1992-ci ildə Moskvada imzalanmış ***Pensiya təminatı sahəsində***

MDB iştirakçı-dövlətlərinin vətəndaşlarının hüquqlarının təminatı haqqında Sazişi göstərmək olar. Sazişə uyğun olaraq, əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvləri də daxil olmaqla vətəndaşların sosial təminatı yaşadıkları dövlətin qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir. Bununla belə, pensiya təminatının həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün xərcləri belə təminatı verən dövlət daşıyır. Pensiya hüququnun müəyyən edilməsi dövlətin istənilən ərazisində toplanan əmək stajı nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Bu sahədə digər sənədlər də qeyd edilməlidir. Məsələn, Əməkçi miqrantların sosial müdafiəsi və əmək miqrasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında 15 aprel 1994-cü il tarixli Saziş, Əmək öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar əlilliyin, peşə xəstəliyi və digər zədələnmələrin işçilərə vurduğu ziyanın əvəzinin ödənilməsinə qarşılıqlı hüququn tanınması haqqında 9 sentyabr 1994-cü il tarixli Saziş və s.

MDB çərçivəsində qəbul edilmiş digər sazişlər də bu istiqamətdə əhəmiyyətli yer tutur. Məsələn, Silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsi üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında 1993-cü il tarixli Saziş; Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 1993-cü il tarixli Minsk Konvensiyası (2002-ci ildə Kişinyov Konvensiyası ilə əvəz edilmişdir); MDB iştirakçı-dövlətləri arasında terrorçuluqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1999-cu il tarixli Saziş; və s.

MDB çərçivəsində bir sıra təşkilati mexanizmlər yaradılsa da, onların fəaliyyətsizliyi insan hüquqları problemi istiqamətində təşkilatın dayaqlarını sarsıdır. Məsələn, MDB İnsan hüquqları Komissiyasının, Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə yardım üzrə Dövlətlərarası Fondun, MDB iştirakçı-dövlətlərinin əhalisinin sosial müdafiəsi, miqrasiyası və əməyi üzrə Məşvərətçi Şurasının və s. mexanizmlərin fəaliyyətsizliyi bu cəhətdən xüsusi qeyd edilməlidir.

9.6. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Amerikaarası sistemi

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Amerikaarası sistemi *iki əsas mənbə* üzərində qurulmuşdur: *Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsi və İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiya*.

Hələ 2 may 1948-ci il tarixdə Şimali və Latin Amerikası dövlətləri tövsiyəedici xarakter kəsb edən İnsan hüquq və vəzifələri haqqında Amerika Bəyannaməsini qəbul etmişdilər. 1969-cu il noyabrın 20-də isə Kosta-Rikada Amerikaarası diplomatik konfransda ***İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiya*** qəbul edilmişdir ki, həmin Konvensiya da 1978-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Konvensiya ilə insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən orqanların əsas strukturu, səlahiyyətləri və s. müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın Preambulasında insan hüquqlarının müdafiəsinin bir sıra prinsipləri əks olunmuşdur: demokratiya şəxsiyyətin azadlığının və sosial ədalətliliyin əsası kimi; ayrılmaz insan hüquqlarına hörmət; təbii və müvafiq olaraq universal xarakterli insan hüquqlarına hörmət; bütün hüquq və azadlıqların qarşılıqlılıqlılığı və bərabərliyi.

Son dövrlərə qədər Amerika Dövlətləri Təşkilatının heç də bütün üzvləri Konvensiyanı ratifikasiya etməmişlər. Amerikaarası Konvensiya əsasən İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının müddəaları ilə eynilik təşkil edir. Bundan başqa, Amerikaarası konvensiyada elan edilmiş hüquq və azadlıqlar siyahısında Mülki və siyasi hüquqlar

haqqında Beynəlxalq Paktda təsbit edilmiş xalqların özünü müəyyən etmə, etnik, din və dil azlıqlarının öz mədəniyyətindən istifadə etmək hüququ, öz dininə etiqad, adət və ənənələrini gözləmək, eləcə də ana dilindən istifadə və s. hüquqların bəziləri əks olunmamışdır. Konvensiyada əsas sosial-iqtisadi hüquqlar yoxdur. Bu sənədin 26-cı maddəsində onların yalnız “bu hüquqların tam yerinə yetirilməsi üçün qanunvericilik və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi” müəyyən edilmişdir.

Konvensiya ilə üzv-dövlətlər bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmalı və onların yurisdiksiyası çərçivəsində bu növ hüquqlardan diskriminasiyasız sərbəst və tam şəkildə istifadə etməsinə şərait yaratmalıdırlar. Dövlətlər Konvensiya tərəfindən nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqların işə salınması üçün zəruri hesab edilən qanunverici və digər tədbirləri həyata keçirməyi öz öhdələrinə götürmüşlər.

Konvensiyada mülki və siyasi hüquqlar daha geniş şəkildə müəyyən edilmişdir. Konvensiya hüquq subyektivliyinin tanınması hüququ, yaşamaq hüququ, humanist davranış hüququ, ədalətli məhkəmə istintaqı, mülkiyyət hüququ, assosiasiyaların sərbəstliyi hüququ və s. kimi hüquqların 12 ümumi kateqoriyasına zəmanət vermişdir. Konvensiyada öz əksini tapmış iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar güclü inkişafa malik olmamışdır (onlara yalnız 26-cı maddə ilə “Mütərəqqi inkişaf” maddəsi həsr olunmuşdur). Bu vəziyyəti nəzərə almaqla 1988-ci ildə San-Salvador protokolu kimi məşhur olan Konvensiya üzrə Əlavə Protokol qəbul olunmuşdur ki, burada da iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar əks olunmuşdur.⁸²

Konvensiyanın iştirakçı-dövləti müharibə və bu kimi fəvqəladə vəziyyətlərin meydana çıxması zamanı özünün Konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilə bilər (yaşamaq hüququ, köləlikdən azad olunma, hüquq subyektivliyinə malik olmaq hüququ, din və vicdan azadlığı hüququ istisna olmaqla).

Konvensiyaya uyğun olaraq, iştirakçı-dövlətlərin üzərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət səlahiyyətləri *Amerikaarası Komissiya və İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Məhkəməyə* həvalə olunmuşdur. Onların funksiyaları əksər hallarda İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında müəyyən edilən sistemdən götürülmüşdür. Bu orqanların fəaliyyəti praktiki olaraq səmərəli olmamışdır. Məsələn, Məhkəmə öz fəaliyyəti dövründə ondan artıq konsultativ rəy və qərar çıxarmışdır. İlk qərar yalnız 1988-ci ildə, yəni Konvensiyanın qüvvəyə minməsindən 10 il sonra çıxarılmışdır.

Tərkibi yeddi nəfərdən ibarət olan Amerikaarası Komissiya Amerika Dövlətləri Təşkilatının Baş Asambleyası tərəfindən dörd il müddətinə seçilir. Konvensiyaya müvafiq olaraq istənilən şəxslər və ya insan qrupları, o cümlədən də istənilən qeyri-hökumət təşkilatları konvensiyanın üzv-dövlətlər tərəfindən pozulmasına dair ittiham və şikayətlərdən ibarət olan ərizələri komissiyaya təqdim edə bilərlər. Komissiya bir iştirakçı-dövlətin digər iştirakçı-dövləti Konvensiya üzrə təsbit edilmiş insan hüquqlarının pozulmasında mühakimə etməsinə əsaslanmış ərizələri qəbul edə və nəzərdən keçirə də bilər. Bu növ ərizələrin qəbul olunması və nəzərdən

⁸² Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под ред. Р.М.Валеева. М., Статут, 2011, с. 714.

keçirilməsi yalnız hər iki dövlətin komissiyasının bu növ ərizələri nəzərdən keçirmək səlahiyyətinin tanınması zamanı mümkün hesab edilə bilər. Komissiya 2 növ məruzələr hazırlayır: fərdi petisiyalar üzrə Amerika Dövlətləri Təşkilatının Baş Məclisinə məruzələr; insan hüquqları üzrə üzv-dövlətlərdə vəziyyətə dair ümumi məruzələr.

İnsan hüquqları üzrə Amerikararası Məhkəmə Konvensiya müddəalarına uyğun məsləhətçi rəylər vermək səlahiyyətinə malikdir. Bu zaman sorğu Konvensiya iştirakçısı olmayan Amerika Dövlətləri Təşkilatının üzv-dövlətindən də qəbul edilə bilər. 1984-cü ildə isə Məhkəmə özünün rəyində 1948-ci il tarixli İnsan hüquq və vəzifələri haqqında Amerika Bəyannaməsini insan hüquqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin mənbəyi kimi tanımışdır. Bəyannamədə müəyyən edilmiş hüquqlar Konvensiya iştirakçısı olmayan dövlətlər üçün də məcburidir. Bəyannamədə isə hüquq və azadlıqlarla yanaşı, insanların bir sıra əsas öhdəlikləri də əks olunmuşdur. Məsələn, qanuna tabe olma öhdəliyi, cəmiyyətə, uşaqlara və valideynlərə hörmətlə yanaşmaq, vergiləri ödəmək və s.

Məhkəməyə dövlətlər yalnız o zaman müraciət edə bilərlər ki, Komissiyada mübahisənin nəzərdən keçirilmə proseduru tükənmiş olsun. İşin Məhkəmə tərəfindən baxılmasına təqdim olunması zamanı Məhkəmə İnsan hüquqları üzrə Komissiya tərəfindən nəzərdən keçirilmiş hüquq ilə bağlı məsələlər və faktların nəzərdən keçirilməsi səlahiyyətinə də malikdir. Məhkəmə dəyən zərərin pul ilə kompensasiya olunmasına dair qərarlar qəbul etmək və eləcə də, nəinki pozulmuş hüquqların, həm də dövlətlərin qanun pozuntuları ilə əlaqədar olaraq qəbul edəcəkləri tədbirləri həyata keçirmək hüququna da malikdir. Məhkəmənin qərarları qətidir.

Son illərdə Məhkəmə və Komissiyanın səlahiyyətində Məhkəmənin xeyrinə bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, 2000-ci ildə qəbul edilmiş hər iki orqanın Reqlamentinə görə, müəyyən müddət ərzində Komissiyada baxılmayan işlər Məhkəmənin baxılmasına təqdim edilməlidir.

Amerika Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində bir sıra digər beynəlxalq sənədlər də qəbul edilmişdir. Məsələn, İşgəncələrin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1987-ci il tarixli Amerikaarası Konvensiya, Qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması, cəzalandırılması və aradan qaldırılması haqqında 1995-ci il tarixli Amerikaarası Konvensiya, Şəxslərin məcburi itkin düşməsi haqqında 1996-cı il tarixli Amerikaarası Konvensiya, Əlillərə qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 2001-ci il tarixli Amerikaarası Konvensiya və s.

9.7. Afrika regionunda insan hüquqlarının müdafiəsi

Afrika regionunda insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş əsas sənəd *İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası* hesab olunur. Xartiyada azadlıq, bərabərlik, ədalətlik, ləyaqətlik kimi prinsiplər Preambula ilə möhkəmləndirilmiş və Xartıyanın şərh olunması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Xartıyanın I fəslə insanın və xalqların hüquqlarına həsr olunmuşdur. Xartıyanın 1-ci maddəsi dövlətləri Xartiya tərəfindən təsbit olunmuş hüquqların, vəzifələrin və azadlıqların qüvvədə olmalarının təminatına dair milli qanunvericilik tədbirləri qəbul etməyə çağırır. Xartıyanın 2-ci maddəsi ilə elan olunmuş bütün hüquqların irqi, etnik mənsubiyyət, dərisinin rəngi, cinsi mənsubiyyət, dil, dini, siyasi və digər baxışlar,

milli və ya sosial mənsə, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər öhdəliklər ilə bağlı fərq olmadan hər bir şəxsə məxsus olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xartiya qanun qarşısında bərabərliyi və qanunların müdafiəsi baxımından bərabərliyi müəyyən etmişdir (maddə 3). Xartiyanın 4-cü maddəsi insan həyatının toxunulmazlığını bəyan edir: “Hər bir şəxs şəxsiyyətinə və həyatına hörmət və ehtiramın göstərilməsi hüququna malikdir. Heç kəs özbaşına bu hüquqlardan məhrum edilə bilməz”. 5-ci maddədə insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətə qarşı hörmət və ehtiram hissi və onun hüquqi subyektivliyinin tanınması təsbit olunmuşdur. 6-cı maddə azadlıq hüququnu və şəxsiyyətin toxunulmazlığını təsbit edir: “Heç kəs azadlıqdan məhrum edilə bilməz. Çünki qanun tərəfindən təyin olunmuş əsaslara və şərtlərə əsasən heç kəs özbaşına həbs edilə və ya saxlanıla bilməz”. 7-ci maddə hər bir şəxsin məhkəməyə müraciət hüququndan bəhs edir. 8 və 9-cu maddələr hər bir şəxsin qanuna müvafiq olaraq informasiyadan istifadə etmək və öz fikirlərini yaymaq hüququna malik olduğunu müəyyən edir. Vəcdan azadlığına və dini ayinlərin sərbəst şəkildə icra olunmasına da zəmanət verilir. 12-ci maddədə qeyd edilir ki, hər bir şəxs qanuna riayət olunması şərti ilə dövlətlərin sərhədlərinin hüdudları daxilində azad şəkildə hərəkət etmək və ya yaşayış yerini dəyişmək hüququna malikdir. Hər bir şəxs öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək və həmin ölkəyə qayıtmaq hüququna malikdir. Bu hüquq yalnız milli təhlükəsizliyin, ictimai asayişin, sağlamlıq və əxlaqın müdafiəsi üçün qanunda nəzərdə tutulan hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Bütün bunlardan başqa, Xartiya hər bir şəxsin cinayət təqibi zamanı bu ölkələrin qanunvericiliyinə və beynəlxalq müqavilələrə müvafiq olaraq digər ölkələrdə sığınacaq axtarmaq və almaq hüququna da malik olduğunu müəyyən etmişdir. Afrika Xartiyasının vacib fərqli cəhəti xalqların hüquqlarının bütöv bir kompleksinin təsbitindən ibarətdir. Bu kompleks 20-24-cü maddələrdə əksini tapır. 20-ci maddə bütün xalqların yaşamaq və özünü müəyyən etmə hüququna malik olduqlarını müəyyən edir. Bu ayrılmaz hüquq kimi formalaşır. Bütün xalqlar siyasi statuslarını azad şəkildə təyin etmək, iqtisadi və sosial inkişafın istiqamətlərini sərbəst şəkildə seçmək hüququna malikdirlər. Bütün xalqlar maddi və təbii ehtiyatlarından azad şəkildə istifadə edirlər, bu hüquq müstəsna olaraq xalqların maraqları nəminə həyata keçirilir. Xalq heç bir halda bu kimi hüquqlardan məhrum edilə bilməz. Lakin maddi və təbii ehtiyatlardan azad şəkildə istifadə qarşılıqlı hörmət və ehtiram, ədalətli mübadilə və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa yardım göstərmək kimi öhdəliyə ziyan vurmamalıdır. Xartiyada dövlətlərin fərdi və ya kollektiv şəkildə maddi və təbii ehtiyatlardan azad şəkildə istifadə hüququ xüsusi olaraq qeyd olunur, burada Afrika birliyi və həmrəyliyin gücləndirilməsi nəzərdə tutulur. Xartiya bütün xalqların azadlığına və orijinallığına layiqli hörmət və ehtiram göstərməklə onların iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf hüquqlarını, həmçinin bəşəriyyətin ümumi irsindən istifadə hüquqlarını tanıyır. 24-cü maddə bütün xalqların onların inkişafı üçün zəruri olan ətraf mühitdən istifadə etmək hüquqlarını bəyan edir. Bundan başqa, Xartiya ilə bütün xalqların sülh və təhlükəsizlik hüququ təsbit edilmişdir.⁸³

⁸³ Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под ред. Р.М.Валеева. М., Статут, 2011, с. 719-721.

Xartiya üzrə öhdəliklərin dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət üzrə əsas beynəlxalq mexanizm olan ***İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyası*** Xartiyaya müvafiq olaraq, bu hüquqları təmin etmək və onlara yardım etmək, eləcə də Xartiyanın bütün müddəalarını şərh etmək, dövlət və hökumət başçılarının Assambleyası tərəfindən onlara həvalə olunan istənilən digər tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə yaradılmışdır. Komissiya 11 üzvdən ibarətdir, insan hüquqları sahəsində biliyə malik olan və yüksək mənəvi keyfiyyətləri, vicdani münasibət və qərəzsizlik səriştəsi ilə nüfuza malik afrikalılardan seçilir. Komissiya Afrika Dövlətləri Təşkilatının Baş Katibindən və ya izahat verməyə qadir olan istənilən digər şəxsdən informasiya ala bilər. Əgər iştirakçı-dövlət digər iştirakçı-dövlətin Xartiyanın müddəalarını pozmasını güman etməyə kifayət qədər əsaslara malikdirsə, o zaman o, bu cür dövlətin diqqətini pozuntu halına yazılı şəkildə cəlb edə bilər.

Afrika Komissiyası müəyyən məlumatlarla bu və ya digər ölkədə insan və xalqların hüquqlarının sisteməlik pozulması hallarının olması nəticəsinə gəldikdə, hökumət və dövlətlərin Baş Assambleyasına məlumat verir. Komissiya Assambleyanın tapşırığı ilə bu hadisələri "hərtərəfli" araşdırır, çıxardığı nəticə və təkliflər barədə ona məlumat təqdim edir. Komissiyanın ilk 10 illik fəaliyyəti müddətində Assambleya insan hüquqlarının kütləvi pozulması barədə 34 məlumat almışdır.

1988-ci ildə Afrika Dövlətləri Təşkilatının dövlət və hökumət başçılarının qərarı ilə Xartiyaya Əlavə Protokol qəbul olunmuşdur ki, bu Protokolla ***İnsan Hüquqları üzrə Afrika Məhkəməsinin*** yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Protokol 25 yanvar 2004-cü il tarixdə Afrika Dövlətləri Təşkilatının 15 dövləti tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minmişdir.

Afrika Xartiyasına 2003-cü ildə qəbul edilən Qadınların hüquqlarına dair Protokolla qadınların hüquqları müxtəlif istiqamətlərdə genişləndirilmişdir. Protokola nəzarət funksiyaları İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyasına həvalə edilmişdir.

1990-cı ildə qəbul edilən Uşaqların hüquqları və rifahı haqqında Afrika Xartiyası (2000-ci ildə qüvvəyə minmişdir) ilə onun müddəalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət üzrə 11 ekspertdən ibarət Komitə yaradılmışdır.

Daha sonra, Afrika regionunda qaçqınlar probleminin xüsusi aspektlərini tənzimləyən 1969-cu il tarixli Konvensiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

9.8. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Ərəb sistemi

İslam dininin hakim olduğu Ərəb dünyasında insan həyatı öz-özlüyündə mütləq dəyər deyil, dini normalara əsaslanan həyat daha üstün hesab olunur. Ərəb ölkələrində demokratiya və insan hüquqlarının müdafiəsi ölkənin iqtisadi inkişafı, suverenlik və təhlükəsizliklə müqayisədə o qədər də əhəmiyyətli məsələ hesab edilmir.

Ərəb Dövlətləri Liqası ərəb dövlətlərini və ərəb dili rəsmi dillərdən biri olan bəzi qeyri-ərəb dövlətlərini birləşdirən beynəlxalq təşkilatdır. Təşkilat 22 üzv-dövlətdən ibarətdir və 22 mart 1945-ci il İsgəndəriyyə protokoluna əsasən yaradılmışdır. Təşkilatın ali orqanı üzv-dövlətlərdən hər biri bir səsə malik olan Liqa Şurasıdır. Təşkilatın mərkəzi qərargahı Qahirədədir.

2004-cü ilin mayında Ərəb Dövlətləri Liqası sammitində İnsan hüquqları üzrə Ərəb Xartiyası qəbul edildi və 15 mart 2008-ci ildə qüvvəyə mindi. Xartiya müəlliflərinin fikrincə, bu Xartiya 1990-cı il tarixli İslamda insan hüquqları üzrə Qahirə Bəyannaməsinə zidd olmamalıdır. 2004-cü il Ərəb Xartiyası struktur baxımından 53 maddədən ibarət olmaqla insanların şəxsi hüquqlarını, iştirakçı-dövlətlərin vəzifələrini, nəzarət mexanizmi, dövlətlərin məruzələri, ratifikasiya və qüvvəyə minmə ilə bağlı yekun müddəaları əhatə edir.

Xartiyanın 1-ci maddəsində onun əsas məqsədi qismində “insan hüquqlarının müdafiəsini ərəb dövlətlərinin diqqət mərkəzində saxlamaq” bəyan olunur. Bundan başqa, qeyd edilir ki, insan hüquqları universaldır, özünü müəyyən etmə və özünün təbii sərvətləri və resurslar üzərində sərəncam və nəzarət bütün xalqların ayrılmaz hüququdur. Eyni zamanda, burada yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq, hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi kimi fundamental hüquq və azadlıqlar da öz təsbitini tapmışdır. Heç bir halda siyasi cinayət üçün ölüm hökmünün çıxarılmasına yol verilmir. Xartiyada bəyan edilir ki, Xartiyanın iştirakçısı olan dövlətin ərazisində olan hər kəs milli qanunvericiliyin məhdudiyyətləri nəzərə alınmaqla azad hərəkət edə və ölkənin istənilən hissəsində yaşayış yeri seçə bilər. Eyni zamanda, Ərəb Xartiyasının yeni versiyasının bəzi çatışmazlıqlarını da qeyd etmək olar. Xüsusilə də Xartiyanın 7-ci maddəsi 18 yaşadək uşaqlar barəsində ölüm cəzasının tətbiqini nəzərdə tutur, bu isə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6.5-ci və Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiyanın 37-ci maddəsinə bilavasitə ziddir.

2008-ci ilin mayında İnsan hüquqları üzrə Ərəb Xartiyasının qüvvəyə minməsindən dərhal sonra İnsan Hüquqları üzrə Ərəb Komitəsinin formalaşması prosesi başlandı. Özünün birinci sessiyasını bu Komitə 2009-cu ilin apreldə keçirmişdir. Həmin vaxt Xartiyaya daha üç dövlət qoşuldu: Qətər, Səudiyyə Ərəbistanı və Yəmən. Xartiyanın 45.1-ci maddəsi yeddi müstəqil ekspertdən ibarət İnsan hüquqları üzrə Ərəb Komitəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Xartiyanın 48.1-ci maddəsi bu sənədin realizəsi üzrə iştirakçı-dövlətlərin gördükləri işlər barədə dövrü məruzələrinin təqdim edilməsi prosedurunun müəyyən edir. Komitə öz sessiyalarına qeyri-hökumət təşkilatları üçün müntəzəm girişi təmin etməyə imkan yaratmışdır.

Ərəb dünyasında digər mühüm beynəlxalq təşkilat olan **İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı** (2011-ci ilə qədər İslam Konfransı Təşkilatı adlanırdı) 25 sentyabr 1969-cu ildə sosial, iqtisadi və siyasi sferalarda islam həmrəyliyi təminatı məqsədi ilə Rabat şəhərində müsəlman dövlətləri başçılarının konfransında yaradılmışdır. Mənzil-qərargahı Ciddə şəhərində yerləşən bu Təşkilat rəsmi olaraq ən böyük və ən nüfuzlu müsəlman hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatıdır. Hal-hazırda əhalisi təxminən 1,5 milyard olan 57 ölkəni birləşdirir. Təşkilatın Nizamnaməsi 1974-cü ildə qəbul edilmişdir, orada insan hüquqları haqqında yalnız preambulada qeyd edilir. Lakin Təşkilatın müxtəlif orqanları səviyyəsində insan hüquqlarının müdafiəsi məsələsinə tez-tez toxunulur.

Təşkilatın Xarici İşlər Nazirlərinin 6-11 dekabr 1983-cü il tarixlərdə Dəkkə şəhərində keçirilmiş XIV Konfransında qəbul edilmiş **İslamda insan hüquqları üzrə Dəkkə Bəyannaməsində** göstərilir ki, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının üzv-dövlətləri təsdiq edirlər ki, islama uyğun olaraq fundamental hüquqlar və azadlıqlar islam dininin ayrılmaz tərkib hissəsidir və heç kim tamamilə və ya qismən onları ləğv etmək, pozmaq hüququna malik deyildir. Bundan başqa, Bəyannamə tövsiyə xarakteri daşıyır.

İslam Şurasının işləyib hazırladığı və 1981-ci ilin sentyabr ayının 19-da Parisdə elan edilən *İnsan hüquqlarının Ümumi İslam Bəyannaməsi* preambula və 23 maddədən ibarətdir. Preambulada “xalqların ətraf mühitdə sərbəst, qorxusuz, təzyiqə məruz qalmadan və heç bir ehtiyac hiss etmədən yaşayacağı, inkişaf edəcəyi və firavan ömür sürəcəyi aləmdə dünyanın daha ədalətli şəkildə mövcudluğuna meyl göstərməsi” etiraf olunmuşdur. Preambulada, həmçinin bu növ sənədin dini xarakter kəsb etməsi qeyd edilmiş, xüsusilə də insan hüquqlarının ilahi mənşəyi də nəzərə alınmışdır. İnsan hüquqlarının mənbəyinin ilahi xarakteri onların məhdudlaşdırılmaması, aradan qaldırılmaması, hakimiyyət, birlik və ya hər hansı bir təsisatlar tərəfindən pozulmamasını da meydana çıxarmışdır. Bəyannamədə müsəlmanların humanistlik, bərabərlik, irqi, dərisinin rəngi, cinsi və s. kimi əlamətlər üzrə diskriminasiyaların həyata keçirilməməsi ilə xarakterizə olunan islam qayda-qanununun yaradılmasına şərait yaratmaq öhdəliyi də xüsusi olaraq vurğulanmışdır. İslam qayda-qanununa görə, idarə edənlərlə idarə edilənlərin qanun qarşısında eyni səviyyədə bərabər olması amili nəzərdə tutulmuş və hər bir insanın öz imkanları daxilində öhdəliyini yerinə yetirməklə öz əməllərinə görə məsuliyyət daşması müəyyən edilmişdir. Bəyannamənin 1-ci maddəsi yaşamaq hüququnu əks etdirmişdir: “insanın həyatı müqəddəs və toxunulmazdır”, o müdafiəyə aid edilmişdir, şəxsiyyət qanunun şərtlərini istisna etmək şərti ilə nə təhqirə, nə də ölümə məruz qalmamalıdır. 2-ci maddədə insanların şəxsi həyata malik olmaq hüququ öz əksini tapmışdır. 3-cü maddədə əmək hüququ və cinsi əlamət üzrə hüquqi bərabərlik, 4-cü maddədə istənilən şəxsin qanuna müvafiq olaraq məhkəməyə müraciət etməsi və eləcə də, ona qarşı yönəldilmiş mühakiməyə qarşı çıxış etmək və müstəqil məhkəmə orqanından ədalətli qərarın qəbul olunmasına nail olmaq hüququ da öz ifadəsini tapmışdır. Digər maddələr ədalətli məhkəmə prosesi (5-ci maddə), psixoloji və fiziki işgəncələrin tətbiqindən müdafiə olunma (7-ci maddə), sığınacaq alma (9-cu maddə), milli azlıqların onlar tərəfindən şəxsi və vətəndaşlıqla əlaqədar işlərin tətbiqinə dair qaydaların seçilməsi, qanun tərəfindən müəyyən edilmiş və digər şəxslər ilə cəmiyyətə zərər yetirməyən hədlərdə icazə verilən söz azadlığı (12-ci maddə), təhsil almaq və peşələrin sərbəst şəkildə seçilməsi hüququ və sonda bir yerdən başqa yərə hərəkət etmə və yaşayış hüququna əsaslanmışdır.⁸⁴

İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı Xarici İşlər Nazirlərinin 31 iyul - 5 avqust 1990-cı ildə Qahirədə keçirilən Konfransında *İslamda insan hüquqları üzrə Qahirə Bəyannaməsi* qəbul edilmişdir. Qahirə Bəyannaməsi Preambula və 25 maddədən ibarətdir. Preambulada 1983-cü il Dəkkə Bəyannaməsinin müddəaları təkrarlanır və ayrıca vurğulanır ki, “İslamda insan hüquqlarına riayət etmə ibadət aktına çevrilir və bu aktı pozma - hər bir insan üçün ayrılıqda ağır günahdır”. Qahirə Bəyannaməsinin növbəti iki maddəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 24-cü maddə bəyan edir: “Bəyannamədə ifadə edilmiş bütün hüquqlar və azadlıqlar islam şəriəti ilə tənzim edilir”. 25-ci maddədə isə qeyd edilir ki, islam şəriəti bu Bəyannamənin istənilən maddəsinin izah və təfsirində tək mənbədir. Beləliklə, iddia etmək olar ki, Qahirə Bəyannaməsində bəyan olunan hüquq və

⁸⁴ Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под ред. Р.М.Валеева. М., Статут, 2011, с. 717-718.

azadlıqlar öz məzmun və təfsir imkanına görə şəriətə bağlıdır, bu isə adıçəkilən sənədə ənənəvi hüquqi xarakter və əhəmiyyət verilməsində çətinliklər yaradır.

Müasir dövrdə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı çərçivəsində insan hüquqları sahəsində müsbət dəyişikliklər müşahidə olunur. Belə ki, hələ 2005-ci ilin iyununda İslamda uşaqların hüquqları haqqında Konvensiya qəbul edilmişdir. 2008-ci ilin martında Seneqalın paytaxtı Dakar şəhərində keçirilən növbəti sammitdə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının yeni Nizamnaməsi qəbul edilmişdir. Nizamnamənin preambulasında göstərilir ki, Təşkilatın üzv-dövlətləri insan hüquqları və fundamental azadlıqların inkişafına imkan yaratmağa dair qərar qəbul edirlər. Bundan başqa, Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Təşkilatın əsas məqsədlərindən biri kimi “qadınların, uşaqların, gənclərin, yaşlı insanların və məhdud fəaliyyət qabiliyyətli insanların hüquqları da daxil olmaqla insan hüquqları və fundamental azadlıqlarının müdafiəsi” təsbit edilmişdir. Nizamnamənin 5-ci maddəsi ilə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı orqanlarının arasında müstəqil və daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən *İnsan hüquqları üzrə Komissiya*nın vəzifəsi isə Təşkilatın müxtəlif sənədlərində öz əksini tapan mülki, siyasi, sosial və iqtisadi hüquqların müdafiəsidir.

9.9. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Asiya sistemi

Avropa, Amerika və Afrikadan fərqli olaraq, Şərqi və Cənub Şərqi Asiya regionunda insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə vahid regional mexanizmlər demək olar ki, yox səviyyəsindədir.

Fərdlərin və xalqların insan hüquqlarının Asiya-Sakit Okean Bəyannaməsi bu regionda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi istiqamətində çox az sayda olan sənədlərdən biridir. Bu sənəd 15 fevral 1988-ci ildə Dehli şəhərində qəbul edilmişdir. Burada ilk növbədə, yaşamaq hüququ, öz kollektivində və dövlətində sülh və təhlükəsizliyin qorunması hüququ, irqi, cinsi, milli, din və inkişaf etmə səviyyəsindən asılı olmayaraq maddi, dini və fiziki cəhətdən mövcud olma hüququ, ləyaqətli mühitdə yaşamaq hüququ, inkişaf etmək hüququ, zorakılıq və qorxudan azad olmaq hüququ və s. hüquqlar təsbit edilmişdir. Bəyannamədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, qeyri-zorakılıq bəşəri birliyin bütün sosial və siyasi səviyyələrdəki əsası kimi çıxış etməlidir. Lakin Bəyannamə ilə insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə heç bir mexanizm nəzərdə tutulmamışdır.

Ümumiyyətlə, Şərqi və Cənub Şərqi Asiya regionunda insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə konkret təşkilati mexanizm fəaliyyət göstərməsə də, bu sferada işlər əsas etibarilə region dövlətlərinin ən iri integrasiya birliyi olan *Cənub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (Association of Southeast Asian Nations -ASEAN)* çərçivəsində aparılır. 8 avqust 1967-ci il tarixli Bəyannamənin qəbul edilməsi ilə birlikdə Banqkokda yaradılan ASEAN Cənub-Şərqi Asiyada yerləşən 10 dövlətdən ibarət siyasi, iqtisadi və mədəni regional hökumətlərarası təşkilatdır. ASEAN ölkələrinin əsas hədəfi iqtisadi, sosial və mədəni inkişafın sürətləndirilməsidir. Bu gün ASEAN üç dayaqdan ibarətdir: Təhlükəsizlik Birliyi, İqtisadi Birlik və Sosial-mədəni Birlik.

Təşkilatın Nizamnaməsində üzv-dövlətlərin vəzifələri nəzərə alınaraq insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi və təşviqi də əsas hədəflərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Nizamnamədə əsas azadlıqlara hörmət, insan hüquqlarının

müdafiəsi və dəstəklənməsi, sosial ədalətin dəstəklənməsi kimi prinsiplərin də yer aldığı 14 prinsip öz əksini tapmışdır.

Bu təşkilat çərçivəsində insan hüquqları sahəsində ilk sənədlər qadınların və uşaqların hüquqları barədə qəbul edilmişdir. Onların arasında İnsan alveri, xüsusilə qadınlar və uşaqlarla alverlə mübarizə üzrə 2004-cü il tarixli Bəyannamə, Qadınlara münasibətdə zorakılığın ləğvi haqqında Bəyannamə, Əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsi və kömək göstərilməsi haqqında 2007-ci il tarixli Bəyannamə xüsusilə qeyd edilməlidir. 2007-ci il Bəyannaməsinin müddəalarının üzv-dövlətlər tərəfindən icrasının koordinasiyası üçün Əmək üzrə Vəzifəli Şəxslərin Müşavirəsi üzrə Komitə təsis edilmişdi. 2009-cu ildə bu Komitə İnsan hüquqlarının müdafiəsi və dəstəklənməsi üzrə Hökumətlərarası Komissiyaya çevrildi. Komissiya insan hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan orqanların fəaliyyətini əlaqələndirir, üzv-dövlətlərə insan hüquqları üzrə beynəlxalq aktlara qoşulmağı və təsdiqləməyi məsləhət görür. Hökumətlərarası Komissiyanın yaradılması bu regionda insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində çox mühüm addım hesab olunur. Bununla belə, adıçəkilən qurumun zəif tərəfləri də vardır. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, bu orqan insan hüquqlarının pozulması üzrə fərdi şikayətlərə baxmır, yalnız məşvərətçi orqan qismində fəaliyyət göstərir. Digər bir çatışmazlıq onunla bağlıdır ki, bu orqanda qərarlar konsensus prinsip əsasında qəbul olunur.

7 aprel 2010-cu ildə ASEAN Sosial-mədəni Birliyi çərçivəsində Qadınların və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi və dəstəklənməsi üzrə xüsusi Komissiya yaradıldı.

18 noyabr 2012-ci ildə Kambocanın paytaxtı Pnompəndə İnsan hüquqları üzrə Bəyannamə qəbul edilmişdir. Bəyannamə ilə BMT Nizamnaməsi, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, 1989-cu il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Beynəlxalq Konvensiya və s. beynəlxalq sənədlər üzrə üzv-dövlətlərin ümumi öhdəlikləri təsdiq edilir.

Müasir dövrdə Asiya dövlətləri, xüsusilə də Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri öz beynəlxalq iqtisadi və siyasi inkişafı ilə diqqət mərkəzindədirlər. Eyni zamanda, bu dövlətlərin insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə fəaliyyəti də daim tənqidlərə məruz qalır. Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri ictimai münasibətlərdə, o cümlədə insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərində iqtisadi əsaslara söykənən “Asiya dəyərləri” ideyasını müdafiə edirlər. Rəsmi şəkildə BMT Nizamnaməsinə bağlı olmalarına baxmayaraq, Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərində fərqli yanaşmalara üstünlük verirlər.⁸⁵

Beləliklə, Asiyada bu günə kimi insan hüquqları üzrə yekdil regional orqanlar mövcud deyildir. Bu qitənin bir çox alimləri və dövlət xadimləri hesab edirlər ki, Asiyada dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni uyğunluğu olmadığından insan hüquqları üzrə regional mexanizmlərin təşkili üçün də şərait yoxdur. Onların fikrincə, bu dövlətlərin söyləri siyasi və mədəni inkişaf məsələlərində cəmlənməlidir. BMT dəfərlə belə orqanları olmayan regionun dövlətlərini müvafiq müqavilələrin bağlanması imkanlarını araşdırmağa və ciddi əməkdaşlıq konsepsiyalarını və formalarını formalaşdırmağa çağırırmışdır.

⁸⁵ Stasy M. Helen. Human rights for the 21 th century. Sovereignty, Civil Society, Culture. Stanford, Stanford University Press, 2009, p. 161-162.

X FƏSİL. İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MİLLİ MEXANİZMLƏR

10.1. İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi

Dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərində insan hüquqlarının müdafiəsinin, pozulmuş hüquqların bərpasının və insan və ya vətəndaşa dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsinin müxtəlif vasitə və mexanizmləri fəaliyyət göstərir. Bu məsələlər hər bir dövlət tərəfindən öz hüquq sistemi ilə tənzimlənir və bunlar müxtəlif meyarlarla müəyyən olunur: demokratiyanın inkişaf səviyyəsi, tarixi ənənələr, hüquqi təcrübə və s.

Lakin insan hüquqlarının səmərəli milli-hüquqi müdafiəsi üçün təkcə beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqi implementasiyasının həyata keçirilməsi kifayət etmir. Bunun üçün həmçinin həm müvafiq dövlət orqanları arasında sıx qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğu təmin edilməli, həm də müstəqil məhkəmə sistemləri yaradılmaqla hakimlərin, vəkillərin və dövlətin vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı artırılmalı, nəhayət, beynəlxalq və dövlətdaxili təminat sistemləri arasında hüquqi anlaşmalar formalaşdırılmalıdır.

Məhkəmə müdafiəsi insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının müxtəlif mexanizm və vasitələrinin ən geniş yayılmış formasıdır. Onun təyinatı Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda, həmçinin Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində və s. beynəlxalq sənədlərdə qeyd olunur. Belə ki, Bəyannamənin 8-ci maddəsinə əsasən, hər bir insan Konstitusiya və ya qanunla ona verilmiş əsas hüquqlarının pozulması hallarında səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqlarının səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir. Məhkəmə orqanlarının sistemi və onların fəaliyyət qaydası hər bir dövlətin hüquq sistemi ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq hüquq isə yalnız məhkəmələrin fəaliyyətinin ayrı-ayrı normativ və prosessual məsələlərini tənzim edir. Məsələn, hər bir şəxsin məhkəmə qarşısında bərabərliyi, təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçiyə malik olmaq hüququ və s.

Öz iddiasının əsaslandırılması üçün hər bir şəxs həm milli, həm də beynəlxalq hüquq normalarına istinad edə bilər. Bir sıra ölkələrdə məhkəmələrin fəaliyyətində daha çox beynəlxalq müqavilələrə istinad etmə geniş yayılmışdır. Hətta bəzi alimlər hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquqa zidd olaraq qəbul edilən məhkəmə qərarları dövlətin hüquqazidd aktı kimi təsnifləşdirilməli və dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə səbəb olmalıdır. Lakin hələ də dünyanın əksər ölkələrinin məhkəmələri qərarların çıxarılmasında beynəlxalq sənədlərə çox az hallarda istinad edirlər.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinin səmərəliliyinin ən vacib şərti məhkəmələrin qanunvericilik və icra hakimiyyətindən asılı olmamasıdır. “Qanunun hakimiyyəti”ndən başqa heç bir hakimiyyətdən asılı olmayan məhkəmə vətəndaşla dövlətin arasında duran, fərdi onun həyatına, azadlığına, mülkiyyət və digər hüquqlarına qəsdlərdən qoruyan orqandır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinə əsasən, hər bir şəxs ona qarşı irəli sürülən istənilən cinayət ittihamına baxılması zamanı və ya hər hansı bir mülki prosesdə onun hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi zamanı qanun

əsasında yaradılan səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətli və açıq araşdırma hüququna malikdir.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi Azərbaycan Respublikasında da xüsusi əhəmiyyətə malik məsələlərdən biridir. Belə ki, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 8-ci və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilir. Dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən və ya hərəkətsizliyindən məhkəməyə şikayət edilə bilər. Beləliklə, pozulmuş subyektiv hüquqların və qanunla qorunan mənafeələrin müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət hüququ vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinin əsas formalarından biridir. Belə ki, məhkəmə sistemi mükəmməl olan ölkələrdə insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması qeyri-mümkündür, yəni hüquqları pozulmuş şəxslər məhkəmələr vasitəsilə öz hüquqlarının nəinki bərpasına, həmçinin bu hüquqların pozulması nəticəsində onlara dəymiş maddi və mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsinə də nail olurlar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası birmənalı olaraq imkan verir ki, şəxs hüquqlarının pozulduğu hallarda bilavasitə məhkəməyə müraciət etsin. Bundan əlavə, Konstitusiyanın 72-ci maddəsində göstərilir ki, hər bir şəxs onun hüquq və azadlıqlarından bilavasitə irəli gələn vəzifələri daşımaqla bərabər qanunlara əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət etməlidir.

Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 10-11-ci maddələrinə və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsinə müvafiq olaraq şəxsə qarşı irəli sürülən ittihamın əsassızlığının müəyyən edilməsi üçün onun işinə tam və bərabərlik əsasında, açıq və ədalətin bütün tələblərinə riayət olunmaqla, müstəqil, qərəzsiz məhkəmədə baxılmalı, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməmişdirsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, şəxs təqsirsiz sayılır. ***“Məhkəmələr və hakimlər haqqında” 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun*** 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin fəaliyyəti yalnız ədalət mühakiməsinin və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, digər hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafeələrini hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından müdafiə edir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və bu qanunda nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri həyata keçirirlər. Daha sonra, Qanunun 7-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsi irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi əsasında həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsi hakimlərin müstəqilliyi təmin edilməklə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan, faktlara əsasən, qərəzsiz, ədalətlə və qanunlara müvafiq həyata keçirilir. Hər hansı bir şəxs tərəfindən, hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhkəmə icraatına məhdudiyyət qoyulması, təsir, hədə və müdaxilə edilməsi, habelə məhkəməyə hörmətsizlik göstərilməsi, yaxud aşkar etinasızlıq göstərildiyini bildirən hərəkətlər edilməsi yolverilməzdir və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq surətdə məsuliyyətə səbəb olur. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, onun ərazisində yaşayan əcnəbilərin, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlarının, hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərinin hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində məhkəmə müdafiəsi hüququ təmin olunur və heç kəs məhkəmə müdafiəsi hüququndan məhrum edilə bilməz. Şübhəli, təqsirləndirilən şəxsin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş vasitələrlə müdafiə hüququna, o cümlədən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququna təminat verilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsinin II hissəsinə və “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq, insan və vətəndaşlara hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsinə əsasən, ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə riayət olunması və 127-ci maddəsinin VII hissəsinə uyğun olaraq tərəflərin hüquq bərabərliyinin təmin olunması məqsədilə çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir. Qanunun 19-cu maddəsi ilə Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminə daxil olan aşağıdakı məhkəmələr həyata keçirirlər: rayon (şəhər) məhkəmələri; ağır cinayətlər məhkəmələri; Naxçıvan Muxtar Respublikasının ağır cinayətlər məhkəməsi; hərbi məhkəmələr; inzibati-iqtisad məhkəmələr; Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi; apellyasiya məhkəmələri; Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi.

“İnzibati məhkəmələrin və kommersiya məhkəmələrinin təşkili və “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 9 iyul tarixli Qanununun tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyul 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə İnzibati-İqtisadi məhkəmələr (Naxçıvan Muxtar Respublikasının İnzibati-İqtisadi Məhkəməsi, 1 sayılı Bakı İnzibati-İqtisadi Məhkəməsi, 2 sayılı Bakı İnzibati-İqtisadi Məhkəməsi, Gəncə İnzibati-İqtisadi Məhkəməsi, Sumqayıt İnzibati-İqtisadi Məhkəməsi, Şirvan İnzibati-İqtisadi Məhkəməsi və Şəki İnzibati-İqtisadi Məhkəməsi) ləğv edilərək, ayrılıqda İnzibati məhkəmələr (Naxçıvan Muxtar Respublikasının İnzibati Məhkəməsi, Bakı İnzibati Məhkəməsi, Gəncə İnzibati Məhkəməsi, Sumqayıt İnzibati Məhkəməsi, Şirvan İnzibati Məhkəməsi, Şəki İnzibati Məhkəməsi) və kommersiya məhkəmələri (Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kommersiya Məhkəməsi, Bakı Kommersiya Məhkəməsi, Gəncə Kommersiya Məhkəməsi, Sumqayıt Kommersiya Məhkəməsi, Şirvan Kommersiya Məhkəməsi, Şəki Kommersiya Məhkəməsi) təşkil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində işlərə açıq, kollegial surətdə, tərəflərin iştirakı ilə çəkişmə prinsipinə uyğun olaraq ictimaiyyətin nəzarəti altında baxılması təmin edilir. Bununla da vətəndaşların qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqlarının təmin edilməsi mexanizminin möhkəmləndirilməsinə geniş şərait yaranır.

Bütövlükdə, məhkəmə hakimiyyəti özünün müstəqilliyi, yüksək statusu, səlahiyyətliyi və avtoriteti ilə cinayət mühakimə icraatı sferası da daxil olmaqla, şəxsin konstitusion hüquq və azadlıqlarını təmin etməlidir. Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi zamanı ***məhkəmə nəzarəti institutu*** mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Prosessual nəzarət demək olar ki, cinayət prosesinin bütün mərhələlərində, xüsusən də cinayət prosesində qərarların qəbul edilməsi zamanı təmin edilir. Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi forması kimi məhkəmə nəzarətinin bərqərar olması və inkişafı cinayət mühakimə icraatında şəxsin hüquqlarının təminatının müqayisəedilməz mexanizmdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin LII fəslə bütövlükdə məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsinə həsr edilmişdir. Burada məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasında məhkəmənin hər kəsin azadlıq, mənzil toxunulmazlığı, şəxsi toxunulmazlıq hüququnu, şəxsi sirrinin (o cümlədən, ailə həyatının yazışmalarının, telefon danışqlarının, poçt, teleqraf və başqa məlumatların) saxlanması hüququnu məhdudlaşdıran, habelə dövlət, peşə və ya kommersiya sirrini özündə əks etdirən məlumatları ilə bağlı istintaq hərəkətlərinin məcburi aparılmasına, prosessual məcburiyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair vəsatət və təqdimatlara, cinayət prosesini həyata keçirən orqanların prosessual hərəkətlərinə və qərarlarına dair şikayətlərə baxılması üzrə və s. səlahiyyətləri sadalanır.

Bu istiqamətdə digər normativ-hüquqi akt ***“Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” 23 dekabr 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunudur.*** Qanunun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlərə dair ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanıdır. Konstitusiya Məhkəməsinin əsas məqsədləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyini təmin etmək, hər kəsin əsas hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdir. Qanunun 3-cü maddəsi ilə Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 86-cı maddəsi, 88-ci maddəsinin I hissəsi, 102-ci maddəsi, 103-cü maddəsinin I hissəsi, 104-cü maddəsinin II və III hissələri, 107-ci maddəsi, 130-cu maddəsinin III - VII hissələri, 153-cü və 154-cü maddələri ilə müəyyən edilir. Həmin Qanunun 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyi, müstəqillik, kollegiallıq və açıqlıq prinsipləri əsasında qurulur. 34-cü maddəyə müvafiq olaraq, hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin həll edilməsi üçün Konstitusiya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət verə bilər. Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət, bir qayda olaraq, aşağıdakı hallarda verilə bilər: məhkəmə aktından şikayət vermək hüququndan tam istifadə edildikdən sonra axırıncı məhkəmə instansiyasının qərarının (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarının)

qüvvəyə mindiyi andan altı ay müddətində; ərizəçinin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun pozulduğu andan üç ay müddətində. Hüquq və azadlıqların pozulması nəticəsində ərizəçiyə ağır və bərpaedilməz zərərin vurulmasının digər məhkəmələr vasitəsi ilə qarşısının alınması mümkün olmadıqda, şikayət bilavasitə Konstitusiya Məhkəməsinə verilə bilər.

Bu istiqamətdə qəbul edilmiş və beynəlxalq hüquq normalarını, o cümlədən beynəlxalq məhkəmə praktikasını nəzərə almaqla insan hüquq və azadlıqlarının daha real təmin edilməsinə yönəlmiş bir sıra milli normativ-hüquqi aktlar da xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 6-cı bəndində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Apelyasiya Məhkəmələrinə tövsiyə edilmişdir ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar.

Bundan əlavə, “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamının 5-ci bəndində Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinə və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqlarının müdafiəsini tənzimləyən beynəlxalq sənədlərin müddəalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqini təmin etsinlər.

Beləliklə, bütövlükdə insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq hüquq normalarına və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna istinad edilməsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi standartlara, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin ideologiyasına uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

10.2. İnsan hüquqlarının müdafiəsində digər dövlət orqanlarının rolu və əsas fəaliyyət istiqamətləri

İnsan hüquqlarının müdafiəsində *Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının rolu bir sıra istiqamətlərdə* müəyyən edilə bilər.

Birincisi, dövlət orqanları bu problemə dövlətimizin ən ali məqsədinin bilavasitə insan hüquqlarının təmin edilməsi kimi mühüm müddəanı rəhbər tutmaqla yanaşırlar.

İkincisi, dövlət orqanlarının fəaliyyətində ən başlıca istiqamətlərdən biri insan hüquqlarının təminatıdır.

Üçüncüsü, insan hüquqlarının qorunmasında dövlət orqanları birgə sıx əməkdaşlıq edirlər.

Dördüncüsü, insan hüquqlarının təminatında nəinki dövlətdaxili əməkdaşlığa, eyni zamanda həmin dövlət orqanlarının beynəlxalq əməkdaşlığına da xüsusi diqqət yetirilir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarından danışarkən, ilk növbədə, hakimiyyətin üç əsas qolunun əsas fəaliyyət istiqamətləri qeyd edilməlidir.

Qanunvericilik hakimiyyətinin insan hüquqları sahəsində mühüm fəaliyyəti bu sahələrdəki beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyasından və mühüm beynəlxalq hüquqi normaların implementasiyası üçün dövlətdaxili qanunvericilik tədbirlərinin qəbul edilməsindən ibarətdir. Milli-hüquqi təcrübədə kifayət qədər milli normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi bu fəaliyyətin əsas məğzini təşkil edir.

Məhkəmə hakimiyyəti isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci fəslində müəyyən edilmişdir və bu fəslin 1-ci paragrafında ətraflı təhlil edilmişdir.

İnsan hüquqlarının təminatı və müdafiəsində ***icra hakimiyyətinin*** rolu onun dövlətin həyatında birbaşa bu prosesin əsas iştirakçısı kimi çıxış etməsində ifadə olunur. İcra hakimiyyətinin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsub olması ilk növbədə, onun insan hüquqları sahəsində də əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısıdır. Konstitusiyanın 109-cu maddəsində müəyyən edilən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyətləri sırasına hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin təsdiq və ləğv olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilməsi və s. daxildir. Bu zaman insan hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanmış bir sıra normativ-hüquqi aktlar da xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 22 fevral 1998-ci tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı; və s.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi ***hüquq mühafizə orqanlarının*** əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bütövlükdə, hüquq mühafizə fəaliyyəti hüquq qaydalarının təmin edilməsi məqsədilə xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən qanunlara uyğun olaraq ciddi və onların müəyyən etdiyi qaydalara dönmədən əməl etməklə, icrası məcburi olan hüquqi təsir tədbirlərinin tətbiq edilməsi yolu ilə həyata keçirilən dövlət fəaliyyətidir. Hüquq mühafizə fəaliyyətinin əsas məqsədlərinin – insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiə edilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi, hüquqpozmaların qarşısının alınması, insanların öz vəzifələrinə əməl etməsi və s. kimi müəyyən edilməsi onların bilavasitə insan hüquqlarının daha real təminatına xidmət etdiyini bir daha təsdiq edir.

İlk növbədə, ***prokurorluq orqanlarının*** fəaliyyəti qeyd edilməlidir. Prokurorluq və ona oxşar qurumlar dünyanın əksər ölkələrində fəaliyyət göstərir. Prokurorluğun formalaşdırılması zamanı xalqların tarixi ənənələri də əhəmiyyətli təsirə malikdir. “Prokuror” fransız sözü olub, terminoloji anlamda müdafiəçi mənasını ifadə edir. Bütövlükdə, prokurorluq insan hüquq və azadlıqlarının təminat strukturu təyinatına malikdir. Prokurorluğun dövlət hakimiyyət sistemindəki yerindən asılı olaraq müxtəlif dövlətlər fərqləndirilir:

- prokurorluğun icra hakimiyyətinin (ədliyyə nazirliyinin) tərkibinə aid edildiyi ölkələr (məsələn, ABŞ, Fransa, Belçika, Danimarka, İsrail, Suriya və s.);
- prokurorluğun məhkəmə sisteminə aid edildiyi ölkələr (məsələn, İspaniya, Bolqarıstan, Latviya və s.);
- prokurorluğun avtonom struktur kimi təsbit edildiyi və parlamentə, dövlət başçısına hesabatlı olduğu ölkələr (məsələn, Vyetnam, Çin Xalq Respublikası, Kuba, Laos və s.);
- prokurorluğun xüsusi dövlət orqanı kimi mövcud olmadığı ölkələr (məsələn, Böyük Britaniya).

Azərbaycan Respublikası təcrübəsində qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq edilməsinə nəzarət edən və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 133-cü maddəsinin 1-ci bəndi ilə səlahiyyətinə daxil olan digər məsələlər üzrə fəaliyyət göstərən prokurorluq Konstitusiya ilə məhkəmə hakimiyyətinə aid edilmişdir. Hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan prokuror cinayət mühakimə icraatının iştirakçısı kimi prosesin istənilən mərhələsində çıxış edə bilər. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi prokuroru qanunla müəyyən edilən çərçivədə özünün səlahiyyətlərini həyata keçirən, dövlət adından çıxış edən vəzifəli şəxs kimi müəyyən edir. “Prokurorluq haqqında” 7 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu məhkəmə hakimiyyəti sistemində daxil olmaqla ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorluqların Azərbaycan Respublikasının baş prokuroruna tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqandır. Qanunun 4-cü maddəsi ilə prokurorluğun fəaliyyətinin əsas prinsipləri kimi aşağıdakılar fərqləndirilir: qanunçuluq; hər kəsin qanun qarşısında hüquq bərabərliyi; fiziki şəxslərin hüquq və azadlıqlarına, hüquqi şəxslərin hüquqlarına əməl və hörmət edilməsi; obyektivlik, qərəzsizlik və faktlara əsaslanma; vahidlik və mərkəzləşdirmə, ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorların Azərbaycan Respublikasının baş prokuroruna tabe olması; siyasi bitərəflik. Qanunun 20-ci maddəsində qeyd edilir ki, prokurorluqda qanunla müəyyən edilmiş qaydada və səlahiyyətləri daxilində ərizə, şikayət və müraciətlərə baxılır, vətəndaşların qəbulu həyata keçirilir.

Ədliyyə orqanlarının fəaliyyəti də məhz insan hüquqlarının təminatı amili üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq, ədliyyə sahəsində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən, hüquq-mühafizə orqanı statusu olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Nazirlik fəaliyyətini insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq və humanizm prinsipləri əsasında qurur. Nazirliyin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır: ədliyyə sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşmasında iştirak etmək və bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək; ədliyyə sahəsinin inkişafını təmin etmək; hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirmək; vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatının aparılmasını fəaliyyətini təşkil etmək; Azərbaycan Respublikası əhalisinin dövlət reyestrini aparmaq; qanunvericiliyə uyğun olaraq, müvafiq məhkəmələrin fəaliyyətinin təşkilatı təminatını həyata keçirmək; məhkəmə

qərarlarının icrasını təmin etmək; penitensiar müəssisələrin fəaliyyətini təşkil etmək və nəzarəti həyata keçirmək; hüquq sahələrinə dair elmi-tədqiqat işlərini aparmaq; hüquqi maarifləndirmə işini həyata keçirmək və s.

Əsasnamənin 9-cu bəndi ilə Nazirliyin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi öz səlahiyyətləri daxilində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının həyata keçirilməsini təmin etmək və onların pozulmasının qarşısını almaq, bu sahədə yerli və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqələr yaratmaq; cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə, cəzaların icrası və həbsdə saxlama zamanı normativ hüquqi aktların tələblərinə, o cümlədən cəzaların çəkilməsi şərtlərinə əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirmək; cinayət işləri üzrə azadlıqdan məhrumetmə ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasını, azadlıqdan məhrumetmə, azadlığın məhdudlaşdırılması cəzalarına məhkum olunmuş, habelə barələrində həbs qatımkan tədbiri seçilmiş şəxslərin saxlanması, mühafizəsi və müşayiət olunmasını təşkil etmək və bu sahələrdə nəzarəti həyata keçirmək; şərti məhkum edilmiş, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş və məhkəmə tərəfindən cəzasının çəkilməsi təxirə salınmış şəxslər üzərində nəzarətin həyata keçirilməsini təşkil etmək; məhkumların hüquqlarının müdafiəsini, onların maddi-məişət təminatının həyata keçirilməsini, habelə onlara tibb xidmətinin göstərilməsinin təmin olunmasını təşkil etmək; hüquqi maarifləndirmə işinin aparılmasında iştirak etmək, öz fəaliyyəti haqqında ictimai maraq kəsb edən məlumatları kütləvi informasiya vasitələrində yaymaq, bu məqsədlə internet saytından istifadə etmək və s. nəzərdə tutulur.

Bu istiqamətdə mühüm orqanlardan biri də ***Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyidir.*** Əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi olan Daxili İşlər Nazirliyi qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsi ilə yanaşı, cinayətkarlıqla mübarizə istiqamətində də ciddi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 30 iyun tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasında ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətlərin qarşısının alınması və açılması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Nazirlik öz işini insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq, humanistlik, habelə təkbəşçilik prinsiplərinin uzlaşdırılması əsasında qurur və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir: ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması işinin təşkili; cinayətlərin və digər hüquqpozumaların qarşısının alınması, cinayətlərin açılması işinin və istintaqın təşkili; yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işinin təşkili və s.

“Polis haqqında” 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə görə, polis – Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyətinə mənsub olan vahid mərkəzləşdirilmiş, hüquq mühafizə orqanıdır. 3-cü maddədə isə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında polisin təyinatı insanların həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərini və mülkiyyətini hüquqa zidd əməllərdən qorumaqdan ibarətdir.

Daha sonra, Qanunun 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, polis insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq və humanistlik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. 5-ci maddə isə bilavasitə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində polisin fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Belə ki, qeyd edilir ki, polis öz vəzifələrini yerinə yetirərkən irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün şəxslərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hüquqlarını və qanuni mənafələrini hüquqa zidd əməllərdən qoruyur. Polisin hər hansı şəxsə insanın ləyaqətini alçaldan şəkildə rəftar etməsi yolverilməzdir. Cinayət törədən və ya törətməkdə şübhələnilən şəxsləri məlumat verməyə və ya cinayət əməlini törətməkdə təqsirini etiraf etməyə məcbur etmək, bu məqsədlə onları və digər şəxsləri hədələmək, işgəncəyə məruz qoymaq, onlara hər hansı fiziki və ya mənəvi təsir göstərmək qadağandır. Hər hansı şəxsin hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırıldıqda polis əməkdaşı məhdudlaşdırmanın əsaslarını və səbəblərini, habelə bununla əlaqədar həmin şəxsin hüquq və vəzifələrini ona izah etməlidir. Qanuna əsasən, şəxsin hüquqları, azadlıqları və qanuni mənafələri polis əməkdaşları tərəfindən pozulduqda, polis orqanı həmin şəxsin pozulmuş hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafələrinin bərpa olunması üçün zəruri tədbirlər görməyə, vurulan ziyanı ödəməyə borcludur.

“Milli təhlükəsizlik haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, ***Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi*** – dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafələrinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin obyektləri kimi insan və onun hüquq və azadlıqları, cəmiyyət və onun maddi və mənəvi dəyərləri, dövlət və onun müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiya quruluşu və ərazi bütövlüyü müəyyən edilmişdir. Qanunla Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxil edilmişdir: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi; insan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanılması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti və s.

Qanunun 6-cı maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları – Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusudur. Azərbaycan Respublikasının siyasi sahədə əsas milli maraqları kimi aşağıdakılar müəyyən edilir: dövlət müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü; konstitusiya quruluşunun qorunması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin mövcudluğu; Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanılması; vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması; ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi; dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi; xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin hüquqlarının müdafiəsi; Azərbaycanın dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində

yaşaması, bərabər tərəfdaşlıq əsasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, Avropa və dünya birliyinə inteqrasiya və s.

Azərbaycan Respublikasının sosial sahədə əsas milli maraqları Azərbaycan xalqının genofondunun qorunması, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi məqsədilə səhiyyə və sosial müdafiə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsidir. Azərbaycan Respublikasının ekoloji sahədə əsas milli maraqları cəmiyyətin yaşayışı üçün təhlükəsiz ekoloji və texnoloji şəraitin yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının elm, mədəniyyət və mənəviyyat sahəsində əsas milli maraqları Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk və milli iftixar hissəsinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi, elmi potensialdan səmərəli istifadə olunması və onun artırılmasıdır.

İnsan hüquqlarının təminatında **milli təhlükəsizlik orqanları** özünəməxsus rola malikdir. Bu sahədə fəaliyyət isə son dövrlərə qədər Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 dekabr 2015-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq və dövlət idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin əsasında *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti* və *Azərbaycan Respublikasının Xarici Kəşfiyyat Xidməti* yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2007-ci il Fərmanı ilə miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, idarəetmə sisteminin inkişaf etdirilməsi, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılması, bu sahədə müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədi ilə ***Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti*** yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti miqrasiya sahəsində dövlət siyasətini, miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən, hüquq mühafizə orqanı statusu olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Dövlət Miqrasiya Xidməti fəaliyyətini insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq və humanizm prinsipləri əsasında qurur. Dövlət Miqrasiya Xidmətinin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır: miqrasiya sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında iştirak edir, bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir və həmin sahədə aidiyyəti dövlət orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir; öz səlahiyyətləri daxilində miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsini həyata keçirir; miqrasiya prosesləri üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirir; hüquq mühafizə fəaliyyətini həyata keçirir; immiqrasiya haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin icrasını təmin edir, emiqrasiyanın və daxili miqrasiyanın tənzimlənməsində iştirak edir; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı və siyasi sığınacaq verilməsi məsələlərinin baxılmasında iştirak edir; qaçqınlar (sığınacaq axtaranlar) haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin icrasını təmin edir və s.

Bu sahədə əsas hüquqi tənzimləmə mənbəyi kimi çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının miqrasiya qanunvericiliyi insan və vətəndaş hüquqlarına və

azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik və ədalətlik, Azərbaycan Respublikası miqrasiya qanunvericiliyinin hamılıqla tanınan beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğunun təmin edilməsi, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində innovativ metodların tətbiqi və şəffaflığın təmin edilməsi prinsiplərinə əsaslanır.

İnsan hüquqlarının qorunmasının fəvqəladə şəraitdə həyata keçirilməsi də bu istiqamətdə kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Fəvqəladə hallar Nazirliyi haqqında Əsasnamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, ***Azərbaycan Respublikasının Fəvqəladə hallar Nazirliyi*** mülki müdafiə, əhalinin və ərazilərin təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hallardan qorunması, fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, yanğın təhlükəsizliyinin, su hövzələrində insanların təhlükəsizliyinin və kiçik həcmli gəmilərin hərəkətinin təhlükəsizliyinin, sənayedə və dağ-mədən işlərində texniki təhlükəsizliyin, tikintidə təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlət material ehtiyatları fondlarının yaradılması sahələrində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini işləyib hazırlayan, bu sahələrdə idarəetməni, əlaqələndirməni və nəzarəti həyata keçirən, fəvqəladə halların yaranma ehtimalı böyük olduqda, yaxud baş verdikdə çevik reaksiya verilməsini, təbii, texnogen və terror təhlükələrinə məruz qalan strateji əhəmiyyətli müəssisələrin, obyektlərin və qurğuların mühafizəsini təşkil edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. 7-ci bəndlə Nazirliyin fəaliyyət istiqamətləri kimi göstərilən aşağıdakı hallar bilavasitə insan hüquqlarının təminatında onun yeni bir mexanizm olaraq əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edir: mülki müdafiə, əhalinin və ərazilərin fəvqəladə hallardan qorunması, yanğın təhlükəsizliyinin, su hövzələrində insanların təhlükəsizliyinin, sənayedə və dağ-mədən işlərində texniki təhlükəsizliyin və tikintidə təhlükəsizliyin təmin olunması, neft və neft məhsullarının qəza nəticəsində axımları ilə əlaqədar yaranmış fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, dövlət material ehtiyatları fondlarının yaradılması sahələrində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini işləyib hazırlamaq və həyata keçirilməsini təmin etmək; mülki müdafiəni, əhalinin və ərazilərin fəvqəladə hallardan və yanğınlardan qorunmasını, fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılmasını, su hövzələrində insanların təhlükəsizliyinin, sənayedə və dağ-mədən işlərində texniki təhlükəsizliyin və tikintidə təhlükəsizliyin təmin olunmasını, dövlət material ehtiyatları fondlarının yaradılmasını və idarə olunmasını, təbii, texnogen və terror təhlükələrinə məruz qalan strateji əhəmiyyətli müəssisələrin, obyektlərin və qurğuların mühafizəsini, fəvqəladə hallarda çevik reaksiya verilməsini və humanitar yardımların idarə olunmasını təşkil etmək və həyata keçirmək və s.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 6-cı maddəsində qeyd edilir ki, gömrük xidmətinin inzibati bölməsi olan və vahid sistem təşkil ***edən gömrük orqanları*** hüquq mühafizə orqanlarıdır. Gömrük orqanlarının fəaliyyəti qanunun aliliyi, insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması, şəxslərin qanun qarşısında hüquq bərabərliyi, aşkarlıq, peşəkarlıq, xidmətdə nizam-intizam prinsiplərinə əsaslanır. Məcəllənin 8-ci maddəsi ilə insan hüquqları ilə əlaqədar bir sıra məsələlər gömrük orqanlarının vəzifələrinə daxildir: Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətinin formalaşdırılmasında iştirak və bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin

etmək; icrasına nəzarət gömrük orqanlarına həvalə edilmiş qanunvericilik aktlarına riayət olunmasını təmin etmək; gömrük işi sahəsində cinayətlərə, həmçinin gömrük qaydaları əleyhinə inzibati xətalara və digər hüquqpozmalara qarşı mübarizə aparmaq, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının, silahların, ozondağıdıcı maddələrin, xalqların mədəni, tarixi və arxeoloji sərvətlərinin, əqli mülkiyyət hüquqları obyektlərinin, yox olmaq təhlükəsi altında olan heyvanların və bitki növlərinin, başqa malların gömrük sərhədindən qanunsuz keçirilməsinin qarşısını almaq; Azərbaycan Respublikasının dəmiryol vağzallarında, dəniz, çay limanlarında, habelə digər yerlərdə beynəlxalq nəqliyyat vasitələrinin fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilənin qarşısının alınmasında və beynəlxalq terrorçuluqla mübarizədə digər hüquq mühafizə orqanlarına yardım göstərmək; milli təhlükəsizliyin, ictimai asayişin, insanların mənəviyyatının, həyat və sağlamlığının, heyvanlar və bitkilər aləminin, ətraf mühitin, xalqların bədii, tarixi və arxeoloji sərvətlərinin qorunması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsində müvafiq dövlət orqanlarına yardım göstərmək; insan alverçilərinin, habelə insan alveri qurbanlarının gömrük sərhədindən keçməsinin qarşısını qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada almaq; gömrük ərazisinə gətirilən mallara münasibətdə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə müvafiq dövlət orqanlarına yardım göstərmək; gömrük işini həyata keçirərkən şəxslərin hüquqlarının və maraqlarının qorunması üzrə tədbirlər görmək; dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən mallar üzərində qanunvericiliyə uyğun olaraq baytarlıq, fitosanitar və sanitariya nəzarətini həyata keçirmək; dövlət orqanlarına, hüquqi və fiziki şəxslərə gömrük məsələləri üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada məlumatlar vermək və s.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 24-cü maddəsinə uyğun olaraq, **vergi orqanları** öz səlahiyyətləri daxilində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə borcludurlar: vergilərin düzgün hesablanmasına, tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarət etməyə; vergi qanunvericiliyinə tam və dəqiq riayət etməyə; vergi ödəyicilərinin hüquqlarını və qanuni mənafeələrini gözləməyə və müdafiə etməyə; vergi qanunvericiliyi və vergi qanunvericiliyində edilən dəyişikliklər barədə vergi ödəyicilərinə kütləvi informasiya vasitələri ilə və ya fərdi qaydada əvəzsiz olaraq məlumat verməyə, müəyyən edilmiş hesabat formalarının doldurulması qaydalarını izah etməyə, vergilərin hesablanması və ödənilməsi barədə izahatlar verməyə, vergi ödəyicilərinə onların hüquq və vəzifələrini izah etməyə və s.

10.3. Ombudsman institutu – insan hüquq və azadlıqlarının milli müdafiə mexanizmi kimi

Ombudsman institutu insan hüquqlarının təminatında mühüm bir təsisat olmaqla, geniş səlahiyyətlərə – insanların əsas hüquq və azadlıqlarını müdafiə edən və bu sahədə inzibati orqanlar üzərində cari nəzarət həyata keçirmək səlahiyyətinə malik orqandır. Hazırda dünyanın 100-ə qədər ölkəsində mövcud olan ombudsman institutunun heç də hamısı fəaliyyətinə, formalaşma mexanizmlərinə, səlahiyyətlərinə və s. əlamətlərinə görə bir-birini təkrarlamasa da, əksər ölkələrdə bu, parlament orqanı və eyni zamanda, müstəqil fəaliyyət göstərən dövlət orqanıdır (son

onilliklərdə bəzi ölkələrdə dövlət tərəfindən yaradılmayan ombudsman və ya ona bənzər təsisatlar da formalaşdırılmağa başlanmışdır).

İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil və ya Ombudsman institutu ilk dəfə olaraq 1809-cu ildə İsveçdə yaranmış və həmin dövrdən etibarən 100-dən çox ölkədə fəaliyyət göstərir. 1946-cı ildə BMT İqtisadi və Sosial Şurası özünün ikinci sessiyasında üzv-dövlətlərə “İnsan hüquqları üzrə Komissiya”nın fəaliyyətinin inkişafında əməkdaşlıq məqsədilə öz ölkələri hüduqlarında insan hüquqları üzrə informasiya qruplarının və ya yerli komitələrin yaradılması zəruriliyi” barədə məsələnin baxılmasını təklif etdi. 14 ildən sonra bu məsələ qətnamə ilə yenidən qaldırıldı. Qətnamədə insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsində milli təsisatların mühüm rolu etiraf olunurdu və dövlətlərin hökumətlərinə belə orqanların yaradılması və gələcək fəaliyyətini təşviq, eləcə də bu sahədə öz yeni təkliflərini bildirmələri və müvafiq məlumatların İnsan hüquqları üzrə Komissiyaya istiqamətləndirmələri təklif edilirdi.

1991-ci ilin oktyabrında Parisdə milli təsisatların, o cümlədən İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil institutunun inkişafı məsələsi üzrə birinci Beynəlxalq Müşavirə keçirilmişdir. Müşavirənin gəldiyi nəticələr *İnsan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi ilə məşğul olan milli təsisatların statusuna və fəaliyyətinə dair prinsiplər (Paris Prinsipləri)* qismində BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Komissiyasının 1992-ci il 54 sayılı Qətnaməsi ilə dəstəklənmiş və nəticədə BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 1993-cü il tarixli 48/134 sayılı Qətnaməsi ilə bəyənilmişdir. Bu prinsiplər bir daha təsdiq etdi ki, milli təsisatlara insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi səlahiyyəti, eləcə də konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunan maksimum geniş səlahiyyətlər verilməlidir. Bu prinsiplərə müvafiq olaraq milli təsisatların üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyulmalıdır: insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi ilə bağlı istənilən məsələyə dair (o cümlədən, qanunvericilik və inzibati müddəalar və insan hüquqlarının istənilən pozuntu halına dair) hökumətə, parlamentə, istənilən digər səlahiyyətli orqana tövsiyələr, təkliflər və məruzələr təqdim etmək; milli qanunvericiliyin və praktikanın insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərlə razılaşdırılmasını təşviq etmək; beynəlxalq sənədlərin ratifikasiyasına yardım göstərmək və beynəlxalq standartların həyata keçirilməsinə nəzarət etmək; beynəlxalq sənədlərə uyğun təqdim olunan məruzələrin hazırlanmasına yardım göstərmək; insan hüquqlarının tədrisinə və araşdırmalara dair proqramların işlənilib hazırlanmasında iştirak etmək və əsasən məlumatlandırma və maarifləndirmə vasitəsilə ictimaiyyətin bu məsələlərə diqqətini cəlb etməklə insan hüquqlarına dair məlumatları yaymaq; BMT, regional təsisatlar və digər ölkələrin təsisatları ilə əməkdaşlıq həyata keçirmək.

Prinsiplər, həmçinin milli təsisatların insan hüquqlarının pozuntuları barədə ayrı-ayrı şəxslərdən şikayətlər qəbul etmək və bu barədə zəruri tədbirlər görmək səlahiyyətini də müəyyən edir. Buna münasibətdə prinsiplərdə milli təsisatların aşağıdakı prioritetlərə əsaslanması göstərilir: icrası məcburi olan qərarların qəbulu üzrə razılaşdırma proseduru vasitəsilə və ya digər vasitələrlə dinc tənzimləməyə səy göstərmək; şikayət edəni hüquqları və onun sərəncamında olan hüquqi müdafiə vasitələri barədə məlumatlandırmaq və onun bu vasitələrə çıxışını asanlaşdırmaq; şikayətlərə baxmaq və ya onları səlahiyyətli orqana istiqamətləndirmək; əsasən qanunlara, digər normativ-hüquqi aktlara və ya insan hüquqlarının sərbəst həyata

keçirilməsinə mane olan inzibati təcrübəyə dəyişikliklər edilməsi barədə təkliflərin verilməsi yolu ilə səlahiyyətli orqanlara tövsiyələr vermək.

Prinsiplərə uyğun olaraq, ***insan hüquqları üzrə milli təsisatlar:***

- *müstəqil olmalı və onların müstəqilliyi qanunla və ya konstitusiya ilə təmin olunmalıdır;*
- *öz rolları və tərkibi baxımından plüralist olmalıdır;*
- *mümkün qədər geniş səlahiyyətlərə malik olmalıdır;*
- *araşdırma aparmaq üçün kifayət qədər səlahiyyətlərə malik olmalıdır;*
- *mütəmadi və səmərəli fəaliyyət göstərməlidir;*
- *müvafiq qaydada maliyyələşdirilməlidir;*
- *geniş ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır.*

Hazırda əksər milli təsisatların iki geniş kateqoriyadan birinə aid olmaqla təsnifatı aparılır: ***insan hüquqları üzrə komissiya*** və ***Ombudsman institutu***.

İnsan hüquqları üzrə komissiyalar “qərəzsiz araşdırma” funksiyası adlandırılan, adətən bir və ya bir neçə konkret funksiyalar həyata keçirirlər. Çoxsaylı komissiyalar arasında fərqlər bu və ya digər komissiyanın həyata keçirdiyi funksiyaların sayından asılı olur. Komissiyaların fəaliyyətinin əsas istiqaməti müdafiə olunan hüquqların geniş dairəsini əhatə edə bilər və ya konkret insan hüquqları qrupunun müdafiəsi ilə məhdudlaşdırıla bilər.

Ombudsman institutu, adətən əsas diqqəti qərəzsiz araşdırma funksiyasına cəmləşdirir. Son dövrlərdə yaradılan ombudsman institutları milli konstitusiyalarda və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunan insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə konkret səlahiyyətlər əldə etmişlər. Bir qayda olaraq, Ombudsman parlament tərəfindən seçilir və xüsusi qanun əsasında fəaliyyət göstərir. Bu institutun əsas funksiyası dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin ədalətliliyi və qanuniliyinə nəzarətlə şərtlənir. Daha dəqiq desək, ombudsman institutu özlərini dövlət orqanları tərəfindən ədalətsiz hərəkətlərin qurbanları hesab edən ayrı-ayrı şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi üçün yaradılır. Müvafiq olaraq Ombudsman çox vaxt zərərçəkmiş vətəndaşla hökumət arasında qərəzsiz vasitəçi qismində çıxış edir.

Vətəndaşların hüquq və qanuni mənafelərinin dövlət idarəetmə orqanlarının özbaşınalığından və məmurların hakimiyyətdən sui-istifadə etməsindən müdafiəsi mexanizmləri arasında ***Skandinaviya ombudsman institutu*** və ya ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif adlandırılan (məsələn, İngiltərədə Parlament Komissarı, Avstriyada Xalq Komissarı, Fransada Mediator və s.) bu institut xüsusi yer tutur. İnstitutun xüsusilə məşhurlaşması və nüfuzunun artması onun statusunu xarakterizə edən və fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edən bir çox demokratik əlamətlərlə – dövlət orqanları sistemində müstəqil vəziyyəti ilə, onun mövcud olduğu bütün səlahiyyət müddəti ərzində əvəzəilməzliyi ilə, qanunvericilik təşəbbüsü ilə, hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə ehtiyacı olan bütün vətəndaşlara kömək etməsi ilə, şikayətlərə və müraciətlərə baxışın formalaşmış prosedurlarının olmaması ilə, vətəndaşlara yardımın pulsuz olması ilə və s. izah edilir. Bütün bu prinsiplər və prosedurlar ombudsman tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının dövlət aparatı və vəzifəli şəxslərin sui-istifadə və özbaşınalığından müdafiə olunması funksiyalarının yerinə yetirilməsinə kömək edir.

İsveçdə parlament ombudsmanı institutu bir neçə ixtisaslaşmış Ombudsmanı özündə birləşdirir. Baş Ombudsman ictimaiyyətin rəsmi sənədlərə, habelə kompüter sistemə və şəxsi məlumatlar bankına buraxılması məsələləri ilə məşğul edir. Ombudsmanın ədliyyə məsələləri üzrə sərəncamında olanlara ədalət mühakiməsi, polis, həbsxana orqanlarının fəaliyyəti aiddir. Xüsusi ombudsman silahlı qüvvələrə və onların müxtəlif mülki strukturlarla münasibətlərinə nəzarəti həyata keçirir. Ombudsmanlardan birinin xüsusi fəaliyyət dairəsinə sosial təminat və vergi qoyma sahəsində qanunvericilik nəzarəti ayrılmışdır. 1986-cı ildə İsveçdə irqi ayrı-seçkilik əleyhinə qanun qəbul edildi və eyni zamanda, bu məsələlər üzrə Ombudsman təyin edildi. Onun vəzifələrinə əmək və sosial münasibətlər (muzdlu əməyin ödənilməsi, işdən çıxarma, mənzil kirayəsi və s.) sahəsində ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması daxildir.

Böyük Britaniyada ombudsman institutu “İnzibati məsələlər üzrə Parlament Komissarı – Parlament Ombudsmanı haqqında” 1967-ci il tarixli Qanun əsasında yaradılmışdır. Qanuna müvafiq olaraq, Parlament Ombudsmanı öz səlahiyyətləri daxilində vətəndaşların nazirlik və baş idarələrin istənilən hərəkətlərindən (əgər, bu hərəkətlərdən məhkəmə və ya arbitraja şikayət verilə bilməzsə) şikayətlərinə baxır. Ombudsmanın ingilis variantının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, öz təşəbbüsü ilə təhqiqata başlaya bilməz. Parlament Ombudsmanı özünün istədiyi metodları seçməklə təhqiqat aparır: tərəflərin qanuni nümayəndələrə malik olması ilə işə açıq baxa və ya qeyri-formal söhbətlər apara bilər. Parlament Komissarı haqqında Qanunun 8-ci maddəsi Ombudsmana istənilən nazir, vəzifəli şəxs və vətəndaşdan işə aid olan bütün informasiya və sənədləri təqdim etməyi tələb etmək hüququ verir.

Fransada Mediator adlanan ombudsmana şikayətin parlament üzvləri – Milli Məclisin deputatları və senatorlar vasitəsilə verilməsi məcburi şərt hesab olunur. Ancaq təcrübədə əksər hallarda deputatlar öz seçicilərindən aldığı şikayətləri mediatora göndərirlər. Bundan başqa, parlament üzvləri öz təşəbbüsləri ilə də onların səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər üzrə mediatora sorğu verə bilərlər. Fransa Mediatorunun qanunazidd hərəkət edən istənilən dövlət qulluqçusu barəsində intizam icraatı irəli sürmək və ya ondan məhkəməyə şikayət vermək, ona qarşı cinayət işinin qaldırılması barədə vəsatət vermək, məhkəmədə ittihamçı kimi çıxış etmək hüququ vardır. Mediator, həmçinin mövcud qanunvericilik və inzibati aktların mətninə düzəlişlərin edilməsini təklif edə bilər. Qanuna əsasən, bütün dövlət orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində mediator tərəfindən tələb edilən yoxlama və təhqiqatlar aparmağa borcludur. Lakin Mediatorun hüquqi nəzarəti müəyyən məhdudiyyətlərdən də azad deyildir. Məsələn, milli müdafiə, dövlət təhlükəsizliyi və ya xarici siyasətə aid sənədlər və materiallar onun səlahiyyət dairəsindən kənarda qalır. Hətta mediator şikayəti əsaslı hesab etsə belə, o, özü mübahisəli inzibati aktın ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edə bilməz. O, yalnız onunla kifayətlənir ki, inzibati orqanların və vəzifəli şəxslərin hüquqazidd əməllərinin qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi barədə müvafiq orqanlara öz tövsiyələrini verir. Bu zaman mediatorun özünün fəaliyyətinin nəticələri barədə parlamentə təqdim etdiyi illik məruzələrin xüsusi əhəmiyyəti olur.

Bəzi ölkələrdə Ombudsman fəaliyyətinin mühüm və geniş yayılmış forması qanunvericilik təşəbbüsü hüququ hesab edilir, bu ona insan hüquq və azadlıqları sahəsində qanun və onların əsasında qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların

dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi haqqında parlamentə və ya hökumətə təkliflər verməyə imkan verir. Bundan başqa, bəzi ölkələrdə isə ombudsmanın konstitusiya məhkəməsinə şikayət etmək hüququ vardır (İspaniya, Avstriya, Portuqaliya və s.).

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Avropa mexanizminin elementlərindən biri ***Avropa İttifaqı Ombudsmanıdır***. Ombudsmana Avropa İttifaqına üzv-dövlətin vətəndaşı olan və Avropa İttifaqı ərazisində yaşayan istənilən şəxs müraciət edə bilər. Eyni zamanda, İttifaqa üzv-dövlətlərin istənilən birində qeydiyyatda malik olan hüquqi şəxslər də müraciət edə bilər. Müraciətin iki forması nəzərdən keçirilir: şəxs Ombudsmana müraciəti şəxsən özü və ya Avropa Parlamentinin deputatı vasitəsilə ünvanlaya bilər. Şikayət yazılı olaraq verilir və ərizə sərbəst formada və ya konkret şablon formada yazıla bilər. Ombudsmana 11 rəsmi dildən birində müraciət etmək olar. Maastrixt Müqaviləsində əsasən aktiv Ombudsman modeli nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Ombudsman şəxsi təşəbbüsü ilə istintaq həyata keçirə bilər.

Beləliklə, tamamilə eyni Ombudsman institutuna malik iki ölkə yoxdur, lakin bütün ombudsman institutları öz vəzifələrini həyata keçirərkən demək olar ki, eyni prosedurlara əməl edirlər.

Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqları üzrə Müvəkkilin (Ombudsman) yaradılması üçün hüquqi əsas “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” 28 dekabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanunu olmuşdur. Qanunla Müvəkkilin səlahiyyətlərinə daxildir: dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq; əfv, vətəndaşlıq, siyasi sığınacaq verilməsi məsələlərinin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təkliflər vermək; insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məqsədilə qanunların qəbul edilməsinə və ya yenidən baxılmasına, habelə amnistiya verilməsinə dair Milli Məclisə təkliflər vermək; məhkəmədə süründürməçilik, sənədlərin itirilməsi və ya vaxtında verilməməsi, habelə məhkəmə qərarlarının icrasının gecikdirilməsi ilə əlaqədar insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq.

Qanunla şikayətə baxılmaqdan aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər: şikayət Ombudsman haqqında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanununda nəzərdə tutulmuş müddətlərdə təqdim edilmədikdə; şikayətin həlli Müvəkkilin səlahiyyətlərinə daxil olmadıqda; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının və hakimlərin fəaliyyətinin yoxlanılması Müvəkkilin səlahiyyətlərinə aid deyil; ayrı-ayrı istisnalar nəzərə alınmaqla şikayətlər anonim olduqda; verilmiş şikayətlə bağlı məhkəmə icraatı getdikdə; təkrar verilmiş şikayətdə yeni məlumatlar və ya faktlar olmadıqda.

Müvəkkil insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halların araşdırılması zamanı barəsində şikayət verilən orqanın və ya vəzifəli şəxsin həmin şikayətlə bağlı mülahizələrini öyrənməlidir. Mülahizə 10 gün müddətində Müvəkkilə təqdim edilməlidir. İnsan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halların araşdırılması zamanı Müvəkkilin aşağıdakı hüquqları vardır: maneəsiz və əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarına, hərbi hissələrə, cəzaçəkmə müəssisələrinə, istintaq təcridxanalarına, müvəqqəti saxlanılma yerlərinə daxil olmaq; cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq

təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslərlə görüşmək və təkbətək söhbət etmək, onların həmin yerlərdə saxlanılmasının qanuniliyini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq; dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarından, vəzifəli şəxslərdən zəruri məlumat, sənəd və materialları 10 gün müddətində almaq; cinayət, mülki və inzibati işlərə dair qanuni qüvvəyə minmiş qərarlarla, həmçinin cinayət işlərinin başlanmasının rədd edilməsi barədə materiallarla tanış olmaq; şikayətin araşdırılması zamanı vəzifəli şəxslərdən yazılı arayışlar almaq; şikayətdə əks etdirilmiş halların yoxlanılması üçün müvafiq orqanlara tapşırıq vermək (yoxlama qərarından və ya hərəkətindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilən orqana və ya vəzifəli şəxsə tapşırıla bilməz); müvafiq dövlət orqanları və təşkilatlarına ekspert rəyinin hazırlanmasını tapşırmaq; dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının rəhbərləri və digər vəzifəli şəxsləri, hərbi hissələrin komandirləri, cəzaçəkmə müəssisələrinin, istintaq təcridxanalarının və müvəqqəti saxlanılma yerlərinin rəhbərliyi tərəfindən təxirə salınmadan qəbul edilmək.

Müvəkkil şikayətə baxılması ilə bağlı görülmüş tədbirlər və nəticələr barədə 5 gün müddətində ərizəçiyə yazılı surətdə məlumat verir. Müvəkkil şikayətin araşdırılması zamanı insan hüquqlarının pozulması hallarını aşkar etdikdə, aşağıdakı tədbirləri həyata keçirə bilər: qərar və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində insan hüquqlarını pozmuş dövlət və yerli özünüidarə orqanlarından, vəzifəli şəxslərdən həmin hüquqların bərpasını tələb etmək (müvafiq orqanlar, vəzifəli şəxslər 10 gün müddətində Müvəkkilə görülmə tədbirlər barədə yazılı surətdə məlumat verməlidirlər. Məlumat verilmədiyi və ya Müvəkkilin tələbləri həyata keçirilmədiyi hallarda, Müvəkkil həmin təşkilatın yuxarı orqanına və ya digər dövlət orqanlarına müraciət edə bilər); cinayət əlamətləri aşkar edildikdə, müvafiq orqanlara cinayət işinin başlanması barədə müraciət etmək; əlavə kasasiya qaydasında şikayət etmək hüququna malik olan subyektlərə müraciət etmək; qərar və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində insan hüquqlarını pozmuş vəzifəli şəxslərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə müvafiq orqanlara təkliflər vermək; insan hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar aparılmış yoxlamaların nəticələri ilə kütləvi informasiya vasitələrini tanış etmək; insan hüquqlarının pozulması xüsusi ictimai əhəmiyyət kəsb edən hallarda onların bərpası üçün Müvəkkilin səlahiyyətlərində olan təsir imkanları kifayət etmədikdə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinə müraciət etmək, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi qarşısında məruzə ilə çıxış etmək; dövlət və ya yerli özünüidarə orqanının, vəzifəli şəxsin qərarı və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində pozulmuş hüquqların bərpası üçün məhkəməyə müraciət etmək; şəxsin hüquqları qüvvədə olan normativ aktlarla pozulduqda, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət etmək.

Cari il bitdikdən sonra 2 aydan gec olmayaraq Müvəkkil ölkədə insan hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinə illik məruzə təqdim edir və həmin məruzə ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında çıxış edir. İllik məruzədə insan hüquqlarını pozan, Müvəkkilin tələbləri ilə hesablaşmayan dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin adları çəkilir və bununla əlaqədar görülmüş tədbirlər barədə məlumat verilir.

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasında Ombudsman təsisatının yaradılmasının əsasları kimi aşağıdakılar qeyd edilə bilər: bu təsisatın yaradılması

nəinki hüquq mühafizə strukturları sistemini tamamlayır, həmçinin mövcud boşluqları doldurur, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi mexanizmində mövcud qüsurları aradan götürür; Ombudsman əməli hüquq müdafiə fəaliyyəti göstərməklə, vətəndaşların real problemləri ilə yaxından tanış olur, öz praktiki fəaliyyətinin nəticələrini sistemləşdirib təhlil etməklə qanunvericiliyin yeniləşdirilməsinə köməklik göstərir; Ombudsman təsisatı vətəndaşla dövlət arasında münasibətləri daha yüksək səviyyəyə qaldırır və ikitərəfli etimadın yaradılması prosesinə kömək edir ki, bu da daxili siyasi gərginliyi xeyli dərəcədə azaldır.

Azərbaycan Respublikasında Ombudsman institutunun səmərəliliyi onun tərəfindən təqdim edilən illik məruzələrin təhlilindən də aydın şəkildə müəyyən edilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında Ombudsman institutu tərəfindən atılmış addımlar dövlətimizin ali məqsədinin insan hüquqlarının təmin edilməli olduğunu bir daha bəyan edərək və inkişaf etdirərək, müvafiq dövlətdaxili orqanlar tərəfindən insan hüquq və azadlıqları sahəsində mövcud olan problemləri aradan qaldırmaqla, son nəticədə dövlətlə vətəndaşlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin daxili inam əsasında daha da möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

10.4. Vəkillik institutu və insan hüquqlarının müdafiəsi

Hər bir dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin, pozulmuş hüquqların bərpasının, insan və ya vətəndaşa dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsinin müxtəlif vasitə və mexanizmləri fəaliyyət göstərir. Bunları nəzərə alaraq insan hüquqlarının təminində vəkillik institutunun fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman vəkilliyin vətəndaş cəmiyyəti institutu kimi demokratik prinsiplərin inkişaf etdirilməsi və hüququn aliliyinin təmin olunmasında rolu ön plana çəkilməklə yanaşı, hüquq müdafiə fəaliyyətini peşəkarcasına həyata keçirməli olan müstəqil hüquqi təsisat kimi onun insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində yeri də müəyyən olunmalıdır. Vəkillik institutu ilə gerçəkləşdirilən müdafiə hüququ şəxsin qanuni maraqlarının təminatı ilə yanaşı, həm də ədalət mühakiməsi maraqlarının təminatıdır, sosial dəyərdir. Hər kəsin hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri özündə ictimai maraqları əks etdirdiyi üçün dövlətin bu sahədə üzərinə düşən konstitusiya öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə dəlalət edir. *Puatrimol Fransaya qarşı* iş üzrə 23 noyabr 1993-cü il tarixli Qərarında İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, hər bir təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçi ilə səmərəli müdafiə olunmaq hüququ ədalət mühakiməsinin əsas cəhətlərindən biridir.

“Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun preambulasında qeyd edilir ki, bu Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində hər bir şəxsin məhkəmə prosesində, ibtidai istintaqda və təhqiqatda öz hüquqlarının və qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiəsini həyata keçirmək üçün özünün seçdiyi vəkilə müraciət etmək, tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüquqlarının təmin olunmasının və başqa məsələlər üzrə hüquqi yardım göstərən vəkillərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə qəbul edilir, Azərbaycan Respublikasında fiziki və hüquqi şəxslərə yüksək keyfiyyətli

hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə vəkillik fəaliyyətinin əsas prinsiplərini, vəkillərin hüquqi statusunu və onların özünüidarəsinin əsaslarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi, eləcə də vətəndaşların müdafiə hüququnun təminatına xüsusi önəm verir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsində məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsində, xüsusilə cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin yerinə yetirilməsində vacib elementlərdən biri kimi ittiham və müdafiə tərəflərinin iştirakı imperativ norma olaraq müəyyən edilmişdir. Belə ki, sözügedən normaya uyğun olaraq, cinayət məhkəmə icraatında Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu və müdafiə tərəfi iştirak edir. Konstitusiyanın 127-ci maddəsində də ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsip və şərtləri qismində vətəndaşların müdafiə hüququnun təmin olunması və prosesdə vəkili iştirakına yönəlmiş müddəalar təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsinə uyğun olaraq, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 92.12-ci maddəsinin bəzi müddəalarının şərh edilməsinə dair 20 may 2011-ci il tarixli Qərarına əsasən, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun ictimai əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hüquq öz mahiyyətinə görə insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin vacib təminatıdır. Bu hüququn funksiyalarından biri olan preventiv funksiya nəinki şəxsin öz hüquq və azadlıqlarının qanunauyğun həyata keçirilməsinə kömək edir, həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş hərəkətlərinin qarşısının alınmasına zəmanət verir.

Təcrid olunma şəraitində yalnız təcrübəli müdafiəçi olan vəkili, vəkilliyin əsas məqsədini – qanun pozulduğu təqdirdə onun müdafiəsini həyata keçirməyə qadirdir. Bu vəkilliyin qanunilik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməsindən irəli gəlir. Başa düşülməlidir ki, müdafiəçi vətəndaşı qanundan deyil, vətəndaşa qarşı meydana çıxmış qanun pozuntusundan müdafiə edir. Yəni vəkili öz fəaliyyəti ilə qanunun gücləndirilməsini, əhalinin qanuna, qanuniliyə və bütövlükdə, dövlətə olan inamının artmasını təmin edir.⁸⁶ Bütün hüquqi və demokratik dövlətlərdə hüquq sisteminin əsasında və mərkəzində insan amili dayanır. Vəkillik fəaliyyəti müxtəlif yeni xüsusiyyətlər qazanmasına baxmayaraq, onun da əsasını “insan” meyarı, onun hüquq və qanuni maraqlarının müdafiəsi (təmin edilməsi) təşkil etdiyindən insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunması sahəsində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda və vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsində onun rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Vəkilliyin müasir dünyada hüquqi dövlət quruculuğu və bazar iqtisadiyyatının inkişafında böyük ictimai rola malik olduğu da qeyd edilməlidir. Hüquqi dövlət yaratmaq şərtləri altında, vəkillik və onun nümayəndəlikləri vətəndaşlar arasında

⁸⁶ Əliyev Ş.İ. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2012, s. 9-10.

hüquq və onun vətəndaş cəmiyyəti və dövlətdə rolu haqqında düzgün təsəvvür formalaşdırırlar. Vəkillik institutunun məşhurluğu və nüfuzu onun statusunu xarakterizə edən və fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edən bir çox əlamətlərlə izah edilir: dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində müstəqil vəziyyəti ilə, təşkili və fəaliyyətində özünüidarəetməyə, kollegiallığa, insanlarla münasibətlərində konfidensiallığa əsaslanmasında və s. Vəkilliyin qanunun aliliyi, demokratizm, humanizm, ədalət və s. prinsipləri əsasında fəaliyyəti onun statusunun müasir hüquqi təbiətini müəyyən etdiyindən vəkilliyin insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində əhəmiyyətli rolu həmin prinsiplərin məzmunu baxımdan da qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, vəkillik institutunun insan hüquqlarının müdafiəsində səmərəli rolu onun müvafiq prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməsidir ki, bunların içərisində ən başlıcası vəkillik fəaliyyətinin müstəqillik prinsipidir. Bu prinsip vəkillik institutunun insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində yerini kifayət qədər təmin edir, yəni müstəqillik prinsipi vəkillik fəaliyyətinə qeyri-qanuni və əsassız müdaxilələrdən müdafiəni təmin etməklə insan hüquqlarına təminat verir.

Bundan başqa, vəkillik fəaliyyətinin insan hüquqlarının təminatında əsas xüsusiyyəti onunla müəyyən edilə bilər ki, dövlətlər tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsinin təminatlarına alternativ və daha etibarlı hüquq müdafiə imkanları nəzərdə tutulur. Çünki insan hüquqları pozuntusu, yuxarıda deyildiyi kimi, insanla dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təsirindən yarandığından, belə münasibətlərin tənzimlənməsinə əlavə bir sistem kimi qeyri-dövlət təşkilatı və müstəqil hüquqi təsisat olan vəkilliyin cəlb edilməsi işin səmərəli və düzgün həllini təmin edə bilər.

Vəkillik fəaliyyəti həm də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7 və 61-ci maddələrinin tələblərindən irəli gəldiyindən vəkilliyi insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində etibarlı təminat institutu kimi qeyd etmək olar ki, bu hüquqi normalar da vəkillik institutunun müstəqilliyini tam şərtləndirir. “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, Vəkillər Kollegiyası Azərbaycan Respublikasında qeyri-dövlət, müstəqil, özünü idarə edən və bütün vəkillərin daxil olduğu hüquqi şəxsdir. Qanun vəkilliyin əsas vəzifələri qismində fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiə edilməsi və onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsini müəyyənləşdirir. Göründüyü kimi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması bir vəzifə olaraq qanunla vəkilliyin üzərinə qoyulmuş, bu vəzifənin layiqincə yerinə yetirilməsi üçün isə lazımi şərtlər təmin olunmuşdur. Vəkillər Kollegiyası yeganə insan hüquqlarının müdafiəsi institutudur ki, burada hər birinin üzərinə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini peşəkarcasına həyata keçirmək vəzifəsi qoyulmuş ayrı-ayrı vəkillərin birliyindən ibarətdir və onun fəaliyyəti qanunla tanınır və qorunur. Təbii ki, digər vətəndaş cəmiyyəti institutları da insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsini həyata keçirə bilər, lakin ixtisaslı peşəkar hüquqi yardım göstərilməsi vəzifəsi konstitusiyadan irəli gəlməklə, ancaq vəkillik institutuna həvalə edilmişdir.

Hər bir şəxsin müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun bir növü olaraq Konstitusiyada təsbit olunmuş digər hüquqlarla qarşılıqlı əlaqədədir (qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını müdafiə etmək hüququ, azadlıq hüququ, məhkəmə müdafiəsi

hüququ) və onların həyata keçirilməsini təmin edir. Bunun davamı olaraq ədalət mühakiməsinin əsas ünsürlərindən biri kimi müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququnun başlıca məqsədi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsi müdafiəçi ilə təmin etməklə cinayət prosesində tərəflərin real (həqiqi) bərabərliyinə zəmanət verməkdir. Qeyd edilən prinsipin pozulması isə dövlətin adından çıxarılan məhkəmə qərarlarının ədalətliliyinə açıq-aydın sayğısızlıq kimi nəzərdən keçirilməklə, beynəlxalq və milli hüquqda imperativ norma kimi tanınan ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququna qəsd olaraq insan hüquqlarının pozuntusu kimi qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, dövlət hakimiyyəti orqanları əhalinin hüquqi yardım və vəkil köməyindən istifadəsinin təmin olunması məqsədilə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda pulsuz hüquqi yardım göstərən vəkillərin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini həyata keçirirlər. “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 20-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada inzibati və cinayət işləri üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərə və məhkəmədə vəkilin xidmətlərini ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmayan şəxslərə hər hansı bir məhdudiyyət qoyulmadan vəkil tərəfindən göstərilən hüquqi yardım dövlət hesabına həyata keçirilir. Maddi vəziyyətinə görə öz hesabına vəkil tutmaq imkanı olmayan tutulmuş şəxsə dövlət hesabına hüquqi yardım göstərən vəkil öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən imtina edə bilməz.

Konstitusion normanın tələbinə görə, məhkəmə icraatı çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi tərəflərin, yəni ittiham edən tərəflə müdafiə tərəfinin mübarizəsi əsasında qurulur. Hər bir tərəf öz mövqeyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malikdir. Prosesdə tərəflərin çəkişməsi və bərabərliyi (mülki və ya cinayət) vətəndaş, onun hüquqlarını müdafiə edən vəkilin və dövlətin (dövlət ittihamçısının) çəkişmə və bərabərliyini ifadə edir. Göründüyü kimi, məhz vəkilin cinayət mühakimə icraatında dövlət ittihamçısına qarşı çıxması Konstitusiyanın qeyd edilən normasının tələblərindən irəli gəlir ki, bu da onun müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdəndir.

“Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsində göstərilir ki, Vəkillər Kollegiyasına üzv qəbul olunmuş şəxs Kollegiyanın Rəyasət Heyətinin iclasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı önündə and içir. Həmin Qanunun 15-ci maddəsi ilə vəkillər bu hüquqlara malikdirlər: hüquqi yardım üçün müraciət edən fiziki və hüquqi şəxslərin müdafiəçisi olmaq, onların mənafeələrini təhqiqat, istintaq, məhkəmə, digər dövlət orqanlarında, təşkilatlarında, qeyri-dövlət təşkilatlarında, xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etmək; öz fəaliyyətində qanunvericiliklə qadağan olunmamış və vəkil etikasına zidd olmayan bütün üsullardan və vasitələrdən istifadə etmək; peşə fəaliyyətini həyata keçirməklə əlaqədar müstəqil araşdırmalar aparmaq, sənəd toplamaq, hüquqi yardım göstərmək üçün zəruri olan arayışları və digər sənədləri idarə, təşkilat və müəssisələrdən tələb etmək, onlarla tanış olmaq və həmin sənədlərin surətlərini çıxarmaq; xüsusi bilik tələb edən məsələlərin araşdırılması üçün mütəxəssislərdən rəy almaq; qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada texniki vasitələrdən istifadə etmək;

qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müdafiə və ya təmsil edilən şəxslə təkliddə, maneəsiz görüşüb danışmaq.

Həmin Qanunun 16-cı maddəsi isə vəkilin vəzifələrinə aşağıdakıları aid edir: qanunun tələblərini icra etməli, müdafiə edilən və ya hüquqları təmsil edilən şəxsin mənafelərini qorumaq üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş bütün üsullardan istifadə etməlidir; vəkil sirrini qorumaq, vəkil andına və vəkil etikasına riayət etməlidir; yalnız qanunun tələblərini rəhbər tutmalıdır; hüquqi yardımın göstərilməsi üçün müraciət etmiş şəxsin maraqlarına zidd və hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan hər hansı hərəkəti, müdafiəçisi olduğu şəxsin mənafeyinə zidd olaraq onun törədilmiş cinayətlə əlaqəsini və təqsirini təsdiq, zərərçəkmişlə barışığını elan və ona qarşı qaldırılmış mülki iddianı qəbul etməməli, müdafiəsinə yönəlmiş şikayəti geri götürməməlidir; mənafeyi təmsil edilən və ya müdafiə edilən şəxsin icazəsi olmadan hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar vəkilə məlum olan faktları və sənədləri, eləcə də mənaviyyətə, demokratik cəmiyyətdə ictimai qaydaya və ya dövlət təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən, həmçinin yetkinlik yaşına çatmamışların mənafeləri və ya tərəflərin şəxsi və ailə həyatının müdafiəsi tələb edərsə, belə məlumatları yaymamalıdır; vəkil sirrindən özünün şəxsi və ya başqasının mənafeyi üçün istifadə etməməlidir; vəkil onun tərəfindən qəbul edilən müdafiə öhdəçiliyindən imtina etməməlidir.

Əsasən vəkillik fəaliyyəti ilə gerçəkləşdirilən müdafiə hüququ insan hüquqları sahəsində mövcud olan beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə geniş təsbit edilmişdir. Universal sənədlərə 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt, İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il tarixli BMT Konvensiyası, BMT-nin 1990-cı ildə qəbul etdiyi Hüquqşünasların rolu haqqında Əsas müddəalar, BMT Baş Məclisi tərəfindən 1988-ci ildə qəbul edilən Hər hansı formada tutulmağa və ya həbsə məruz qalmış bütün şəxslərin müdafiəsi prinsiplərinin Külliyyəti və s. aiddir.

Regional sənədlərə isə İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, Avropa İttifaqının 2000-ci il tarixli Əsas hüquqlar Xartiyası, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 1993-cü il tarixli Əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin hüquqa və məhkəmələrə səmərəli çıxışına dair Tövsiyəsi və s. aiddir.

Bundan başqa, Avropa Vəkillər Kollegiyaları və Hüquq Birlikləri Şurası tərəfindən 1998-ci il tarixdə qəbul edilmiş Avropa Vəkillərinin Davranış Məcəlləsi, o cümlədən Avropada vəkil peşəsinə dair əsas prinsiplər haqqında 2006-cı il tarixli Xartiya da bu sahədə əsas sənədlərdən hesab edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında vəkillik fəaliyyətinin tənzimlənməsində “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə yanaşı, digər normativ-hüquqi aktların da rolunu qeyd etmək lazımdır. Bunlara “Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında” 11 dekabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” 22 iyun 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” 15 dekabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan

Respublikası Qanunu, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, “Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət verilməsi haqqında” 11 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, “İnzibati icraat haqqında” 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, “Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında” 29 iyun 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu və s. aiddir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi ümumdövlət vəzifəsi hesab edilərək, bu sahədə görülən tədbirlərin genişləndirilməsi məqsədilə insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə qəbul edilmiş Milli Fəaliyyət Planına əsasən vəkillərin tədrisində insan hüquqları sahəsində beynəlxalq konvensiyalarla bağlı mövzuların geniş istifadə edilməsi, vəkillik institutunun gücləndirilməsi, fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və müstəqilliyinin təmin edilməsi, habelə əhalinin hüquqi yardım almaq imkanının təmin edilməsi məqsədi ilə bölgələrdə peşəkar vəkillərin sayının artırılması, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq sənədlərin, xüsusilə İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının vəkillər tərəfindən öyrənilməsinin təşkil olunması Vəkillər Kollegiyasının qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur.

Milli Fəaliyyət Planında Hüquq fakültəsi tələbələrinin peşə vərdişlərinə yiyələnmək məqsədi ilə ali təhsil müəssisələrinin Hüquq fakültələri nəzdində Hüquq klinikalarının yaradılması və fəaliyyətinə kömək göstərilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq **2013-cü ildən Hüquq klinikası Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi nəzdində struktur bir bölmə kimi** fəaliyyət göstərir. Burada, həmçinin aztəminatlı insanlara ödənişsiz hüquqi yardım göstərilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramında: 2012-2015-ci illər üçün ali təhsil müəssisələri nəzdində fəaliyyət göstərən “Hüquq klinikaları”nın fəaliyyətinin dəstəklənməsi; hakimlərin və hakimliyə namizədlərin, hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının və vəkillərin tədrisində insan hüquqları sahəsində beynəlxalq konvensiyalarla bağlı mövzuların geniş istifadə edilməsi, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin mütəmadi öyrənilməsi; 2012-2013-cü illər üçün Azərbaycan Respublikası vəkillik institutunun gücləndirilməsi, fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və müstəqilliyinin təmin edilməsi, habelə bölgələrdə peşəkar vəkillərin sayının artırılması; 2012-ci il üçün “İşgəncə və digər qəddar, qeyri insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya”nın və onun Fakultativ Protokolunun tələblərinin hüquq mühafizə orqanlarının, digər aidiyyəti qurumlarının əməkdaşları, habelə vəkillər və hüquq sahəsində ixtisaslaşan qeyri hökumət təşkilatlarının nümayəndələri tərəfindən öyrənilməsi işinin təşkil olunması; 2012-ci il üçün “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya”nın Fakultativ Protokoluna uyğun olaraq milli preventiv mexanizmin funksiyalarının səmərəli yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə maarifləndirmə və digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi; mütəmadi olaraq insan hüquqları sahəsində beynəlxalq

sənədlərin, xüsusilə İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının dövlət qulluqçuları, məhkəmə, prokurorluq, daxili işlər orqanlarının əməkdaşları və vəkillər, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Aparatının və regional mərkəzlərinin işçiləri, bələdiyyə üzvləri tərəfindən öyrənilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd olunan məsələlərin icrası digər orqanlarla yanaşı, həm də Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasına da həvalə edilmişdir.

Vəkillik institutunun inkişafında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bir sıra digər fərman və sərəncamları da xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 19 yanvar 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı; “Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər barədə” 11 mart 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı; “Azərbaycan Respublikasında vəkilliyin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 22 fevral 2018-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı; və s.

10.5. Bələdiyyələr və insan hüquqlarının müdafiəsi

Yerli özünüidarə geniş xalq kütləsini özündə birləşdirən, kütləni dövlətin idarə olunmasına cəlb edən, onun siyasi düşüncəsini və siyasi mədəniyyətini formalaşdıran siyasi təbliğat məktəbidir. Demokratiyanın məhsulu olan bu institut xalq hakimiyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamaqdadır.

1985-ci il oktyabrın 15-də Strasburq şəhərində imzalanmış *Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyasına* əsasən, **yerli özünüidarəetmə** - yerli əhəmiyyətli məsələlərin, bələdiyyə əmlakının idarə edilməsi, müvafiq ərazinin bütün sakinlərinin maraqları naminə əhali tərəfindən müstəqil şəkildə həllini təmin edən vətəndaşların fəaliyyətinin təşkilidir. Xartiyada bilavasitə göstərilir ki, yerli özünüidarə dedikdə, yerli özünüidarə orqanlarının dövlət işlərinin xeyli hissəsini reqlamentləşdirmək və qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə onu yerli əhəlinin maraqlarına uyğun idarə etmək hüququ və real qabiliyyəti başa düşülür.

Bələdiyyə xalq tərəfindən ona məxsus hakimiyyətin realizəsi formalarından biridir. Bələdiyyə idarəetmənin mərkəzdənkənar forması olub, ərazi birliklərinin yerli, özü-özünü idarə edən orqanlarının müstəqilliyini, muxtariyyətini nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, bələdiyyələrin fəaliyyətində insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və riayət edilməsi xüsusi yer tutur. Vətəndaşın hüquq və azadlığı, hər şeydən əvvəl yerli səviyyədə şəxsin yaşadığı yerdə, əmək və ya siyasi fəaliyyətini həyata keçirdiyi yerdə reallaşır, onların həyata keçməsi bir çox məsələlərdə bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətindən asılıdır.

İnsan hüquqlarına riayət edilməsi və müdafiəsi prinsipinin realizəsi əsasən əhəlinin həyatının bilavasitə təminatı məsələlərinin həlli üzrə bələdiyyə orqanlarının fəaliyyəti prosesində təmin olunur. Beləliklə, bu məsələlər yerli həyatın əsas sferalarını əhatə edir: təhsil, səhiyyə, mənzil istismarı, torpaqdan istifadə, ticarət,

məişət, nəqliyyat və əhalinin xidmətinin başqa növləri. Bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətlərinə aid yerli həyatın bu sahələrində vətəndaşların əsas ictimai-iqtisadi hüquq və azadlıqları reallaşır.

Bələdiyyələr öz ərazisində insan hüquqlarının müdafiəsi üçün əsasən növbəti hüquqlara malikdirlər: vətəndaşların şikayətlərinə baxmaq, həmçinin onların hüquqlarının müdafiəsi məsələləri üzrə onlara məsləhətlər vermək; bələdiyyə əhalisinin hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəmələrə müraciət etmək; və s.

Bələdiyyələr vətəndaşlarının hüquq və maraqlarının müdafiəsi naminə mülki prosesdə iştirak etmək hüququna malikdirlər. Belə iştirakın formaları prosessual qanunvericilikdə müəyyən olunur və iddianın verilməsi, artıq başlamış işə qoşulma və mülki iş üzrə rəy verilməsindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, ölkələr üzrə bu iştirakçılıq müxtəlif formalar ala bilər. Birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən qərarın qəbul olunmasına qədər bələdiyyə orqanları öz təşəbbüsü ilə və ya işdə iştirak edən şəxslərin təşəbbüsü ilə işə daxil ola bilər.

Respublikamızda bələdiyyələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir: *“Bələdiyyələrin statusu haqqında” 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*, *“Bələdiyyə qulluğu haqqında” 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*, *“Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*, *“Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında” 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*, *“Bələdiyyə üzvlüyünün statusu haqqında” 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*, *“Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında” 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*, *“Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*, *“Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında” 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*, *“Bələdiyyə qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında” 2015-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*, *“Bələdiyyə üzvlərinin etik davranış qaydaları haqqında” 2017-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu*.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar kifayət qədər qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Həmin aktlar arasında bələdiyyələrin yaradılmasının rəhbər başlanğıclarını, bələdiyyələrin cəmiyyətdə oynadığı rolunu, bələdiyyələrin hüquqi, iqtisadi və maliyyə əsaslarını, onun realizəsi məqsədilə dövlət təminatlarını müəyyən edən *“Bələdiyyələrin statusu haqqında” 2 iyul 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu* mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həmin Qanunun 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları yaşadıkları ərazilərdə yerli özünüidarə hüququnu bələdiyyələrə seçkilər, öz iradəsini birbaşa ifadə etmək, rəy sorğusu, müstəqil fikir söyləmək, təkliflər vermək vasitəsilə və digər formalarda həyata keçirirlər. Vətəndaşlar irqindən, milliyyətindən, cinsindən, dilindən, mənşəyindən, əmlak və vəzifə mövqeyindən, dinə münasibətindən, əqidəsindən, peşəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə münasibətindən asılı olmayaraq, yerli özünüidarəni həm bilavasitə, həm də öz nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirə bilərlər. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının yerli özünüidarə orqanlarına seçmək və seçilmək hüququ vardır. Bələdiyyə qulluğu Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları üçün eyni dərəcədə

müəssərdir. Hər bir vətəndaşın bələdiyyələrə, bələdiyyə orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə müraciət etmək hüququ vardır. Bələdiyyələr, bələdiyyə orqanları və onların vəzifəli şəxsləri insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına bilavasitə aid sənəd və materiallarla hər bir vətəndaşın tanış olmaq, habelə qanunla xüsusi hallar nəzərdə tutulmayıbsa, bələdiyyələrin fəaliyyəti haqqında tam məlumat almaq imkanını təmin etməyə, seçicilərin tapşırıqlarını yerinə yetirməyə borcludurlar. Qanunun 30-cu maddəsində isə vətəndaşların bələdiyyələrə, bələdiyyə orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə müraciəti qaydaları ilə əlaqədar məsələlər daxil edilmişdir.

10.6. Kütləvi informasiya vasitələri və insan hüquqlarının müdafiəsi

Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlədən söz, fikir, məlumat, mətbuat azadlığının, plüralizmin inkişaf etdirilməsi hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun əsas şərtlərindən biridir. Dövlətin informasiya və mətbuat siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmuş söz, fikir və məlumat azadlığının, vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququnun ardıcıl və tam təmin edilməsinə yönəlmişdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına və mətbuata dövlət dəstəyi cəmiyyətdə söz azadlığını, insanların obyektiv informasiya əldə etmək hüququnu, həmçinin kütləvi informasiya vasitələrinin və mətbuatın müstəqilliyini təmin etmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən müəyyən olunan təşkilati-texniki, hüquqi, iqtisadi və digər tədbirlərin məcmusunu əks etdirir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı və onlara dövlət dəstəyi isə özündə əsasən aşağıdakı komponentləri birləşdirir: fikir, söz və məlumat azadlığının, plüralizmin inkişaf etdirilməsi, kütləvi informasiya vasitələri ilə cəmiyyət və dövlət arasında münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədi ilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi; kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, dövlət və cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən, habelə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin təkmilləşməsinə nəzərdə tutan və inkişafını dəstəkləyən proqram və layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dəstək fondunun yaradılması; kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarının peşəkarlığının artırılması, fikir, söz və məlumat azadlığı sahəsində araşdırmalar aparılması, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi məqsədi ilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi; dövlət orqanları ilə kütləvi informasiya vasitələri arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi, dövlət orqanlarının informasiya məsələləri üzrə vəzifəli şəxsinin və ya struktur bölməsinin kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, qarşılıqlı etimadın artırılması; ictimai-siyasi hadisələrin, dövlət siyasətinin mediada ədalətli, tarazlı, obyektiv, qərəzsiz işıqlandırılmasına, jurnalistlərin peşəkarlığının artırılmasına, kütləvi informasiya vasitələrində peşə (etik) davranışı qaydalarına riayət edilməsinə, beynəlxalq informasiya mübadiləsində yeni imkanlar açan müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə və vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına istiqamətlənmiş proqram, layihə və s. həyata keçirilməsi; fikir, söz və məlumat azadlığı sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi, bu sahədəki beynəlxalq normaların (“bərk” və “yumşaq” hüquq normalarının) milli qanunvericiliyə geniş

implementasiyası, xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi; kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və s.

İnsan hüquqları aspektindən çıxış edərək kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığının təminatı bir sıra mühüm hüquqların təmin edilməsi ilə sıx bağlıdır. Məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 19-cu maddəsində qeyd edilir ki, hər bir insan maneəsiz olaraq öz fikirlərində qalmaq hüququna malikdir. Həmin maddənin 2-ci bəndində isə göstərilir ki, hər bir insan öz fikrini sərbəst ifadə etmək hüququna malikdir; bu cür hüquqa hər cür informasiyalara və ideyalara dövlət sərhədindən asılı olmayaraq şifahi və ya yazılı şəkildə, mətbuat və ya bədii ifadə formaları vasitəsilə və yaxud öz seçiminə uyğun olaraq digər üsullarla axtarmaq, almaq və yaymaq hüququ daxildir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, hər kəs öz fikrini ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən hər hansı maneə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinematoqrafiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur. Həmin maddənin 2-ci bəndində göstərilir ki, bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları nəminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın yaxud mənəviyyatın qorunması üçün, digər şəxslərin nüfuzu və hüquqlarının müdafiəsi üçün, gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən rəsmiyyətə, şərtlərə, məhdudiyyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 19-cu maddəsində deyilir ki, hər bir insan əqidə azadlığı və onu sərbəst ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir: bu hüquqa maneəsiz olaraq öz əqidəsində qalmaq azadlığı və istənilən vasitələrlə və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, informasiya və ideyalar axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığı daxildir.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 11 sentyabr 1996-cı ildə qəbul edilmiş İctimai teleradio xidmətinin müstəqilliyinin təminatı haqqında Nazirlər Komitəsinin üzv-dövlətlərə (96) 10 sayılı Təvsiyəsində elektron informasiya vasitələri də daxil olmaqla, kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyinin demokratik cəmiyyətin fəaliyyəti üçün vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

Bununla əlaqədar müddəalar digər beynəlxalq sənədlərdə də əks olunmuşdur. Məsələn, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 9 sentyabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş Seçki kampaniyalarının kütləvi informasiya vasitələrindən işıqlandırılması haqqında Nazirlər Komitəsinin üzv-dövlətlərə (99) 15 sayılı Təvsiyəsi, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 20 dekabr 2000-ci ildə qəbul edilmiş Teleradio yayımı sektorunda tənzimləyici orqanların müstəqilliyi və funksiyaları haqqında Nazirlər Komitəsinin üzv-dövlətlərə (2000) 23 sayılı Təvsiyəsi və s.

Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlər də bu zaman əhəmiyyətli yer tutur. Bunlara aiddir: Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş Söz və informasiya azadlığına dair 29 aprel 1982-ci il tarixli Bəyannamə, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş Cinayət

prosesi ilə bağlı məlumatların media vasitəsilə verilməsi haqqında 10 iyul 2003-cü il tarixli Bəyannamə, Kütləvi informasiya vasitələrində siyasi müzakirələr azadlığı haqqında 12 fevral 2004-cü il tarixli Bəyannamə, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş Jurnalistlərin münafişə və gərginlik vəziyyətlərində müdafiəsinə dair 3 may 1996-cı il tarixli Təvsiyə və Prinsiplər, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş Media və dözümlülük mədəniyyətinin həvəsləndirilməsinə dair 30 oktyabr 1997-ci il tarixli Təvsiyə və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən mətbuat azadlığı və onunla əlaqədar məsələlərin kompleks tənzimlənməsini həyata keçirmək üçün bir sıra mühüm normalar mövcuddur. Məsələn, *maddə 46 – Şərəf və ləyaqətin qorunması hüququ; maddə 47 – Fikir və söz azadlığı; maddə 48 – Vicdan azadlığı; maddə 49 – Sərbəst toplaşmaq azadlığı; maddə 50 – Məlumat azadlığı.*

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. Eyni zamanda, həmin maddənin 2-ci bəndinə görə, kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına təminat verilir. Kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən mətbuatda dövlət senzurası qadağandır.

Mətbuat azadlığı qarşı tərəflərin də hüquqlarına hörmətlə yanaşmanı tələb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, hər kəsin kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilən və onun hüquqlarını pozan və ya mənafeələrinə xələl gətirən məlumatı təkzib etmək və ya ona cavab vermək hüququna təminat verilir.

“Məlumat azadlığı haqqında” 19 iyun 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsinə uyğun olaraq hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. 5-ci maddə ilə məlumat azadlığının həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri (məlumat azadlığının təmin edilməsi; məlumatın açıqlığı və onun mübadilə edilməsinin azadlığı; hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrinin saxlanması; şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin qorunması; və s.) müəyyən edilmişdir ki, bunlar da insan hüquqlarının həyata keçirilməsində xüsusilə əhəmiyyətlidir.

“İnformasiya əldə etmək haqqında” 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, bu Qanunun məqsədi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsi ilə təsbit olunmuş məlumat əldə etmək hüququnun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə, açıq cəmiyyətin və demokratik hüquqi dövlətin prinsipləri əsasında təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməkdən, həmçinin ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə vətəndaşlar tərəfindən nəzarət olunmasına şərait yaratmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda, həmin Qanunun 6-cı maddəsi ilə informasiya əldə olunmasının bir sıra əsas prinsipləri (informasiya sorğusunun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə təmin edilməsi; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin informasiyanı açıqlamaq vəzifəsi; informasiya sorğusunun ən qısa zamanda və ən münasib üsulla təmin edilməsi; bu Qanunla müəyyənləşdirilmiş hallar istisna olmaqla, informasiyanın əldə edilməsinin ödənişsiz həyata keçirilməsi; informasiya əldə edilməsinə qoyulan

məhdudiyyətin bu məhdudiyyəti doğuran əsaslardan daha artıq müəyyənləşdirilməməsi; ictimaiyyətdə maraq doğuran hüquq pozuntuları barədə məlumatı açıqlamağa görə vəzifəli şəxslərin təqib olunmaması; və s.) fərqləndirilir.

“Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” 7 dekabr 1999-cu il Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya azaddır. Kütləvi informasiya azadlığı vətəndaşların qanuni yolla informasiya axtarmaq, əldə etmək, hazırlamaq, ötürmək, istehsal etmək və yaymaq hüququna dövlət tərəfindən təminat verilməsinə əsaslanır. Kütləvi informasiya vasitələrinin təsis olunması, onlara sahiblik, onlardan istifadə, onların idarə olunması, kütləvi informasiyanın axtarılması, əldə edilməsi, hazırlanması, ötürülməsi, istehsalı və yayımı Azərbaycan Respublikasının kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallardan başqa, məhdudlaşdırıla bilməz. Həmin Qanunun 7-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, kütləvi informasiya vasitələri üzərində dövlət senzurasına, habelə bu məqsədlə xüsusi dövlət orqanlarının və ya vəzifələrin yaradılmasına və maliyyələşdirilməsinə yol verilmir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 iyul 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş **“Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası”**nın III bölməsində informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyinin prinsipləri və formaları müəyyən edilmişdir. Belə ki, qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir: qanunçuluq; şəffaflıq; əməkdaşlıq; qarşılıqlı məsuliyyət; kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyinin qorunması, onların fəaliyyətinə hər hansı müdaxilənin istisna edilməsi; yayılması qanunla qadağan olunmuş informasiyadan cəmiyyətin qorunması; kütləvi informasiya vasitələrinin inhisarlaşmasının qarşısının alınması; ictimai maraqları əks etdirən layihələrə üstünlük verilməsi; regional kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafının dəstəklənməsi.

XI FƏSİL. ƏHALİ PROBLEMLƏRİ VƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

11.1. Müasir hüquq sistemində əhali və insan hüquqları problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri və əsas istiqamətləri

Hər bir dövlətdə (cəmiyyətdə) əhali problemlərinin həllində, ilk növbədə, insan hüquqları amili daim əsas tutulmalıdır. Müxtəlif cəmiyyətlərin, azsaylı xalqların, əhali qruplarının, etnik və milli azlıqların, sivilizasiyaların öz identikliyi, fərqliliyi qoruyub saxlaması müsbət qarşılanmalıdır, lakin bu proses insan hüquqları ilə müqayisədə üstün olmalı deyildir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, insan hüquqlarının müdafiəsi universal xarakterlidir və hər bir cəmiyyətdə prioritet istiqamətdir. Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, hər bir halda müxtəlif sivilizasiyalar tərəfindən onların müxtəlif mənşəyinə və çoxsaylı şərtlərə baxmayaraq, uzun illər ərzində formalaşmış anlayış olan insan hüquqları mövcuddur. Gələcək nəsillərin insan hüquqları ideyalarını necə uyğunlaşdırması, bu ideyaları hansı şəkildə qoruyub saxlaması bilavasitə dövlətlərin siyasi iradəsindən və qeyri-dövlət subyektlərinin hərəkətlərindən (təsirlərindən) asılı olacaqdır.⁸⁷

Əhali problemləri dünyanın bütün ölkələrini və ərazisini əhatə edən qlobal bir proses kimi xarakterizə edilir. Bu zaman əhali problemləri istiqamətində beynəlxalq hüququn rolunun artması və məzmununun daha da genişlənməsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Müasir elmi-texniki inkişaf, miqrasiyanın artması, hər bir dövlətin inkişafında beynəlxalq münasibətlərin rolunun genişlənməsi, insanların əsas hüquq və azadlıqları sahəsində mühüm beynəlxalq-hüquqi sənədlərin qəbulu əhaliyə aid bir sıra məsələlərin yenidən formalaşmasını müəyyən edir. 1994-cü ildə Əhali və inkişaf üzrə BMT Konfransında Əhali və inkişaf sahəsində 20 illik yeni Fəaliyyət Proqramı qəbul edilmişdir ki, onun da 10 fəsli bilavasitə əhali problemlərinə həsr edilmişdir. Bu isə əhali problemini beynəlxalq cəmiyyətin daim diqqətində olan ciddi və mürəkkəb bir məsələ kimi xarakterizə edir. Belə ki, həmin beynəlxalq sənədin II fəslinin 13-cü prinsipində qeyd edilir ki, dövlətlər Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə daxil edilmiş əsas insan hüquqları barəsində bütün insanlara, o cümlədən miqrantlara zəmanət verməlidirlər.

Beləliklə, əhalinin, onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statusu ilə bağlı əsas məsələlər artıq dövlətin yurisdiksiyasından kənara çıxaraq beynəlxalq münasibətlərin (hüququn) tənzimləmə predmetinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, əhali probleminin hüquqi tənzimlənməsinə yanaşma tərzində normal dövlətlərarası münasibətlərin yaranmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə birbaşa təsir edir. Tarixi aspektlərin də təhlili göstərir ki, əhali və miqrasiya probleminə dövlətlər daha ciddi yanaşmış və bu, bir sıra institutların formalaşması ilə nəticələnmişdir.

⁸⁷ Paul Schiff Berman. A Pluralistic Approach to International Law. The Yale Journal of International Law, Volume 32, 2007, p. 302–329.

Əhali probleminə nəinki ümumi nöqteyi-nəzərdən, eyni zamanda xüsusi nöqteyi-nəzərdən də yanaşılmalıdır. Belə ki, əhali kateqoriyasına daxil olan şəxslərin hüquqi statusuna ümumi standartlarla yanaşılmaqla bərabər, onların ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statusunun tənzimlənməsində də ciddi addımlar atılmışdır. Məsələn, dövlətin öz vətəndaşlarının, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, ikili və çoxqat vətəndaşların, qaçqınların, əməkçi-miqrantların, turistlərin və s. hüquqi statusu ilə əlaqədar kifayət qədər müəyyənəddici beynəlxalq-hüquqi normalar qəbul edilmişdir ki, bunlar da müvafiq sahədə dövlətdaxili qanunvericiliyin formalaşmasında əsas amil kimi çıxış etmişdir.

Əhali və vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsi istiqamətində beynəlxalq hüquq normalarının realizəsində milli hüquq normaları da mühüm rola malikdir. Belə ki, bu sahədə qəbul edilmiş bir sıra dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar tənzimləmənin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikası təcrübəsində bunlara: *“Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, 2 iyul 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Miqrasiya Məcəlləsi* və s. aid edilə bilər.

11.2. Vətəndaşlıq məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsinin mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və mənbələri

11.2.1. Vətəndaşlıq institutunun mahiyyəti və məzmunu

Vətəndaşlıq hüququn ən əhəmiyyətli institutlarından biri olaraq, cəmiyyətdə və dövlətdə fərdin hüquqi vəziyyətinin əsasını təşkil edir. Vətəndaşlığın məzmununun müəyyən edilməsi, onun mahiyyətinin və əsas xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması əhəmiyyətli və mürəkkəb problem olaraq qalır. Vətəndaşlıq haqqında müxtəlif anlayışların mövcudluğu onun məzmununda daim baş verən dəyişikliklərlə izah olunur. Bu, istənilən hadisənin inkişafının təbii vəziyyətidir. Buna görə də, vətəndaşlığa verilən anlayışların qiymətləndirilməsi zamanı həmin anlayışlarda real həqiqətin nə dərəcədə əks olunmasına xüsusi önəm verilir.

Hüquq ədəbiyyatında vətəndaşlığın anlayışı və məzmunu ilə bağlı yekdil fikir olmasa da, ümumi mövqe ona əsaslanmışdır ki, *vətəndaşlıq* – dövlətə münasibətdə fərdin hüquq və vəzifələrinin məcmusu kimi ifadə edilən fərdlə dövlət arasında davamlı əlaqədir. Eyni zamanda, vətəndaşlıq şəxsin hüquqi vəziyyətinin əsası kimi qiymətləndirilir. Bəzi tədqiqatçılar isə (məsələn, T.H.Marşal, C.Haberm, O.Yeršov, R.Dahrendorf, Y.M.Barbalet və başqaları) vətəndaşlığa onun hüquqi, sosial-psixoloji tərəflərindən yanaşmağın vacibliyini irəli sürürlər. Vətəndaşlıq, bir tərəfdən dövlətlə fərd arasında davamlı hüquqi əlaqəni formalaşdırırsa, digər tərəfdən fərdlə cəmiyyət arasında bağlayıcı əlaqəni təmin edir. Vətəndaşlıq siyasi məzmun kəsb etməklə dövlət tərəfindən ona mənsub olan əhalinin fərqləndirilməsinə xidmət etdiyindən, eyni zamanda sosial xarakter daşıyır. Vətəndaşlığın məzmunu dövlətlə vətəndaş arasında hüquq və vəzifələrin məcmusunu müəyyən edən münasibətlərdən ibarətdir. Hüquq ədəbiyyatlarında *vətəndaşlığın hüquqi məzmununa* əsasən aşağıdakılar daxil edilir:

- *dövlət tərəfindən təminatlandırılan hüquq və azadlıqların məcmusu;*
- *dövlətlə şəxs arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin məcmusu;*
- *cəmiyyətin siyasi sistemində iştirakın hüquqi əsası;*
- *şəxsin xaricdə müdafiəsinin həyata keçirilməsinin prinsip və şərtləri;*

- *hüquq və vəzifələrin qarşılıqlılığı.*

Vətəndaşlıq məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı bir sıra ***əsas prinsipləri*** belə qeyd etmək olar: *vətəndaşlıq hüququ; bərabər vətəndaşlıq; vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində ayrı-seçkiliyə yol verməmək; vətəndaşlığın özbaşına ləğvinə yol verilməməsi; vətəndaşsızlıq hallarından yayınmaq; vətəndaşlığa hüququn mütləqliliyi; dövlət yurisdiksiyasının nisbiliyi; vətəndaşlıq məsələlərində insan hüquqları faktorunun xüsusi olaraq nəzərə alınması.*

Vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq hüquq normaları müəyyən minimal insan hüquqları standartlarını təsbit etməklə, eyni zamanda, vətəndaş hüquqlarının məzmun baxımından zənginləşdirilməsini təmin edir, dövlətlərin müvafiq hüquq və öhdəliklərini dəqiqləşdirir. Bu sahədə ilk çoxtərəfli beynəlxalq saziş Mənşə dövlətində özünün daimi yaşayış yerini bərpa edən naturalizasiya edilmiş şəxslərin statusu haqqında 1906-cı il tarixli Rio-de-Janeyro Konvensiyasıdır. Daha sonra, 1928-ci ildə 15 Latın Amerikasına dövlətinin iştirakı ilə qəbul edilən Beynəlxalq xüsusi hüquq (Bustamante) Məcəlləsi vətəndaşlıq məsələlərinin həllində dövlət suverenliyini, qanunvericilik yurisdiksiyasını bəyan edir. 1933-cü ildə qəbul edilmiş Qadınların vətəndaşlığı haqqında Konvensiyada vətəndaşlığın tənzimlənməsində cinsi ayrı-seçkiliyə yol verməmək ifadə edilmişdir. Çoxvətəndaşlıq hallarının azaldılması və çoxvətəndaşlıq hallarında hərbi mükəlləfiyyət haqqında 1963-cü il tarixli Avropa Konvensiyası da bu istiqamətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında vətəndaşlıq sahəsində milli qaydaların əsası kimi beynəlxalq prinsiplərin gözlənilməsi öhdəliyi ifadə edilmişdir.

Bu istiqamətdə Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiya, Ərli qadınların vətəndaşlığı haqqında 1957-ci il tarixli Konvensiya da xüsusi qeyd edilməlidir. Birinci Konvensiya naturalizasiyanın sadələşdirilmiş formada həyata keçirilməsini nəzərdə tutursa, Ərli qadınların vətəndaşlığı haqqında 1957-ci il Konvensiyası Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin müvafiq müddəasını 1-ci maddəsində inkişaf etdirir: “İştirakçı dövlətlər belə bir öhdəlik qəbul edirlər ki, onların vətəndaşları ilə əcnəbilər arasında nə nikahın bağlanması və pozulması, nə də nikahın mövcud olduğu dövrdə ərin vətəndaşlığının dəyişməsi arvadın vətəndaşlığının dəyişməsinə səbəb olmayacaqdır”. Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il tarixli Konvensiya iştirakçı-dövlətlər üçün vətəndaşlıq məsələlərinin həllində bir sıra öhdəliklər müəyyən edir. Məsələn, müvafiq dövlət ərazisində doğulan və başqa halda vətəndaşlığa malik olmayacaq şəxsə vətəndaşlığın verilməsi; xaricdə doğulmuş, lakin həmin anda valideynlərindən biri müvafiq dövlətin vətəndaşıdırsa, o halda həmin şəxsə vətəndaşlığın verilməsi; xarici dövlətin vətəndaşlığını almaq üçün müraciət etmiş şəxs həmin vətəndaşlığı əldə edə bilmədikdə, ilkin vətəndaşlığını itirməməsi və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci maddəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının anlayışı müəyyən edilmişdir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Konstitusiyanın 53-cü maddəsinin tələblərinə görə isə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından (onun qanunla müəyyən edilmiş itirilmə halları istisna olmaqla) məhrum edilə bilməz. Adıçəkilən maddədə həmçinin göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasından qovula və ya xarici dövlətə verilə bilməz. Konstitusiyanın 109-cu maddəsinin 20-ci bəndinə əsasən, vətəndaşlıq məsələlərinin həll edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərinə aid edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq məsələlərini tənzimləyən xüsusi qanunvericilik aktı “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunudur. Bu Qanun vətəndaşlığa dair əsas məsələləri - vətəndaşlığı tənzim edən prinsipləri, Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan şəxslərin dairəsini, vətəndaşlığın əldə edilməsi, xitamı, bərpası qaydalarını və s. məsələləri əks etdirir. Həmin Qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı onun əldə edilməsi əsaslarından asılı olmayaraq hamı üçün bərabərdir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqları, azadlıqları və vəzifələri onların mənşəyindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, dilindən, dinə münasibətindən, siyasi və başqa əqidələrindən, məşğuliyyət növündən və xarakterindən, yaşayış yerindən, həmin yerdə yaşadığı müddətdən və başqa hallardan asılı olmayaraq bərabərdir.

11.2.2. Vətəndaşlığın əldə edilməsi

Beynəlxalq hüquq hər bir insanın vətəndaşlıq hüququnu təsbit edir. Bu, fərdin alınmaz hüququdur. 10 dekabr 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 15-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər kəs vətəndaşlıq hüququna malikdir. Heç kim öz vətəndaşlığından özbaşınalıqla məhrum edilə və ya öz vətəndaşlığını dəyişmək hüququndan məhrum edilə bilməz.

Vətəndaşlığın əldə edilməsinin hüquqi tənzimlənməsi hər bir dövlət tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarını nəzərə almaqla müstəqil surətdə həyata keçirilir. Vətəndaşlığın əldə edilməsinin üsullarını belə fərqləndirmək olar: doğum üzrə vətəndaşlığın əldə edilməsi; naturalizasiya (qəbuletmə) nəticəsində vətəndaşlığın əldə edilməsi; ərazi dəyişiklikləri zamanı transfert və ya optasiya yolu ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi; vətəndaşlığa bərpa etmə yolu ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi; vətəndaşlığın bağışlanması yolu ilə.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, **vətəndaşlığın əldə edilməsi** (ilkin əldə etmə) **iki prinsipə** əsaslanmışdır: *jus soli* (torpaq hüququ - dövlətin ərazisində doğulma) və *jus sanguinis* (qan hüququ). Dövlətlərin əksəriyyətinin vətəndaşlıq haqqında qanunları hər iki prinsipi özündə birləşdirir. Vətəndaşlıq haqqında qanunun *jus soli* və *jus sanguinis*ə əsaslanması beynəlxalq hüquqla və ya hüququn ümumi prinsipləri ilə tənzimlənmir. *Jus soli* və *jus sanguinis* milli hüquqla vətəndaşlığın əldə edilməsinin üstünlük təşkil edən üsullarıdır.⁸⁸

⁸⁸ Weis Paul. Nationality and Statelessness in International Law. Second Revised edition, Germantown, BRILL, 1979, p. 96.

Beləliklə, doğum üzrə vətəndaşlığın əldə edilməsi *iki prinsipdən* – “*qan hüququ*” (*jus sanguinis*) və “*torpaq hüququ*” (*jus soli*) prinsipindən birinə əsaslanır. “*Qan hüququ*” *prinsipini* də *iki variantda* təzahür edir. *Birinci variantda* uşaq ata xətt ilə müvafiq dövlətin vətəndaşlığını əldə edir. Bu əsasən kişilərin qadınlarla müqayisədə daha çox hüquqlara malik olduğu ölkələrdə (Əlcəzair, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Livan, Küveyt, Mərakeş, Sudan, Seneqal və s.) mövcuddur. Bəzən bu variantdan müəyyən istisnalar da mövcuddur. Belə ki, əgər ata müəyyən deyilsə və yaxud da onun vətəndaşlığı yoxdursa, bu halda ana xətt ilə vətəndaşlıq əldə edilir. *İkinci variantda* uşaq müəyyən bir dövlətin vətəndaşlığını valideynlərdən birinin vətəndaşlığına uyğun olaraq əldə edir. Bu qayda müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla MDB ölkələrində, Fransa, Bolqarıstan, İsveçrə, Polşa, Rumıniya, Albaniya, Liviya və digər dövlətlərdə tətbiq edilir.

“Qan hüququ” prinsipini tətbiq edən bir sıra Avropa ölkələrində (məsələn, Fransada, Almaniya və s.) vətəndaşsızlıq hallarının aradan qaldırılması istiqamətində “torpaq hüququ” prinsipini də qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur. Fransanın “Vətəndaşlıq haqqında” 1998-ci il tarixli Qanununda göstərilir ki, digər dövlətə mənsub olan şəxslərdən doğulan uşaq, 11 və 18 yaş həddində 5 il müddətində fasiləsiz olaraq Fransada yaşadığı halda həmin dövlətin vətəndaşlığını əldə etmiş olur. Almaniyanın “Vətəndaşlıq haqqında” 1999-cu il tarixli Qanununda qeyd edilir ki, valideynlərindən biri Almaniya ərazisində 8 ildən artıq müddətdə yaşayan xarici dövlətin vətəndaşlarından doğulan uşaq Almaniya vətəndaşlığı əldə edir. Bu halda uşağa 16 yaşı tamam olduqda vətəndaşlığın seçilməsində seçim hüququ da verilir.

Hazırda dünyanın 30-dan çox dövləti vətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində “torpaq hüququ” prinsipini rəhbər tutur. Həmin dövlətlər arasında ABŞ, Kanada, Braziliya, Meksika və Argentina kimi dövlətlər vardır. Bununla belə, bir sıra dövlətlər “torpaq hüququ”ndan imtina etmişlər (məsələn, Portuqaliya, Böyük Britaniya, Hindistan, Malta, İrlandiya, Yeni Zelandiya, Avstraliya və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, “qan hüququ” prinsipindən fərqli olaraq, “*torpaq hüququ*” *prinsipini* təmiz halda tətbiq edilmir, daha çox qarışıq sistem əsasında mövcud olur. ABŞ-ın “Vətəndaşlıq haqqında” 1980-ci il tarixli Qanununda “qan hüququ” prinsipini “torpaq hüququ” ilə birlikdə həm də müəyyən xüsusiyyətlərə malik idi. Belə ki, valideynləri məlum olmayan və ABŞ-da tapılan, 21 yaşına kimi valideynləri müəyyən edilməyən uşaq ABŞ vətəndaşı sayılırdı. Yeni, 2000-ci il Qanunu ilə isə ABŞ vətəndaşlarından xaricdə doğulmuş uşaqların ABŞ vətəndaşlığını əldə etməsi daha da sadələşdirilmişdir və həmin şəxslər avtomatik olaraq vətəndaşlıq əldə edirlər.

Vətəndaşlığın əldə edilməsinin növbəti üsulu, qeyd etdiyimiz kimi, *naturalizasiya qaydasındadır*. Vətəndaşlığın bu yolla əldə edilməsinin bir sıra şərtləri nəzərdə tutulur. Bu şərt və prosedurlar ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən müstəqil formada təmin edilsə də, müvafiq prosedur və şərtlərin minimal standartları beynəlxalq hüquq qaydasında dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı nəticəsində insan hüquqlarına hörmət edilməsi ruhunda müəyyən edilir. Buna misal olaraq müəyyən müddətdə müvafiq dövlətdə olmaq tələbi qeyd edilə bilər. Bu müddət dövlətlərdən asılı olaraq 2 ildən (məsələn, Argentina, Boliviya, Peru) 20 ilə kimi (məsələn, Küveyt) qanunvericilikdə müəyyən edilə bilər. Daha çox təsadüf edilən müddət 5 ildir (Azərbaycan Respublikası, ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya Federasiyası, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və s.).

Naturalizasiya üçün müəyyən şərtlər, xüsusən də daimi yaşayış, oturaqlıq senzi doktrina “sıx bağlılıq” və ya “faktiki əlaqə” ilə əlaqələndirilir.

Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il tarixli Konvensiyada bu müddət 5 ildən 10 ilə kimi müəyyən edilmişdir. Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir ki, vətəndaşlığa qəbulun oturaqlıqla əlaqəli şərti müəyyən edilərkən şəxs ərizə verdiyi ana qədər bu müddət 10 ildən artıq ola bilməz.

“Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda əcnəbi üçün istər oturaqlıq, istərsə də dilin öyrənilməsi tələbi beynəlxalq hüquq qaydasına uyğun təsbit edilmişdir. Qanunun 14-cü maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində son beş il ərzində fasiləsiz olaraq qanuni əsaslarla daimi yaşayan, qanuni gəlir mənbəyi olan, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət olunması barədə öhdəlik götürən, habelə Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini bilməsi haqqında sənəd təqdim edən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs mənşəyindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, dinə münasibətindən, siyasi və başqa əqidələrindən asılı olmayaraq bu qanuna müvafiq surətdə öz vəsatəti ilə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər. Daha sonra göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul edilməsi barədə vəsatət qaldıran şəxs Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə təsbit olunmuş dövlət quruluşunu zorakılıqla dəyişdirməyə, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü pozmağa çağırışlar edərsə, dövlət təhlükəsizliyinə, ictimai asayişin qorunmasına, əhəlinin sağlamlığına və ya mədəniyyətinə zərər vuran fəaliyyət göstərsə, irqi, dini və milli müstəsnalıq təbliğ edərsə, terror fəaliyyəti ilə əlaqəsi olarsa, vətəndaşlığa qəbul haqqında vəsatəti rədd edilir.

Ərazi dəyişikliyi nəticəsində transfert və ya optasiya vasitəsilə bir dövlətin vətəndaşlığının itirilməsi, digərinin isə əldə edilməsinin üç əsas növü fərqləndirilir: müəyyən bir dövlətin ərazisində yeni bir dövlətin yaradılması və ya əvvəlki dövlətin süqutu ilə onun ərazisində bir neçə yeni dövlətlərin yaranması; iki və daha çox dövlətin birləşməsinə gətirib çıxaran ərazinin birləşdirilməsi; müqaviləyə uyğun olaraq bir dövlətin ərazisinin digərinə keçməsi.

İki və daha çox dövlətin birləşməsi nəticəsində vətəndaşlığın əldə edilməsi avtomatik olaraq baş verir. Avtomatik transfert zamanı əhəlinin müəyyən hissəsi üçün vətəndaşlığın əldə edilməsində seçim (optasiya) nəzərdə tutulur.

Vətəndaşlığın əldə edilməsi üsullardan biri də **vətəndaşlığa bərpa və ya reintegrasiyadır**. Vətəndaşlıq haqqında Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsi vətəndaşlığa bərpanı vətəndaşlığın əldə edilməsinin əsas üsullarından biri kimi ifadə edir. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 15-ci maddəsində qeyd edilir ki, əvvəllər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuş və ya Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına xitam verilmiş şəxsin vəsatəti ilə o, bu Qanunun 14-cü maddəsinin yeddinci hissəsində sadalanmış məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına bərpa edilə bilər.

Vətəndaşlığın bağışlanılması zamanı isə vətəndaşlıq şəxsə müəyyən dövlət qarşısındakı xüsusi xidmətlərinə görə həmin dövlətin müvafiq səlahiyyətli orqanları tərəfindən verilir.

11.2.3. Vətəndaşlığa xitam verilməsi

Vətəndaşlığa xitam verilməsi əsasən milli qanunvericiliklə və bəzi beynəlxalq müqavilələrlə tənzim edilir. Vətəndaşlığa xitam verilməsi barədə müasir beynəlxalq hüquq vətəndaşlıqdan özbaşına məhrumetmənin yolverilməzliyi haqqında baza prinsipini müəyyən etmişdir. Bu Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 15-ci maddəsinin tələbidir.

Vətəndaşlığa xitam verilməsinin üsulları bunlardır:

- *vətəndaşın özünün təşəbbüsü ilə vətəndaşlıqdan çıxması (ekspatriasiya);*
- *naturalizasiya edilmiş şəxslərin dövlət tərəfindən məcburiyyət tədbiri kimi vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi (denaturalizasiya);*
- *doğum üzrə vətəndaşlıq əldə etmiş şəxslərin vətəndaşlığının ləğvi (denasionalizasiya);*
- *müəyyən hallarda vətəndaşlığın avtomatik olaraq itirilməsi.*

Vətəndaşlıqdan könüllü olaraq çıxma dövlətdaxili qanunvericiliklə azad və icazəli qaydaya əsaslanı bilər. Müəyyən hallarda, daha doğrusu, dövlət maraqlarının təmin edilməsi zamanı vətəndaşlıqdan çıxmanın məhdudlaşdırılmasına beynəlxalq hüquqi aktlarda yol verilir.

“Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxma bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada şəxsin vəsatəti üzrə həyata keçirilir. Eyni zamanda, həmin maddənin 2-ci hissəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxmaq barəsində vəsatət qaldıran şəxsin dövlət qarşısında icra edilməmiş öhdəlikləri və ya Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslərin mənafeləri ilə bağlı olan əmlak öhdəlikləri varsa, vətəndaşlıqdan çıxmaq haqqında vəsatəti rədd edilə bilər. Həmin maddənin 3-cü hissəsində isə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxmaq haqqında vəsatət qaldıran şəxs müttəhim kimi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişsə, yaxud onun barəsində qanuni qüvvəyə minmiş və icra edilməli olan məhkəmə hökmü varsa və ya şəxsin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxması Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyinə ziddirsə, müvafiq hallar aradan qalxana qədər vətəndaşlıqdan çıxmağa yol verilmir.

Göründüyü kimi, vətəndaşlıqdan çıxmaq hüququ da müəyyən şərtlər gözlənilməklə təmin edilir. Vətəndaşlıqdan çıxma müvafiq şəxsin vəsatəti əsasında səlahiyyətli dövlət orqanının qərarına uyğun baş verir.

Ümumi formada vətəndaşlıqdan özbaşına məhrumetmə beynəlxalq hüquqla qadağan edilir. Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 15-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, heç kim özbaşına vətəndaşlığından və ya vətəndaşlığın dəyişdirilməsindən məhrum edilə bilməz. Buna baxmayaraq, vətəndaşlıqdan özbaşına məhrumetmə halları mövcud olmuşdur. Əksər dövlətlərin qanunvericiliyində vətəndaşlıqdan məhrumetmə davamlı əlaqə konsepsiyasına uyğun həyata keçirilir. Filiasiya (vətəndaşlığın anadangəlmə əldə edilməsi) nəticəsində vətəndaşlıq əldə etmiş şəxslərin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi naturalizasiya edilmiş şəxslər barədə məhrumetmədən daha mürəkkəb qaydada həyata keçirilir. Buna görə də denaturalizasiya daha sadə qaydada təmin edilir. Denaturalizasiya

avtomatik xarakter də kəsb edə bilər. Belə ki, əgər şəxs müəyyən müddətdə xaricdə, özünün ilkin vətəndaşı olduğu dövlətdə olarsa, qanuna uyğun olaraq, heç bir icraat aparılmadan vətəndaşlıqdan məhrum edilə bilər.

Naturalizasiya edilmiş şəxslərin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi bir sıra ölkələrin, o cümlədən Argentina, Venesuela, Kanadanın və digər ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. Bir qayda olaraq bu halda vətəndaşlığın itirilməsi məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilir.

Vətəndaşlığın ləğv edilməsi filiasiya yolu ilə vətəndaşlıq əldə etmiş şəxslər üçün də nəzərdə tutulur. Bu halda əsas kimi şəxsin uzun müddət vətəndaşı olduğu dövlətdə olmaması, eləcə də ikili vətəndaşlıq halına düşməsi, digər ölkədə dövlət qulluğuna və ya hərbi xidmətə daxil olması, həmçinin xaricdə naturalizasiya çıxış edə bilər. İsveçin qanunvericiliyinə görə, İsveçdən kənarda doğulmuş və “qan hüququ” prinsipi əsasında İsveç vətəndaşlığı əldə etmiş, lakin heç vaxt İsveçdə yaşamayan şəxs 22 yaşına çatdıqda avtomatik olaraq İsveç vətəndaşlığını itirmiş olur. ABŞ qanunvericiliyinə əsasən, şəxsin dövlətin razılığı olmadan xarici dövlətin hərbi qüvvələrində, seçkili orqanlarında iştirakı, eləcə də müharibə vaxtı hərbi xidmətdən yayınmaq üçün digər dövlətdə olması vətəndaşlıqdan məhrum etmə üçün əsas verir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 53-cü maddəsinin 1-ci hissəsi qanunla müəyyən edilmiş itirilmə halları ifadəsini təsbit etmişdir. Belə ki, burada qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından (onun qanunla müəyyən edilmiş itirilmə halları istisna olmaqla) məhrum edilə bilməz. Həmin hallar isə “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci maddəsində müəyyən edilmişdir. Belə ki, Qanuna əsasən, Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il 30 avqust tarixli Konvensiyanın müddəaları nəzərə alınmaqla, aşağıdakılar Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının itirilməsi üçün əsas hesab edilir: Azərbaycan Respublikası vətəndaşının digər dövlətin vətəndaşlığını könüllü əldə etməsi; Azərbaycan Respublikası vətəndaşının xarici dövlətin dövlət və ya bələdiyyə orqanlarında, yaxud silahlı qüvvələrində və ya digər silahlı birləşmələrində könüllü xidmət etməsi; Azərbaycan Respublikası vətəndaşının dövlətin təhlükəsizliyinə ciddi zərər vuran davranışı; Azərbaycan Respublikası vətəndaşının terror fəaliyyətində iştirakı və ya Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunun zorla dəyişdirilməsinə yönələn hərəkətləri həyata keçirməsi; Azərbaycan Respublikası vətəndaşının dini ekstremist fəaliyyətdə iştirakı, o cümlədən dini düşmənçilik zəminində dini məzhəblərin yayılması və ya dini ayinlərin icrası adı altında xarici dövlətdə silahlı münaqişədə iştirak etməsi və ya həmin münaqişəyə digər şəxsi cəlb etməsi, yaxud bu məqsədlə sabit qrup yaratması, habelə Azərbaycan Respublikası vətəndaşının dini təhsil adı altında xarici dövlətdə hərbi təlim keçməsi; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etmiş şəxsin vətəndaşlığa qəbul olunmaq üçün zəruri olan məlumatı qəsdən saxtalaşdırması və ya saxta sənəd təqdim etməsi.

Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il tarixli Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi onu apatridə çevirirsə, razılığa gələn dövlət onu vətəndaşlıqdan məhrum etmir. Müasir beynəlxalq hüquq normaları vətəndaşlıqdan məhrum etməyə deyil, vətəndaşlığın itirilməsi əsaslarına

daha geniş yer verir. Bununla əlaqədar müddəalar Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 7-ci maddəsində dəqiq formada əks olunmuşdur.

11.3. İkili və çoxqat vətəndaşlıq

Müəyyən hallarda fiziki şəxs eyni zamanda iki (ikili vətəndaşlıq – bipatrizm) və daha çox (çoxqat vətəndaşlıq) dövlətin vətəndaşı ola bilər. Fiziki şəxsin belə hüquqi vəziyyəti adətən vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi ilə bağlı müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyinin müəyyən mənada kolliziyası nəticəsində yaranır. Məsələn, “qan hüququ”nu tətbiq edən dövlətin vətəndaşının övladının “torpaq hüququ”nu tətbiq edən dövlətin ərazisində doğulması; qadının əcnəbi vətəndaşla nikaha daxil olması vaxtı, əgər qadının ölkəsinin qanunvericiliyi onu nikaha daxil olmasından sonra vətəndaşlıqdan çıxarmırsa və ərin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyi həmin qadına vətəndaşlığı avtomatik olaraq verirsə; övladlığa götürmə vaxtı, əgər övladlığa götürülənin dövləti vətəndaşlıqdan çıxarılmaya razılıq vermirsə və övladlığa götürənin vətəndaşı olduğu dövlət övladlığa götürülənə öz vətəndaşlığını verirsə; naturalizasiya vaxtı, əgər başqa dövlətin vətəndaşlığını əldə edən şəxs öz əvvəlki vətəndaşlığını itirmirsə.

İkili vətəndaşlıq (sırf hüquqi mənada) üçün belə bir əlamət xarakterikdir: burada şəxs eyni zamanda iki dövlətin vətəndaşlığına malikdir, lakin bu halda müvafiq dövlətlər rəsmi şəkildə, eyni zamanda ikili vətəndaşlığa malik olmaq imkanını öz vətəndaşları üçün tanıyır və belə malik olmanın hüquqi nəticələri ilə bağlı öz aralarındakı mübahisəli məsələləri beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə nizama salırlar.

Tarixən ikili vətəndaşlıq Qədim Yunanıstana, həmçinin feodal dövrünə təsadüf edir. İkili vətəndaşlıq və ya bipatrizm latıncadan tərcümədə “bis” – iki dəfə və yunanca “patridos” – vətən mənasını bildirir. Müxtəlif dövrlərdə özlərinin miqrasiya, demoqrafik problemlərini həll etmək üçün yunan dövlətləri ikili və ya çoxvətəndaşlıq probleminə istifadə etmişlər. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, ikili vətəndaşlıq qloballaşmadan sonra sözsüz status əldə etmişdir, amma əvvəlki kimi dövlətlər tərəfindən dəstəklənmir. İstənilən halda ikili vətəndaşlıq insan hüququ kimi qorunmalıdır. Təcrübədə elə hallar da olur ki, ikili vətəndaşlıq dövlətlər arasındakı sabitliyə maneə yaradır, həmçinin dövlətlərin həmrəyliyində də müsbət təsir göstərmir. Lakin insanların hüquq və mənafeyi naminə belə halların aradan qaldırılması mütləq şərtdir.⁸⁹

İkili vətəndaşlıq halında diplomatik müdafiənin həyata keçirilməsində müxtəlif çətinliklər yarana bilər. İkili vətəndaşlığa malik olan və üçüncü dövlətlərin ərazisində diplomatik və konsulluq müdafiəsinə münasibətdə səmərəli (effektiv) vətəndaşlıq prinsipi 1930-cu il tarixli Haaqa Konvensiyasında da müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın 5-ci maddəsində qeyd edilir ki, üçüncü dövlətin ərazisində olan və birdən artıq dövlətin vətəndaşı olan şəxs yalnız bir dövlətin vətəndaşı kimi qəbul edilir. Bu zaman faktiki əlaqə kimi əsas yaşayış yeri və ya sıx bağlılıq prinsipi həlledici amil kimi nəzərə alınır.

⁸⁹ Peter J. Spiro. Dual citizenship as human right. International Journal of Constitutional Law, Volume 8, Issue 1, 1 January 2010, p. 111.

Vətəndaşa münasibətdə müxtəlif dövlətlərin ümumi maraqları beynəlxalq hüquq normalarına uyğun səmərəli əlaqə prinsipinə əsasən həll edilməlidir. Çoxvətəndaşlıq hallarının azaldılması və çoxvətəndaşlıq hallarında hərbi mükəlləfiyyət haqqında 1963-cü il tarixli Avropa Konvensiyası da qeyd etdiyimiz prinsipə əsaslanır. İkili və ya çoxvətəndaşlığın neqativ nəticələrinə baxmayaraq, eyni zamanda onun müəyyən üstünlükləri də vardır. Bu üstünlüklər bipatridlərə münasibətdə onların mənsubiyyət dövlətləri tərəfindən daha zəif formada nəzarətdə, onların daha geniş azadlığa və müstəqilliyə malik olmasında ifadə edilir.

Çoxvətəndaşlıq hallarının azaldılması və çoxvətəndaşlıq hallarında hərbi mükəlləfiyyət haqqında 1963-cü il tarixli Avropa Konvensiyasının II fəslində qeyd edilir ki, hərbi mükəlləfiyyət yalnız bir dövlətə münasibətdə həyata keçirilməlidir. Tərəflər arasında saziş olmadıqda isə şəxs hərbi xidmətini daha çox faktiki əlaqəyə malik olduğu dövlətdə keçirməlidir.

Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının qəbul edilməsində əsas məqsəd çoxvətəndaşlıq hallarının azaldılmasına münasibətdə ayrı-ayrı dövlətlərdəki müxtəlif qanunverici yanaşmasının qeyri-müəyyənliyi olmuşdur. Xüsusən də, eyni zamanda bir neçə dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxslərin hüquq və vəzifələrinin həcmi, çoxvətəndaşlıq hallarında baxılması zamanı hakimiyyət orqanlarına kömək göstərilməsi və s. məsələlər öz ifadəsini tapmışdır. Konvensiyanın 14-cü maddəsi ilə aşağıdakı şəxslər üçün ikili vətəndaşlıq təmin edilməlidir: doğum faktına görə uşaqlar üçün; nikaha daxil olarkən avtomatik olaraq ikinci vətəndaşlıq əldə edən şəxslər üçün.

Təsadüfi deyil ki, Avropa İttifaqı kimi bir qurumda çoxvətəndaşlıq üzv-dövlətlərin ümumbəşəri, vahid dünyabaxışı əsasında, ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin, dəyərlərin yaxınlaşdırılmasının qanuni və zəruri əsası, bir sözlə inteqrasiyanın daha yüksək forması kimi qiymətləndirilməkdədir. Avropa İttifaqının yaradılması haqqında 1992-ci il tarixli Maastrixt Müqaviləsinin 17-ci maddəsində qeyd edildiyi kimi, istənilən üzv-dövlətin vətəndaşlığına malik olan hər kəs həm də İttifaqın vətəndaşıdır.

Ümumiyyətlə, ikili və ya çoxvətəndaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsində dövlətlərin təcrübəsində bir neçə istiqamət diqqəti cəlb edir:

- *ikili və ya çoxvətəndaşlığa icazə verən dövlətlər* (Avstraliya, Belçika, Kanada, Danimarka, ABŞ, Böyük Britaniya, İsveçrə, Yunanıstan, Fransa, İtaliya, İsveç, Portuqaliya, Finlandiya və s.);
- *ikili vətəndaşlığı qeyd-şərtlə nəzərdə tutan dövlətlər* (İspaniya, Cənubi Afrika Respublikası, Türkiyə, Misir, Almaniya, Pakistan və s.);
- *ikili vətəndaşlığı tanımayan və ya qadağan edən dövlətlər* (bu dövlətlərə Azərbaycan Respublikası, Avstriya, Yaponiya, Çin, Hindistan, İran, Niderland, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Meksika, Norveç və s.).

“Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” 30 sentyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxsin ikili vətəndaşlığı olduqda (Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı ilə yanaşı, digər dövlətin (dövlətlərin) vətəndaşı olduqda) həmin şəxsin xarici dövlətin vətəndaşlığına mənsubiyyəti, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuş və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə

müvafiq surətdə həll edilmiş hallar istisna olmaqla tanınmır. Xarici dövlətin vətəndaşlığını qəbul etmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı bir ay müddətində bu barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına yazılı məlumat verməlidir. Belə məlumatı verməyən şəxslər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

11.4. Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu

Vətəndaşlığı olmayan şəxslər (apatridlər) – müəyyən bir dövlətin ərazisində yaşayan, lakin onun vətəndaşı olmayan, eyni zamanda xarici dövlətin vətəndaşlığına məxsusluğuna dair sübutlara malik olmayan şəxslərdir. Vətəndaşsızlığın əsas səbəbi vətəndaşlıq haqqında milli qanunvericiliklərin “mənfi” kolliziyasıdır. Belə kolliziyanın müxtəlif variantları ola bilər. Vətəndaşsızlığın yaranmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- nikaha daxil olma (məsələn, bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyinə əsasən, əcnəbi vətəndaşla nikaha daxil olan qadın avtomatik olaraq öz vətəndaşlığını itirir, ərin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyi isə vətəndaşlıq vermir);
- vətəndaşlıqdan məhrumetmə (məsələn, şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər: məhkəmə yolu ilə və ya qanuna müvafiq olaraq).

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vətəndaşlığa öz hüququnu reallaşdırma bilməsini təmin etmək üsullarından biri (Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 15-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi) **həqiqi və səmərəli əlaqə doktrinası** vasitəsilə həyata keçirilir. Bu doktrinaya əsasən, şəxs həqiqi və səmərəli əlaqəyə malik olduğu dövlətlərdən vətəndaşlığın alınması hüququna malik olmalıdır. Dövlətlə əhəmiyyətli əlaqə, məsələn, uzun müddət dövlətin ərazisində yaşama, dövlətin ərazisində doğulma və s. məsələlərlə bağlı meydana çıxma bilər. Həqiqi və səmərəli əlaqə doktrinası vətəndaşsızlıq probleminin aradan qaldırılması üzrə çox vacib üsuldur.⁹⁰ Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində vətəndaşsızlığın aşağıdakı təsnifatı müəyyən edilmişdir: **mütləq və nisbi vətəndaşsızlıq; real və faktiki vətəndaşsızlıq**.

Mütləq vətəndaşsızlıq şəxsin doğulduğu andan etibarən, **nisbi (törəmə) vətəndaşsızlıq** isə vətəndaşlığın itirilməsi ilə yaranır.

Real vətəndaşsızlıq şəxsin hər hansı bir dövlətlə siyasi-hüquqi bağlılığını tamamilə istisna edir (bir qayda olaraq, anadan olma və ya vətəndaşlığın itirilməsi ilə). **Faktiki vətəndaşsızlıq** isə o halda mövcud olur ki, şəxs hüquqi vətəndaşlığını itirməmişdir. Bununla belə, həmin şəxsin olduğu dövlətdə vətəndaşlığını təsdiq edən sənədləri (həqiqi pasport və s.) olmur və ona görə də vətəndaşlığı olmayan şəxs kimi qeydiyyatla alınır. Lakin bu hallara hələ də bəzi dövlətlərin qanunvericiliklərində rast gəlinməsinə baxmayaraq, insan hüquqları nöqtəyi-nəzərdən kifayət qədər mənfi hal kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, vətəndaşlığı olduğu halda həmin şəxsin belə bir

⁹⁰ Weissbrodt David. The Human Rights of Stateless Persons. Human Rights Quarterly, Vol. 28, 2006, p. 276.

sənədə malik olmaması və ya həmin sənədin müddətinin bitməsi, heç vaxt ona vətəndaşlığı olmayan şəxs kimi yanaşılmasına səbəb ola bilməz.

Beynəlxalq hüquqda vətəndaşsızlıq hüquqi anomaliya, yəni normadan kənara çıxma hesab edilir. Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi üzrə 1930-cu il Haaqa Konfransı vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması ilə bağlı bir sıra müddəalar qəbul etmişdir. Bundan əlavə, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi və Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il tarixli Avropa Konvensiyası hər bir şəxsin vətəndaşlıq hüququnu bəyan edir və heç bir şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməməsini qeyd edir. Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il tarixli Konvensiyasının 5-ci maddəsində göstərilir ki, əgər dövlətin qanunu şəxsi statusa hansısa dəyişiklik nəticəsində vətəndaşlığın itirilməsini nəzərdə tutursa, bu, yeni vətəndaşlığın əldə edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Eyni zamanda, 7-ci maddənin 4-cü bəndində qeyd edilir ki, başqa dövlətin təbəəliyinə keçən şəxs Razılığa gələn müvafiq Dövlətin qanununda müəyyən edildiyi kimi, yeddi ildən az olmayaraq fasiləsiz xaricdə yaşayırsa, öz vətəndaşlığını saxlamaq niyyətini müvafiq hakimiyyət orqanına bildirməyi nəzərdən qaçırmaması nəticəsində vətəndaşlığını itirə bilər.

Bütövlükdə, Konvensiya belə bir ümumi qayda müəyyənləşdirmişdir ki, əgər şəxs son nəticədə vətəndaşlığı olmayan şəxs olacaqsas, o zaman dövlət şəxsi vətəndaşlıqdan məhrum edə bilməz. Beləliklə, Konvensiya vətəndaşlığın fasiləsizliyi prinsipinin təmin olunmasına yönəlmişdir, yəni vətəndaşlığın itirilməsinə yalnız yeni vətəndaşlıq əldə edildiyi zaman yol verilir.

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusuna əsasən iki mühüm beynəlxalq konvensiya həsr edilmişdir: *Apatridlərin statusu haqqında 28 sentyabr 1954-cü il tarixli Konvensiya* və *Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 30 avqust 1961-ci il tarixli Konvensiya*.

1954-cü il Konvensiyasının əsas məqsədi vətəndaşsızlıq hallarının ləğvi deyil, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün müəyyən rejim (əsasən, milli rejim) yaratmaqdır. Konvensiyanın 1-ci maddəsində vətəndaşlığı olmayan şəxslərin anlayışı verilir: “Vətəndaşlığı olmayan şəxslər dedikdə, istənilən dövlətin qanununa əsasən vətəndaş hesab olunmayan şəxslər başa düşülür”. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin 3-cü maddəsi ilə vətəndaşlığı olmayan şəxs heç bir dövlət tərəfindən onun qanununa əsasən vətəndaş hesab edilməyən şəxsdir.

Qaçqın olan apatridlərin hüquqi vəziyyəti isə Qaçqınların statusu haqqında 28 iyun 1951-ci il tarixli Konvensiya ilə tənzimlənir.

Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 30 avqust 1961-ci il tarixli Konvensiya ilə vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı ilə bərabər, iştirakçı-dövlətlər tərəfindən onun müddələrinin yerinə yetirilməməsinə görə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müraciət edə bildiyi orqanın yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu orqanın funksiyaları BMT Baş Məclisinin Qərarı ilə BMT QAK-a həvalə edilmişdir. Bundan başqa, Konvensiya ilə bir sıra mühüm müddəalar müəyyən edilmişdir və bu da son nəticədə vətəndaşsızlıq hallarının aradan qaldırılmasına xidmət edir. Belə ki, vətəndaşsızlıq halı şəxsin bir sıra mühüm hüquqlardan ümumiyyətlə istifadə edə bilməməsi ilə nəticələnir.

Beləliklə, vətəndaşlığı olmayan şəxslər – hüquqi statusu xüsusi qaydada tənzimlənən və onlara xüsusi yanaşılmasını tələb edilən xüsusi kateqoriya şəxsləridir.

Xüsusi beynəlxalq müqavilələrin qəbul edilməsi zəruriliyi bunu bir daha təsdiq etmişdir. Bütövlükdə, vətəndaşlığı olmayan şəxslər faktiki olaraq əcnəbilərlə bərabər hüquq, azadlıq və öhdəliklərə malikdirlər. Əksər dünya dövlətləri təcrübəsində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi də hər iki kateqoriya şəxslərin statusunun demək olar ki, vahid hüquqi tənzimlənməsi mövqeyindən çıxış etmişdir.

Vahid hüquqi tənzimlənmənin mövcud olmasına baxmayaraq, əcnəbilərlə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunda bir sıra fərqlər də mövcuddur. Belə ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında fərq özünü, ilk növbədə, vətəndaşlıq məsələsində göstərir. Amma bununla yanaşı, onların müxtəlif oxşar cəhətləri də mövcuddur. Əcnəbilər nəinki olduğu dövlətdə müəyyən edilmiş hüquq qaydasına tabe olurlar, həmçinin öz dövləti qarşısında da hüquq və öhdəliklərini saxlayırlar. Amma vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı məsələ nisbətən fərqlidir. Bununla əlaqədar, qeyd edilir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə hər bir halda şəxsin olduğu dövlətin qanunu (lex domicilii) qüvvədə olur. Belə ki, onlar hər hansı başqa dövlətin hüquq sistemi ilə əlaqəli deyillər. Vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə “lex patriae” prinsipi tətbiq edilmir. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər xaricdə yerləşən digər dövlətin vətəndaşlarından daha çox yerli hüquq qaydasına tabedirlər.

Amma bu fərq onların hüquqi statusunda, yəni olduqları dövlətin ərazisində hüquq, azadlıq və vəzifələri ilə bağlı heç bir fərqliliyi üzə çıxarmır. Belə ki, yaşadıkları dövlətin ərazisində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, demək olar ki, eyni hüquq və vəzifələrə malikdirlər.

Əcnəbilərlə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu arasında digər fərqlər də qeyd edilə bilər. Belə ki, Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il 28 sentyabr tarixli Konvensiyanın 12-ci maddəsində deyilir ki, apatridlərin şəxsi statusu onun üçün domisil ölkənin, beləsi yoxdursa, yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir. Bu məsələ öz ifadəsini “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 6 iyun 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda da tapmışdır. Həmin Qanunun 10-cu maddəsində deyilir ki, fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun istinad etdiyi qanunla müəyyən edilir. Qanunun 9-cu maddəsində isə deyilir ki, vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun hesab edilir. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin daimi yaşadığı ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab olunur.

Göründüyü kimi, yuxarıda göstərilən məsələ də vətəndaşlıq mənsubiyyəti nöqtəyi-nəzərindən həll edilir. Bu zaman dövlət əcnəbilərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edərkən vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı isə onun daimi yaşadığı dövlətin hüququna istinad edir. Bu isə tam məntiqə uyğundur.

Eyni zamanda, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 6 iyun 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, iki və daha çox vətəndaşlığı olan şəxs üçün həmin vətəndaşın daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun sayılır. 9-cu maddənin 3-cü hissəsinə görə isə qaçqının sığınacaq aldığı ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun sayılır. Bu prinsip, ilk növbədə, qaçqının vətəndaşlığını faktiki cəhətdən itirdiyi dövlətin müdafiəsindən istifadə edə bilməməsi səbəbi ilə izah edilməlidir. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün daimi yaşamaq müəyyən mənada nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, əgər vətəndaşlığı olmayan şəxs daimi yaşadığı ölkəni tərk edib digər dövlətə

daimi yaşamaq üçün gəlsə, əvvəlki dövlətlə münasibətləri kəsilir və yeni gəlidiyi dövlətlə münasibətlər yaranır.

Bir dövlətin ərazisində yaşayan digər dövlətin vətəndaşları hansı dövlətdə olmasından asılı olmayaraq, özünün vətəndaşı olduğu dövlətlə hüquqi tənzimlənən münasibətləri mövcud olmaqda davam edir. Belə ki, dövlət öz hakimiyyətini onun ərazisindən kənarda da öz vətəndaşlarına şamil edir. Xarici dövlətin vətəndaşı müəyyən bir dövlətin ərazisində olduqda belə, yenə də bir sıra mühüm hüquqlarını, məsələn, dövlət hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasında iştirak hüququnu, bununla bərabər, bir sıra vəzifələrini, məsələn, hərbi mükəlləfiyyət daşımaq vəzifəsini saxlayır. Belə bir hal isə vətəndaşlığı olmayan şəxslərə aid deyildir.

Ümumi əsasların, demək olar ki, eyniliyi beynəlxalq müqavilələrdə birbaşa qeyd edilmişdir. Apatridlərin statusu haqqında 28 sentyabr 1954-cü il Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, razılığa gələn dövlətlər bu Konvensiyaya əsasən apatridlərə daha əlverişli hüquqi şərait yaratmaqdan əlavə, onları, ümumiyyətlə əcnəbilərin istifadə etdikləri şəraitlə təmin edəcəklər. Eyni zamanda, həmin Konvensiyanın 13-cü maddəsində qeyd edilir ki, razılığa gələn dövlətlər daşınar və daşınmaz əmlak əldə etmək və bununla bağlı digər hüquqlar barəsində, habelə daşınar və daşınmaz əmlaka aid icazə müqavilələri və digər müqavilələr barəsində apatridlərə mümkün qədər daha əlverişli şərait, hər halda əcnəbilərin eyni şəraitdə istifadə etdiklərindən əlverişsiz olmayan şərait yaradacaqlar. Bundan əlavə, həmin Konvensiyanın 17-ci maddəsinin 1-ci hissəsində isə göstərilir ki, razılığa gələn dövlətlər onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan apatridlərin muzzdlu iş hüququ barəsində onları əcnəbilərin eyni şəraitdə istifadə etdikləri ən əlverişli hüquqi şəraitlə təmin edəcəklər.

11.5. Əcnəbilərin hüquqi statusu

XXI əsrin başlangıcı başqa ölkədə müvəqqəti və ya daimi olan əcnəbilərin sayının kəskin artımı ilə səciyyələnir. Dövlətin mövcudluğunun istənilən mərhələsində əcnəbilərin hüquqi statusunun müzakirəsi həmişə aktual olmuşdur. Bütün bunlar müxtəlif dövlətlərdə əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini nizama salan yeni qanunvericilik aktlarının hazırlaması və qəbul edilməsi zərurətini müəyyən etmişdir. Beynəlxalq hüquqda *əcnəbi və ya əcnəbi vətəndaş* dedikdə, olduğu ölkənin vətəndaşlığına malik olmayan, amma başqa dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxs nəzərdə tutulur.

Əcnəbilərin hüquqi statusu bu dövlətin ərazisində onların hüquqlarının və vəzifələrin məcmusunu təşkil edir. Belə status beynəlxalq müqavilələr üzrə dövlətin öhdəliklərini nəzərə alaraq əsasən milli qanunvericiliklə müəyyən edilir. Bir qayda olaraq, əcnəbilər haqqında milli-hüquqi aktlarda belə şəxslərin hüquqi statusunu xarakterizə edən beynəlxalq müqavilələrə istinadlar vardır.

Hər şeydən əvvəl, beynəlxalq müqavilələr universal standartlar müəyyən edir ki, onları həmin müqavilələrdə iştirak edən hər bir dövlət tətbiq etməlidir. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda, o cümlədən digər beynəlxalq sənədlərdə növbəti ifadələr geniş şəkildə tətbiq edilir: “hər bir insan ... hüquqa malikdir”, “hər kəsə ... hüquq məxsusdur”, “bütün şəxslər ... hüquqa malikdir”, “heç kim ... məcbur edilə bilməz” və s.

Beləliklə, burada vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları bərabər ölçüdə təyin edilir. Hər iki Paktda iştirak edən dövlətlər bu Paktlarda bəyan edilmiş hüquqların irq, dərisinin rəngi, dil, din, siyasi və digər əqidə, milli və sosial mənşə, əmlak vəziyyəti, doğum və s. fərqlər əsasında ayrışdırılmağa yol vermədən həyata keçirilməsini öhdələrinə götürürlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində işlədilən *“əcnəbi”* və *“xarici”* sözləri bütün hallarda eyni mənanı ifadə edir. Hər iki termin ərəb mənşəli söz olub, başqa ölkənin vətəndaşı, təbəəsi anlayışını verir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərinə müraciət etsək, *“əcnəbi”* dedikdə *“xarici”*, *“xarici”* dedikdə *“əcnəbi”* başa düşülür. Başqa sözlə desək, *“əcnəbi”* və *“xarici”* termini sinonim sözlərdir.

Məşhur Oksford Ensiklopedik Beynəlxalq hüquq lüğətində əcnəbi (alien və ya foreigner) anlayışı belə izah olunur: *“Əcnəbi termini beynəlxalq hüquqa yox, ümumi hüquqa (common law) aiddir və müvafiq dövlətə aid olmayan, onun vətəndaşı olmayan mənalarını ifadə edir”*.

Qədim dövrdə ticarət əlaqələrinin yaranması və inkişafı əcnəbilərin müdafiəsi ilə bağlı bir sıra institutların (qonaqpərvərlik, toşabi, nokri, proksenlər və s.) formalaşmasına, əcnəbilərə bir sıra hüquqların (nikah hüququ, ticarət hüququ) verilməsinə, hətta onlara münasibətdə güzəştlərin müəyyən edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Orta əsrlərdə də əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu məsələlərinin tənzimlənməsi, digər sahələrdə olduğu kimi, ticarət münasibətlərinin formalaşması və daha da inkişafı məqsədilə həyata keçirilirdi. Belə ki, əcnəbilərlə bağlı bir sıra prosessual hüquqların, azad etiqad hüququ, azad keçid prinsipi, ticarət azadlığı, qarşılıqlılıq və s. kimi mühüm prinsip və normaların meydana gəlməsi və inkişafı adıçəkilən dövrə təsadüf edir. Daha sonra, əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti ilə əlaqədar mühüm institut kimi sığınacaq hüququ və milli rejimin verilməsi hallarının tətbiqi formalaşmış və daha da genişlənməmişdir.

Azərbaycan dövlətçilik tarixinin orta əsrlər mərhələsində ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, əcnəbi tacirlərə gömrük və digər sferalarda güzəştlərin, o cümlədən daha əlverişli rejimin təqdim edilməsi, konsulluqlar və ticarət agentlikləri vasitəsilə əcnəbi tacirlərin hüquqlarının qorunması, bir sıra rüsum dərəcələrinin azaldılması kimi xarakterik xüsusiyyətlər təzahür edirdi. Ticarət əlaqələrinin inkişafı, əcnəbi tacirlərə geniş fəaliyyət azadlığının yaradılması tendensiyası Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti zamanı daha güclü tərəqqiyə məruz qalmışdır.

Hüquq ədəbiyyatında *“əcnəbi”* anlayışına həm *geniş*, həm də *dar mənada* yanaşılır. *Dar mənada* əcnəbi dedikdə, dövlətin ərazisində olan, lakin digər dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxslər başa düşülür. Yəni, əcnəbi anlayışına dar mənada tərif verərkən bura yalnız həmin dövlətin ərazisində yaşayan digər dövlətin vətəndaşları – əcnəbi vətəndaşlar aid edilir, vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə *“əcnəbi”* termininə aid edilmir. Əcnəbi termininə dar mənada müxtəlif hüquqşünas-alimlər tərəfindən anlayış verilmişdir. Məsələn, Ronald Roksburq, Ceyms C.Hiteuey, Karmen Tibursio, Riçard B.Lilliç, Frenk Qriffit Dauson, İvan L.Hid, Brayerli J.L., A.Ferdross, L.Oppenheyem, Q.İ.Tunkin və başqaları.

Tədqiqatlarda qeyd edilir ki, əcnəbilərlə bağlı ilk ideyalarda yalnız əcnəbi vətəndaşlardan söhbət gedirdi. Bu anlayışın bir qədər məhdud şəkildə izahı dövlət

təhlükəsizliyi məsələləri ilə izah olunurdu. Əcnəbi vətəndaşların başqa ölkəyə gəlişinə qadağaların qoyulması da məhz bu səbəblərlə bağlı idi.⁹¹

O.İ.Tiunov əcnəbi anlayışına dar mənada yanaşmaqla, əcnəbi vətəndaş anlayışını əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər anlayışı ilə qarşılıqlı surətdə və əlaqədə izah edir. O.İ.Tiunov “əcnəbi vətəndaş” və “əcnəbi” anlayışlarını eyniləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, əcnəbi vətəndaş və ya əcnəbi yerləşdiyi dövlətin vətəndaşlığına malik olmayan və digər dövlətin vətəndaşı olan şəxslərdir. Daha sonra göstərilir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti yerləşdiyi dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Belə ki, vətəndaşlığı olmayan şəxsin digər dövlətə gətməsi ilə onun əvvəlki dövlətlə əlaqələri kəsilir və vətəndaşlığı olmayan şəxslə onun yeni gəldiyi dövlət arasında yeni əlaqə yaranır. Əcnəbi vətəndaş nəinki olduğu dövlətin hüquq qaydasına tabe olur, həmçinin özünün vətəndaşı olduğu dövlətə münasibətdə hüquq və vəzifələrini saxlayır.⁹²

Geniş mənada isə “əcnəbi” anlayışına yerləşmə dövlətinin vətəndaşlığına malik olmayan bütün şəxslər aiddir. Yəni buraya həm digər dövlətin vətəndaşları, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslər aid edilir. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında əcnəbi termininə geniş mənada anlayış verilməsi Kay Hailbronner, Jana Qogolin, Verdross A.Voire, L.V.Lazarev, L.P.Anufriyeva, D.N.Baxrax, G.Tekinalp, Troyan Bendeovski və başqa hüquqşünas-alimlər tərəfindən dəstəklənmişdir.

Bu sahədə mühüm tədqiqatlarda göstərilir ki, əcnəbi anlayışı həm milli, həm də beynəlxalq hüququn tənzimləmə obyektinə daxil olan anlayışdır və bütövlükdə bu anlayışın dar mənada yox, geniş şəkildə, yəni subyektlər dairəsinin genişləndirilməsi şəkildə izah edilməsi daha düzgündür. Bir sözlə, “əcnəbi” anlayışı altında həm əcnəbi vətəndaşlar, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslər nəzərdə tutulur. Buna görə də hər iki kateqoriya şəxslərə münasibətdə ümumiyyətlə termin olan “əcnəbi” anlayışından istifadə etmək olar.⁹³ Kazimierz Qrzibovski, F.J.Ferdinand, Cozef Maria Feldbrügge, Cerard Piter Van den Berq, Uilliam Bredford, L.N.Qalenskaya, V.I.Kisil də əcnəbiyə geniş mənada anlayış verərək, “əcnəbi vətəndaş” və “vətəndaşlığı olmayan şəxs” anlayışlarını vahid “əcnəbi” termini adı altında birləşdirir və qeyd edirlər ki, “əcnəbi” adı altında müəyyən dövlətin ərazisində yerləşən, onun vətəndaşı olmayan və onun yurisdiksiyasına tabe olan şəxslər başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində əcnəbilərin hüquqi statusu ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi ilə tənzimlənir. 1 avqust 2013-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin qüvvəyə minməsindən sonra “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” 13 mart 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu qüvvədən düşmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin 3-cü maddəsi ilə əcnəbiyə “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan şəxs” kimi anlayış verilir.

⁹¹ O'Connell D.P. International Law. 2nd ed., London, Stevens and Sons, 1970, p. 751–815.

⁹² Тиунув О.И. Международное гуманитарное право. Учебник. Москва, 1999, с. 75-77.

⁹³ Ezio Biglieri, G. Prati. Encyclopedia of Public International Law. Elsevier, Amsterdam, 1985, p. 6-11; Hailbronner Kay, Jana Gogolin. Aliens. In Max Planck Encyclopedia of public international law, Oxford, Oxford University Press, 2013, p. 285.

Əcnəbilərin hüquqi statusu ilə əlaqədar qəbul edilmiş bir sıra spesifik beynəlxalq sənədlər kimi Sosial təminat sahəsində dövlətin vətəndaşlarının və əcnəbilərin bərabərliyi haqqında 1962-ci il tarixli BƏT Konvensiyası, Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında 1985-ci il tarixli Bəyannamə və s. qeyd edilə bilər.

İnsan hüquqları sferasında, o cümlədən əcnəbilərin hüquqi statusu ilə əlaqədar qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq və milli hüquq normalarının təhlili ilə əcnəbilərin hüquqi statusunu tənzim edən spesifik prinsiplər kimi: əcnəbilərin kollektiv çıxarılmasının qarşısının alınması prinsipi, vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması və vətəndaşlığın əldə olunmasının sadələşdirilməsi prinsipi, əcnəbilərin hüquq və azadlıqlarının mütləqliyi, məhdudlaşdırmaların isə istisnalığı prinsipi, əcnəbilərə münasibətdə bərabərlik və diskriminasiya etməmə prinsipi, diplomatik müdafiə prinsipi, dövlətlərarası qarşılıqlılıq prinsipi, milli rejim prinsipi, daha əlverişlilik prinsipi, əcnəbilərin olduğu dövlətdə azad hərəkət etmək və onu tərk etmək prinsipləri fərqləndirilir.

Əcnəbilərə üç rejim verilir:

1. *milli rejim;*
2. *daha əlverişli rejim;*
3. *xüsusi rejim.*

Bütövlükdə, əcnəbilərə verilən rejimlər əcnəbilərin hüquq, azadlıq və vəzifələrinin realizə əsaslarını əks etdirir. Müəyyən bir dövlətdə əcnəbilərə verilən rejimlər onların hüquqi statusunun tənzim edilməsi prosesində konkretləşir. Belə ki, milli rejim əcnəbilərə artıq mövcud hüquq normalarının şamil edilməsi yolu ilə realizə edilirsə, xüsusi rejim yalnız əcnəbilərin iştirakı ilə xüsusi normaların yaradılması yolu ilə həyata keçirilir.

Milli rejim prinsipi anlayışının ilk əlamətlərinə XVI-XVII əsrə aid tədqiqatlarda da təsadüf olunur. Belə ki, o dövrün fundamental əsəri olan H.Qrotsinin “Müharibə və sülh hüququ haqqında” əsərində əcnəbilərə yerli şəxslərlə eyni hüquqların verilməsi ilə bağlı bir çox fikirlərə rast gəlmək olar. Müəllif qeyd edir ki, ümumi hüquq bu və ya digər xalqın bütün əcnəbilərə öz vətəndaşları ilə bərabər təqdim etdiyi hüquq qaydasıdır. Buna görə də hər hansı bir xalq istisna olunursa, bu zaman ona qarşı ədalətsizlik olur.⁹⁴

Fikrimizcə, milli rejim anlayışı altında əcnəbilərin yerli vətəndaşlarla tam bərabərləşdirilməsi yanlış yanaşmadır. Bu, əcnəbilərin hüquqlarının həddindən artıq şişirdilməsidir. Əcnəbilər dövlətin öz vətəndaşları ilə bütün hüquqlar üzrə bərabərləşdirilə bilməz. Məsələn, seçki hüququ sahəsində və s. Bu və ya digər hüquqların verilməsində də bəzən əcnəbilərlə yerli vətəndaşlar arasında qismən də olsa, fərqləndirilmə aparılır.

Əcnəbilərə münasibətdə təqdim edilən digər bir rejim ***daha əlverişli rejimdir***. BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış Daha əlverişli klauzula haqqında Maddələr Layihəsinin 5-ci maddəsi daha əlverişli millət rejiminə anlayış verir. Həmin maddədə göstərilir ki, daha əlverişli millət rejimi qəbul edən

⁹⁴ Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги. Кгина 2, глава II, XXII. Пер. с латин. А.Л.Саккетти. Под общ. Ред. С.Б.Крылова. Москва, 1994, с. 213-218.

dövlət tərəfindən konkret dövlətə və ya onunla əlaqədar olan şəxslərə və əşyalara, benefisiar dövlətin üçüncü dövlətə və ya həmin üçüncü dövlətlə müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara verilən rejimdən az əlverişli olmayan rejimdir.

Daha əlverişlilik prinsipi ayrı-seçkiliyə yol verməmə prinsipindən fərqlənir. Əgər ayrı-seçkiliyə yol verməmə prinsipi ilə hər bir dövlət digər dövlətlərdən bütün dövlətlərin ümumi və eyni qaydada istifadə etdiyi şəraitin yaradılmasını tələb edərsə, daha əlverişli rejimdə daha əlverişli şərait yaradılır. Daha əlverişlilik prinsipi həmişə müqavilə qaydasında yaradılırsa, ayrı-seçkiliyə yol verməmə prinsipinin isə müqavilə ilə rəsmiləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Bu, dövlətlərin bərabərliyindən irəli gələn ümumi qaydadır.

Növbəti rejim *xüsusi rejimdir*. Bu rejimlə əcnəbilərə hər hansı bir sahədə dövlətin öz vətəndaşları üçün həmin sahədə nəzərdə tutulduğundan fərqli hüquqlar verilir, eyni zamanda vəzifələr nəzərdə tutulur. Belə ki, müqavilə əsasında bir dövlətin ərazisində yerləşdirilmiş başqa bir dövlətin hərbi heyəti üçün adətən xüsusi rejim nəzərdə tutulur.

11.6. Qaçqınların hüquqi statusu

Qaçqınlar – daimi yaşadıqları ölkəni fəvqəladə şəraitdə tərk etmiş şəxslərdir. Ancaq müasir reallıqlar bu anlayışa yeni, fərqli mənalar daxil etmişdir. Qaçqınlar öz yaşayış yerlərini öz istəkləri əleyhinə tərk etdiyindən və adət etmədikləri şəraitə düşdüklərindən bu kateqoriya şəxslərin ciddi qayğıya ehtiyacı vardır. Hazırda qaçqınların sayı ilə bağlı vəziyyət heç də ürəkaçan deyildir.

28 oktyabr 1933-cü ildə qəbul olunmuş Qaçqınların beynəlxalq statusuna dair Konvensiya qaçqınların statusunu nisbətən tam şəkildə müəyyən edən ilk beynəlxalq sənəd olmuşdur. Bu Konvensiya qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq-hüquqi mexanizmin formalaşdırılması yolunda irəliyə doğru atılan addım olmaqla yanaşı, qrup şəklində yaşama meyarını qoruyaraq çıxarılma prinsipi əsasında qoyan ilk beynəlxalq-hüquqi sənəd olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsi qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmış və müharibənin bitməsindən sonra onların sayı 21 milyona çatmışdır. 1947-ci ildə İqtisadi və Sosial Şuranın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Nizamnaməsi 88 dövlət tərəfindən qəbul edilən Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatı yaradıldı. Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatı qaçqın problemlərinin bütün aspektlərinin hərtərəfli həlli ilə məşğul olan ilk beynəlxalq təşkilat olmuşdur. Bu Təşkilatın mandatının əsası İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranan məcburi köçkünlərin repatriasiyası və Avropaya yayılan 20 milyondan çox qaçqının artan problemlərinin həll olunması təşkil edirdi. Təşkilat 1947-1951-ci illərdə Avropada 1 milyondan çox məcburi köçkünü öz vətənlərinə qaytara bilmişdir.

1949-cu ilin dekabrın 3-də BMT Baş Məclisi Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatının sələfi olan BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının (BMT QAK) yaradılması ideyasını bəyəndi. BMT QAK Nizamnaməsində həmçinin göstərilir ki, İdarənin fəaliyyəti siyasi deyil, tamamilə humanitar və sosial xarakterlidir. Yarandığı dövrdən indiyədək İdarə 50 milyondan çox qaçqına kömək etmiş və buna görə də iki dəfə

(1954 və 1981-ci illərdə) Nobel Sülh Mükafatına layiq görülmüşdür. BMT QAK-ın 118 dövlətdə 255 nümayəndəliyi (bürosu), 65 min əməkdaşı vardır.

Bu sahədə mühüm sənəd olan ***Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il tarixli Konvensiya*** müasir dövrdə qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ən əhəmiyyətli normativ mexanizm kimi qiymətləndirilməlidir. Konvensiya 1948-1951-ci illər ərzində hazırlanmış və 28 iyul 1951-ci ildə Qaçqınlara münasibətdə Beynəlxalq Hüququn Böyük Xartiyası adı ilə qəbul edilmiş və 22 aprel 1954-cü ildə qüvvəyə minmişdir. 1951-ci il Konvensiyası və ona 1967-ci il Əlavə Protokolu qaçqınların hüquqi rejimini müəyyən edən universal xarakterli beynəlxalq müqavilələrdir. ***Konvensiya üç növ müddəanı*** özündə əks etdirir:

Birincisi, qaçqın sayıla bilən şəxslərə münasibətdə müəyyənliyi əks etdirən müddəalar;

İkincisi, qaçqınların hüquqi rejimini və eyni zamanda, sığınacaq verən ölkədə onların hüquq və vəzifələrini müəyyən edən müddəalar;

Üçüncüsü, Konvensiyanın həyata keçirilməsinə dair müddəalar. Buraya 1967-ci il Protokolu da daxildir.

Qaçqın rejiminin müəyyən edilməsi üçün meyarlar Konvensiyanın 1-ci maddəsində əks olunmuşdur. Bu maddənin “a” bölməsinə uyğun olaraq, qaçqın o şəxs hesab olunur ki, 12 may 1926-cı il və 30 iyun 1928-ci il Müqavilələrinə və 28 oktyabr 1933-cü il və 10 fevral 1938-ci il Konvensiyalarına, 14 sentyabr 1939-cu il Protokoluna və Qaçqınların işi üzrə Beynəlxalq Təşkilatın Nizamnaməsinə əsasən qaçqın kimi tanınsın. Konvensiyada qaçqın anlayışına belə tərif verilir: “1951-ci il yanvarın 1-nə kimi baş vermiş hadisələr nəticəsində tam əsaslı qorxu əsasında irqi, dini, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubluğu və siyasi əqidəsinə görə təqib qurbanı olan, vətəndaşı olduğu ölkədən kənarda olan və bu ölkənin müdafiəsindən istifadə edə bilməyən və ya belə bir qorxunun olduğu üçün bu müdafiədən istifadə etmək istəməyən və ya vətəndaşlığı olmayan və bu hadisələr nəticəsində əvvəlki adi yaşayış yerindən kənarda olan və belə bir qorxunun olduğu üçün oraya qayıda bilməyən şəxs ***qaçqın*** hesab edilir”. “1951-ci il yanvarın 1-nə kimi baş vermiş hadisələr” anlayışı tərifə Konvensiyanın hazırlanması zamanı yalnız göstərilmiş vaxta qədər baş vermiş hadisələrin səbəbi üzündən əksər hökumətlərin razılığı əsasında həmin vaxta və sonra baş vermiş hadisələr nəticəsində qaçqınların vəziyyətinə dair üzərlərinə götürdükləri vəzifələri məhdudlaşdırmaq məqsədilə daxil edilmişdir. 1967-ci il Protokolunun əsas məqsədi 1951-ci il Konvensiyasında “qaçqın” anlayışına verilən tərifdə “1 yanvar 1951-ci ilə qədər baş vermiş hadisələr nəticəsində” və “həmin hadisələr nəticəsində” sözlərinin aradan qaldırılmasından ibarətdir. Yəni bu Konvensiyanın tətbiq dairəsi 1 yanvar 1951-ci ildən sonra baş verən hadisələrə və bu müddətlə məhdudlaşmayan hallara da aid edilir.

Qaçqınların rejiminin tənzimlənməsinin konkret sferasını müəyyən edən xüsusi xarakterli müqavilələr də vardır. 23 noyabr 1957-ci il tarixli Dənizçi qaçqınlar haqqında Haaqa Müqaviləsi onun iştirakçı-dövlətlərinin bayrağı altında üzən gəmilərin heyət üzvləri olan qaçqınların rejimini tənzimləmək məqsədilə hazırlanmışdır.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, qaçqınlar probleminə bütövlükdə baxılmalıdır, yəni insan hüquqları sahəsindən ayrıca baxıla bilməz. Qaçqınlarla və

məcburi köçkünlərlə rəftar yalnız qaçqınlar haqqında müqavilələrlə tənzim edilmir, həm də insan hüquqları üzrə müxtəlif müqavilələrlə nizamlanır. Belə beynəlxalq-hüquqi aktlarda ümumi standartlar təsbit edilmişdir.⁹⁵

XX əsrin 80-ci illərində Mərkəzi Amerikada baş verən böhran nəticəsində qaçqınların sayı və problemləri artmış, bir milyon insan öz yaşayış yerini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu hadisə 22 noyabr 1984-cü il tarixli 10 Mərkəzi Amerika dövlətinin iştirakçısı olduğu **Kartahena (Kolumbiya) Bəyannaməsinin** qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Bəyannamənin 3-cü hissəsinin 3-cü bəndində 1951-ci il Konvensiyasındakı qaçqın anlayışına əlavə olaraq aşağıdakı anlayışın da daxil edilməsi təklifi təsbit edilmişdir. Belə ki, ümumi zorakılıq, xarici təcavüz, daxili münaqişələr, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması və ictimai qaydanı ciddi şəkildə pozan digər vəziyyət nəticəsində öz ölkəsini, onların həyatı, təhlükəsizliyi və azadlığına təhlükə yaradan zaman tərk edən şəxslər qaçqın hesab olunur. Kartahena Bəyannaməsi Mərkəzi Amerika qaçqınları ilə rəftarın hüquqi əsasları, məcburi qaytarılmanın qadağan edilməsi prinsipini, qaçqınların integrasiyası kimi məsələləri tənzimləyir.

İnsan hüquqları ilə bağlı problemlərin daim artdığı və qaçqınların sayının ən çox olduğu regionlardan biri Afrikadır. Belə vəziyyətin əsas səbəbləri Afrika dövlətlərinin siyasi və iqtisadi cəhətdən qeyri-sabitliyi, uzun müddət müstəmləkəçilik altında olması, aclıq, çoxsaylı hərbi toqquşmalar, etnik, dini, ərəzi və milli münaqişələrdir. Afrikada müvafiq məsələ ilə bağlı əsas sazişlər ***Qaçqınlar probleminin xüsusi aspektlərini tənzimləyən 1969-cu il tarixli Konvensiya və İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyasıdır.*** 1969-cu il tarixli Konvensiyanın zəruri şərtlərindən biri odur ki, Konvensiya qaçqınların yalnız hüquqlarını deyil, həmçinin onları qəbul edən dövlətə münasibətdə vəzifələrini də müəyyən edir. Burada qaçqınlardan nəinki həmin dövlətin qanunlarına əməl etmə, eyni zamanda Afrika Birliyi Təşkilatı (2001-ci ildən sonra Afrika Ittifaqı) üzvlərinə yönəlmiş hər hansı təxribatçılıq fəaliyyətindən çəkinmək tələb edilirdi. Əgər qaçqın bu tələblərə əməl etməzsə, ona münasibətdə sığınacaq hüququnun verilməsindən imtina edilə bilər.

Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlər probleminin ən yüksək nöqtəsi 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü olmuşdur. Ermənistanda yaşayan 200 min nəfərdən çox azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından kütləvi şəkildə qovulmasının beynəlxalq hüququn daha ciddi şəkildə pozulması olmasına baxmayaraq, keçmiş SSRİ rəhbərliyi, o cümlədən beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən buna heç bir reaksiya verilməmişdir. Bu isə təcavüzkar Ermənistanın özünün işğalçılıq niyyətlərini daha da genişləndirərək ərəzimizin iyirmi faizindən çoxunun işğal edilməsi və bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün ordusunun yaradılması ilə nəticələnmişdir. Bütün bunlar isə Azərbaycan Respublikasında qaçqın və məcburi köçkünlər problemini daha da kəskinləşdirməklə yanaşı, ölkə üçün ciddi sosial-iqtisadi problemlər də yaratmışdır.

Problemin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının müvafiq milli qanunvericilik aktları əsas rol oynayır. “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin

⁹⁵ Guy S. Goodwin-Gill. The International Law of Refugee Protection. The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies. Edited by Elena Fiddian-Qasmieh, Gil Loescher, Katy Long, and Nando Sigona. Oxford, Oxford University Press, 2014, p. 43.

(ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” 21 may 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, **“qaçqın”** Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olmayıb, irqi əlamətinə, milliyyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barədə tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənarda qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb, oxşar hallar nəticəsində əvvəllər adətən yaşadığı ölkədən kənarda qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir. Qanunun 1-ci maddəsində “məcburi köçkün” anlayışına belə bir tərif verilir: **“Məcburi köçkün** Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxsdir”.

11.7. Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu

Beynəlxalq əmək miqrasiyası XX əsrin II yarısından başlayaraq global xarakter kəsb etmiş, dövlətlərarası sosial transformasiyanın və inkişafın əsas amilinə çevrilmişdir. XXI əsrin əvvəllərində isə beynəlxalq əmək miqrasiyası müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasını təşkil edən dünya dövlətlərinin ictimai həyatının ən mürəkkəb elementlərindən birinə çevrilmiş, əmtəə, xidmət və kapitalın hərəkəti ilə yanaşı, beynəlxalq miqyasda aparıcı amillərindən biri olmuşdur. Əmək miqrasiyasının əsasında iqtisadi motivlər və səbəblər durur. Statistika göstərir ki, “əmək miqrasiyası” məfhumu bütün dövlətlərdə iqtisadiyyata və sosial sferalara təsir göstərir ki, bu da miqrasiyanın artması ilə nəticələnmişdir.

Mühüm beynəlxalq sənədlərlə ***əməkçi-miqrantların hüquqi statusunu tənzim edən spesifik prinsiplər*** kimi: milliyyəti, dini əqidəsi, cinsi, irqi və s. əlamətlərinə görə əməkçi-miqrantların ayrı-seçkiliyinin yolverilməzliyi prinsipi, sosial təminat sahəsində əməkçi-miqrantlara milli rejimin tətbiq olunması prinsipi, əməkçi-miqrantların ailələrinin birləşməsinə yardım göstərilməsi prinsipi, qanuni əsaslarla işəgötürən dövlətin ərazisinə daimi yaşamaq məqsədilə gələn əməkçi-miqrantların mənsub olduqları dövlətin və ya onların emiqrasiya etdikləri dövlətin ərazisinə qaytarılmasının yolverilməzliyi prinsipi, əməkçi-miqrantların pul köçürmələrinin dövlət tərəfindən sadələşdirilməsi və digər gömrük güzəştlərinin verilməsi prinsipi, əməkçi-miqrantların əmək haqlarına ikiqat vergi qoymanın tətbiq olunmaması prinsipi, əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin təhsil və mədəni dəyərlərinin qorunub saxlanılması və onun təşviq edilməsi prinsipi, əməkçi-miqrantların qeyri-qanuni yerdəyişməsinin və qeyri-qanuni muzzdlu əməyinin qarşısının alınması prinsipi, əməkçi-miqrantlar üçün birləşmə azadlığının təmin edilməsi prinsipi, dövlətlərin əmək miqrasiyasının həyata keçirilməsində əməkdaşlığı prinsipi, əməkçilərin miqrasiya azadlığı prinsipi fərqləndirilir.⁹⁶

⁹⁶ Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, s. 369-375.

Miqrasiya, o cümlədən beynəlxalq əmək miqrasiyası proseslərinin universal səviyyədə tənzimlənməsi istiqamətində mühüm universal beynəlxalq təşkilat kimi 1951-ci il dekabrın 5-də Belçikanın paytaxtı Brüssel şəhərində keçirilən Miqrasiya məsələləri üzrə Konfransda yaradılmış ***Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının*** fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Əvvəllər Avropadakı miqrantların, qaçqınların və məcburi köçkünlərin müharibədən sonrakı problemlərinin həlli və nizamlı Trans-Atlantik miqrasiya prosesinə yardım məqsədilə Avropada Miqrasiya məsələləri üzrə Hökumətlərarası Komitə kimi yaradılmış Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı tədricən öz fəaliyyətini genişləndirərək diqqətini müxtəlif miqrasiya proseslərinə istiqamətləndirmişdir. Mövcud adını 1989-cu ildə qəbul etmiş Təşkilat coğrafi və proqram baxımından daha ümumi problemlərin həlli ilə məşğul olur və aşağıdakı sahələrdə fəaliyyət göstərir: miqrasiya problemlərinin həllində dövlətlərə praktiki köməklik göstərmək; miqrasiya vasitəsilə sosial və iqtisadi inkişafa yardım etmək; miqrasiya məsələlərinin başa düşülməsini yaxşılaşdırmaq; miqrantların şərəf və ləyaqətinə və onların rifah halına hörmətlə yanaşılmasına nail olmaq və s.

BƏT çərçivəsində əmək miqrasiyanın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə, xüsusilə xaricdə işləyənlərin, əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsinə dair bir sıra konvensiya və tövsiyələr həsr olunmuşdur: Əməkçi-miqrantlarla bərabər rəftar haqqında 1925-ci il tarixli Konvensiya, Miqrantların pensiyalarının saxlanılmasına dair 1935-ci il tarixli Konvensiya, Əməkçi-miqrantlar haqqında 1949-cu il tarixli Konvensiya, Minimal sosial təminat normaları haqqında 1952-ci il tarixli Konvensiya, Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkiliyə dair 1958-ci il tarixli Konvensiya, Sosial siyasət normalarının əsas məqsədlərinə dair 1962-ci il tarixli Konvensiya, Sosial təminat sahəsində ölkə vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq bərabərliyi haqqında 1962-ci il tarixli Konvensiya, Məşğulluq sahəsində siyasətə dair 1964-cü il tarixli Konvensiya, Miqrasiya və əməkçi-miqrantlara bərabər imkan və rəftarın təmin edilməsi sahəsində sui-istifadə haqqında 1975-ci il tarixli Konvensiya, Əməkçi-miqrantlar haqqında 1975-ci il tarixli Tövsiyə, Sosial təminat sahəsində hüquqların qorunmasının beynəlxalq sistemlərinin yaradılması haqqında 1982-ci il tarixli Konvensiya və s.

Əmək miqrasiyasının və əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun universal səviyyədə tənzimlənməsi üzrə ən mühüm beynəlxalq müqavilə 18 dekabr 1990-cı il tarixdə BƏT-in himayəsi altında BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş ***Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya*** hesab olunur. Konvensiya universal xarakter daşıya biləcək əsas normaları özündə əks etdirməklə əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarını təmin etmək məqsədilə qəbul edilmişdir. Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri insan hüquqları üzrə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərə müvafiq olaraq, bütün əməkçi-miqrantlara və onların ailə üzvlərinə hörmət etməli və onların hüquqlarının təminatçısı olmalıdırlar. Bu zaman əməkçi-miqrantlar arasında cinsinə, irqinə, dilinə, dininə və ya əqidəsinə, siyasi və ya digər baxışlarına, milli və etnik mənsubiyyətinə, vətəndaşlığına, yaşına, iqtisadi, sosial və ailə vəziyyətinə və ya digər əlamətlərinə görə ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir. Konvensiyada əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin malik olduqları hüquq və azadlıqlar ayrı-ayrılıqda və geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Konvensiyanın VII hissəsi ilə bu sənədin tətbiq olunması üzərində nəzarət məqsədilə ***Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitənin*** yaradılması nəzərdə tutulur. Bu komitə barədə 8.3-də ətraflı məlumat verilmişdir.

Universal səviyyədə genişlənən və bununla da zəruri tənzimlənməyə ehtiyac duyulan əmək miqrasiyası son dövrlər regional səviyyədə də güclənmişdir. Əmək miqrasiyasının regional səviyyədə tənzimlənmə təcrübəsini təhlil edərkən ilk növbədə Avropa regionunu qeyd etmək lazımdır. Dünyanın ən çox inkişaf etmiş ölkələrinin böyük hissəsinin bu regionda yerləşməsi, həmçinin bu regionun daha gəlirli iş yerləri təklif etməsi burada əmək miqrasiyasının və onun subyektlərinin hüquqi statusunun tənzimlənməsini zəruri etmişdir. Qərbi Avropada əsas immiqrant qəbul edən ölkələr Almaniya Federativ Respublikası, Fransa, İsveçrə və Böyük Britaniyadır. Qərbi Avropa regionunu miqrant qəbul edən digər regionlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, göstərilən region bu kateqoriya əməkçilərin burada uzun müddətə qalması və tədricən daimi yaşayış yeri əldə etməsi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, Qərbi Avropada əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əməkçi-miqrantların yerləşdiyi dövlətdə qalma müddəti orta hesabla 10 ildən yuxarı olur, Almaniya Federativ Respublikasında isə ölkə ərazisində olan əməkçi-miqrantların dördüdə birinin 20 ildən çox müddətdə ölkə ərazisində qalması hallarına rast gəlinir.

1977-ci il Konvensiyası (1983-cü ildə qüvvəyə minmişdir) Avropa regionunda əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi sahəsində qəbul edilmiş ən mühüm sənəd hesab olunur. Konvensiya Avropa Şurasının bu Konvensiyanı ratifikasiya etmiş üzv-dövlətlərinin vətəndaşları olan əməkçi-miqrantlara münasibətdə tətbiq olunur (sərhəd rayonlarının əməkçi-miqrantları və mövsümi əməkçilər istisna olmaqla). Konvensiya ilə tənzimlənən əsas məsələlər Avropa Şurasının bu Konvensiyanı ratifikasiya etmiş üzv-dövlətlərinin ərazisində yaşamaq və işləmək üçün icazə, yerdəyişmə azadlığı, sosial təminat və ailələrin birləşməsi ilə əlaqədardır.

Bunlarla yanaşı, Avropa İttifaqı ölkələrində əməkçi-miqrantların hüquqi statusu haqqında yaxşı təsəvvürə malik olmaq üçün bir sıra beynəlxalq müqavilə və sənədlərin müvafiq müddəalarını da təhlil etmək lazımdır. Belə ki, əmək miqrasiyası, əməkçi-miqrantların əmək hüquqları, eləcə də onların hüquqi statusu barədə ümumi müddəalar Avropa İttifaqının çoxsaylı “törəmə” mənbələrində (reqlament, direktiv və tövsiyələrində) daha da konkretləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, Avropa İttifaqı ölkələrində miqrasiya proseslərini tənzim edən aşağıdakı reqlament və direktivləri göstərmək olar: Əməkçilərin Birlik daxilində sərbəst hərəkəti haqqında 15 oktyabr 1968-ci il tarixli 1612/68 sayılı Reqlament; Avropa Birliyi ərazisində hərəkət edən işçilər və onların ailələrinin sosial təminat rejiminin müəyyən edilməsi haqqında 14 iyun 1971-ci il tarixli 1408/71 sayılı Reqlament; Birliyin üzv-dövlətlərinin vətəndaşları olan əməkçilərin Birlik daxilində hərəkəti və yerləşməsinin məhdudlaşdırılmasının ləğvi haqqında 15 oktyabr 1968-ci il tarixli 68/360 sayılı Direktiv; Əməkçi-miqrantların uşaqlarının təhsili haqqında 25 iyul 1977-ci il tarixli 77/486 sayılı Direktiv və s.

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində və əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası bir sıra digər dövlətlərlə ikitərəfli çərçivədə əməkdaşlıq həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Qırğızistan Respublikası Hökuməti arasında Əmək fəaliyyəti və

əməkçi-miqrantların sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 23 aprel 1997-ci il tarixli Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Ukrayna Hökuməti arasında Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Ukrayna vətəndaşlarının və Ukrayna ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 3 iyun 2004-cü il tarixli Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Moldova Respublikası Hökuməti arasında Moldova Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Moldova Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 21 aprel 2005-ci il tarixli Saziş və s. bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir.

Respublikamızda əmək miqrasiyası ilə bağlı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsində əsas normativ-hüquqi akt Azərbaycan Respublikası Miqrasiya Məcəlləsidir. Bu Məcəllədə əmək miqrasiyası, əməkçi-miqrant ifadələrinə anlayış verilmiş, əməkçi miqrantların hüquqları, iş icazəsi, əmək miqrasiyasının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və bu sahədə nəzarət, əmək miqrasiyasına məhdudiyyətlər və s. məsələlər hüquqi baxımdan geniş şəkildə tənzimlənməmişdir.

11.8. Turistlərin hüquqi statusu

“Turizm” termininə qısa və eyni zamanda tam anlayış vermək onun yerinə yetirdiyi funksiyalar və təzahür formalarının müxtəlifliyinə görə kifayət qədər çətindir. Lakin bu istiqamətdə müəyyən baza meyarlar formalaşmışdır: daimi yaşayış yerinin tərk edilməsi; digər ərazidə müvəqqəti olma; göstərilən xidmətlərin şəxsi vəsaitlər hesabına ödənilməsi və s. Tədqiqatlarda qeyd edilir ki, turizm dəqiq müəyyən olunması çox çətin olan mürəkkəb hadisədir. Çünki bu fəaliyyət yalnız turistləri özünə daxil etmir, həm də turizm xidmətlərinin təchizatçıları, dövlət orqanları, müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatlarını və s. subyektləri də özündə ehtiva edir.⁹⁷ Dövlətlərin iqtisadi və siyasi integrasiyasının daha da genişlənməsi turizm sferasında meydana çıxan münasibətlərin beynəlxalq və milli-hüquqi səviyyədə tənzimlənməsini tələb edir.

Turistlərin hüquqi statusundan danışarkən, ilk növbədə “turist” anlayışına tərif verilməli, müvafiq şəxslərin dairəsi müəyyən edilməlidir. Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiyanın 1-ci maddəsi də adətən yaşadığı dövlət istisna olmaqla, Konvensiyanın digər üzv-dövlətinin ərazisində istənilən 12 aylıq dövr ərzində 24 saatdan az, 6 aydan çox olmayan müddətdə (immiqrasiya etmək istisna olmaqla) qanunla icazə verilmiş əsaslar – turizm, əyləncə, idman, sağlamlıq, ailə vəziyyəti, təhsil, dini ziyarət və ya işgüzar məqsədlərlə qalan şəxsləri “turist” kimi müəyyən edir. MDB Parlament Assambleyası tərəfindən 1994-cü ilin oktyabr ayının 29-da qəbul edilmiş Turizm sahəsində MDB iştirakçı-dövlətlərinin əməkdaşlığının əsas prinsipləri haqqında Tövsiyəedic Qanunvericilik Aktında turist statusunun əldə olunması üçün bir sıra meyarlar müəyyən edilmişdir: səyahətin əyləncə və ya işgüzar məqsədlə həyata keçirilməsi; səyahətin zaman

⁹⁷ Vrancken Patrick. Tourism. In Max Planck Encyclopedia of public international law. Oxford, Oxford University Press, 2013, p. 964.

hədlərinin 24 saat - 6 ay çərçivəsində məhdudlaşdırılması; turistin müvəqqəti olaraq gəldiyi yerdə ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmaması.

Əcnəbilərin konkret kateqoriyası kimi turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan Respublikasının turizm sahəsində əməkdaşlığa dair bağladığı ikitərəfli müqavilələr də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin beynəlxalq-hüquqi aktlarda turistlərin ayrı-ayrı hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı normalar mövcuddur. Məsələn, 1992-ci ilin noyabr ayının 2-də imzalanmış Türkiyə Respublikası Hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişin 2-ci maddəsində hər iki dövlətin vətəndaşlarının turist səyahətlərinə təminat verilməsi, 3-cü maddəsində bir-birlərinin turistləri üçün viza, sərhəd və gömrük məsələlərinin qarşılıqlı şəkildə həll edilməsi, 5-ci maddəsində yeni turist marşrutlarının, növlərinin ikitərəfli əsaslarla inkişaf etdirilməsi məqsədilə öz səyahət strukturları arasında fəal əməkdaşlığın qurulması təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, adıçəkilən Sazişdə beynəlxalq turizmin inkişafı ilə bağlı digər müddəalar (turizmin inkişafı üçün reklam fəaliyyətlərinin qarşılıqlı surətdə həyata keçirilməsi, turizmin planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi, turist bazalarının təmiri, fəaliyyəti, ortaq şirkətlərin yaradılması sahələrində əldə edilən təcrübədən istifadə olunması və s.) da vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, analoji normalar Azərbaycan Respublikasının digər ikitərəfli müqavilələrində də aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Nümunə qismində Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İtaliya Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 25 sentyabr 1997-ci il tarixli Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 7 aprel 2005-ci il tarixli Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Misir Ərəb Respublikası Hökuməti arasında Turizm əməkdaşlığı sahəsində 1 oktyabr 2007-ci il tarixli Anlaşma Memorandumu, Azərbaycan Respublikası ilə Argentina Respublikası arasında Turizm sahəsində əməkdaşlığa dair 18 dekabr 2015-ci il tarixli Saziş və s. göstərmək olar.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, turizm sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığı həyata keçirən universal və regional beynəlxalq təşkilatlar da turistlərin hüquqi statusunun müxtəlif aspektləri ilə bağlı müddəaların işlənilib hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müvafiq sferada mövcud olan beynəlxalq qurumlar – Ümumdünya Turizm Təşkilatı, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Avropa İttifaqı, BƏT, MDB, GUAM, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Karib Dövlətləri Assosiasiyası, Ərəb Turizm İttifaqı, Cənubi Afrika İnkişaf Birliyi və s. çərçivəsində qəbul edilən aktlar qeyd edilməlidir. Məsələn, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş Hökumətlərin turizmə yardım üzrə 1965-ci il tarixli Tövsiyəsində təsbit edilən müddəalardan biri də turizmdə ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması ilə bağlıdır. GUAM çərçivəsində qəbul edilmiş Yalta Xartiyasının 3-cü maddəsində təşkilat çərçivəsində əməkdaşlığın istiqamətlərindən biri kimi turizm göstərilir.

Turizm sahəsində mövcud olan beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq sferada vahid beynəlxalq-hüquqi sənədin mövcud olmamasına baxmayaraq, beynəlxalq turizmin ayrı-ayrı aspektləri ilə bağlı münasibətləri nizama salan normaları özündə birləşdirən mühüm beynəlxalq-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn, Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında 1954-cü il tarixli Nyu-

York Konvensiyası, Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında Konvensiyaya Turizmə aid məlumat xarakterli sənədlərin və materialların idxalı ilə əlaqədar Əlavə Protokol, 1981-ci il tarixli Beynəlxalq Mehmanxana Qaydaları, Səyahətə dair kontraktlar üzrə 1970-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiya, Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında 1973-cü il tarixli Beynəlxalq Konvensiya, Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 23 dekabr 1993-cü il tarixli MDB Konvensiyası və s.

Turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər özündə, həmçinin onların müxtəlif sferada mövcud olan hüquq və vəzifələrini də birləşdirir. Həmin hüquq və vəzifələr müxtəlif beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən milli qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir. Burada əsas sənəd qismində Ümumdünya Turizm Təşkilatının VI sessiyasında qəbul olunmuş 1985-ci il tarixli **Turizm Xartiyası** və **Turist Məcəlləsi** çıxış edir. Sənədin belə adlandırılmasında başlıca məqsəd müvafiq sahədə dövlətlərin, o cümlədən turistlərin hüquq və vəzifələrinin ayrıca şəkildə ifadə olunmasıdır. Ona görə də Turizm Xartiyası turizm və onun inkişafı ilə bağlı birbaşa dövlətlərə münasibətdə normaları müəyyən etsə də, Turist Məcəlləsi sırf turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi baxımından zəruri müddəaları özündə əks etdirir. Belə ki, göstərilən Məcəllənin bir sıra müddəaları turistlərin davranışlarına münasibətdə nəzərdə tutulan vəzifələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi turistlərin aşağıdakı vəzifələrini göstərmək olar: öz davranışları ilə milli, beynəlxalq səviyyədə xalqlar arasında dostluq və qarşılıqlı anlaşmaya kömək etmək, bununla da sülhün qorunmasına yardım göstərmək; tranzit və müvəqqəti getdiyi yerlərdə bərqərar olan siyasi, sosial, əxlaqi və dini quruluşa hörmət etmək, qüvvədə olan qanun və qaydalara tabe olmaq; yerli əhalinin adətlərinə, etiqadlarına və hərəkətlərinə münasibətdə daha böyük ehtiram göstərmək və onların təbii və mədəni əmlakına hörmətlə yanaşmaq; turistlər və yerli xalqlar arasındakı iqtisadi, sosial və mədəni fərqlərin nəzərə çarpdırılmasından çəkinmək; bəşəriyyətin ümumi irsinin ayrılmaz hissəsi olan yerli xalqın (turistləri qəbul edən) mədəniyyətinə həssas olmaq; fahişəlik məqsədilə digərlərinin istismarına mane olmaq; narkotik vasitələrin və digər qadağan edilmiş preparatların ticarəti, daşınması və istifadə edilməsindən çəkinmək.

Həmin vəzifələrlə yanaşı, turistlərin müəyyən hüquqları da mövcuddur. Onlara aid edilir: onların səyahətləri zamanı verilən imkan və şərtlər, müvəqqəti getdikləri rəsmi turizm təşkilatları, turist xidmətlərinin tədarükçüləri barədə obyektiv, dəqiq və müfəssəl məlumat almaq; şəxsi və öz əmlaklarının təhlükəsizliyi, istehlakçı kimi onların hüquqlarının müdafiəsi; özünü xüsusilə yerləşdirmə vasitələrində, ictimai qida və nəqliyyatda bürüzə verən müvafiq ictimai gigiyenanın qorunması, infeksiya xəstəliklərin və bədbəxt hadisələrin qarşısının alınması üzrə səmərəli tədbirlər barədə məlumatlandırılma, həmçinin səhiyyə xidmətindən maneəsiz istifadə imkanlarının həyata keçirilməsi; ölkənin daxilində, o cümlədən xarici aləmlə təxirəsalınmaz və səmərəli şəkildə ictimai əlaqədə olmaq; turistlərin hüquqlarının müdafiəsi üçün zəruri olan inzibati, hüquqi prosedur və təminatlar; öz dinlərinə etiqad etmək imkanları və bu məqsədlər üçün müvafiq şəraitin mövcudluğu.

“Turizm haqqında” 4 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində turist statusunun əldə olunması üçün şəxsin müvafiq terminin tətbiqi dairəsinə aid edilməsi – istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki

(tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və sair), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə getdiyi ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti, 24 saatdan 12 ayadək müddətdə müvvəqəti olması tələb olunur. Adı çəkilən Qanunun 6-cı maddəsində turistlərin getdiyi ölkəyə daxil olma, orada qalma qaydaları, yerli əhalinin adətləri, dini mərasimlər, müqəddəs yerlər, xüsusi mühafizədə olan təbiət, tarix, mədəniyyət abidələri və digər turizm obyektləri, ətraf mühitin vəziyyəti barədə zəruri və dürüst informasiya almaq, həmin yerdə müəyyən məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla, hərəkət-yerdəyişmə hüququndan, turizm ehtiyatlarından sərbəst istifadə etmək, həyatının və sağlamlığının qorunması üçün təxirəsalınmaz tibbi yardım alınması hüququna malik olmaq, getdiyi ölkənin (yerin) hakimiyyət və yerli özünüidarə orqanlarından hüquqi və digər təxirəsalınmaz yardım növləri göstərilməsində kömək almaq və s. hüquqları əks olunmuşdur.

11.9. Diplomatik müdafiə

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətinin əsas istiqamətlərindən biri diplomatik müdafiə problemidir. Diplomatik müdafiə ilə əlaqədar məsələlər əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının təminatında mühüm yer tutmaqla, son nəticədə “əcnəbilər hüququ”nun mürəkkəb, kompleks bir institutu kimi formalaşmışdır.

Diplomatik müdafiə beynəlxalq hüququn elementar prinsipidir. Bu öz ifadəsini Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 7-ci maddəsində tapmışdır. Belə ki, Bəyannaməyə görə, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər və heç bir fərq qoyulmadan qanun qarşısında eyni dərəcədə müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Bütün insanların bu Bəyannaməni pozan hər cür ayrı-seçkilikdən və belə ayrı-seçkiliyə təhrikdən eyni dərəcədə müdafiə olunmaq hüququ vardır. Eyni zamanda, Yaşadıqları dövlətin vətəndaşları olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında 13 dekabr 1985-ci il tarixli Bəyannamənin 14-cü maddəsində deyilir ki, hər hansı əcnəbiyə istənilən vaxt vətəndaşı olduğu dövlətin konsulluğu və ya diplomatik nümayəndəliyi ilə, yaxud onlar yoxdursa, yaşadıqları dövlətdə vətəndaşı olduqları dövlətin mənafeələrini müdafiə etmək həvalə olunmuş hər hansı digər dövlətin konsulluğu, yaxud diplomatik nümayəndələri ilə əlaqə yaratmaq azadlığı verilməlidir. Ənənəvi pozitivist nəzəriyyəyə əsasən vətəndaşlıqla ifadə olunmuş əlaqə dövlətə öz vətəndaşlarını digər dövlətlərin qəsdindən qorumaq hüququ verir. Bu, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Daimi Palatasının 1924-cü il Qətnaməsində beynəlxalq hüququn elementar prinsipi kimi təsbit edilmişdir. Diplomatik müdafiə, ilk növbədə, müəyyən dövlətin vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə əcnəbilər rejiminə əməl edilməsini təmin etmə məqsədi daşıyır.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında diplomatik müdafiə ilə əlaqədar **üç elmi konsepsiya** mövcuddur: *klassik, müasir (obyektivist) və qarışıq*.

Klassik konsepsiya tərəfdarları (E.Borçard və Q.Briqq) İsveç hüquqşünası və diplomati Emere de Vattelin mövqeyindən çıxış edərək qeyd edirlər ki, kim vətəndaşla pis rəftar edərsə, onda həmin vətəndaşı himayə edən dövlət birbaşa təhqir edilir. Bu konsepsiyaya görə, dövlətin özü bu zaman zərər nəticəsində “zərərchəkmış” sayılır və bununla da bilavasitə diplomatik müdafiə hüququ əldə edir. Cavabdeh

dövlət ziyanın əvəzini iddiaçı dövlətin fiziki və ya hüquqi şəxslərinə deyil, dövlətin özünə ödəməlidir.

1915-ci ildə beynəlxalq hüquqda beynəlxalq məsuliyyət problemi ilə məşğul olan alim E.M.Borçard diplomatik müdafiəyə anlayış verərək yazırdı: “Öz təbiətinə görə diplomatik müdafiə beynəlxalq proses kimi dövlətlər arasındakı qarşılıqlı hüquq və vəzifələrdən irəli gəlir və bir dövlətin başqa dövlətə öz öhdəliyini icra etmək üçün çağırışı ilə ifadə olunur”.⁹⁸

Obyektivist konsepsiyaya görə, (Ssel, Politis, La Pradel) cavabdeh dövlətin hüquqazidd aktına görə ziyan dövlətə deyil, fiziki və hüquqi şəxslərə dəyir, buna görə də dəymiş ziyanın ödənilməsinə həmin fiziki və hüquqi şəxs tələb edə bilər. Onların fikrincə, fiziki (hüquqi) şəxslərin vətəndaşlığı heç bir əhəmiyyətə malik deyildir və istənilən dövlət onlara münasibətdə diplomatik müdafiəni həyata keçirə bilər.

Nisbətən sonralar yaranmış **“qarışıq” konsepsiya** (Dyubi, Perren) hər iki nəzəriyyəni bu və ya digər dərəcədə birləşdirir. Onun tərəfdarları hesab edirlər ki, hüquqazidd əməl nəinki fiziki (hüquqi) şəxsə, həmçinin dövlətə dəyir, buna görə də dəymiş ziyanın ödənilməsinə tələb etmək həm fiziki (hüquqi) şəxsə, həm də onların vətəndaşı olduğu dövlətə mənsubdur. Qarışıq konsepsiyanın tərəfdarlarının mövqeyinə görə, fiziki (hüquqi) şəxslər beynəlxalq hüququn subyekti deyil və buna görə də beynəlxalq instansiyalara iddia irəli sürə bilməzlər, ancaq dövlətlər onları müdafiə edə bilər. Cavabdeh dövlət tərəfindən fiziki (hüquqi) şəxsə zərərin ödənilməsi iddiaçı dövlətin iddiasını təmin edir və mübahisəyə son qoyur.

Sadalanan konsepsiyalarla yanaşı, diplomatik müdafiəyə dair digər fərqli yanaşmalar da mövcuddur. Məşhur beynəlxalq-hüquqşünas A.Kassese qeyd edir ki, diplomatik müdafiə tətbiq edilməmişdən öncə, yəni iddiaçı dövlət öz vətəndaşının hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı iddianı arbitraj və ya beynəlxalq məhkəmə orqanına təqdim etməzdən əvvəl cavabdeh dövlətin yerli hüquq müdafiə vasitələrindən istifadə olunub-olunmaması məsələsinə diqqət yetirməlidir.⁹⁹ Müəllif bu fikri ilə diplomatik müdafiə zamanı məhkəmə mexanizminin vacibliyini vurğulayır.

Diplomatik münasibətlər haqqında 18 aprel 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasının 3-cü maddəsində diplomatik nümayəndəliyin mühüm funksiyalarından biri kimi beynəlxalq hüquqla yol verilən hədlərdə təmsil etdiyi dövləti və onun vətəndaşlarını olduğu dövlətdə müdafiə etmək göstərilir. Bundan başqa, Konsul münasibətləri haqqında 23 aprel 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyasının 5-ci maddəsinin a, e, q, h, i bəndlərində bu hüququn həyata keçirilməsi qaydası müəyyən edilmişdir. Həmin müddəə Azərbaycan Respublikasının 8 fevral 1994-cü il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsində və Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə də əks olunmuşdur.

Beynəlxalq hüquqi nöqteyi-nəzərdən, diplomatik müdafiə bir sıra şərtlər daxilində həyata keçirilə bilər. 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasında bu, ümumi şəkildə 3-cü maddədə “beynəlxalq hüquqla yol verilən həddə” həyata keçirilməsi kimi göstərilmişdir.

⁹⁸ Borchard E. Montefiore. The Diplomatic Protection of Citizens Abroad: Or, The Law of International Claims. New York, Banks Law Publishing Company, 1915, p. 354.

⁹⁹ Cassese A. International Law. Second edition. Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 121-122.

Eyni zamanda, diplomatik müdafiə və himayəçilik anlayışları da fərqləndirilməlidir. Bu da ədəbiyyatda müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilir. Əgər himayəçilik dövlətin özünün xaricdə olan vətəndaşlarına olduqları dövlətdə onların hüquqlarının həyata keçirilməsi məqsədilə himayə edilməsi, müdafiə edilməsi, havadarlıq edilməsi məqsədilə həyata keçirilsə, diplomatik müdafiə anlayışına mühüm faktın olması, məsələn, olduğu dövlət tərəfindən diplomatik müdafiə edən dövlətin vətəndaşlarının hüquqlarının pozulması və buna cəhdin mövcudluğu, bu isə diplomatik müdafiə edən dövlətin öz vətəndaşlarını müdafiə etmək məqsədilə bu hüquqların pozulmasının qarşısını almaq və həmin vətəndaşlara münasibətdə onların olduqları dövlətin hüquqazidd hərəkətlərinin qarşısını almaq məqsədilə zəruri hüquqi tədbirlər görməyi tələb edir.

Diplomatik müdafiə zamanı dövlətin və onun vətəndaşlarının hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi beynəlxalq hüququn əsas norma və ümumtənzim prinsiplərinə, o cümlədən dövlətlərin suveren bərabərliyi, güc tətbiq etməmək və güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri əsasında həyata keçirilməlidir. Diplomatik müdafiə hüququ dövlət suverenliyindən irəli gəlməklə bərabər, diplomatik müdafiəni həyata keçirən dövlət öz vətəndaşlarına münasibətdə onların olduğu dövlətin özünün beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməyə nail olmağa çalışır. Diplomatik müdafiə dinc xarakter daşıyır. Silahlı müdaxilə, o cümlədən digər növ müdaxilə diplomatik müdafiə vasitəsi kimi beynəlxalq hüquqda tanınmır.

Diplomatik müdafiə hər bir dövlətin dövlət suverenliyindən irəli gələn bir hüququdur. Bununla əlaqədar məsələlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da əks olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 53-cü maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası onun ərazisindən kənarda müvəqqəti və ya daimi yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara hamilik edir.

Əcnəbilərin diplomatik müdafiəsi əsas etibarilə diplomatik nümayəndəliklər və konsul təsisatları səviyyəsində həyata keçirilir. Belə növ müdafiə diplomatik danışıqlar, xoşməramlı xidmətlərin göstərilməsi, vasitəçilik metodlarından istifadə edilməsi ilə həyata keçirilir.

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərə diplomatik müdafiənin göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Ümumiyyətlə, vətəndaşsızlıq şəxsi bir çox ictimai və siyasi hüquqlardan, həmçinin diplomatik müdafiədən məhrum edə bilər. Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il tarixli Konvensiyasında belə bir norma vardır ki, Konvensiya iştirakçısı olan dövlətin ərazisində yaşayan şəxsin vətəndaşlığının olub-olmamasından asılı olmayaraq, iştirakçı-dövlət həmin şəxslərə öz vətəndaşları ilə bərabər hüquq və imkanlar yaradır. Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən **2006-cı ildə qəbul edilmiş Diplomatik müdafiə haqqında Maddələr Layihəsinin** 8-ci maddəsi “Vətəndaşlığı olmayan şəxslər və Qaçqınlar” adlanır. Həmin maddəyə əsasən, dövlət, ziyanın vurulduğu və rəsmi tələbin irəli sürüldüyü anda qanuni və daimi əsaslarla onun ərazisində yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxsə münasibətdə diplomatik müdafiə həyata keçirə bilər.

Bütövlükdə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə daimi yaşadıkları dövlət tərəfindən diplomatik müdafiənin həyata keçirilməsi haqqında beynəlxalq adət normaları kök salmaqdadır.

İki və ya daha çox dövlətin vətəndaşlığına malik şəxslərə diplomatik müdafiənin göstərilməsinin bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur. Vətəndaşlıq qanunlarının kolliziyası ilə bağlı bəzi məsələləri tənzimləyən 1930-cu il tarixli Haaqa Konvensiyasının 5-ci maddəsində qeyd edilir ki, üçüncü dövlətin ərazisində olan ikili vətəndaş bir dövlətin vətəndaşı kimi tanınır, bu zaman vətəndaşlıq qismində həmin şəxsin adətən yaşadığı və ya sıx bağlı olduğu dövlətin vətəndaşlığı əsas götürülür.

Nottebom işi üzrə BMT Beynəlxalq Məhkəməsi ikili vətəndaşlığı olan şəxslərə diplomatik müdafiə göstərilməsi zamanı növbəti meyarları irəli sürmüşdü: şəxsin daimi yaşayış yeri, onun maraqları mərkəzi, ailə bağlılığı, ictimai həyatda iştirak, şəxsin bu və ya digər dövlətə bağlılığı və s.

Diplomatik müdafiə hüququ nəzəriyyə və təcrübədə dövlətin diskresion hüququ kimi nəzərdən keçirilir, yəni dövlət müəyyən konkret halda diplomatik müdafiə təqdim edib-etməməsi məsələsini özü həll edə bilər. Bu konsepsiya bir sıra beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarında da öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Daimi Palatasının *Mavrommatis işi üzrə* Qərarında (1924-cü il) deyilir ki, öz vətəndaşlarından birinin hüquqlarını müdafiə edən dövlət mahiyyətə özünəməxsus olan hüququ, onun vətəndaşlarına münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarına hörmət edilməsini təmin etmək hüququnu müdafiə edir. Bundan başqa, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin *Barselona şirkəti işi üzrə* Qərarında da deyilirdi ki, dövlət diplomatik müdafiənin təqdim edilməsini, onun həcmi və həmçinin onun kəsilməsi halını müəyyən edən təkşəxslı hakim qismində nəzərdən keçirilməlidir. Bu planda o, həyata keçirilməsi siyasi və ya digər xarakterli mülahizələrlə müəyyən olunan öz diskresion səlahiyyətlərini saxlamış olur.

Respublikamızda diplomatik müdafiə məsələlərinin tənzimlənməsi üzrə bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. ***“Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında” 27 dekabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa*** əsasən Azərbaycan Respublikası onun vətəndaşı olan və onun ərazisindən kənarda, müvəqqəti və ya daimi yaşayan azərbaycanlıların hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara hamilik edir (maddə 4.1). Adı çəkilən Qanunda həmçinin göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan və xaricdə yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər hüquqlara malikdir və bərabər vəzifələr daşıyırlar (maddə 4.20). Digər dövlətin vətəndaşı olan və ya vətəndaşlığı olmayan xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bütün sahələrdə əlaqələrin saxlanmasına və inkişaf etdirilməsinə Azərbaycan Respublikası kömək göstərir, onların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün müvafiq tədbirlər görür (maddə 4.3).

Beləliklə, diplomatik müdafiə beynəlxalq hüququn elementar prinsipi və mühüm institutudur ki, onun vasitəsilə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının təmin edilməsi həyata keçirilir. Aydındır ki, burada söhbət olduqları dövlət tərəfindən pozulmuş hüquqların və qanuni maraqların bərpasından gedir. Həmçinin diplomatik müdafiə dövlətin ayrılmaz hüququdur. Bu zaman dövlət öz vətəndaşlarının hüquqlarına təminat vermək nöqteyi-nəzərdən digər dövlət tərəfindən özünün beynəlxalq öhdəliklərini pozaraq həmin şəxslərin hüquqlarını pozduğu hallarda, bundan imtina etməsi əsaslı deyildir. Bu, həmin şəxslərin dövlətlə sabit əlaqəsinin olması amili ilə bağlıdır.

11.10. Sığınacaq hüququ

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin azadlıq və təhlükəsiz yaşamaq hüququ ilə sıx bağlı bir problem kimi sığınacaq hüququ və onunla əlaqədar məsələlərin təhlilinə hüquq ədəbiyyatında geniş yer verilir. Sığınacaq hüququnun ayrıca öyrənilməsi həm bu hüququn yalnız əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə məxsus olması, həm də insan hüquq və azadlıqlarının təminatında çox mühüm amilə çevrilməsi ilə izah edilməlidir. Beynəlxalq hüquqda “*sığınacaq*” anlayışı üzrə iki yanaşma mövcuddur. Bir qrup alimlər bu institutu sığınacağı verməyə dövlətin hüququ kimi müəyyən edirlər, başqaları isə sığınacağı almağa şəxsin hüququ kimi müəyyənləşdirirlər. Bundan başqa, hər iki yanaşmanın əlamətlərini özündə birləşdirən üçüncü (kompleks) yanaşma da vardır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, dövlətin öz ərazisində verdiyi sığınacaq artıq beynəlxalq hüquqda hamıya məlum fenomendir. Sığınacaq hüququ əksər dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit edilmişdir.¹⁰⁰

Sığınacağın bir növü kimi fərqləndirilən *diplomatik sığınacaq* siyasi təqiblərə məruz qalan şəxsə xarici dövlətin diplomatik və ya konsul nümayəndəliyinin binasında, xarici hərbi gəmi və hava gəmisində, hərbi baza və düşərgələrin ərazisində sığınacağın verilməsidir. Bu növ sığınacaqdan yalnız Latın Amerikasının ölkələrinin təcrübəsində istifadə edilir ki, hətta bununla bağlı münasibətləri nizama salan *Sığınacaq haqqında 1928-ci il tarixli Havana Konvensiyası*, *Diplomatik sığınacaq haqqında 1954-cü il tarixli Karakas Konvensiyası* da qəbul edilmişdir. Belə ki, 1928-ci il Konvensiyası müəyyən şərtlər nəzərə alınmaqla, təqibə məruz qaldığı dövlətin ərazisini qısa bir müddətdə tərk etmiş siyasi cinayətkarlara diplomatik və ya konsulluq nümayəndəliklərində, hərbi gəmilərdə diplomatik sığınacaq verilməsi imkanını nəzərdə tutur.

Diplomatik sığınacaq haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiyanın 1-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, ərazi yurisdiksiyasını həyata keçirən dövlət mövcud sənədin müddəalarına uyğun olaraq, siyasi səbəblərə və siyasi hüquqpozmalara görə axtarılda olan şəxslərə nümayəndəliklərdə, hərbi gəmilərdə, hərbi düşərgə və ya hava gəmilərində verilmiş sığınacağa hörmət etməlidir. Göstərilən sənədlərdən əlavə, diplomatik sığınacaqla bağlı müddəaları özündə birləşdirən digər regional beynəlxalq-hüquqi sənəd – *Sığınacaq haqqında 1939-cu il tarixli Cənubi Amerika Konvensiyası* da adı çəkilən sığınacaq növünün verilmə əsaslarını müəyyən edir. Onun təqdim edilməsi üçün əsas qismində isə siyasi səbəblər və ya siyasi cinayətlərin törədilməsinə görə təqib edilmə hesab olunur. Lakin siyasi cinayət meyarının müəyyənləşdirilməsi isə diplomatik sığınacağı təqdim edən dövlət tərəfindən həyata keçirilməlidir. Sığınacaq əldə etmiş qaçqın isə yerli hakimiyyət orqanlarının əleyhinə yönəlmiş hərəkət etməməli və ya siyasi fəaliyyətlə məşğul olmamalıdır.

Bundan başqa, sığınacağın bu növünün verilməsini birbaşa rədd edən normada – *Diplomatik münasibətlər haqqında 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasının* 41-ci maddəsinin 3-cü bəndində deyilir ki, diplomatik nümayəndəliklərin binaları onların funksiyaları ilə bir araya sığmayan məqsədlər

¹⁰⁰ María-Teresa Gil-Bazo. Asylum as a General Principle of International Law. International Journal of Refugee Law, Volume 27, Issue 1, March 2015, p.3.

naminə istifadə edilə bilməz. Analoji norma *Konsulluq münasibətləri haqqında 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyasının* 55-ci maddəsinin 2-ci bəndində də nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə, digər dövlətin ərazisindəki diplomatik və konsulluq nümayəndəliklərində siyasi sığınacaq verilməsi praktikası beynəlxalq hüququn prinsipləri və mövcud nümayəndəliyin fəaliyyət məqsədlərinə zidd olmaqla yanaşı, bir sıra hallarda beynəlxalq münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Sığınacağın digər bir növü kimi fərqləndirilən *ərazi sığınacağı* dedikdə isə, söhbət öz dövlətində ona qarşı olan təqiblərdən qorunmaq üçün digər dövlətin ərazisində siyasi sığınacaq axtarmaq və ondan istifadə etmək hüququndan gedir. Bu isə siyasi motivlərə görə təqiblərdən qorunmaq məqsədilə şəxslərin özünə sığınacaq axtarması ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət suverenliyinə əsaslanan sığınacaq institutu müstəsna olaraq siyasi xarakter daşıyır. Bundan əlavə, sığınacaq hüququnun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də siyasi sığınacağın verilməsi barədə maraqlı tərəfin ərizə ilə müraciət etməsi halının mövcudluğudur.

Ərazi sığınacağının tərkib hissəsi sayılan “siyasi sığınacaq” və “sığınacaq” anlayışları arasında əlaqənin üzə çıxarılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əgər siyasi sığınacağı hərfən təhlil etsək, onun yalnız siyasi təqiblərə məruz qalan şəxslərə verilməsi qənaətinə gələ bilərik. Lakin ayrı-ayrı dövlətlərin nəzəri və praktiki təcrübəsi sübut edir ki, siyasi sığınacaq tez-tez öz ölkəsində nəinki siyasi, həmçinin milli, etnik, dini əlamətlərə görə təqiblərə məruz qalan şəxslərə verilir. Bundan əlavə, siyasi sığınacağı siyasi hüquqlar kontekstində qiymətləndirmək olar. Çünki mövcud hüququn verilməsində əsas siyasi hüquqların pozulması və müvafiq problemin məhz siyasi hüquqlarla əlaqələndirilməsi özünü daha çox büruzə verir.

Sığınacaq hüququnun əsasında dövlət suverenliyi durur. Suverenlik isə dövlətin daxilində tam hakimiyyətlik və beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı hakimiyyət orqanından asılı olmayaraq mövcudluğu göstərir. Lakin bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, suverenlik və beynəlxalq hüquq aydın şəkildə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edirlər. Sığınacaq hüququna münasibətdə dövlət suverenliyinə gəldikdə isə, onun tərəfindən sığınacağın kimə verilməli olması müstəqil şəkildə müəyyən edilir. Bu isə sığınacağın təqdim edilməsinin dövlətin vəzifəsi deyil, hüququ olması müddəasını tamamilə təsdiq edir. Eyni zamanda, sığınacaq hüququ fərdin subyektiv imkanı olduğundan qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənmə tendensiyasını da nəzərə almaq lazımdır. Həmin hüquqi münasibətlər isə şəxsin sığınacaq dövlətinə gəlməsi, sığınacaq axtaran şəxslə onun vətəndaşı olduğu dövlət arasında, sığınacaq verən dövlətlə həmin şəxs arasında və şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətlə sığınacaq verən dövlət arasında yaranmaqla özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, sığınacağın verilməsi öz-özlüyündə müəyyən nəticələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin nəticələr isə daha çox şəxsin sığınacaq aldığı dövlətin fəaliyyətində təzahür edir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: sığınacaq vermiş dövlətin müvafiq kateqoriya şəxsi verməmək öhdəliyi; mövcud dövlətin sığınacaq verdiyi şəxsin hüquqlarının xaricdə pozulması halında birincinin kvazidiplomatik müdafiə hüququ əldə etməsi; sığınacaq alan şəxsin fəaliyyətinə görə bu statusu vermiş dövlətin məsuliyyət daşması; şəxsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; sığınacaq alan şəxsə əsas insan hüquq və azadlıqlarının verilməsi.

BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1967-ci ildə qəbul etdiyi ***Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamənin*** 1-ci maddəsinə əsasən, sığınacaq verilməsi dövlətin hüququ kimi göstərilmişdir. Müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparan şəxslər də daxil olmaqla, hər bir şəxsə verilən sığınacağa bütün digər dövlətlər hörmət etməlidirlər. Adı çəkilən Bəyannaməyə uyğun olaraq, sığınacağın verilməsini istisna edən aşağıdakı hallar müəyyənləşdirilmişdir: barəsində sülh əleyhinə cinayətlər, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri törətməsinə ciddi şübhələrin olduğu şəxsin müraciət etdiyi; BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd fəaliyyətlə məşğul olan şəxs tərəfindən sığınacaq alınması ilə bağlı müraciətin təqdim edildiyi təqdirdə.

1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin, Ərazi sığınacağı haqqında 1967-ci il tarixli Bəyannamənin, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının müddəalarını inkişaf etdirən Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilən Ərazi sığınacağı haqqında 1977-ci il tarixli Bəyannamədə birbaşa göstərilir ki, Avropa Şurası üzvləri – Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il tarixli Konvensiyanın iştirakçıları irqi, dini, vətəndaşlıq əlamətinə görə, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyətinə görə, siyasi əqidəsinə görə təqib olunmaq üçün əsaslı təhlükə hiss edən şəxsə, həmçinin humanist məqsədlərlə sığınacaq almaq üçün müəyyən şərtlərə cavab verən şəxslərə sığınacaq vermək hüququna malikdirlər.

Göstərilənlərlə bərabər, Avropa Şurası çərçivəsində sığınacaqla bağlı digər sənədlər – Sığınacaq hüququ haqqında 1977-ci il tarixli Parlament Assambleyasının 817 sayılı Tövsiyəsi və Sığınacağa dair milli prosedurların razılaşdırılması haqqında Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 1981-ci il tarixli Tövsiyəsi də müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sonuncu sənədə əsasən, sığınacaq verilməsi ilə bağlı bütün ərizələr obyektiv və qərəzsiz şəkildə baxılmalıdır.

Sığınacaq hüququ institutu həm də dövlətdaxili məsələ olduğundan, bu sferada qəbul edilmiş milli qanunvericilik aktları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müvafiq institutla bağlı normaların milli səviyyədə təsbit edilməsi bir tərəfdən beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə olan ümumi xarakterli müddəaları konkretləşdirir, digər tərəfdən isə hər bir konkret dövlətdə sığınacağın həyata keçirilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxarır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 70-ci maddəsində hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacaq verməsi barədə müddəa təsbit edilmişdir. Bununla yanaşı, həmin maddənin II hissəsində qeyd edilir ki, siyasi əqidəsinə görə, habelə Azərbaycan Respublikasında cinayət sayılmayan əmələ görə təqib edilən şəxslərin başqa dövlətə verilməsinə yol verilmir.

İSTİFADƏ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN MƏNBƏLƏR

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cildə. Bakı, Azərənşr, 1997-2013.
2. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. R.Ə.Mehdiyevin redaktəsi ilə. Bakı, XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 280 s.
3. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların milli qanunvericilikdə təsbiti. E.Süleymanovanın redaktəsi ilə. Bakı, Qanun, 2003, 58 s.
4. Abdullayev Ə., Azarov A., Hüfnər K., Röyter V. İnsan hüquqları: beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri. Bakı, 2008, 487 s.
5. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2013, 664 s.
6. Avropa Şurası hüququ. Pan-Avropa hüquqi məkanına doğru. Bakı, 2006, 272 s.
7. Adilov N.A. Müasir beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində uşaq hüquqlarının müdafiəsi (nəzəri və praktiki məsələlər). Bakı, Aypara – 3 NPM, 2010, 288 s.
8. Bayramova P.A. Fövqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının müdafiəsi. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2004, 184 s.
9. Əliyev İ.H. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1993, 284 s.
10. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Dərslik. Bakı, NAT MMC, 2011, 475 s.
11. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Şirvannəşr, 2007, 600 s.
12. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 488 s.
13. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, 2013, 506 s.
14. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. (Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində). Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018, 176 s.
15. Əliyev Ə.İ., Əliyev E.Ə., Məhərrəmov A.A., Məmmədov Ə.Q., Hüseynova F.E. Avropa hüququ. Dərslik. Bakı, “Günəş –B”, 2016, 764 s.
16. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı, “Nurlar”, 2019, 448 s.
17. Əliyev Ş.İ. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar (nəzəri və praktiki məsələlər). Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, 368 s.
18. Əliyev Ş.İ. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, OSKAR NPM, 2012, 379 s.
19. Əliyev Z.H. İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2003, 36 s.
20. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, AZSEA nəşriyyatı, 2012, 232 s.
21. Əsgərov Ə.İ. Beynəlxalq hüquq. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1979, 442 s.

22. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.
23. Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri (Azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində). "Zərdabi LTD", 2017, 400 s.
24. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, 240 s.
25. İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2001, 496 s.
26. İnsan hüquqları. Bəşər rifahının təməli. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 608 s.
27. İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, 572 s.
28. İnsan hüquqları: parlament üzvləri üçün vəsait. Bakı, 2005, 232 s.
29. İnsan hüquqlarının müdafiəsi. BMT sistemi, Avropa sistemi, ölkədaxili mexanizmlər (Hüquqşünaslar və QHT fəalları üçün soraq kitabı). Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2004, 314 s.
30. İsmayılov M.Ə. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1992, 261 s.
31. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, Nurlan, 2006, 720 s.
32. Qurani Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Məsləhətçi – redaktor Z.M.Bünyadov.
33. Quliyev C.M., Hübətov M.H., Mustafayev N.İ. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ (anlayışlar, qısa şərhlər və sxemlər). Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2012, 376 s.
34. David Hanter, Ceyms Salzman, Durvud Zealke. Ətraf mühit haqqında beynəlxalq hüquq və siyasət. İkinci nəşr. Bakı, 2008, 1720 s.
35. Luis Henkin, Gerald L.Numan, Diane F. Orentliçer, David V. Libron. İnsan hüquqları. Bakı, 2018, 1232 s.
36. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, Azərbaycan, 2005, 464 s.
37. Mehdiyev R.Ə. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. Bakı, Azərbaycan, 2006, 584 s.
38. Mehdiyev F.S. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Bakı, Adventa MMC, 2013, 405 s.
39. Mehdiyev F., Quliyev E. Hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, 2018, 431 s.
40. Məlikova M., Bayramov E.R. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələr tarixi. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1984, 312 s.
41. Məlikova M.F., İsmayılov X.J. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2001, 186 s.
42. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı, NAT Co MMC, 2012, 312 s.
43. Vəliyev X.R. Dövlət ittihamının müdafiə edilməsinin müasir problemləri. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2012, 280 s.
44. Vəlixanlı H.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1993, s. 157 s.
45. Pikte J. Beynəlxalq humanitar hüququn inkişafı və prinsipləri. Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi. Bakı, 1999, 129 s.

46. Rəcəbli H.M. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2003, 256 s.
47. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, 396 s.
48. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, Diqesta, 2013, 720 s.
49. Səfərov Y.H. Qədim Azərbaycan: nə bilirik. Bakı, Azərnəşr, 1989, 157 s.
50. Akıllıoğlu T. İnsan haklarının korunması alanında uluslararası temel belgeler. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995, 145 s.
51. Hüseyin Pazarcı. Uluslararası hukuk. Gözden geçirilmiş 9. Bası. Ankara, Turhan Kitabevi, 2010, 707 s.
52. Eren Abdurrahman. Türkiye’de insan haklarının korunması (uluslararası koruma mekanizmaları ve ulusal insan hakları kurumlarının kolü). Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, 246 s.
53. Kapani M. İnsan haklarının uluslararası boyutları. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, 211 s.
54. Mumcu A. İnsan hakları ve kamu özgürlükleri. Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, 356 s.
55. Taşkesen M. İnsan hakları. Ankara, 2006, 235 s.
56. Fendoğlu T.Hasan. Milenyum Türkiye’inde insan hakları ve AB. Ankara, T.C. Başbakanlık İHB Yayınları, 2007, 187 s.
57. Абашидзе А.Х., Гольтяев А.О. Универсальные механизмы защиты прав человека. Учебное пособие. М., ЮНИТИ-ДАНА, 2013, 135 с.
58. Алиев К.М. Системы имплементации и применения международного права прав человека: органы и механизмы. Баку, 2009, 192 с.
59. Аречага Э.Х. Современное международное право. М., Прогресс, 1983, 475 с.
60. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. М., Международные отношения, 1990, 208 с.
61. Батырь В.А. Международное гуманитарное право. Учебник для вузов. 2-изд., перераб. и доп. М., ЗАО Юстицинформ, 2011, 688 с.
62. Бекашев Д.К. Международное трудовое право. М., Проспект, 2008, 336 с.
63. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. Казань, Издательство Центр инновационных технологий, 2001, 300 с.
64. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. М., Норма, 2008, 448 с.
65. Гетьман-Павлова И.В. Международное право. Учебник. М., Юристь, 2006, 762 с.
66. Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Проблемы теории государства и права. Учебник. М., Эксмо, 2005, 832 с.
67. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. М., Издательство МНИМП, 1998, 600 с.
68. Гудвин-Гилл Г.С. Статус беженца в международном праве. М., ЮНИТИ, 1997, 647 с.

69. Гусейнов Л.Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека. Киев, Институт государства и права НАН Украины, 2000, 316 с.
70. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики. М., ЗАО ТФ МИР, 2006, 478 с.
71. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги. Кгина 2, глава II, XXII. Пер. с латин. А.Л.Саккетти. Под общ. Ред. С.Б.Крылова. Москва, 1994, 868 с.
72. Даниленко Г.М. Международная защита прав человека. Вводный курс. Учебное пособие. М., Юрист, 2000, 256 с.
73. Дженис М., Кэй Р., Брэдли Э. Европейское право в области прав человека. Пер. с англ. М., Права человека, 1997, 640 с.
74. Дёмин Ю.Г. Статус дипломатических представительств и их персонала. Учебное пособие. М., Междунар. отношения, 2010, 224 с.
75. Зинченко Н.Н. Международное миграционное право: основы теории и практики. М., Научная книга, 2011, 344 с.
76. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. В. 2 т. Т. 1. Ред. В.А.Туманов и др. М., Норма, 2000, 856 с.
77. Европейское международное право. Учебник. Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., Междунар. отношения, 2005, 408 с.
78. Европейское право. Учебник для вузов. Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., Изд-во НОРМА, 2000, 720 с.
79. Иванов Д.В. Беженцы в современном международном праве. М., Междунар. отношения, 2006, 200 с.
80. Иваненко В.А., Иваненко В.С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. СПб., Юридический центр Пресс, 2003, 404 с.
81. Ильин Ю.Д. Право человека и государства на безопасность в современном мире. М., НОРМА, 2007, 288 с.
82. Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. М., Норма, 2009, 288 с.
83. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., Институт государства и права РАН, 1995, 132 с.
84. Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации. Учебник для вузов. Под ред. О.И. Тиунова. М., Норма, 2005, 608 с.
85. Конюхова И.А. Международное и конституционное право: теория и практика взаимодействия. М., Формула права, 2006, 496 с.
86. Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Баку, Издательство Баки Университети, 2012, 228 с.
87. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М., Спарк, 2000, 279 с.
88. Лукашук И.И. Конституции государств и международное право. М., Спарк, 1998, 124 с.

89. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. Москва, Изд-во БЕК, 1996, 371 с.
90. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М., Волтерс Клувер, 2005, 432 с.
91. Лукашук И.И. Право международной ответственности. М., Волтерс Клувер, 2004, 432 с.
92. Малевич Ю.И. Права человека в глобальном мире. М., АСТ, 2004, 368 с.
93. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоуюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV - начало XVII века). Баку, Издательство Бакинского университета, 1991, 264 с.
94. Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под ред. Р.М.Валеева. М., Статут, 2011, 830 с.
95. Международное право. Учебник для вузов. 2-е изд., изм. и доп. Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., Изд-во НОРМА, 2002, 592 с.
96. Международное право. Учебник для вузов. Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. 4-е изд., перераб. и доп. М., Изд-во НОРМА, 2006, 720 с.
97. Международное право. Вольфганг Граф Витцтум и др. Пер. с нем. М., Инфотропик Медиа, 2011, 992 с.
98. Международное публичное право. Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. Отв. ред. К.А.Бекашев. М., ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004, 928 с.
99. Мережко А.А. История международно-правовых учений. Киев, Таксон, 2006, 492 с.
100. Микеле Де Сальвиа. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. СПб., Юридический центр Пресс, 2004, 1072 с.
101. Мутагиров Д.З. Права и свободы человека: теория и практика. Учеб. пособие. М., Университетская книга, Логос, 2006, 544 с.
102. Мухаммад Садик Мухаммад Йусуф. Права человека в Исламе. СПб., Диля, 2008, 288 с.
103. Право Европейского Союза. Учебник для вузов. Под ред. С.Ю.Кашкина. 3 - е изд., перераб. и доп. М., Изд-во Юрайт, 2012, 1119 с.
104. Права человека в международном и внутригосударственном праве. Учебник для вузов. Отв. ред. Р.М.Валеев. Казань, Казанский государственный университет, 2004, 300 с.
105. Права человека и процессы глобализации современного мира. Отв. ред. Е.А.Лукашева. М., НОРМА, 2005, 464 с.
106. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы. Под общ. ред. Е.А.Лукашевой. М., Издательство НОРМА, 2002, 448 с.
107. Права человека. Учебник. Отв. ред. Е.А.Лукашева. 2-е изд., перераб. М., НОРМА, 2009, 560 с.
108. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е, перераб. и доп. Отв. ред. М.Н.Марченко. Том 1. М., ИКД Зерцало-М, 2001, 528 с.; Том 2. М., ИКД Зерцало-М, 2002, 528 с.; Том 3. М., ИКД Зерцало-М, 2002, 528 с.

109. Очерки по истории Азербайджанской философии. Т.1. Под ред. З.Б.Геюшева и др. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, 348 с.
110. Рагимов И.М. Преступность и наказание. Москва, ОЛМА Медиа Групп, 2012, 304 с.
111. Региональные системы защиты прав человека. Учебное пособие. Отв. ред. А.Х.Абашидзе. М., РУДН, 2012, 400 с.
112. Саидов А.Х. Международное право прав человека. М., Академический правовой университет, 2002, 197 с.
113. Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. Учебное пособие. М., МЗ ПРЕСС, 2004, 273 с.
114. Севдималиев Р.М. Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним. Баку, INDIGO, 2011, 504 с.
115. Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, Консум, 2004, 528 с.
116. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. Учебник для вузов, М., Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999, 328 с.
117. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. Учебник. 2 –е изд., перераб. М., НОРМА, 2009, 336 с.
118. Тункин Г.И. Теория международного права. Под общей ред. Л.Н.Шестакова. М., Зерцало, 2000, 416 с.
119. Федоров В.Н. Организация Объединенных Наций, другие международные организации и их роль в XXI веке. М., Логос, 2007, 944 с.
120. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Том 1: Современные теоретические проблемы. М., Издательство НИМП, 1999, 336 с.; Том 2: Старые и новые теоретические проблемы. М., Издательство НИМП, 1999, 531 с.
121. Шавцова А.В. Право прав человека: ответы на экзаменац. вопр. Минск, Тетра Системс, 2008, 240 с.
122. Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М., Международные отношения, 2003, 272 с.
123. Шумилов В.М. Международное право. 2-е изд., перераб. М., Междунар. отношения, 2012, 528 с.
124. Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях. Варшава, Типография Варшавского жандармского округа, 1874, 498 с.
125. Энтин М. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы. М., МНИМП, 1997, 296 с.
126. Austin Cohn. The Province of Curisprudence Determined: And, The Uses of the Study of Curisprudence. Hackett Publishing, 1954, 396 p.
127. A.LeRoy Bennett. International Organizations: Principles and issues. Third edition. New Jersey, Prentice – Hall Inc., Englewood Cliffs, 1984, 498 p.
128. Barry E. Carter, Phillip R. Trimble, Allen S. Weiner. International Law. Austin – Boston – Chicago - New York -The Netherlands, 2007, 1228 p.
129. Basic Facts about the United Nations. Department of Public Information United Nations. New-York, 1992, 291 p.

130. Blackburn Simon. *The Oxford Dictionary of Philosophy*. Second edition, Oxford, Oxford University Press, 2005, 407 p.
131. Ben Saul, David Kinley, Jaqueline Mowbray. *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Cases, Materials, and Commentary*. Oxford, Oxford University Press, 2014, 1292 p.
132. Bentham Jeremy, John Stuart Mill. *Utilitarianism and Other Essays*. Penguin Books Limited, 2004, 352 p.
133. Borchard E.Montefiore. *The Diplomatic Protection of Citizens Abroad: Or, The Law of International Claims*. New York, Banks Law Publishing Company, 1915, 988 p.
134. Buergenthal T. *International human rights in a nutshell*. 4 th. Edition. West publishing, 2009, 553 p.
135. Burke Edmund. *Reflections on the Revolution in France*. Ed. Conor Cruise O'Brien. New York: Penguin Books, 1986. 400 p.
136. David Harris, Michael O'Boyle, Ed Bates, Carla Buckley. Harris, O'Boyle & Warbrick: *Law of the European Convention on Human Rights*. Second edition. Oxford. Oxford University Press, 2009, 902 p.
137. Delbruck C. *International Protection of Human Rights and State Sovereignty*. Indiana Law Journal: Vol. 57: Iss. 4, Article 3, 1982, p. 567-578.
138. Digby Bob. *Global Challenges*. Student's Book. Per Le Scuole Superiori. Oxford, Heinemann, 2001, 256 p.
139. Donnelly J. *Universal Human Rights in theory and Practice*. Second edition. Cornell University Press. Ithaca-London, 2003, 290 p.
140. Donnelly J. *Universal Human Rights in theory and practice*. Third edition. London. Cornell University Press, 2013, 320 p.
141. Dworkin Ronald. *Taking Rights Seriously*. London, Bloomsbery Publishing Co., 1977, 456 p.
142. Cassese A. *International Law*. Oxford, 2001, 469 p.
143. Cassese A. *International Law*. Second Edition. New-York, Oxford University Press Inc., 2005, 558 p.
144. Ciampi Annalisa. *Reference Materials on International Law*. Giuffrè Editore, 2011, 622 p.
145. *Economic, social and cultural Rights*. Edited by A.Eide, C.Krause, A.Rosas. Dordrecht /Boston/London. Martinus Nijhoff Publishers, 1995, 506 p.
146. Ezio Biglieri, G. Prati. *Encyclopedia of Public International Law*. Elsevier, Amsterdam, 1985, 568 p.
147. Gomien D. *Short Guide to the European Convention on Human Rights*. Strasbourg, 2005, 182 p.
148. Gibney M., Frankowski S. *Judicial Protection of Human Rights: Myth or Reality?* London, Greenwood Publishing Group, 1999, 207 p.
149. George A.Finch. *The Nuremberg Trial and International Law*. American Journal of International Law, Vol. 41, 1947, p. 20-37.
150. Guy S. Goodwin-Gill. *The International Law of Refugee Protection*. In *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*. Edited by

- Elena Fiddian-Qasmiyeh, Gil Loescher, Katy Long, and Nando Sigona. Oxford, Oxford University Press, 2014, 747 p.
151. Hailbronner Kay, Jana Gogolin. Aliens. In Max Planck Encyclopedia of public international law, Oxford, Oxford University Press, 2013, 1112 p.
 152. Harris D.J., O'Boyle M., Warbrick C. Law of the European Convention on Human Rights. London-Dublin-Edinburgh, 1995, 753 p.
 153. Hobbes Thomas. Hobbes: Leviathan: Revised Student Edition. Edited by R.Tuck. Cambridge University Press, 1996, 519 p.
 154. Hood Roger, Carolyn Hoyle. The Death Penalty: A Worldwide Perspective. Oxford, Oxford University Press, 2008, 486 p.
 155. Helen M. Stacy. Human Rights for the 21st Century. Stanford University Press Standford, California, 2009, 260 p.
 156. Henry J.Steiner., Philip Alston, Ryan Goodman. International Human rights. Law, Politics, Morals. Text and materials. Third edition. Oxford. Oxford university Press. 2007, 1492 p.
 157. Kant Immanuel. Fundamental Principles of the Metaphysics of Morals. Translated by K.Abbott. Dover publications, New York, 2005, 96 p.
 158. Kelsen H. Pure Theory of Law. The Lawbook Exchange, Ltd., Clark, New Cersey, 2005, 356 p.
 159. Kiss Alexandre. The Role of the Universal Declaration of Human Rights in the Development of International Law. Bulletin of Human Rights. Special Issue: Fortieth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights. New York: United Nations, 1988, p. 47–52.
 160. Ian Brownlie. Principles of Public International Law. Fifth Edition. Published by Oxford University Press Inc., New York, 1998, 743 p.
 161. John P. Grant, J.Craig Barker. Parry and Grant Encyclopaedic Dictionary of International Law. Oxford, Oxford University Press, 2009, 691 p.
 162. International labour standards. A global approach. Geneva, ILO, 2001, 690 p.
 163. International Law. Edited by Malcolm D.Evans. Second edition. Oxford, 2006, 890 p.
 164. Ishay R.Micheline. The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era. University of California Press, Berkeley, 2008, 450 p.
 165. Jacobs F., White R. The European Convention on Human Rights. Oxford, 2006, 591 p.
 166. Jack Dnnelly. Universal Human Rights in Theory and Practice Cornelly. University Press. Ithaca and London, 2013, 320 p.
 167. Malanczuk P. Akenhurst's Modern Introduction to International Law. London, New York, Routledge, 1996, 340 p.
 168. Malcolm N.Shaw. International Law. Fifth edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
 169. Manfred Nowak. Introduction to the International Human Rights Regime. Koninklijke Brill NV, Leiden, 2002, 365 p.
 170. Manual on Human Rights and the Environment: Principles Emerging from the Case-law of the European Court of Human Rights. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2006, 89 p.

171. Maria-Carmen Pantea, Raluca Diroescu, Maria Podlasek-Ziegler. Young people, entrepreneurship and non-formal learning: A work in progress. SALTO-Youth Participation, 2014, 265 p.
172. Maria-Teresa Gil-Bazo. Asylum as a General Principle of International Law. *International Journal of Refugee Law*, Volume 27, Issue 1, March 2015, p. 3-28.
173. Michael D. Goldhaber. *A People's History of the European Court of Human Rights*. Rutgers University Press. New Brunswick, New Jersey, and London, 2007, 215 p.
174. Moeckli D., Sangeeta Sh., Sandesh S. *International Human Rights Law*. Second edition. Oxford University Press, 2014, 630 p.
175. Nowak M. U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary. Kehl: N. P. Engel, 1993, 947 p.
176. Obokata T. Trafficking of Human Beings from a Human Rights Perspective. Leiden, 2006, 247 p.
177. Ovey C., White R. Jacobs and White, *The European Convention on Human Rights*. Third edition. Oxford, Oxford University Press, 2002, 506 p.
178. O'Connell D.P. *International Law*. 2nd ed., London: Stevens and Sons, 1970, 1309 p.
179. Paul Gordon Lauren. *The Evolution of International Human Rights*. University of Pennsylvania Press, 2011, 414 p.
180. Paul Schiff Berman. A Pluralistic Approach to International Law. *The Yale Journal of International Law*. Volume 32, 2007, p. 302–329.
181. Peter Malanczuk, Michael Barton Akehurst. *Akehurst's Modern Introduction to International Law*. Contributor Peter Malanczuk. Published by Routledge, 1997, 449 p.
182. Peter J. Spiro. Dual citizenship as human right. *International Journal of Constitutional Law*, Volume 8, Issue 1, 1 January 2010, p. 111-10.
183. Pronto Arnold, Michael Wood. *The International Law Commission 1999-2009: Volume IV: Treaties, Final Draft Articles, and Other Materials*. Oxford University Press, 2010, 928 p.
184. Rebecca M. M. Wallace. *International law*. Published by Sweet & Maxwell, 2005, 370 p.
185. Rene Provost. *International Human rights and humanitarian law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 420 p.
186. Rhona K.M. Smith. *Textbook on International Human Rights*. Second edition. Oxford, Oxford University Press, 2005, 404 p.
187. Robertson A.H., Merrills J.G. *Human Rights in the World*. Manchester, Manchester University Press, 1972, 371 p.
188. Robinson M. The business case for human rights // *Visions of Ethical Business*, Financial Times Management. London, 1998, p. 1-14.
189. Rovine W. Arthur. *Contemporary Issues in International Arbitration and Mediation: The Fordham Papers (2012)*. Martinus Nijhoff Publishers, 2013, 418 p.
190. Rousseau Cean-Cacques. *On the Social Contract*. Dover Thrift Editions. Translated by D.G.Cole. Dover Publications Inc., Mineola, New York, 2003, 112 p.

191. Shaw M. International Law. 5th edition. Cambridge, 2003, 1288 p.
192. Shasho Nathan. Perspective: Making Sense of It All. Outskirts Press, 2015, 230 p.
193. Shelton D. Remedies in International Human Rights Law. Oxford, 2001, 388 p.
194. Starke I.G. An Introduction to International Law. Seventh Edition. London, Butterworths, 1972, 631 p.
195. Stasy M. Helen. Human rights for the 21st century. Sovereignty, Civil Society, Culture, Stanford University Press, Stanford, 2009, 260 p.
196. Stearns N.Peter. Human Rights in World History. London and New York, Routledge, 2012, 196 p.
197. Stevenson Nick. Human Rights and the Reinvention of Freedom. Routledge Studies in Global and Transnational Politics. 1st. Edition. London and New York. Routledge. Taylor & Francis, 2017, 178 p.
198. Sean D.Murphy. International Law. Thomson/West, 2006, 506 p.
199. Talmon Stefan. Essential Texts in International Law. Edward Elgar Publishing, 2016, 648 p.
200. Toffler Alvin. Future Shock. Bantam; Reissue edition. New York, 1971, 576 p.
201. Trubek D. Economic, Social and Cultural Rights in the Third World: Human Rights and Human Needs Programs. Human Rights in International Law: Legal and Policy Issues. Oxford, Clarendon Press, 1984, Vol. 1, p. 205-271.
202. Weis Paul. Nationality and Statelessness in International Law. Second Revised edition, Germantown, BRILL, 1979, 350 p.
203. Weissbrodt David. The Human Rights of Stateless Persons. Human Rights Quarterly, Vol. 28, 2006, p. 245-276.
204. Van Dijk P. "Positive Obligations" Implied in the European Convention on Human Rights. In: The Role of the Nation-State in the 21st Century. The Hague, 1998, p. 17-33.
205. Van Dijk P., van Hoof G.J. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights. The Hague, 1998, 850 p.
206. Vasak K. A 30-Year Struggle. UNESCO Courier, November 1977, p. 28-29.
207. Vrancken Patrick. Tourism. In Max Planck Encyclopedia of public international law, Oxford, Oxford University Press, 2013, 1112 p.
208. Zilioli Ugo. Protagoras and the Challenge of Relativism: Plato's Subtlest Enemy. Ashgate Publishing, Ltd., Aldershot, 2007, 172 p.
209. www.e-qanun.az
210. www.human.gov.az

MÜƏLLİF HAQQINDA

Əmir İbrahim oğlu Əliyev 4 aprel 1973-cü ildə anadan olmuşdur. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsini “Hüquqşünaslıq” ixtisası üzrə bitirərək “Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları” ixtisası üzrə aspiranturaya (doktorantura) daxil olmuşdur. 1996-cı ildən Bakı Dövlət Universitetində - əvvəlcə müəllim, 2006-2011-ci illərdə Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsində elmi işlər üzrə dekan müavini, 2011-ci ildən hal hazırədək Hüquq fakültəsinin dekani, eyni zamanda, “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının müdürüdür.

Əmir Əliyevə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 22 oktyabr 2003-cü il tarixli qərarı ilə hüquq elmləri namizədi (hüquq üzrə fəlsəfə doktoru), 25 yanvar 2008-ci il tarixli qərarı ilə hüquq üzrə elmlər doktoru elmi dərəcələri, 30 noyabr 2012-ci il tarixli qərarı ilə isə professor elmi adı verilmişdir. 250-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 50-dən çox xarici elmi əsərin, 8 dərsliyin, 4 dərs vəsaitinin, 8 monoqrafiyanın və 30-dan çox tədris proqramının müəllifi olan Əmir Əliyevin elmi rəhbərliyi altında 40-dan çox hüquq üzrə fəlsəfə və elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işləri müdafiə olunmuşdur.

Əmir Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə Bakı Dövlət Universiteti nəzdində hüquq üzrə fəlsəfə və elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiya işlərinin müdafiəsini həyata keçirən daimi dissertasiya şurasının sədri, Vəkillər üzrə Respublika İxtisas Komissiyasının üzvü, “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” jurnalının həmrədaктору, “Azərbaycan hüquq jurnalı”nın baş redaktorudur.

Əmir Əliyev Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 oktyabr 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə “Tərəqqi” medalı ilə təltif edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 12 dekabr 2018-ci il tarixli əmri ilə “Azərbaycan Respublikası Qabaqcıl Təhsil İşçisi” Döş nişanı, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirinin 14 dekabr 2018-ci il tarixli əmri ilə “Azərbaycan Ədliyyəsinin 100 illiyi Xatirə Nişanı”, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsman) 14 dekabr 2018-ci il tarixli əmri ilə Ombudsmanın Xatirə Medalı ilə təltif edilmişdir.

Əmir Əliyev 2018-ci ildən Azərbaycan Respublikası Dövlət Qulluğu İdarəetmə Şurasının üzvüdür.

Elektron ünvanı: al.amir.ibr@gmail.com; al.amir.ib@mail.ru

[illegible]

Müqavilə qiyməti ilə.

Faks: 4971295 / E-poçtu: office@nurlar.az